T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR ADLI ESERİN LATİNİZESİ

EDA TANUĞUR
2501150344

TEZ DANIŞMANLARI
PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ
PROF. DR. İLYAS TOPSAKAL

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	Eda TANUĞUR	**Numarası**	:	2501150344
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı	**Danışmanı**	:	Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ
Tez Savunma Tarihi	:	05.08.2019	**Saati**	:	10.00
Tez Başlığı	:	Telfîkü'l Ahbâr ve Telkîhü'l-Âsâr Fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar Adlı Eserin Latinizesi			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ		KABUL
2- Dr. Öğr. Üyesi Bünyamin AYÇİÇEĞİ		Kabul
3- Dr. Öğr. Üyesi Nevzat SAĞLAM		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç. Dr. Hüsnü KOYUNOĞLU		
2- Doç. Dr. Gülgün UYAR		

ÖZ

TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR ADLI ESERİN LATİNİZESİ

EDA TANUĞUR

Yüksek Lisans Tez çalışmamızın konusu olan Tahirü'l-Mevlevi'nin tercüme eseri, *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi, Defter 1* ve *Defter 2* başlıklarına sahip üç kitap, Murad Remzi tarafından yazılmış *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûkit-Tatar* adlı eserin çevirisidir. Tahirü'l-Mevlevi, Kazan, Bulgar ve Tatarların tarihine dair yapılan çalışmalarda, batılı kaynakların ağırlıklı olduğunu ifade eder. Bu nedenle bu coğrafyanın tarihine, yine bu coğrafyada yetişmiş bir yazarın kaleminden çıkan bir eseri tercüme etmenin önemini vurgular. Murad Remzi, kendi tarihine ışık tutmak ve yetişen nesillere tarih bilincini kazandırmak için *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar* eserini kaleme aldığını belirtir.

Yüksek Lisans Tezimiz, giriş, dört bölüm ve sonuçtan meydana gelmiştir. Giriş bölümünde eserin konusu, önemi, amacı, kapsamı ve yöntemine dair bilgiler, birinci bölümde eserin değerlendirilmesi, ikinci bölümde Tahirü'l-Mevlevi'nin (Tahir Olgun) biyografisi, üçüncü bölümde Murad Remzi'nin biyografisi, son bölümde eserin latinizesine yer verilecektir. Sonuç'ta ise, çalışmamız hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kazan, Bulgar, Tatar

ABSTRACT

THE LATİNİZATİON OF TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR

EDA TANUĞUR

The thesis statement will focus on three translation works of Tahirü'l-Mevlevi, named as *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* and *Defter 1* and *Defter2*. These studies were translated by *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûkit-Tatar*, written by Murad Remzi. Tahirü'l-Mevlevi states that, studies for the history of Kazan, Bulgar ve Tatarians are generally based on western resourses. He emphazises the importance of to translate a study which was written by who came from the some region of this history. Murad Remzi says he wrote *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûkit-Tatar* in order to offer on insight to history and raise a sense of history to the young generation.

The thesis statement has prolog, four other chapters and conclusion part. In the prolog, we will focus on the subject and the scape of the book we will also describe its method. And in the first part we will evaluate the book, second part includes biography of Tahirü'l-Mevlevi while, the third part includes Murad Remzi's biography, in the last part we will touch on the latinization of the book. Lostly, in the conclusion part, we will evaluate the thesis statement.

Keywords: Türk, Kazan, Bulgar, Tatar

ÖNSÖZ

İslam tarih yazımı anlayışı, Kuran ve sünnet ışığında, yaratılıştan tarihçilerin kendi dönemlerini içine alacak nitelikteki genel tarih eserleri ortaya konmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle İslam tarih yazıcılığında, herhangi bir ırkın veya bir milletin tarihinin ayrıca ele alındığı eserler bulunmamaktadır. Ancak gelişen dünya ve toplulukların ihtiyaçları doğrultusunda ilk önce Batı'da Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisi, tarih yazıcılığında da değişime sebep olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan milliyetçilik akımı, belli bir milletin, ırkın özelliklerinin, yaşam tarzının ve üstünlüklerinin anlatıldığı eserlerin kaleme alınmasında etkili olmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarında İslam dünyasına giren milliyetçilik akımları Türklerin özelliklerinin, yaşam tarzının, medeniyet ve kültürel özelliklerinin, ilmi gelişmeleri ile birlikte yaşadıkları coğrafyaların ve hükümdarları hakkında yazılan eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Orta Asya Türklerinden Şeyh Murad Remzi de bu akımın bir tezahürü sonucu, Rus hakimiyeti altında yaşayan Türk kavimlerine benliklerini hatırlatmak amacıyla, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar* adlı eserini yazmıştır. Çağdaşı Tahirü'l-Mevlevi'de aynı anlayışla yola çıkmış, Türklüğü anlatan bir eser arayışı sonucunda, Türk kavimlerinin tarihinin ele alındığı *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar* adlı eseri tercüme etmiştir.

Değerli hocam Prof. Dr. İlyas Topsakal'ın yönlendirmesi ile Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde tez konusu araştırması yaptık. Araştırmamız sonucunda ilk önce, Fethi Sezai Türkmen Yazma Koleksiyonunda yer alan Tahirü'l-Mevlevi'ye ait *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* adlı esere ulaştık. Devam eden araştırmamız sonucunda, Şeyh Murad Remzi adına kayıt altına alınmış, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyi'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar* adlı Osmanlıca esere ulaştık. Bu eserin aslında Tahirü'l-Mevlevi tarafından, Şeyh Murad Remzi'nin eserine yapılan tercüme eserinin devamı olduğunu tespit ettik. Bu eserin Tahirü'l-Mevlevi'ye ait olduğu bilinmediği ve hakkında herhangi bir çalışma yapılmadığı için tez konumuz olarak belirledik.

Tezimiz giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte, Şeyh Murad Remzi ve Tahirü'l-Mevlevi'nin Türklüğe dair bir eser kaleme almalarının nedenleri ile çalışmanın önemi ve yöntemi ele alınmaktadır. Birinci bölüm, Tahirü'l-Mevlevi'nin tercüme eserinin değerlendirilmesi ile Şeyh Murad Remzi'nin eserini yazarken faydalandığı kaynaklar hakkında kısa bir bilgilendirmeden meydana gelmektedir. İkinci bölümde Tahirü'l-Mevlevi'nin biyografisi, üçüncü bölümde Şeyh Murad Remzi'nin biyografisine yer verilmiştir. Dördüncü ve son bölümde Tahirü'l-Mevlevi'nin eserinin latinizinesi kaleme alınmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmamız hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tezimi hazırlarken yardımlarını hiçbir zaman esirgemen değerli hocalarım Prof. Dr. İlyas Topsakal ve Prof. Dr. Nurettin Gemici hocalarıma en derinden teşekkürlerimi arz ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **v**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **x**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **7**

TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN ŞEYH MURAD REMZİ'NİN TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR ESERİNE YAZDIĞI TERCÜME HAKKINDA DEĞERLENDİRME **7**

1.1 ESERİN KÜNYESİ 7

1.2 ESER HAKKINDA BİLGİLER 7

1.3 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN ŞEYH MURAD REMZİ'NİN ESERİNİ TERCÜME ETME NEDENİ 8

1.4 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ, DEFTER 1 VE DEFTER 2 ADLI ESERLERİN İNCELENMESİ **9**

1.4.1 TATARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI 18

1.4.2 GAYIR HAN VE GADR FACİASI 25

1.4.3 PAPAZLARIN YAYILMASI 33

1.4.4 SARAY ŞEHRİ 38

1.4.5 ŞEYH SEYFEDDİN BÂHARZÎ'NİN BİYOGRAFİSİ 40

1.5 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN ESERE KATKILARI 44

1.6 ŞEYH MURAD REMZİ'NİN FAYDALANDIĞI ESERLERDEN BİRKAÇI HAKKINDA KISA BİR BİLGİLENDİRME 51

1.7 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN YARARLANDIĞI KAYNAKLAR 77

İKİNCİ BÖLÜM 79
TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN HAYATI 79
2.1 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN (TAHİR OLGUN) AİLESİ 79
2.2 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN EĞİTİM HAYATI VE MEMURİYETE BAŞLAMASI 79
2.3 MESNEVİHANLIK İCAZETİ ALMASI VE İLK ESERLERİ 80
2.4 MEVLEVİLİĞE İNTİSABI 80
2.5 ÇİLE DÖNEMİ 81
2.6 YAYIN HAYATI VE ÖĞRETMENLİĞİ 82
2.7 MEMURİYET HAYATINDA YAŞADIĞI SORUNLAR 86
2.8 MESNEVİ DERSLERİ 88
2.9 İSTİKLAL MAHKEMESİ HATIRALARI 88
2.10 İSTİKLAL MAHKEMESİ'NDEN SONRA 92
2.11 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN GÖRÜŞLERİ 95
2.12 ESERLERİ 99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 107
ŞEYH MUHAMMED MURAD REMZÎ EL-KAZANÎ EL-MEKKÎ'NİN HAYATI 107
3.1 MUHAMMED MURAD ER-REMZÎ'NİN ŞECERESİ 107
3.2 MUHAMMED MURAD REMZÎ'NİN KULLANDIĞI İSİMLER 107
3.3 MUHAMMED MURAD REMZÎ'NİN AİLESİ 108
3.4 EĞİTİM HAYATI 109
3.5 NAKŞİBENDİLİĞE İNTİSABI 112
3.6 İLMİ SEYAHATLERİ VE MÜCADELE HAYATI 113
3.8 ALİMLERİN HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ 115
3.9 TARİH ARAŞTIRMALARI 117
3.10 TELFÎKÜ'L-AHBÂR ADLI ESERİNE YAPILAN ELEŞTRİLER 118
3.11 MURAD REMZİ'NİN, TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR ADLI ESERİNE GENEL BİR BAKIŞ 120
3.12 ESERLERİ 122

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 125
KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ, DEFTER 1 VE DEFTER 2'NİN LATİNİZESİ 125
4.1 LATİNİZE YÖNTEMİ 125
4.2 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *1* 126
4.3 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *2* 148
4.4 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *3* 154
4.5 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *4* 161
4.6 DEFTER 1 165
4.7 DEFTER 2 217
SÖZLÜK 261
BİBLİYOGRAFYA 273
EKLER 279

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. : adı geçen eser
a.g.m. : adı geçen makale
(a.s) : aleyhisselam
a.y. : aynı yer
b. : ibn
bs. : baskı
C. : cilt
çev. : çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz. : hazırlayan
Hz. : hazreti
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
s. : sayfa
(s.a.v) : sallallahu aleyhi ve sellem
sy. : sayı
ö. : ölümü
trc. : tercüme eden
t.y. : yayın tarihi yok
vb. : ve benzeri
y.y. : yayın yeri yok

GİRİŞ

İslam tarih yazımını anlamak için müslümanların tarih yazıcılığına neden başladıklarını ele almak daha doğru bir yöntem olacaktır. Kuran ve sünnet müslümanların tarih ve tarih yazımı ile ilgilenmelerinin en önemli sebebidir. Kuran, eski kavimlerin iyi veya kötü yönlerinin ibret alınması için anlattığı gibi, peygamberlerin gönderildiği topluluklarla olan ilişkileri vb. konuları da içermektedir. Bu bağlamda Kuran, İslam'ın kaideleri, hukuk ve içtihadın nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır. Sünnet ise, peygamberin hayatının müslümanlara önderlik etmesinden dolayı önemlidir. Bu nedenle müslümanlar, gelecek nesillere İslam'ın en iyi şekilde aktarılması için tarih ve tarih yazımına dikkat etmişlerdir. Tabii ki ilk dönem tarih yazıcılığı günümüz modern tarih anlayışı gibi değildir. İlk örnekleri hadislerin aktarımında büyük bir önemi olan ravilerin, biyografilerini içeren eserlerdir. VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren siyer ve megazi eserleri, tabakat ve ensab kitapları, fütühat, bölge, şehir ve hanedan tarihçiliği gibi konularda tarih çalışmaları yapılmıştır. İlerleyen yüzyıllarda seyahatnameler, coğrafi eserler ve dünya tarihi çalışmaları ile umumi tarih yazıcılığına başlanmıştır. İslam tarih yazımında, bir ırkın veya bir kavmin öne çıkarılarak anlatıldığı eserler yerine, merkezinde İslam dünyasının olduğu ve yaratılıştan itibaren gerçekleşen olayların aktarıldığı eserler yer almıştır.

İlk önceleri Batı dünyasında kendini gösteren milliyetçilik akımı, sosyolojik, kültürel değişimlere neden olduğu gibi, tarihe bakış açısını da değiştirmiştir. Milliyetçilik akımı XVIII. yüzyılın sonunda yaşanan Fransız İhtilali ile başlamıştır. Çok farklı tanımları olan milliyetçiliği kısaca, tarihsel kişiliğinin bilincine varan bir topluluğun kendi kendini yönetmek ve geliştirmek isteği şeklinde ifade edebiliriz. İslam dünyasında ise Batı'daki milliyetçilik akımı, İslam inançlarına aykırı olduğu için başlangıçta kabul görmemiştir. Çünkü Kuran ve sünnet insanın üstünlüğünün takva yaşamasında olduğunu belirtir. Veda Hutbesinde Peygamberimiz (s.a.v) bir kavmin bir kavme üstünlüğünün olmadığını açık bir dille ifade etmiştir. Bu nedenle başlangıçta İslam dünyası bu akıma farklı açılardan bakmıştır. Osmanlıda milliyetçilik akımı, farklı dinsel ve etnik kökenli tebaanın mevcut durum içinde Osmanlı vatandaşlığı şemsiyesi altında, oluşan yeni şartlarla birlikte varlıklarını ve

bağımsızlıklarını sürdürmesi şeklinde tezahür etmiştir. Ancak kaybedilen savaşlar, ekonomik şartların kötülüğü vb. nedenlerle Osmanlı vatandaşlığı fikri gelişmemiştir.

Türk milliyetçiliği XIX. yüzyılın ikinci yarısında, II. Abdülhamid döneminde, ilmi ve kültürel anlamda görünmeye başlar. Batı'daki Türkoloji çalışmalarının da etkisiyle Türklük ve Türk dilinin önemini ortaya koyan eserler bu dönemde yazılmaya başlanmıştır. Necib Asım, Süleyman Paşa, Türk tarihi alanında; Ahmet Vefik Paşa, Şemseddin Sami, dil alanında; Ahmed Mithat Efendi de popüler kültür alanında ki çalışmalarıyla Türkçülük fikirlerinin yayılmasında ciddi katkıları olmuştur.

Aynı dönemlerde Kafkasya ve Orta Asya'da, Rus hakimiyetinin yerleşmesinden sonra ümitlerini Osmanlılara bağlayan Osmanlı dışı Türk unsurların çalışmalarında, özellikle Kırım ve Kazan aydınlarının panslavizme[1] karşı pantürkizm[2] akımını geliştirmeleri, Osmanlıda da siyasi Türkçülüğün görülmeye başlanmasına sebep olmuştur. Özellikle Yusuf Akçura'nın Kazan'da kaleme aldığı "*Üç Tarz-ı Siyaset*" makalesi, Osmanlı Devletinde siyasal Türkçülüğün başlamasında etkili olmuştur. Akçura, bu makalesinde Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartlarda uygulamaya çalıştığı üç farklı siyaset anlayışını açıklar. Osmanlı vatandaşlığı paydasında tek bir millet olmak, müslüman tebaayı İslam dini temelinde birleştirmek ve dünya üzerinde yaşayan bütün Türkleri, ırk bağlamında bir araya getirmek, yani Türkçülük görüşüdür. Bu üç siyaset anlayışından biri olan müslümanların birlikteliği hakkında Akçura, Osmanlı ve Türklere fayda sağlayacağını fakat gayri müslim tebaaya faydası olmadığı gibi, müslüman olmayan Türkleri de bu birliğin dışında bırakacağını belirtir. Türkçülük anlayışının, İslam'ın herhangi bir ırkın üstünlüğü fikrini kabul etmemesine aykırı olduğu gibi, Türk ve Türk olmayanları böleceğini ve Osmanlıdaki müslüman tebaa arasında nifaka sebep olacağını aktarır. Son olarak Osmanlı vatandaşlığı fikrinin en doğrusu olduğunu, fakat dönemin şartlarında uygulanabilir olmaktan uzak olduğunu dile getirir. Bunun nedenleri ise; tebaa olarak

[1] Çarlık yönetimindeki Rusya'nın, bütün Slav toplulukları kendi hakimiyeti altında toplamaya yönelik siyasi hareketidir.

[2] Türkçülük, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ilk önceleri kültürel ve ilmi alanda başlayan, daha sonra siyasal ve ideolojik boyut kazanan, Türklerin ırk bağlamında birleşmesi hareketidir.

görünen gayri müslim vatandaşlar ile müslüman Osmanlı vatandaşlarının eşit haklara sahip olması ile müslüman vatandaşların bu yeni durumu kabul etmemesi, İslam dinine göre gayri müslimlerin ikinci sınıf vatandaş olarak tanımlanması, gayri müslimlerin geçmişlerini öğrendikleri için Osmanlı baskısı altında yaşamak istememeleri, Rusya'nın Slav toplulukların yaşadığı coğrafyalarda hakimiyeti ele geçirme planlarına aykırı olması, Avrupa'nın Kudüs gibi müslüman toprakların hakimiyetini tekrar ele geçirmesi için Avrupa topluluklarının müslüman-hıristiyan çatışmalarını kullanma ihtiyacı olduğunu ifade eder. Bu sebeple Türkçülük görüşü, yani bütün Türklerin bir araya getirilmesinin bu koşullar altında daha uygun olduğunu belirtir. Yusuf Akçura'nın bu görüşleri Osmanlıdaki düşünürlerini de etkilemiştir.

Kültürel Türkçülüğün etkileri ve Orta Asya Türklerinin çalışmaları, bu sürecin XX. yüzyılın başlarında siyasal-felsefi anlamda Osmanlı Devletinde etkili olmaya başlamasına neden olmuştur. Balkanlarda gelişen Sırp, Bulgar ve Makedon milliyetçiliklerine karşı Osmanlı subayları arasında Türk kimliğine giderek artan eğilimler, Jön Türklerin ilk önce Osmanlı vatandaşlığı fikrini desteklerken 1906 yılından itibaren Türkçülük fikirlerini benimsemeleri, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Ziya Gökalp gibi yazarların Türklere, İslam ve Osmanlı kimliklerinin yanında bir Türk kimliği kazandırmaya yönelik yazıları, Türkçülük akımının etkili bir ideoloji haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eserinde Türk toplumunun kendine has ahlaki öğesi İslam ve kültürel değeri Türkçülük ile Batı'nın teknolojik ve bilimsel gelişmesini sağlayan pozitif bilim anlayışının sentezlenmesi ile birlikte ulusal bir kimlik oluşturu-labileceğini savunmaktadır. Jön Türklerin kurduğu, İttihad ve Terakki Hükümetinin Türkçülük fikirlerini benimsemesi, bu fikirlerin 1913 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti düşünce dünyasında sosyolojik, ekonomik, kültürel alanlarda etkili olmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda Türkçülük, Cumhuriyet'in kuruluşunda önemli bir rol oynamış hatta resmi devlet ideolojisi olmuştur.

Sonuç olarak milliyetçilik akımı tarih ve millet bilincini geliştirmiş, Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında da tarih yazım anlayışını etkilemiştir. Bu durum,

müslüman yazarların tarih eserlerine yansımıştır. Murad Remzi ve Tahirü'l-Mevlevi gibi müslüman yazarlar, muasır olarak yaşadıkları coğrafyada aynı sorunlara muhatap olmuşlar, böylece İslam tarih yazım anlayışının aksine, bir ırkın yüceliklerinin anlatıldığı eserler kaleme almışlardır. Murad Remzi, Rus hakimiyeti altında asimile edilmeye çalışılan Türklere, kendi tarihlerini anlatarak Türk ırkının gücünü halkına hatırlatmak istemiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra resmi devlet ideolojisi haline gelen Türkçülük akımının bu derece güçlendiği bir dönemde, Tahirü'l-Mevlevi'de, Türklere tarihlerini anlatan bu eseri tercüme etmenin gereğini hissetmiştir.

A. Çalışmanın Konusu

Tezimizin konusu, Tahirü'l-Mevlevi'nin *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* eseri ile *Defter 1* ve *Defter 2*'den meydana gelmektedir. Bu üç eser, Şeyh Murad Remzi'nin *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-*âsâr adlı eserinin Türklere ait bölümlerinin tercüme edilmesi ile meydana gelmiştir. Mevlevi, *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* eserinde tercüme ettiği kitabın mukaddimesindeki konulara yer vermektedir. *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* eserinde mukaddimeyi dört bölüm olarak yazmıştır. *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 1* başlığında, Türk'ün nesebi, kabileleri, ahlakı, gelenekleri ve Türklerin muharebelerdeki hallerini; *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 2*'de, Türklerin dini, maarifi ve sanayisini; *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 3* ve *4*'te ise, Türklerin hikmet ve edebiyatı, diğer kavimlerle olan ilişkilerine dair konuları aktarır. *Defter 1*'de, Tatarların ortaya çıkışı, hükümdarları, Ergenekon ve Alankoa efsaneleri, Çingiz Han, Gayır Han ve Gadr faciası, Çingiz soyundan gelen hanlar, Saray şehri, Kıpçak Devletinin oluşumu konularını tercüme eder. *Defter 2* 'de ise, Batu Han ve kardeşleri, Batu Han'ın Güyük Kaan ile olan ilişkileri, Moğol ve Tatar topraklarında papazların yayılması, Melik Yuhanna rivayeti, Berke Han, Şeyh Baharzi'nin terceme-i hali, Berke Han'ın Hülagu Han ile ilişkileri ve muharebeleri bölümlerini kaleme alır.

B. Çalışmanın Önemi ve Amacı

Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa bir süre sonra, Türkçülük fikirlerinin çok güçlü olduğu bir dönemde, Tahirü'l-Mevlevi *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* ve devamı niteliğindeki *Defter 1* ve *Defter 2* adlı tercümeyi kaleme almıştır. Türk tarihine dair eserlerin az olduğu bir zaman diliminde yazılması eserin ve çalışmamızın önemini ortaya koymaktadır.

Tez çalışmamızın amacı da meçhul kalmış bu eseri literatürümüze kazandırmaktır.

C. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Tez konumuz, Tahirü'l-Mevlevi'nin *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* ile *Defter1* ve *Defter 2* 'nin değerlendirilmesi ve latinizesinin yazılmasıdır. Ayrıca Tahirü'l-Mevlevi ve Murad Remzi'nin biyografileri ile birlikte Murad Remzi ve Tahirü'l-Mevlevi'nin eserlerini yazarken faydalandığı kitaplar hakkında kısa bir bilgilendirmeyi de içermektedir. Bununla birlikte, Tahirü'l-Mevlevi'nin esere yaptığı katkılara da tezimizde yer verilmiştir.

Çalışmamızın başlangıcında, Tahirü'l-Mevlevi'nin Şeyh Murad Remzi'nin eserinin hangi bölümlerini tercüme ettiğini belirleyebilmek için Arapça eseri inceledik. İnceleme sonucunda Tahirü'l-Mevlevi'nin mukaddime bölümünün tamamını, *Defter 1* ve *Defter 2*'de ise, Şeyh Murad Remzi'nin dört maksaddan meydana gelen eserinin, ikinci maksadının başladığı 333-428 sayfaları arasını tercüme ettiğini belirledik.

Tahirü'l-Mevlevi'nin eserinde belirlediğimiz bazı hususlar bulunmaktadır. Tahirü'l-Mevlevi'nin bu üç eseri el yazmasıdır. Bu nedenle Tahirü'l-Mevlevi bazı yerlerde, ifadelerini düzeltmek için cümlelerinin üzerini çizmiş ve yeni cümlelerini yazmıştır. Şeyh Murad Remzi'nin eserinde yer alan dipnotları (*) gibi işaretlerle yazısının içinde aktarmıştır. Remzi'nin eserinin başka bir yerinde detaylı olarak anlattığı konuları yeri geldiğinde kısaca tekrar yazmış ve hatırlatmada bulunmuştur. Remzi'nin, eserinde parantez içinde verdiği açıklamaları, Tahirü'l-Mevlevi dipnot olarak tercümesinde yazmıştır. Metin içinde ikinci kez aynı sayfa numarası ile yazılmış sayfalar bulunmaktadır. *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* kendi içinde 1-53

arası sayfa numaralarına, *Defter 1* ve *Defter 2* ise birbirleriyle bağlantılı olarak 1-130 arası sayfa numaralarına sahiptir. Latinizede bu düzen içinde yazılmıştır.

Çalışmamızda, eserin latinizesinde bazı yöntemler takip ettik. Metin içinde geçen şahıs ve yer isimlerini Osmanlıca yazılışlarını esas alınarak okuduk. Ayrıca okuyuculara yardımcı olması için, bu şahıs ve yer isimlerinin Osmanlıca yazılışlarını dipnotta yazdık. Osmanlıca okuyuşundan emin olamadığımız kelimelerin okuyuşundan sonra (?) şeklinde soru işaretiyle belirttik. Metin içinde okuyamadığımız kelimelerin bulunduğu yerleri (...?) şeklinde ifade ettik. Mütercimin esere katkıları olan bölümlerde, mütercime ait notların sonunda kendisinin yazdığı "Mütercim" ibaresi geçmektedir. Bu şekilde belirtilmeyen yerlerde ise (Mütercim) şeklinde parantez içinde yazdık. Mütercim metinde bugünkü anlamda dipnot sayısı vermediği için, metinde dipnotları gösteren (*), (:), (1), (2) şeklinde işaretler bulunmaktadır. Metin içerisinde dipnotlarda ilk önce orijinal metinde yer alan bu işaretlemeleri belirttik. Tahirü'l-Mevlevi'nin üzerini çizdiği cümlelerin latinizesini dipnotta yazdık. Metin içinde sayfa numaraları verilmemiş sayfalarda dipnot bilgileri verilmiştir. Latinize sırasında dipnotu ait olduğu sayfada yazdık. Latinizede yazım birliği sağlamak için kelimelerin yazılışlarında *Kamus-i Türki*'yi esas aldık. *Kamus-i Türki*'de bulamadığımız kelimelerde *Lügat-ı Çağatay*, *Lügat-ı Remzî*, *Lehce-i Osmânî* gibi farklı sözlüklerden de yardım aldık. Sözlük bölümünde de bu eserlerden yararlandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN ŞEYH MURAD REMZİ'NİN TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR ESERİNE YAZDIĞI TERCÜME HAKKINDA DEĞERLENDİRME

1.1 ESERİN KÜNYESİ

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde, Fethi Sezai Türkmen Yazma Koleksiyonunda, 00201, 00143 ve 00144 koleksiyon numaralarında kayıtlı Osmanlıca mensur bir eserdir.

1.2 ESER HAKKINDA BİLGİLER

Tahirü'l-Mevlevi; Kazanlı alim Şeyh Murad Remzi'nin Kazan, Bulgar ve Tatarlara dair değerli bilgiler veren, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar* (Kazan, Bulgar ve Tatar Hanlarının Tarihlerindeki Kayıtların Arttırılması/Çoğaltılması ve Gelen Rivayetlerin Toplanması) adlı Arapça eserini Osmanlıca olarak tercüme etmiştir. Tercüme eseri üç ayrı kitaptan meydana gelmektedir. Bu eserlerinin adı; *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi*, *Defter 1* ve *Defter 2*'dir.

Üç ayrı kitaptan oluşan eser, toplamda iki yüz sayfadır. Birinci kitap altmış, ikinci kitap seksen iki, üçüncü kitap ise elli sekiz sayfadan oluşmaktadır. Tahirü'l-Mevlevi birinci kitapta başlık olarak *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* 'ni kullanmış, fakat ikinci ve üçüncü kitapların başlangıcında bunu belirtmemiştir. *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi'*ni dört bölüme ayırmıştır. Mukavva ciltli iki kitabın kapak sayfasında ise *Defter 1* ve *Defter 2* başlıklarını kullanmıştır. *Defter 1*'in ikinci sayfasında ise, "*Kazan Ulemasından Şeyh Murad Remzi Efendinin (Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar) unvanlı eserinin cild-i evvelinden (maksad-ı sânî) nin tercemesi* " ibaresi yer alır. *Defter 2* 'de ise bu

ifade eksik çekim yüzünden belli değildir. Ayrıca bu üç kitabın ilk sayfalarında imza olarak kullandığı Mevlevi işareti de yer alır.

1.3 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN ŞEYH MURAD REMZİ'NİN ESERİNİ TERCÜME ETME NEDENİ

Tahirü'l-Mevlevi'nin Farsça ve Arapça eserleri tercüme ettiği birçok eseri mevcuttur. Tahir, tercüme etmek için, Türklüğe dair bilgi veren bir eser arayışında bulunduğunu ifade eder. Bu arayışı sırasında, mevcut eserlerin genellikle Avrupalı yazarlara ait eserlerin tercümesi ya da özetlerinden meydana geldiğini görür. Aynı zamanda bu eserlerin, Avrupalı bakış açısına sahip olduklarından dolayı okuyucu için milli görünmediğini de dile getirir. Bu nedenle, Şarklı, özellikle Türk kökenli bir yazarın eserini aramaya başladığını, arayışının sonucunda Kazan ulemasından Şeyh Murad Remzi'nin *Telfîkü'l-ahbâr* adlı eserini bulduğunu belirtir.

Kitabının önsözünde Şeyh Murad Remzi'nin ilmi şöhretini duyduğunu ve İstanbul'da az bir müddet de olsa görüştüklerini ifade eder. Şeyh Murad Remzi'nin eserini bütün müslümanlar tarafından anlaşılması için Arapça yazdığını düşündüğünü de aktarır. Bununla birlikte eser hakkında görüşlerini şöyle dile getirir; "*Mensûbiyyetiyle müftehir bulundığımız Türklüğe dâir bir kaç kitabımız var. Lâkin bunların hemân de hepsi Avrupa mü'elliflerinin âsârından ya terceme, yâhud tırâş edilmek sûretiyle tertîb olunmuş şeyler şarklı bir âlimin mahsûl-ı tetebbu'î olmadıkları için ihtivâ eyledikleri ma'lûmât şarkı garb gözüyle ve Türklüğü Frenk gözlüğüyle görmek istemeyenlere ecnebî metâ'î gibi gayr-i millî görünüyor. Maksadım mu'în bir eserle mü'essirine ta'rîz etmek değildir, samîm-i rûhumdan kopub gelen sâf bir hissî anlatmak istiyorum. Pek sâfî ve pek tabî'î bulundığım bu hissin teşvîkiyle şarkda husûsiyetle Türklükden bâhis olmak üzere bir şarklı, tercîhen bir Türk tarafından yazılmış ciddi bir eser …*"

Ayrıca eserin bazı kısımlarını tercüme ederek Mahfil dergisinde yayınlamak istediğini, *"Tedkîkâtım netîcesinde mündericâtını ekseriyyeti i'tibarıyla fikrime muvâfık bulduğum Telfîkü'l-ahbâr'ının ba'zı kısımlarını bi'l-terceme Mahfile derc ve terceme etmek istedim.*" şeklinde belirtir.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda, Mahfil dergisinde "*Türklüğe Dair Bir Eser*" başlığı altında sadece bir makalede, eser hakkında bilgi veren bir yazısı bulunmaktadır. Makalede şöyle demektedir:*"Cild-i evvelini, kuş bakışı olarak gözden geçirebildiğim bu kitap -mukaddimesiyle maksadlarıyla ve hâtimesindeki ta'rîfât-ı mülahhasaya nazaran da- pek mühîm, husûsiyle bizim için pek lâzım ma'lûmâtı ihtivâ ediyor. Irkımıza ve ırkdaşlarımıza dair bilmediğimiz çok şeyler öğretiyor. Binâ'en-aleyh bunun tedkîk ve tetebu'yla müfîd olabileceği tebeyyün ettiği takdîrde lisânımıza tercüme ve tab' ettirilmesi Ma'ârif-i Vekâlet-i Celîlesinin himem irfân-perverisinden temennî olunur.*"[3]

1.4 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ, DEFTER 1 VE DEFTER 2 ADLI ESERLERİN İNCELENMESİ

Tahirü'l-Mevlevi önsözünde; Türklüğü anlatacak bir eser arama nedenlerini, eser hakkındaki görüşlerini, niçin bu eseri tercüme etme gayretinde bulunduğunu ifade eder. Eserin; muteber Arapça, Acemce ve Türkçe elli, altmış kadar farklı tarih kitabına başvurularak meydana geldiğini anlatır. Türklükle ilgili önemli bilgiler veren eser, aynı zamanda Türkler içerisinde yetişmiş fakat haklarında fazlaca bilgi bulunmayan önemli şahısların biyografilerine de yer verir. Şeyh Murad'ın eserinin sonunda incelediği ve başvurduğu eserlerin isimlerini açıkladığı bir bölümün bulunduğunu, eserin iki ciltten oluştuğunu; birinci cildin yedi yüz on iki, ikinci cildin ise beş yüz otuz dört sayfadan meydana geldiğini belirtir. 1908 yılında Orenburg'da basıldığını da ilave eder. Bununla birlikte bu eseri tamamlama konusunda aciz kalmaktan korktuğunu da dile getirir.

Tahir, kitabın besmele ve peygamberimize tazim ile başladığını aktardıktan sonra, Şeyh Murad Remzi'nin bu kitabı yazma nedenlerini de açıklar. Remzi, insanın tarihini araştırma isteğinin fıtri olduğunu söyler ve bu istek doğrultusunda insanın köklerini, nasıl yaşadığını, hangi devletleri kurduğunu, bu devletlerin durumlarına dair bilgi edinmek için tarih kitaplarını araştırdığını belirtir. Yaptığı çalışma sonucunda, üç esere rastladığını, fakat bunlardan ikisinin Avupalı yazarlar tarafından bile aranıp bulunamadığını ifade eder. Bu iki eserden biri Bulgarlar hakkında kaleme

[3] Tahirü'l-Mevlevi, "Türklüğe Dair Bir Eser", **Mahfil**, İstanbul 1344 (1926), C.VI, S.63, s.41

alınmış Kādı Ya'kûb el-Bulgārî'nin eseri, diğeri de İbn Fazlân'ın bir risalesidir. Üçüncü kitap ise, içeriğinin yeterli olmadığını düşünerek eleştirdiği, *Müstefâdü'l-ahbâr fî Târîhî Kazan ve Bulgār* adlı Şehâbettin Mercânî'nin eseridir. Remzi'nin diğer bir eleştirisi de, Kazan ve Bulgar alimlerinin tarih alanındaki çalışmalara gerekli önemi göstermemeleridir. Bu durumu dile getirdikten sonra Remzi, daha kapsamlı bir tarih eseri yazmak için araştırmalar yapar. Böylece *Telfîkü'l-ahbâr* adlı eserini ortaya koyar. Eser bir mukaddime, dört maksad ve bir hatimeden meydana gelmektedir.

Tahirü'l-Mevlevi özet olarak eserin içeriğini anlatır. Mukaddimede, Türklerin aslı, menşei, yayılması, İslamiyet öncesinde komşuları olan milletlerle ilişkilerini; birinci maksadda, Bulgar memleketlerinin durumlarını, İslamiyet'e girişlerinin nasıl olduğunu ve Ruslar tarafından istila edilmelerine kadar ki konuları; ikinci maksadda; Tatarların Kazan bölgesine gelişleri, devlet kurmaları, İslam'ı kabul etmeleri ve en sonunda da Ruslar tarafından yıkılışlarının anlatıldığını söyler. Üçüncü maksadda, Kazan beldesinin yenilenmesi ve Rus istilasına kadar olan olayların aktarıldığını, dördüncü maksadda ise bu istiladan, yazarın eseri kaleme almaya başladığı döneme kadar geçen hadiselerin yer aldığını belirtir. Hatimede de Han Kirman, Kırım, Özbek, Hârizm, Kazak Hanları hakkında bilgilerin bulunduğunu söyler.

Tahirü'l-Mevlevi, bu eserin tamamını tercüme etmeyi tercih etmemiş, sadece Türklere dair konuları içeren bölümleri ele almıştır. Tercümeye mukaddimeden başlayan Tahir, Türk'ün neslinin nereden geldiğine dair bölümü önce ele alır. Farslılar, Hintliler ve Çinlilerin; insanlığın Hz.Nuh'un Sam, Yafes ve Ham adındaki üç oğlundan türediği görüşünü benimsediklerini ifade eder. Remzi bu konudaki meşhur bir rivayeti de nakleder; Hz. Nuh, "*oğlu Hâm hadde kılınmış ve 'Ke'nân (ya'ni Hâm'ın oğlu) mel'ûndur, Hâm'ın çocukları kardeşlerinin evlâdına kul, köle olsun' diye inkişâr etmiş. Yâfes içinde bereket du'âsında bulunmuş ve 'evlâd ve ahfâdı çoğalıp Sâm evlâdının meskenlerinde otursunlar. Ken'ân'da onların kölesi olsun' demiş. El-Hakk Hazret-i Nûh'un üç evlâdı hakkındaki du'âsı kabûl edilmiş. Ve bugüne kadar eser-i icâbeti parlak bir sûrette görülmekde bulunmuştur.*" *Ravzâtü's-sâfâ* ve *Şeceretü't-Türk* eserleri de Yafes'e yeryüzünün taksiminde, kuzey

bölgelerinin hissesine düştüğünü, sonuçta Cayık ve İtil nehirleri arasını yurt edindiği belirtirler.

Remzi; Türk'ün, Yafes'in oğlu olması hakkında müelliflerin ittifakının olduğunu dile getirirken, Yafes'in kaç oğlu olduğu ya da Türk'ün Yafes'in torunu mu olduğu konusunda farklı görüşlerin de olduğunu aktarır. Türklerin soyunun Ye'cûc ve Me'cûc neslinden mi, Hz.İbrahim'in (a.s) cariyesi Kantura'dan mı olduğuna dair rivayetlerin ise sorularına cevap aranır. Remzi, Ye'cûc ve Me'cûc neslinden oldukları hakkındaki rivayet için, Kuran'da geçen Zülkarneyn kıssasında Zülkarneyn'in yaptırdığı sed içinde kalanlara terk edilenler anlamında "Terekü" denildiğini ve bunun zamanla "Türk" şekline dönüştüğünü ifade eder. Onun bu konudaki görüşü ise kendi ifadesi ile "*fâhiş bir yalandır*". Türklerin, Hz. İbrahim'in cariyesi Kantura neslinden olduğuna dair rivayetin de mesnetsiz bir iddia olduğunu belirtir. Tarihçiler, Hz. İbrahim'in Kantura isminde bir cariyesi olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedirler. İbn Kesîr ve İbn Kuteybe'nin eserlerinde, Hz. İbrahim'in eşi Sare'nin vefatından sonra "Katur" adında Kenanlı bir cariyesi olduğunu söylemekle birlikte, Türk'ün neslinden olduğuna dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Remzi; *Mişkât* yazarı Âlî el-Kâri'nin, Türklerin Hz. İbrahim'in cariyesi Kantura'dan olduğuna dair rivayet için, Türk'ün Yafes'in oğlu olduğunu, bununla birlikte Kantura'nın Türk soyundan geldiği için Türklere "Beni Kantura" denilmiştir şeklindeki açıklamasını da gerçekçi görmemektedir. Ayrıca bu konuyu ilk defa ortaya koyanların hadisçiler olduğunu belirterek, hadislerde "Beni Kantura" isminin geçtiğini, ancak Hz. İbrahim'in cariyesi olarak bahsedilmediğini ifade eder. Remzi'nin bu konudaki açıklaması ise; hadis ravisinin "Beni Kan Turan" kelimesinin telaffuzunu "Kantura" şeklinde anlayarak hata etmiş olabileceğidir. "Kan" ve "Han" kelimelerinin Türkçede hükümdar anlamında olduğunu böylece Turan hükümdarı denilmek istenmiş olabileceği görüşünü dile getirir. Osmanlı tarihçilerinden bazılarının ise, hanedanın nüfuzunu arttırmak için Türklerin soyunu Kantura'ya böylelikle Hz. İbrahim'e dayandırmak istediklerini de sözlerine ekler.

Remzi; Türk adını Tatar, Moğol, Kıpçak, Hazar, Becenek= Bacanaklar hepsini kapsadığını belirterek, zaman içinde her bir kavmin kendi adlarıyla tanınır

olduklarını aktardıktan sonra, zamanla Tatar isminin Türk kelimesiyle aynı anlama gelmeye başladığını ifade eder.

Tatarların memleketlerinin Türkistan ve Tataristan olarak adlandırılan; doğuda Çin, güneyde Hind, İran ve Rum memleketleriyle Karadeniz, kuzeyde yerleşik hayatın olmadığı alanlara, batıda da Tuna, Dinyester, Vistül Nehirler ile sınırlı bölge olduğunu açıklar. Ancak bu sınırların zaman içerisinde Çin ile yapılan savaşların sonucunda, toprak kayıpları ya da kazanımlarıyla değiştiğini de ifade eder. Dest-i Kıpçakta -günümüzde Kazak ve Kırgız çölleri olarak bilinen bölge- yaşayan Kazak ve Kırgızların ise; Mâverâünnehir'de, Fergana'da, Kaşgar'da, Tibet'te, Fars ve Rum hududunda, hatta Avrupa'da beldeler inşa eden konar-göçer kabileler olduğunu da ilave eder.

Remzi, Türklerin göçebelik hayatı hakkında yazılı bir eser olmadığı için yaşayışlarına dair bilgiler için, bugün hala aynı hayat tarzını sürdüren Kırgız ve Kazaklara bakılmasının yeterli olduğunu belirtir. Yazara göre, göçebe hayatında kullanılan obaların rahatlığı meşhurdur. Oba; kubbeli, oldukça büyük, keçi kılı ile kaplı, sedirlerin kullanıldığı yaşam alanlarıdır. Bu yaşam tarzında yaz dönemlerinde 15-20 günden fazla aynı mevkide kalınmazdı. Su kenarlarında kurulan obalar, doğa ile iç içe olmasıyla insanı dinlendiren bir özelliğe sahipti. Bu nedenle de Avrupa ve Rusya'da ki gelişmiş şehirlerde iyileşemeyenler obalarda şifa bulurlardı.

Göçebe Türklerin yaşayışını anlatırken, Avrupalıların aynı dönemdeki yaşayışlarıyla da kıyas yapar. O dönemde Avrupa'daki halkın sefalet içindeki hayatlarını aktardıktan sonra, bu yaşam tarzının Avrupa'daki Paris ve Berlin gibi meşhur şehirlerle mukayese edilemez olduğunu ifade eder. Türkistan'a gelen Avrupalı seyyahların kaleme aldığı seyahatname eserlerindeki açıklamaları da bu duruma delil gösterir. Amerikalı Mösyö Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi* adlı kitabında Türk obasında tecrübe ettiği rahatın Avrupa saraylarında olmadığını belirtir.

Türklerin geçimlerini; hayvanların etlerini, sütlerini, yünlerini, kıllarını kullanarak, avlanarak elde ettikleri etler ve ganimetlerle sağladıklarını, böylece zenginliğin Avrupa'daki gibi bir kişinin refahı için halkın sefalet çekmesi şeklinde

görünmediğini, zenginlik farkının da çok olmadığını ekler. Türklerde zengin fakir ayrımı olmadığı gibi, zenginlerin fakirlere yardım etmesi, sosyal bir değer olarak görülür. Bununla beraber mutlulukları ve üzüntüleri birlikte aşarlar.

Bu noktada Şeyh Murad Remzi; medeni Avrupa'nın Türkleri vahşilikle nitelendirdiklerini, fakat bunu yapmadan kendi geçmişlerine bakmaları gereğini ifade eder. Kendi vahşet ve sefaletlerini yine kendi kalemlerinden birinin, Amerikalı Draper'in eserine Rifa'a Bey tarafından yapılmış çevirisi, *Nizâ-ı İlm ü Dîn* eserinden nakil eder. 1430 tarihlerinde Avrupa'nın etrafı sık ormanlarla çevrili olduğunu belirtirken, birbirinden uzak nehir kenarlarında köyler ve kasabaların bulunduğunu aktarır. Paris ve Londra gibi şehirlerde evlerin kerpiç ve ahşaptan, çatılarının ise ot ve çamurla kaplı olduğunu, pencereleri ve ocakları olmayan bu evlerin yerlerinde halı yerine saman kullanıldığını dile getirir. Kirli suların akıtılacağı bir sistem bulunmadığından, geceleri sokağa ve geçenlerin üzerine atıldığını ekler. Temizliğin pek bilinmediğini bu yüzden bit, pire gibi haşerelerin çokluğunu da konu eder. Bu konu ile alakalı olarak, İngiltere Kralı'nın hasmı olan Thomas Becket'in bitliliği hakkındaki tarihi gerçekliliğe yer verir.

Ekmeğin ne olduğunu bilmeyen halkın, ayda bir defa et yerlerse kendilerini şanslı hissettiklerini, nohut gibi hububatla birlikte ağaç kabuklarını da yediklerini aktarır. Asilzadelerin hükmünün sürdüğü bu dönemde, fakirlerin elinde avucundakilerin alındığını, istihdam edilmek için uzak yerlere gönderildiklerini ayrıca sürekli kullanılan alkolün insanların zihinlerini ve fikirlerini yok ettiğini eserinde dile getirir.

Türklerin gelenek ve ahlaki özellikleri ise; hürriyeti ve istiklali sevmeleri, kimsenin işine karışmadıkları gibi kimseyi de kendilerine karıştırmamaları, garipleri sevmeleri, zayıfları korumaları, adalete önem vermeleri, çalışkan aynı zamanda kanaatkar olmaları, israf etmemeleri, zorluklar karşısında sabır göstermeleri, hırs ve açgözlülükten hoşlanmamaları, büyüklere hürmet, küçüklere şefkatle yaklaşmaları olarak sıralar. Bütün bunlarla birlikte Hanlarına itaat etmek, cesaretli olmak, binicilikte, mızrak ve kılıç kullanımında beceri sahibi olmakta önemli özelliklerindendir.

Muharebelerdeki becerileri dünyaca meşhur olan Türklerin yaşam şekilleri için at çok önemli bir hayvandır. Bu yüzden her biri binici, baytar, seyis, derici ve çobandır. At yetiştiricisi ve iyi birer binici oldukları içinde muharebelere süvari olarak giderlerdi. Düşmanı kuşatma, hücum ve pusu gibi birçok savaş tekniklerini en iyi şekilde kullanırlardı. Savunma durumunda ise daima dikkatli olarak hareket ettikleri için düşmanları onları gafil yakalayamayacaklarını bilirlerdi. Yazar, savaştaki maharetlerine dair Arap kumandanları Yezid bin Mezid ve Sümame bin Eşres'in sözlerine de yer verir. Yezid bin Mezid; "*Türkler, cüssece hafîfdirler, atlarına yük olmazlar. Bizim süvârîlerimiz, önlerindekini görmezken, onlar arkalarındakini idrâk ederler. Kendilerini arslan, atlarını yılan, bizi de av sayarlar. İçlerinden biri elleri bağlı olduğu hâlde kuyuya atılsa hîleye teşebbüs etmeksizin nefsini kurtarır. Kanâ'at-kârânedirler, azla iktifâ ve kolayca ele geçeni tercîh ederler. Sayd ve ganîmetle geçinmesini severler. Tâlib iken de, kaçmaksızın matlûb iken de, ya'ni kovalarken ve geri çekilirken atlarından inmezler* " diyerek görüşlerini dile getirirken; Sümame bin Eşres; *"Türklerin esîri iken ikrâmlarını gördüm. Esbâb-ı harbiye ve levâzım-ı sâirelerini mükemmel müşâhede ettim. Türkler korkmazlar, belki başkalarını korkuturlar. Nâil olmak istedikleri birşeyi ele geçirmeden ferâgat etmezler. Elde edince de onu isrâf değil, bezl ederler. Yapabilecekleri bir işin husûli için olanca kuvvetleriyle gayretten geri durmazlar. Beceremeyecekleri bir işte beyhûde teşebbüsle vakit geçirmezler ve nâfile yere kendilerini yormazlar. İyice uykuları gelmeyince uyumazlar, uyuyunca da pek dalgın bulunmazlar. Dâimâ ihtiyâta ri'âyet ederler*." şeklinde Türkler hakkındaki fikirlerini ifade eder. Türklerin yiğitliklerini ilk öven şair Ali bin Abbas er-Rumî'nin mealen şu beytine de yer verir. "*Türkler sebât edince, dâhilî dalgalı bir deniz gibi görünen bir sedd gibidirler. Meydana çıkınca da düşmenleri yakacak ateş gibi alevlenirler."*

Türklerin inançlarına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Remzi'ye göre, farklı görüşlerin ortaya çıkmasının nedeni, yazılı bir tarihlerinin olmamasıdır. Bu konu hakkında görüş bildirenlerin, tahminlerini ya da yanlış düşüncelerini dile getirdiğini belirtir. Türkleri; putperest, Şamani putperest, Budist, Mecusi, Nasturi, yıldızlara tapan yahut dinsizlikle itham ettiklerini söyler.

Türklerin dini inanışları hakkındaki bu görüşlerden putperestliğin; Türklerin inanışı bu olsaydı mutlaka putlardan bir ya da ikisinin ismini ve onlara nasıl ibadet ettiklerine dair bilgiler elimizde olurdu diyerek, bu görüşün yerinde olmadığını belirtir. Mecusi olmalarını da sadece sözlerden ibaret olduğunu söyler. Budist ve Şamani olduklarını belirtenler ise, delil olarak günümüzde Çin'de yaşayan bazı Türklerin bu inanışa sahip olmalarını gösterirler. Yazar, bunun da bütün Türklere genellenebilecek bir durum olmadığını ifade eder.

Nasturi mezhebinden oldukları iddiasının, bilinçli yapılan bir hareket olduğunu ve nedeninin ise, Türklerin yaşadıkları bölgeleri istila eden Rusların, halkı hristiyanlaştırma çabaları olduğunu belirtir. Ayrıca Türklerin Uygurlardan dolayı Hristiyanlığın Nasturi mezhebinden olduklarını söyleyenlerin ise, buna delil olarak Merv ve Semerkant'da kurulan piskoposluğu gösterdiklerini anlatır. Fakat bu piskoposluğun da önemli tarih kitaplarında yer almadığını ekler. Yıldızlara tapma konusunda ise; yıldızlara tapmadıklarını, sadece saygı gösterdiklerini anlatır.

Türklerin İslamiyeti kabul edişlerini, dini inanışlarında ki vahdaniyet algısına bağlar. Uygurların Nasturi olması ve İslam'ın yayılması ile Nasturi olanlarında İslamiyeti kabul edişlerini bu vahdaniyet anlayışının sonucu olduğunu belirtir. Türklerin tevhit fikrini kimden ve hangi peygamber aracılığı ile aldığı sorusuna, kimilerinin Yafes'ten geldiğini söylediklerini ifade ettikten sonra, "*Her bir ümmete bir nezîr gönderilmiştir*" [4] ayeti ve "*Benden evvelki peygamberler, hâssaten kendi kavimlerine ba's olunurdu. Ben bütün insânlığa meb'ûsum*"[5] hadisini delil göstererek, Türklere de bir peygamber gelmiş olabileceği fikrinin akla uygun olduğunu belirtir. Murad Remzi; Cengiz Hân'ın, *"ulemâ-yı İslâm'dan birine müslimânlığın hakîkatini sormuş 'Allah, evâmirini kullarına teblîğ için bir takım peygamber göndermiş, onların tasdîk edilmesi de İslâm'ın erkân-ı cümlesinden bulunmuştur' cevâbını alınca 'Bunda şübhe etmem. Allah, bana mahdûd bir parça yer verdi. Memleketim dâhilinde ki re'âyâmı ihmâl etmiyorum, devletin, milletin, vatanın menâfi'i hakkında her gün her tarafa emirler ve memûrlar gönderiyorum.*

[4] Fâtır suresi 35/24.
[5] Buhari, Teyemmüm, Salah

Dünyâyı yaratan, dünyâdakileri doyuran Allah, onları nasıl ihmâl eder?" sözlerini, Türklere de peygamber geldiği görüşünü desteklemesi için kitabında yer verir.

Türklerin maarifi hakkında yapılan "*Türklerin medeniyyet ve ma'ârifi yoktur, onların terakkîsi tesâdüf eseri ve kuru bir ikbâl te'essürü idi!"* şeklindeki görüşleri eleştirir. Bir toplumun yazılı bir maarifinin olmamasının, o topluluğun ilminin yokluğuna delil olmadığını, Türklerinde Araplar gibi ümmi bir kavim olduğunu bundan dolayı ilmi sözlü olarak ve büyüklerin yaptıklarını taklit ederek elde ettiklerini dile getirir. Ayrıca bir kavmin ülkeleri fethetmesi ve fethettiği topraklarda yıllarca hüküm sürmesinin, maarifinin ve medeniyetinin gelişmişliğini gösterdiğini de ilave eder. "*Türkler medeniyet sahibi olmadıkları için vahşi bir topluluktular'* diyenlere ise; "*Gālibâ o medeni efendilere göre medeniyyet: Dünyâ için köpek gibi boğuşmak, hayra on para sarf etmeksizin Kārûn gibi toplamak, cüz'i bir zarara uğrayınca beynine bir tabanca sıkmak, bir de ilâhını ve peygamberini inkâr edip dînden, îmândan çıkmak, hayvanlar gibi nefs-ü emmârende her istediğini yapmak olacak!"* sözleriyle ciddi bir eleştiride bulunur.

Bu noktada, genel bir kaide olduğunu düşündüğü fikirlerini aktarmakta da fayda olacaktır. Murad Remzi; "*Avrupalıların Türkleri vahşîlikle ithâm etmelerinin sebeb-i aslı şudur: Bir kavmin ahlâk ve âdâtı ne kadar güzel olursa olsun ahlâk ve âdâtı onlara zıdd bulunan diğer kavimler indînde çirkin sayılır. Görülmüyor mu ki sıhhat ve nezâfetin aslı olan tahâret ve âdâb-ı İslâmiye'nin esâsı bulunan tesettür, akvâm-ı efrenciye ve müteferrinceye ne kadar kerîh ve ayıb geliyor ve bunların izâlesi için ne derece uğraşılıyor. Çünkü: Onlar, o âdâtın zıddını i'tiyâd etmişlerdir. Aklı başında bir adam, nazar-ı i'tibârıyla bakacak olursa bütün âdâb-ı İslâmiye'nin zıddıyla muttasıf bulunanlar indinde kabîh add edildiğini görür. Ve bir kavmin diğer bir kavim hakkında vahşet hükmünü vermesinde bu kā'ideden neş'et ettiğini anlar."* demektedir.

Türklerin hikmet ve edebiyatı konusunda yapılan eleştirilere, maarifleri gibi yazılı olmadığı için yokluğuna hükmetmenin yanlışlığına vurgu yapmaktadır. Günümüzde yabancı topluluklarla karışmamış Kazak ve Kırgızların, edebiyat ve felsefe alanında Türklerden bir çok önemli alim olmasına rağmen isimlerini

bilmemesini, bu isimlerin kayıt altına alınmamasından ileri geldiğini belirtir. Bu konu hakkında; *"Ne yapalım ki atalarımız ve dedelerimiz, kendi hükümdârlarını, feylesoflarını, ümerâ ve meşâhîr-i ricâlini bize bildirecek eser bırakmamışlar. Bundan dolayıdır ki soysuzlukla, adam yetiştirmemekle, bedevî, hattâ vahşî olmakla ecnebîler nazarında ithâm ediliyoruz. Hattâ onlara inanan ve tevârîh-i ümem tedkîkinden âciz olan ba'zı muharririn indinde de müttehem tutuluyoruz."* diyerek eleştirilerine devam eder.

Türklerden İslam'ı kabul ettikten sonra Arap Edebiyatında meşhur olan şair ve alimlerin isimlerini sıralar. İbrâhim bin Abbâs bin Muhammed bin Sûl-Tegin es-Sûlî, eş-Şatrancî es-Sûlî diye meşhûr olan Ebûbekir bin Muhammed bin Yahyâ bin Abdullâh bin Abbâs, *Keşşâf* sahibi Mahmûd ez-Zemahşerî, *Miftâh* yazarı Yusuf Sekkâkî, *Muğrib* müellifi Matarrizî, Arap Edebiyatına dair eserleri olan Şeyh Abdulkâhir Cürcânî, Sadrü'l-Efâz, Reşîdüddîn Vatvât, *Dîvân-ı Hikmet* sahibi Hoca Ahmet Yesevî, *Mesnevî* yazarı Melânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Dîvân* sahibi Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Mîrzâ Abdülkādir Bîdil, *Sıhâh* sahibi Ebû Nasr İsmâ'il bin Hammâd el-Fârâbî…

Felsefe alanında da filozofların biyografileri yazılı olmadığı için bu isimlere ulaşılamadığını belirtir. Atina'ya gittiği bilinen ilk Türk filozof Anaharsist'tir. Bu sayede onun biyografisi yazılabilmiştir. Anaharsist'in biyografisine göre, Türklerin felsefeyi Yunanlılardan öğrenmediği anlaşılmaktadır. Türklerin en önemli filozofları, Ebû Muhammed bin Tarhan el-Fârâbî, Ebû Alî bin Hüseyin bin Alî bin Sînâ Behmenyâr'dır. Remzi, bu kişilerinde Türk olduklarına inanmıyorlarsa, *Sahîh* sahibi *"İmâmü'l-Hâfızü'l-Hüccet Emîrü'l-Muhaddisîn Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâ'il el-Buhârî'nin Türk olduğunda şübhe var mıdır?"* diye sorar. *Sünen* sahibi Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî'nin de Türk olduğunu ilave eder. *"Ey Türk! Eski Türklere dâir söylediğimiz sözlerin sıhhatinde şübhe edersen şu saydığım e'âzımın isti'dâd ve istinbâtına iyice bak, ondan sonrada o mukâyese ile eskilerin kâbiliyyet ve mesâ'îsini ölç."* sözleriyle Remzi, Türk milletine nasihatta bulunur.

Türklerin diğer milletlerle ilişkileri konusunda şu bilgileri vermektedir. Türklerin çoğalmaya başlamasıyla dağıldıklarını, çeşitli devletler ve milletlerle karşılaştıklarını belirtikten sonra, eğer Türkler bir arada kalıp dağılmasalardı bütün dünyaya hükmedebilirlerdi ifadesini kullanır. Türklerin karşılaştıkları milletlere kendilerini korumak için duvarlar yapmaya mecbur bıraktıklarını da belirtir. İranlılar, iki duvar yapmışlardır. Birisi çok bilinmeyen Belh ve Semerkant arasında; bu iki şehri birbirine bağlayan yolda, Bedehşan Dağı üstünde Sebz şehri civarındadır. İkincisi ise; Kafkasya'da Babü'l-Ebvâb, Babü'l-Hadîd, Zülkarneyn seddi ya da Demirkapı diye bilinen duvardır. Çinliler de meşhur Çin Seddi'ni inşa etmişlerdir. Bu sed Peçili Körfezi'nden Han Çumin'e kadar uzanır ve 2600 kilometre uzunluğunda, yüksekliği 13 metre, genişliği 8-9 metredir. Üstünde on piyade, altı süvari yan yana durabilirdi. Hicretten önce 836 tarihinde Çin'de dördüncü sülale döneminde İmparator Çin Şi Huangti tarafından yapımına başlanan seddin yapımında dört milyon işçi çalışmıştır. İmparator Çin Şi Huangti'nin ölümüyle ihtilal çıkmış, duvardaki muhafız askerleri geri çekilince Türkler saldırılarına devam etmiştir. Çin'in kuzeyinde Hun Devleti kuruluncaya kadar bu bölgede hüküm sürmüş bir Türk devleti olduğunu da aktarır.

Çinlilerin Türklere verdiği isimlere de değinen Remzi; Hiyan yun, Çing Han, Kiyan nu, Hiyung nu -asi esirler- ve Tukiu olduklarını aktarır. Hükümdarlarına "Cengli kutu" yani "Tengri Kutu", anlamının ise mübarekallah olduğunu belirterek, bu ismi lakap olarak kullandıkları bilgisini ise yirmi beş sene Cengiz'in torunları Mengü ve Kubilay'ın kitabet hizmetinde bulunan Marco Polo'nun rivayetine dayandırmaktadır.

Hunların Çin'e akınlar düzenledikleri dönemlerde Hun hükümdarlarının isimlerini açıklar. Hicretten önce 800 tarihlerinde Tuman Han, M.Ö 206-174 tarihleri arasında Çin'de Han sülalesi döneminde Motan Han, sonra gelenleri ise Bumin Han, Dubu Han, Tolon Han olarak sıralar.

1.4.1 TATARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Tahirü'l-Mevlevi daha önce belirttiğimiz gibi, Murad Remzi'nin eserinin tamamını tercüme etmemiştir. *Defter 1*'den itibaren *Telfîkü'l-ahbâr*'ın ikinci

maksadını tercüme etmeye başlar. Bu bölümde Tatarların ortaya çıkışı, Bulgar, Kıpçak, Rus, Lan, Macar ülkelerine kadar bölgeyi istila etmeleri, bu topraklarda, Kıpçak, Tatar, Altın Orda isimleriyle meşhur olmuş büyük devletler kurmaları, Yafes'in oğlu Türk'ten Saray Hanlarına olan hükümdarların tarihleri, ana yurtlarından çıkıp dünyaya yayılmaları konularında bilgi verilmiştir.

Yafes'in oğlu Türk vefat edince yerine geçen Tutuk, Fars hükümdarı Kiyumers ile muasırdır. Remzi, bu güne kadar gelen bir çok adetin onun tarafından icat edildiğini söyler. Yemeğe tuz konma adetinin, onun keşfi olduğunu belirterek şu anekdotu aktarır. "*Birgün ava çıkmış, urduğu bir ceylanı kebâb etmiş, yerken bir lokmasını yere düşürmüştü. Düşen lokmayı ağzına götürünce evvelki lokmadan lezzetli geldi. Bu lezzetin de yerde bulunan tuza bulanmasından husûle geldiğini anladı. Ondan sonra yemeklere tuz konulmaya başladı."*

Tutuk'tan sonra oğlu Amlınca, Zib Batuy, Güyük, Alınca Han geçmiştir. Alınca Han, Fars Hükümdarı Huşeng ile muasırdır. Alınca'nın ikiz oğullarından birinin ismi "Tatar" diğerinin ismi ise "Moğol" dur. Tatar ve Moğol Hanlar babalarının ölümünden sonra vasiyetine uygun olarak huzur içinde devleti yönetirler.

Alınca Han'ın iki oğlundan sonra Kara Han yönetime geçer. Kara Han'dan sonra Remzi'nin ifadesiyle, "*Türkler arasında Acemlerin Cemşîdî, Rumların ve Yunanlıların İskenderi mesâbesindedir*" dediği oğlu Oğuz Han idareyi alır. Ayrıca Remzi; Oğuz Hân'ı "*Türk Hânlarının en büyüğü, en meşhûru ve en akıllısı*" olarak ifade eder. Oğuz Han'ın doğuştan tevhit inancıyla dünyaya gelmesi ve büyünce de tevhit inancından dolayı babası ve kavmi tarafından uğradığı zorluklara dair şu rivayeti nakil eder. "*Gâyet güzel olarak doğan bu çocuk, üç gün anasının memesini emmemiş anasının rü'yâsına girerek 'Sen ilâhı tevhîd etmedikçe memeni emmem, sütünü içmem' demişti. O vakit ki ta'assub-ı müşrikâne kadının zâhiren tevhîdine mâni' olduğundan Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyyetine girince kâ'il olmuş, ondan sonra çocuğu memesini emmişti. Aradan bir sene geçipte çocuğa isim takılmak zamanı gelince babası, ümerâyı ve a'yân-ı memleketi topladı. Büyük bir ziyâfet çekti. Çocuğu meclise getirdiler takılacak isim hakkında müşâvereye başladılar. O sırada çocuk fasîh bir lisân ile 'Benim adım Oğuz Hân'dır' dedi ve ondan i'tibâren*

bu isim ile şöhret aldı. Oğuz Hân büyüyüp de sinn-i idrâke varınca Hakk-ı Subhâne sâbıka-i inâyetiyle ona tevhîd ve îmânı ilhâm eyledi. Lâkin babasından ve akrabâsından çekindiği için i'tikâd-ı muvahhidânesini izhâr edemiyordu. Nihâyet halkının dînine muhâlefet etmekte olduğu meydana çıktı. Babası ve kavmi tarafından birçok mihen ve meşâkka uğradı. Birkaç def'a hayâtına kasd edildi ve babasıyla arasında muhârebe ve mukâtele vukû'a geldi. Lâkin Cenâb-ı Hakk, o kavmin hidâyetini irâde buyurmuş olduğundan Oğuz'u vikâye ediyordu. Nihâyet babası, oğluna karşı açtığı muhârebelerin birinde helâk oldu, Oğuz'da onun yerine saltanat serîrine oturdu."

Oğuz Han idareye geçtiğinde halkını tevhit inancına teşvik etmiş, bunu kabul etmeyen akrabaları ile yetmiş üç sene mücadele etmek zorunda kalmıştı. Hayatı boyunca muharebelerde bulunmuş ve birçok toprağı ülke topraklarına katmıştır. Hoten, Çin, Mâverâünnehir, Keşmir, İran topraklarını, Hazar ve Karadeniz sahillerinde yaşayan Rum, Yunan, Frenk Avrupa'nın kuzeyi ile doğusunu, Şam ve Mısır'ı fethetmiştir. Fakat Hind topraklarını da feth etme niyetinde iken vefat etmişti. Tarihçilerin ifadesine göre 116 sene devleti idare etmiştir.

Oğuz Han'ın, döneminde Türkleri çeşitli kavimlere ayırdığını da ifade eden Remzi, bu kavimlerin Uygur, Kıpçak, Kınglı, Halaç ve Karlık kabileleri olduğunu belirtir. Oğuz Han her bir kavim için özel bölgeler tahsis etmiş, bu kavimlerden Kıpçakların toprakları; Bulgar ve Rus memleketi ile Aladağ Dağ arasındaki geniş bir alandır. Kıpçaklar orada Cayık ve İtil Nehirleri sahilleri ile Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım arazisine kadar yayıldılar. Bu geniş alan günümüzde Kazak ve Kırgız çölü olarak meşhur olan Dest-i Kıpçak arazisidir.

Oğuz Han, yönetimi sırasında Osmanlılara kadar gelen birçok idari kurallar da ortaya koymuştur. Bunlar barış antlaşması kuralları, çeşitli kanunlar, ülkeleri ele geçirirken uygulanacaklar şeklinde ifade edilebilir. "Al Tamga" ve devletin alametinin "Hilal" olması gibi yeniliklerde onun döneminden itibaren kullanılmıştır. Oğuz Han'ın altı oğlundan, Gün, Ay, Yıldız adlı üç oğluna Bozok; Gök, Dağ, Tengiz isimli oğullarına ise Üçok denilmiştir. Oğuz Han saltanatını Bozoklar ve oğullarına,

muharebe işlerini, kumandanlığı ve elçilik görevlerini ise Üçoklar ve oğullarına tahsis etmiştir.

Moğollar ve Tatarlar ataları Alınca'nın vasiyeti üzerine barış içinde yaşamışlardı. Fakat bu huzur ortamı Tatar hükümdarı Baydu Han ile Moğol hükümdarı Tengiz Han zamanında bozulmuş, Tatar hükümdarı Sevinç Han ile Moğol hükümdarı İli Han döneminde ise muharebeye dönüşmüştür. Sevinç Han yaptığı ittifaklarla Moğolların karşısına çıkmış, savaş alanında İli Han'ın öldürülmesi üzerine Moğol topraklarını istila etmiş, yağmalamış ve bütün Moğol halkını esir etmişti.

Remzi, Ergenekon Destanı ve Alankoa (Alanko) efsanesine de yer verir. Ergenekon Destanını; *"Moğol esîrleri arasında İli Hân'ın oğlu Kıyan Hân birâderzâdesi Neküz de bulunuyordu. Bu gencler firâr için ittifâk ettiler ve zevcelerini alıp kaçtılar. İlticâ' eyledikleri yüce dağlar arasında ancak bir kişinin yürüyebileceği sarp bir yoldan geçip geniş bir vâdîye indiler. Ergenekon denilen burası cidden vâsi' bir yerdi. Akarsular, yeşil çimenlikleri, sâye-dâr ağaçlar vardı. Orada barınıp rivâyete göre dört yüz, yâhud yedi yüz sene oturdular. Nihâyet çoğalıp barınamaz bir hâle geldiler. Orada kaldıkları müddetçe dışarı ayak atmamışlar, lâkin vâsi' ülkeler bulunduğunu ve buraya li-sebeb gelinmiş olduğunu babalarından, dedelerinden duymuşlardı. Binâ'en-aleyh eski yurdlarına gidebilmek için çâre aradılar. Odun ve kömür cem' ederek dağın demir ve bakır ma'deni bulunan bir mahalline yığdılar ve ateşe virdiler. Hayvânât derilerinden yaptıkları körük ile de üflemeye başladılar. Çalışa çabalıya ma'deni erittiler. Ve bir geçit hâsıl ettiler. Oradan çıkıp çekirge gibi yayıldılar."* şeklinde aktarmaktadır. Ergenekon Dağı'ndan çıktıktan sonra Tatarlarla savaşan Moğollar, zafer kazanarak Türk kabileleri arasında şan ve şerefe sahip olmuş ve böylece bu kabilelerde Moğollara tabi olmuşlardı.

Cengiz Han'ın soyunun dayandırıldığı Alankoa efsanesini de aktarır. Moğol hükümdarı Börteçine'nin torunu Temirtaş'ın iki oğlu olmuş, oğullarından birinin Dobun Bayan adında oğlu, diğer oğlunun ise Alankoa isimli bir kızı dünyaya gelmişti. Dobun Bayan ve Alankoa evledikten sonra Dobun Bayan vefat etmiş, iki

oğlu olan Alankoa dul kalmıştı. Alankoa evlenmeyi tercih etmemiş ve oğulları büyünceye kadar idareyi korumaya karar vermişti. Remzi, Alankoa Efsanesi hakkında iki rivayete de yer verir. *"Alankoa bir gice har-gâhında ba'zı kadınlarla yatarken har-gâhın sakfesinden bir nûr parladığını, arasından da sarıya mâ'il beyaz sîmâlı ve güzel gözlü birinin çıktığını gördü. Haykırıp kadınları uyandırmak istediyse de sesini çıkmadı, davranıp kalkmaya çalışdıysa da yattığı yerden kımıldanamadı. Çadırın tepesinden inen ve nûr içinde görünen zâ'ir kendisine yanaştı ve hâmile bıraktıktan sonra savuştu."* Diğer rivâyette ise; *"Alankoa yalnız bir nûr görmüş, gördüğü nûr ağzına yâhud koynuna girmiş ve ondan gebe kalmıştı. Hulâsâ: O takarrub netîcesi olmak üzere üç erkek çocuk doğurdu biri (Bozoncar Hân) idi ki Alankoa oğulları arasından hükümdâr olmuştu. Cingiz Hân ile bütün Tatar ve Moğol Hânlarının nesebi buna varır ve bu üç çocuğun zürriyetlerine – nûrdan tevellüdlerine binâ'en asîl ve âlî neseb demek olmak üzere – (Nîrûn) ta'bîr olunur."* Günümüzde hala Kazaklar, Cengiz nesline "Beyaz Kemik" manasında "Ak Soyak" derler ki asil soy anlamındadır.

Bozoncar Han'dan sonra sırasıyla Buka Han, Dotumin Han, Kaydu Han, Baysungur Han, Tümine Han, Kabul Han, Kubule Han, Bartan Bahadır Han, Yesuki Bahadır Han hükümdar oldu. Yesuki (Bisuke) Han'ın, beş tane oğlu olup bunlardan en büyükleri meşhur Cengiz Han'dır.

Murad Remzi, Cengiz Han ve hükümdar olan nesline dair oldukça geniş bilgiler vermiştir. Cengiz Han, hicri 549 tarihinde Çin takvimine göre Domuz Yılı'nda dünyaya gelmiştir. Doğduğunda ellerinde kan olduğu için; kan dökeceği, savaşlarda galibiyetler elde edeceği, düşmanlarını yok edip, dünyanın çoğunluğunu ele geçireceğine dair öngörüde bulunulmuştur. Babası oğluna Tatar Han'ı Temuçin'in ismini vermişti. On üç yaşında babası vefat edince Moğol kabileleri Temuçin'i zayıf buldukları için dağılmışlar ve aralarında mücadeleler başlamıştı. Bu arada Temuçin de çeşitli zorluklar yaşamış ve esarete düşmüştü. Yazar, Temuçin'in esaretten kurtuluşu, Tatar ve Moğol kabilelerinin hepsini bir araya getirmesi hakkındaki görüşünü, *"Fakat Cenâb-ı Hakk onun vâsıtasıyla âleme kahr ve celâli sıfatını göstermeyi, onun kılıcıyla milyonlarca halkın kanını döktürmeyi, menem diger nist dâ'iyesinde birçok mülûk ve selâtîni onun şiddet ve satvetiyle kahr*

etmeyi irâde buyurmuş olduğu için kader kendisine müsâ'id davrandı. Mekre uğratmak isteyenlerin elinden kurtuldu. Nihâyet düşmenlerini galebe çalıp hepsini kesr ve kahr etti. Bütün Tatar ve Moğol kabâ'ilini başına topladı. Riyâset-i liyâkatini tanıtıp cümlesini itâ'at altına aldı" sözleri ile dile getirir.

Temuçin 599 tarihinde, Domuz yılında, Türkistan hanlarından en büyüğü olan Karayit kabilesi hükümdarı Ong Han'ı yenince, iftihar amacıyla Cengiz lakabını aldı. Daha sonra Hoten ve Çin'i de istila etti. Nayman, Tangut, Merkit kabilelerini yenince, Uygur ve Kırgız toplulukları kendisine itaat etti. Türkistan topraklarını ele geçirdikten sonra Harizmşah'ın ülkesini de aldı. Böylece Cengiz Han'ın karşısına çıkabilecek kimse kalmamış oldu. 611 senesinde yine Domuz yılında vefat etti.

Murad Remzi'nin, Cengiz Han'ın İslam ülkelerini istila edip harap etmesi hakkındaki bakış açısı şöyledir; *"...hafî değildir ki Hakk Subhâne ve Te'âlâ olup icrâatından su'âl sorulmaz olmamakla berâber şu âlem-i esbâbda ahkâmında icrâsını ve kudretinin izhârını esbâb-ı zâhireden bir şeye ve kulları tarafından zuhûr eyleyecek bir emre ta'lîk eylemişti."* Yazar, Kuran'dan ayetler ve bazı hadisler ışığında düşüncelerini açıklamaya devam eder. Tarihteki örneklere baktığımızda bir milletin, bir devletin yıkılmasının sebebinin kendi yaptıklarından dolayı olduğunu belirtir. Eğer bir devlette; nimete şükretmemek, zulmetmek, sefahat, şeriat hükümlerine karşı kayıtsızlık, Allah'ın koyduğu hükümleri küçümseme, görevi ehli olana vermeme, en önemlisi de halkın halinden habersiz olma gibi haller varsa, Cengiz Han gibi felaketlerin, bu milletler ve devletlerin başına geleceğini söylemektedir.

Cengiz Han'ın ortaya çıkışına dair alimlerin ve müverrihlerin sözlerini de aktarır. İlk olarak, Cengiz Han'ın müslüman topraklarına gelmesinin sebebini, Necmeddîn Kübrâ'nın müridi Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'nin diyeti olduğunu söyleyenlerin görüşlerini dile getirerek; *"Ârif Câmî kuddise sirruhu's-sâmî (Nefehâtü'l-üns) kitabında ve Necmeddîn-i Kübrâ'nın mürîdi Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'nin terceme-i hâlinde der ki: ' Sultân Muhammed Alâeddîn Hârizmşâh'ın vâlidesi Türkan Hâtun Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'nin va'zına gelir, bu da erbâb-ı arzdan ba'zılarının hoşuna gitmezdi. Tarz-ı âharla Sultân'a arz etmek için fırsat*

ararlardı. Hârizmşâh saltanatının sonlarında işreti i'tiyâd etmişti. Ser-hoş ve bî-hûş olduğu bir sırada 'Vâlideniz İmâm Ebû Hanîfe mezhebine göre nefsini velîsiz Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'ye nikâh etti.' dediler. Sultan bunu işitince fenâ hâlde gazaba geldi. 'Bizi rüsvây eden o herifi denize atınız' emrini virdi. Şeyh Mecdüddîn'i Ceyhun'a attılar. Garîkan şehîd oldu. Rahimehü'llâh. Hâdiseyi Necmeddîn-i Kübrâ kuddise sirruhu işidince... 'Oğlum Mecdüddîn'i suya attılar da öldü, öyle mi?' diyerek secdeye kapandı, uzun müddet sâcid kaldı, sonra el-hamdü li'llâh diyerek başını kaldırdı. Meclisinde bulunanlar, secdesinin ve el-hamdü li'llâh demesinin sebebini sordular. 'Oğlum Mecdüddîn'in diyetini Hakk Subhâne ve Te'âlâ'dan istedim. Bana ihsân buyurdu.' dedi. 'Diyeti nedir ?' diye sordular. 'Hârizmşâh'ın mülkî' cevâbını virdi. Şeyh'in şu ahbârını Hârizmşâh'a yetiştirdiler, neşvesi zamanında ki irâdesini de anlattılar. Fevka'l-âde tedhîş etti, Şeyh'in gönlünü nasıl ele alacağını bilemedi. Bir tas altûn alıp üstüne kefen ve kılıc koydu. Tası başına alıp züll ve inkisâr ile yalın ayak olarak Şeyh'in huzûruna gitti, saff-ı ni'âlde durup 'Hatâ' ettim. Diyet istersen işte altûn, kısâs istersen işte kılıc, işte kefen, işte baş. Bunlardan başkasına muktedir değilim' dedi. Şeyh ise 'Bu, hüküm kadar îcâbıdır. Diyeti bütün memlekettir. Arada senin başında, ekâbir ve a'yânından çoğunun başları da gidecektir. Hattâ bizde senin eserini ta'kîb edeceğiz' ahbârında bulundu. Hârizmşâh hâ'ib ve hâsir ve kalbi münkesir olarak döndü. Belânın hulûl edeceğini ve ahvâlinin değişeceğini anladı. Çok geçmeden de Çingiz Hân hurûc etti ve olanlar oldu." rivayetine yer verir.

Mevlana Celaleddin Rumi'nin babası Mevlana Bahaeddin Belhi'nin başından geçen olaydan dolayı, Cengiz Han'ın İslam memleketlerini istila ettiği rivayetine de yer verir. "*Mevlânâ Bahâeddîn Belhî, Hârizmşâh'ın hemşîre-zâdesi idi ve kendisine intisâb ve ittibâ' eylemiş olanlar sayılamayacak derecede çoktu. Erbâb-ı kulûbe karşı ulemâ-ı zâhirenin mu'tadı vechile allâme Fahreddîn Râzî de Mevlânâ Bahâeddîn'e hased ederdi. Bir gün Hârizmşâh'a 'Siz saltanatın ancak nâmına hâ'iz ve hazîneye muhâfız bulunuyorsunuz. Saltanat-ı hakîkî ise Bahâeddîn'de. Eğer o istemiş olsa bir kelime ile sizden o nâmıda nez' edebilir.' iğvasını etti. Hârizmşâh zâten Mevlânâ Bahâeddîn'den tevehhüm ediyordu. Fahreddîn'in sözü ise tevehhümünü arttırdı. Binâ'en-aleyh Mevlânâ Hazretleri 'Saltanatı kabûl ve*

yerimize oturmakla bize lutf etmiş olsalar' diye haber gönderdi. Mevlânâ Bahâeddîn maksadı 'Peki biz gideriz. Lâkin bizim yerimize başkaları gelecekler, Hârizmşâh'ı da burada bırakmayacaklar' dedi." Bu olaydan sonra Mevlana Bahaeddin ailesi ve müritleri Konya'ya yerleşmişlerdir. Mevlana Celaleddin Rumi, *Mesnevi* 'sinde bu olay hakkında "*Bir velînin kalbi müteellim olmayınca Allah hiçbir kavmi rüsvây eylemez"* buyurmuştur.

Bir diğer olay ise; Abbasi Halifesi Nasır-lidinillah'ın savaş halinde olduğu Harimzşah'a karşı Cengiz Han'a mektup gönderip Harizmşah'ın topraklarına saldırması için onu teşvik etmesidir. Cengiz Han'ı bu şekilde yönlerdirmesinin nedeni ise, Harizmşah'ın kendisiyle uğraşmasına engel olmaktır. Halife bu konuda dikkatli olması için uyaranların hiçbirini de dinlememiştir. Cengiz Han ilk başlarda bu isteği dikkate almasa da Gadr olayından sonra Harizmşah'ın ülkesini, ardından da Halife'nin ülkesini harab etmiştir. Remzi, Halife'nin yapmış olduğu bu davetin sonucunu göstermesi açısından *Ravzatü's-sâfâ* 'dan alıntıladığı bir hikayeyi aktarır.*" Üç zâhid giderken bir yolun kenârında çürümüş bir takım kemik gördüler, acabâ hangi hayvanın kemikleri? diye bir yere toplanmaları için du'âya başladılar. Birinin du'âsıyla kemikler toplanıp biribirine bitişti, ikincisinin du'âsıyla et ve deri kaplandı, üçüncüsünün du'âsıyla da kocaman bir arslan olarak davrandı, bunların üstüne atlayıp üçünü de paraladı ve yedi."* Sonuçta Halife Nasır-Lidinillah'ta bu üç zahit gibi kendi eliyle ecelini hazırlamıştı.

1.4.2 GAYIR HAN VE GADR FACİASI

Cengiz Han bütün Türkistan topraklarını ele geçirdikten sonra karşısında duracak kimse kalmamıştı. Sahip olduğu toprakları imar etmek, asayiş ve düzeni korumak, halkın refahını sağlamak, komşu devletler ile ticaret ilişkileri kurmak, ayrıca uzun süren savaşlar sonucunda dinlenmek istedi. Bu bağlamda komşu devletlerden Harizmşahlar ile ticaret antlaşması yapması için 612 tarihinde bir heyet göndermiş ve antlaşma sağlanmıştı. Harizmşahların Otrar valisi Gayır Han aynı zamanda Sultan'ın akrabasıydı. Sultan bu akrabasının asıl ismi İnalcık iken Gayır ismini vermiş ve eski isminin kullanılması yasaklamıştı. 615 tarihinde Cengiz Han'ın topraklarından gelen bir kafile Seyhun Nehri sahilinde bulunan Otrar beldesine geldi.

Kafileden biri Gayır Han'a İnalcık diye hitap edince mallarını ele geçirmek isteyen valiye fırsat vermiş oldu. Vali bu tüccarı Cengiz Han'ın casusu diyerek suçladı ve Harizmşah'a hükmünü sorunca da öldürülmesi emrini aldı. Kafileden biri kaçıp kurtulmuş diğerlerinin hepsi öldürülmüştü. Gayır Han'da tüccarların mallarına el koydu. Bu olayı duyan Cengiz Han, Harizmşah'tan diyet olarak Gayır Han'ı istemiş, Sultan ise bu istediği ret ederek gelen elçiyi de öldürtmüştü. Cengiz Han Harizmşahlar ile savaşmaya karar vermiş, bununla beraber tanrısının yardımını istemek içinde bir dağın tepesinde üç gün geçirmişti. Üçüncü günün sonunda duyduğu bir ses üzerine de intikamını almak için yola çıktı. Harizmşahları yenerek yedi sene bu bölgede kaldı.

Cengiz Han müslüman topraklarını istila edip, yurduna dönüş yolunda Buhara'dan geçerken, Buhara'nın Sadr-ı Cihan'ı yani Kadı ve Şeyhü'l-İslam'ı olan zata " *Bana şerî'atınızı iyi bilen bir iki kişi yolla' diye haber gönderdi. Sadr-ı cihân'da (Kâdı Eşref) ile berâber bir vâ'iz yolladı. Çingiz Hân bunlara müslimânlığın hakîkatini sordu. Kelime-i şehâdet ile namâzı, orucu, zekâtı ve haccı anlattılar. Dördünü tahsîn etti. Haccın Beytü'llâh'ı ziyâret demek olduğu söylenince 'Bütün dünyâ Beytü'llâh'tır. Beyt-i ilâhî yalnız bir yere muhtass olamaz. Anlaşılan Hicaz, çöl ve çorak olduğu için oralara gidipte ahâlisinin fukarâsına tasadduk eylesinler diye Allah zenginlerden haccı lütfen emir etmiş' dedi."* Kadı ve vaiz Buhara'ya döndüklerinde kadı, Cengiz Han'ın İslam'ı kabul ettiğine; vaiz ise, İslam'ın beş şartından biri olan hac vazifesini inkar ettiği için küfrüne karar verir. Bunun üzerine Remzi; "*Şu hikâye sahîh olduğu takdîrde Çingiz'in îmânından şübhe edilemez. Çünkü haccı inkâr etmemiş, anlayışına göre farziyet ve teşrî'ındeki hikmeti söylemek istemiştir. Bu ise inkâr değildir. Allah kullarının serâirini herkesten iyi bilir."* diyerek görüşünü belirtir.

Ayrıca Murad Remzi, Buhara'da yaşanılan bu olayda geçen bir konuşmayı, Cengiz Han'ın din görevlilerine karşı bakış açısını göstermesi bağlamında aktarır. Cengiz Han ile Sadr-ı Cihan arasında geçen; "*Hârizmşâh, ulemâdan da vergi alır mı idi?' diye sormuş ve evet cevâbını alınca 'Bu mu'âmele üzerine nasıl nusret ve zafer umardı. Çünkü nusret, du'âya mevkûftur. Du'â' ise neşât ve ferağ kalb ile olur, bunlar ise ihsân ve in'âm ile husûle gelir' demiş, sonra da ulemâdan ve talebe-i*

ulûmdan vergi alınmamasını emir ederek onlarda du'â' eylemiş ve memleketine dönmüştü." konuşmaya yer verir.

Cengiz Han vatanına döndüğünde çocuklarını, torunlarını, akrabalarını, devlet erkanını ve ileri gelenleri toplayarak birçok nasihatta bulunmuştu. Birlik ve beraberlik içinde kalmalarını, ayrılıktan uzak kalarak kendi koyduğu kanunlardan meydana gelen "Yasa"ya uymalarını şiddetle tavsiye etti. Cengiz Han, birliğin önemini vurgulamak için ok kılıfından bir ok çıkarıp kırılmasını emreder, ok kırılınca bir, iki, üç, dört tane ok verir onlarda kırılınca, bir avuç ok verir ve kırılmasını emreder, oklar kırılmadığında ise; "*Toplu bulunursanız düşmen sizi kıramaz, siz ona galebe çalarsınız*" diyerek tek okları yalnızlığa, avuç dolusu oku ise birliğe benzetir. Görevlendirme yaparken işin ehline verilmesini de tavsiyelerine eklemiştir.

Murad Remzi; *Tenbih* başlığı altında Cengiz Han'ın savaşa çıkmadan önce dağa çıkması hakkında, farklı rivayetlere yer veren *Muhtasarü'd-düvel* eserinin yazarı Ebü'l-Ferec el-Malati'yi eleştirir. Ebü'l-Ferec; Cengiz Han'ın tanrısından yardım istemek için dağa çıktığını aktardıktan sonra, bir rüya gördüğünü ve rüyasında elinde asası olan, siyahlar giyinmiş bir papazın kapısının önünde "*Korkma, dilediğini işle, sen te'yîde mazharsın "* dediğini duyduğunu aktarır. Sonrasında ise Ebü'l-Ferec, Cengiz Han'ın rüyasını Ong Han'ın kızı olan eşine anlattığını ifade eder. Eşi; "*Gördüğün kıyâfet babama gelipte du'â' eden râhibin kıyâfeti. Sana gelişi de muzaffer olacağına işârettir*." diye tabir edince, Cengiz Han hizmetindeki Hristiyan Uygurlardan *"Burada bir râhib var mıdır? "* diye sordu. Siyah kıyafetiyle gelen rahibi görünce Cengiz Han; "*Rü'yâmda gördüğümün kıyâfeti böyle idi ama şahsı o değil" dedi. Râhib de 'Hân Hazretleri ihtimâl ki azizlerimizden birini görmüştür' cevâbını verdi. Çingiz Hân, ondan sonra Hristiyanlığa meyl ve Hristiyanlara hüsn-i zann göstermeye, haklarında in'âm ve ikrâm etmeye başladı."* şeklinde olayı aktarmaktadır. Ayrıca Ebü'l-Ferec; Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı 699 tarihinde, doğu Türklerinin başında Kerayit kabilesinden Hristiyan Ong Han'ın bulunduğunu ve Ong Han'a Melik Yuhanna diye hitap edildiğini söylemektedir. Remzi, Ebü'l-Ferec'in bu iki konu hakkında vermiş olduğu bilgilerin hepsinin yalan olduğunu ve bunun nedenlerini açıklar. Remzi'nin

eleştirileri ise; Ebü'l-Ferec'in aktarmış olduğu rüya rivayetinin, Cengiz Han ve evlatları hakkında yazılmış sayısız tarih kitabının hiçbirinde yer almamasıdır. Ayrıca Cengiz Han'ın eşinin Ong Han'ın kızı olduğunu belirmiştir. Fakat Ong Han'ın kız evladının olmaması bu bilginin de hatalı olduğunu gösterdiğini ifade eder. Bununla birlikte o dönemde, Moğollarda eşin hiçbir itibarının olmadığını ve Cengiz'in rüyasını eşine anlatmasının ve savaş gibi önemli bir durum söz konusu iken rüyasını tabir ettirmesinin de mümkün olmadığını ifade eder. Ong Han hakkında ise, Ebü'l-Ferec'in iki farklı bilgi verdiğini belirtir. Bu iki farklı bilgi ise; Ong Han'ı, hem Hristiyan Uygurların, hem de Nasrani Kerayit kabilesinin hükümdarı olarak tanıtmasıdır. Remzi; Ong Han'ın Kerayit kabilesinin hükümdarı olduğunu, fakat bu kabilenin de Nasrani olmadığını aktarır. Hatta o dönemlerde Moğol ve Tatarların hiçbir din üzerine olmadıklarını da ilave eder. Bu tarz rivayetlerin Türklerin Nasrani oldukları iddiasını kuvvetlendirmek için yapıldığını ifade eder ve ekler; *"Eğer Nasrâniyyet, onların iddiâsı gibi Türkler arasında intişâr etmiş olaydı Tatarların ibtidâ'-i zuhûrunda Papa'nın göndermiş olduğu müte'addid hey'etleri üzerine münteşir olurdu. Hâlbûki o hey'etlerin bir iş görebildiklerini hiçbir müverrih yazmamıştır."* Başka bir eleştirisi ise, Ebü'l-Ferec'in aktarmış olduğu bu rivayetlerin –sadece Hristiyan olduğu için- Nasraniler tarafından doğruluğu araştırılmadan kabul edilmesinedir.

Bu tarihlerde Moğol ve Tatarlar arasında İslamiyet'te yayılmamıştı. Cengiz Han'ın topraklarında müslümanlar bulunuyordu. Ayrıca Cengiz'in Han'ın Harizmşah'a karşı savaşa çıkmasına sebeb olan Gadr Olayı'nda öldürülen tüccarların hepsi müslümandı. Remzi, bu dönemde Moğol ve Tatarlar arasında İslam'ın yayılması için çalışan kimselerin bulunmadığını, olsaydı hepsinin müslüman olacağına inandığını da belirtir. Remzi bu noktada şunları söyler; *"Müslimânlığın izhâr-ı mehâsini şöyle dursun, Hârizmşâh'ın gaddârâne mu'âmelesi gibi müslimânların rüesâsından kendilerini İslâm'dan tenfîr eyleyecek hâller sudûr eylediğini görüyorlardı. El-ân meşhûr olduğu vechile mağlûb olanlar her hâlükârda gāliblerini taklîd eyledikleri hâlde Moğollar ve Tatarlar bilâd-ı İslâmi gālibâne istilâ' ettikten sonra müslimân olmuşlardı."*

Cengiz Han'ın eşlerinden ve cariyelerinden birçok çocuğu olduğu bilinmekle beraber ilk eşi ki, Moğol adetlerine göre evin sahibi anlamında kullanılan "Bay Bice" lakaplı Börte-Fuçin'den dört oğlu vardı. Oğullarının isimleri ise Cuci, Çağatay, Tuli, Oktay (Ögeday)dır. Cuci Han'a; bütün Deşt-i Kıpçağı, Dağıstan, Harizm, Bulgar, Sıksın, Rus memleketi sınırlarına ve okyanusun batı sahiline kadar, Çağatay Han'a; Uygur memleketiyle Türkistan ve bütün Mâverâünnehr, Mengü Kaan ve Hülagu'nun babası olan Tuli Han'a; Horasan, Irak ile Diyarbakır'dan istilâ edeceği ve atının ayağı basacağı yerleri, Oktay'a da; kendi asıl ülkesiyle Hoten'i ve Çin bölgesini batıdaki sınırlara kadar vermiş, Oktay'ı hepsi üzerinde Kaan[6] olarak veliahdı kılmıştı. Cengiz Han, Oktay ve sonrasında Kaan olarak geleceklere itaat edilmesini, Kaan'a tabi olmayanlar ile "Yasa"ya uyuncaya kadar savaşılmasını da tavsiye etmiştir. Cengiz Han, yetmiş üç yaşında, yirmi senelik saltanatın ardından 624 yılında ölmüştür.

Oktay Kaan, 643 tarihinde ölünce yerine oğlu Güyük Kaan geçmiştir. Güyük Kaan da bir sene sonra ölünce, Kaanlık Tuli Han sülalesine, daha sonra da Çağatay Han sülalesinden Oktay Kaan'a geçmiştir. Son temsilcisi ise Surgatmış Han'dır. Çağatay Han ve sülalesi Mâverâünnehir bölgesinde en son temsilcileri Kabul Kaan olan, on sekiz Hanlık kurmuşlardır. Çağatay Han'ın Maveraünnehirde nesilleri günümüze kadar ulaşmış ve ona nisbetle Çağatay denilmektedir. Tuli Han ve neslinden dokuz kişi; Irak, İran, Horasan çevrelerinde saltanat etmiştir. Bunlardan en çok bilineni ise Bağdat'ı tahrip eden Hülagu'dur. Cuci Han'ın ismi, Arap tarihlerinde Duşi veya Tuşi şeklinde geçmektedir. Yedi oğlu olan Cuci Han'ın, Cuci Ulusu olarak bilinen topraklarına, Kazak memleketinde 1265, Kırım'da ise 1298 tarihlerine kadar nesli hükmeye devam etmiştir. Cuci Han, babası Cengiz'den önce ölen ilk oğludur. Yerine Cengiz Han, Cuci'nin oğlu Batu Han'ı Dest-i Kıpçak Hanlığına getirmiştir. Batu Han, hicri 640 senesinden başlayarak Kıpçak Devleti'ni meydana getiren kişidir. Rusya'nın büyük bir kısmı, Lehistan, Çehistan, Eflak, Boğdan, Ardel, Dağıstan'ın tamamı, Azerbeycan, Kırım, Deşt-i Kıpçak, Harizm, Sugnak, Anzar yani kuzey bölgelerinin son sınırına kadar bu devletin hükmü altında bulunuyordu. Sınırları ise; güneyden Tuna Nehri ve Karadeniz, Azerbeycan topraklarının ilerisi,

[6] Kaanlık, Moğollarda müslümanlardaki halifelik makamı gibidir.

Hazar Denizi, batıda Maveraünnehr, Türkistan topraklarının ilerisi, doğuda Avrupa'daki Rus ülkeleri, kuzeyde imarlı toprakların son bulduğu yerler olan bu geniş topraklar; Cuci Ulusu, Batu memleketi, Berke beriyyesi, Deşt-i Kıpçak memleketi, Kuzey memleketi, Özbek memleketi, Altun Orda ve Tatar memleketi olarak adlandırılmıştır.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Oktay Kaan ve Batu Han; Cuci Han'ın Rus ve Macar memleketlerine yapmak istediği seferleri, başarılı bir şekilde düzenleyerek Dest-i Kıpçak'ı tamamıyle ele geçirirler. Batu Han, Bulgar ve Rus memleketlerine de sefer düzenlemiş, hatta Rus beylerinin (Knez) birbirlerine olan husumetleri kendisine Rus işgali sırasında yardımda bulunmalarına neden olmuştur. Remzi; Cuci Han'ın Rus topraklarını ele geçirmesi için Rus Prenslerinin teşvikte bulunduklarına dair rivayetin doğru olmadığını belirterek Karamzin'in bu konudaki görüşlerine yer verir. Tatarların, Bulgar memleketinden sonra Rusya'ya yöneldiklerini, Razan başta olmak üzere, kuzey, batı ve güney batısında yer alan birçok beldeye doğru hareket ettiklerini de aktarır. Batu Han, Razan valilerine maksadının ne olduğunu açıklaması için bir elçilik heyeti göndermişti. Razan valileriyle buluşan elçiler, Batu Han'ın bütün Rus topraklarını tabiyeti altına almak istediğini belirterek, *"Eğer sulh etmek istiyorsanız bütün emlâkınızın onda birini bize viriniz' teklîfinde bulundular. Muhâtabları da 'Ruslardan bir kişi sağ kalmayacak olursa o vakit onların emlâkını alırsınız' cevâbını virdiler. Bir de çekilip gitmelerini söylediler."* Razan valileri bu arada, Batu Han'a karşı yardım için büyük knezliklere başvursalar da bu Knezler Tatarlara karşı hiç bir şansları olamayacağını bildikleri için yardıma gelmediler. Yalnız kalan Razan valileri Batu Han ile savaşmaya mecbur kalmıştı. Sonuçta Razan tahrip edildi ve halkı da öldürüldü. Batu Han, Razan'dan sonra elçilerini gönderdiği Moskova Knezliğini de ele geçirir. Ardından Vlademir, Suzdal Knezliklerini ve daha birçoğunu da ele geçirdikten sonra ordusunu ikiye ayırır. Bir bölüğünü kuzey tarafına Volaga nehri çevresine; diğer bir bölüğünü ise, doğu bölgelerine gönderir. Bundan sonra önüne çıkan birçok beldeyi alarak Novgorod'a doğru ilerledi. Ormanlık ve bataklık bir bölge olan Novgorod'u almadan memleketine dönme kararı aldı. Batu Han, Rusya'nın batı ve kuzeyindeki seferlerini tamamladıktan sonra Don ve Volga nehirleri arasındaki kavimleri itaati altına aldı.

Rusya'nın güneyine doğru ilermeye devam eden Batu Han 1239 tarihinde, yapılan savaşlardan yorulan ordunun dinlenmesi için Don Nehri sahiline döndü.

1240 tarihinde Batu Han, Rusya'nın güneyini tamamen ele geçirmek için tekrar harekete geçer. Kiyef (Kiev) şehrini almak için amcazadesi Mengü Han bin Tuli'yi görevlendirir. Mengü, elçi göndererek itaat etmelerini ve teslim olmalarını söylemesine rağmen; Ruslar, hem Cengiz Han zamanında Tatarlara yenildikleri Kalka savaşından, hem de Batu Han'ın çeşitli knezlikleri ve beldeleri ele geçirmesinden hiç ders almamış gibi elçiyi öldürerek müdafaa kararı aldılar. Mücadele sonucunda Kiyef'te ele geçirilir. Bu olaylardan sonra Batu Han knezlerin birçoğunun Macaristan'a kaçtığını öğrenmiş bu bölgeye sefer yapmaya karar vermişti. Murad Remzi, Karamzin'in Kiyef Knez'inin vekili Danili'nin Tatarlara esir düştüğünü ve Rus topraklarının her geçen gün harap olmasından dolayı üzüntü yaşadığını, bu yüzden Batu Han'a *"Rusya fakirdir, ahâlîsinden alınacak ganîmet, çekilen te'ab ve meşakkatin onda birine müsâvî olmaz. Fakat Nemse ile Macar gâyet zengindir, oraları istilâ' edilecek olursa çok fâ'ide elde edilmiş olur. Bundan başka ora hâkimi, senin düşmenindir, seninle muhârebe için hâzırlanmıştır. Bütün kuvvetini toplamaya meydan bırakmadan böyle kavî bir düşmeni çiğnemek hazm ve ihtiyâta muvâfıktır"* diyerek onu Macaristan'a yönlendirdiği rivayetine yer verir. Bu ifadeyi aktardıktan sonra Remzi bunun gerçeği yansıtmadığını, Batu Han'ın Macarların kaçakları korumasını engellemek ve hadlerini bildirmek için sefere çıktığını belirtir. Rusya'nın tamamını, Lehistan, Macaristan'ın bazı topraklarını, Beserabya, Boğdan, Eflak ve Tuna Bulgaristanı'nı ele geçirdi. Tatarlar; Almanya, Arnavutluk sınırına geldiğinde Avrupa'da onlara karşı gelebilecek hiçbir devlet yoktu. Karamzin'e göre; Batu Han Oktay Kaan'ın ölümü üzerine bu seferden vazgeçmiş olsa da zaten Avrupa manen Tatarların hükmü altına girmişti. Çünkü Tatarlara karşı gelebilecek bir güç kalmamıştı. Remzi, Karamzin'in Oktay Kaan'ın ölümü üzerine döndüğü görüşünü desteklemekle birlikte, askerin yorgunluğunun da önemli bir etken olabileceğini ekler. Batu Han, Avrupa'ya bir daha sefer düzenlememiştir, fakat seferden dönmeseydi bütün Avrupa'yı ele geçirmiş olacaktı.

Rusya'ya Knez unvanlı yöneticiler atayan Batu Han, Baş Knezliğe stratejik olarak Kiyef'i belirlemişti. Batu Han'ın topraklarına yakın oluşu ile müdahale

kolaylığı sağlaması ve güney bölgelerinde Tatar ümerasına ait toprakların olması da buna etken olmuştu. Fakat ilerleyen zamanlarda Batu neslinden gelen yöneticiler bu stratejiyi unutarak Baş Knezliğin Moskova'ya taşınmasına izin vermişler, böylece Rusların güçlenmesine zemin hazırlamışlardır. Batu Han, bundan sonra ülkesinin imarı, halkının refahı gibi konularla ilgilenmiştir.

Rusya'da ele geçirilmeyen tek yer Novgorod şehriydi. Novgorod Knezi Batu Han'a biat etmemiş, ayrıca diğer Rus yöneticilerini de isyana teşvik etmekten de geri durmamıştır. Bunu öğrenen Batu Han, *"Ey Novgorod Knez'i Aleksandır! Cenâb-ı Hakk'ın birçok kavimleri bana musahhar ve münkâd kıldığını bilmiyor musun? Onların itâ'at ve inkıyâdına karşı kendine müstakill kalacağını mı umuyorsun? Eğer emn ve râhatla hükûmetinde yaşamak istiyorsan nezdime gelir, huzûruma çıkar, bana itâ'at ve inkıyâd göstereceğini ta'ahhüd eylersin"* diyerek onu uyarmıştır. Sonuçta Novgorod Knez'i de biat etmeye mecbur kalmıştır.

Rus Knezleri arasındaki husumet onların bir araya gelmelerine engel olmuş, Tatar yönetimi altında 250 sene kalmalarına sebep olmuştur. Tatarlar, Rusların iç işlerine karışmaz bununla birlikte itaatlerine ve vergilerine önem verirlerdi. Knez değişeceği zaman da Saray başkentine gelip Han'dan ferman almaları gerekiyordu. Ferman alan Knez şehrine döndüğünde bir Tatar emiri şehrin en büyük kilisesine atla girer, orada toplanan ileri gelenlere ve halka Knezlik femanını okuyarak emre itaat edilmesi gereğini bildirirdi. Remzi, Ruslardan alınan vergi içinde köle ve cariyelerin de bulunduğunu belirtir. Han'ın memurunun her sene Moskova'ya gittiğini, geniş bir meydan da toplanan kalabalıktan istediğini aldığını belirtir. Bu meydanın günümüzde de var olduğunu ve "Çocuklar Meydanı" (Detski Pol) denildiğini de ekler. Bununla birlikte Knezler, Hanlık içindeki olaylara vakıf olabilmek için kendi rızalarıyla kızlarını Han'ın çocukları ve torunlarıyla evlendirirlerdi. Tatarlar, Rusların iç işlerine karışmadıkları gibi dini özgürlüklerini de kısıtlamamışlardır. Hatta dini konularda bir sorun yaşadıkları zaman Han'a gider şikayette bulunurlar ve sorunları çözülürdü.

Remzi bu noktada, Rusların kendi yaşadığı dönemde müslümanlara karşı davranışlarını eleştirir. Tatarların Ruslara dini konularda verdikleri özgürlüklere rağmen Rus yönetimi altına giren müslüman topluluklara Rusların yaptığı dini baskı

ve eziyetleri dile getirir. Müslüman topluluklardan aldıkları vergilerin ağırlığının, insanları canlarından bezdirecek seviyede olduğunu da ilave eder. Tatarların kendilerine bağlılıktan ayrılmayan halkları koruduğunu, fakat elçilerinin öldürülmesi ve tabiiyetten ayrılmaları durumlarında ise acımasızca cevap verdiklerini aktardıktan sonra Remzi; hal böyle iken Rusların Tatarları vahşilikle niteleyip, kendilerini ise medeni olarak göstermelerine de şiddetle karşı çıkar.

Batu Han, Oktay Kaan'ın ölümü üzerine yerine Geçen Güyük Kaan'ın tahta çıkış merasimine katılmayarak kardeşlerini göndermesi, Güyük Kaan tarafından hoş karşılanmamıştı. Güyük Kaan, Atabeyi Gadak Han'ın çabaları sonucu hristiyan olmasıyla papazlar, Moğol ülkesinde istediği gibi dolaşmaya başlamış bununla birlikte müslümanları bu topraklardan uzaklaştırmak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Batu Han'ın, müslüman halklara karşı hoşgörülü davranmasından hoşlanmayan papazlar, Güyük Kaan'ı Batu Han aleyhinde kaanlık makamında gözü olduğuna dair teşvik etmekten de geri durmadılar. Bunun üstüne bir de Batu Han Güyük Kaan'ın Kaanlığını tanımayınca, Güyük Kaan bir kumandanını Azerbeycan ve İran bölgelerindeki Batu Han'ın valilerini hapsetmesi için gönderir. İlk başta valiler, Kaan'a karşı gelmemek adına tevkif edilmeye karşı koymamışlar, fakat Batu Han'ın mektubu üzerine Kaan'ın kumandanı ve adamlarını yakalayıp Han'a teslim ettiler. Batu Han'ın bu askerleri infaz ettirmesinden dolayı Güyük Kaan büyük bir ordu ile Batu Han üzerine yürüdü. İki ordu birbirlerine çok yaklaşmıştı ki Güyük Kaan aniden öldü. Bunun üzerine kumandanları Batu Han'a, Cengiz neslinin en büyük ve en yaşlısı olduğu için Kaanlık makamını teklif etmelerine rağmen "*Bana lazım değil"* diyerek kabul etmedi. Kaanlık makamına Tuli'nin oğlu ve Hülagu'nun kardeşi Mengü'yü, kardeşi Berke Han'ın komutasındaki bir ordu ile geçirdi.

1.4.3 PAPAZLARIN YAYILMASI

Tahirü'l-Mevlevi, Murad Remzi'nin Moğol ve Tatar topraklarında Hristiyanlığın nasıl yayıldığına dair görüşlerini de tercümesinde yer vermektedir. Murad Remzi, insanları İslam'a davet konusunda sayısız hadis-i şerif bulunmasına rağmen müslümanların İslam'ı yaymak için yeterli çaba sarfetmediğini belirterek müslümanları eleştirir. Hristiyanların ise dinlerini yaymak için durmaksızın çalıştıklarına yer veren Remzi, Avrupa'da Hristiyanlığın yayılması, müslümanlara

karşı hristiyan halkın desteği sağlanarak Haçlı seferleri düzenlenmesi, Şam ve Kudüs'ü ele geçirip uzun seneler orada hüküm sürmeleri, çeşitli hükümdarları Hristiyanlığa davet için çıkılan yolculukları dile getirdikten sonra, müslümanlara karşı mağlup oldukları bir dönemde Harizmşah Devletini yok edip, müslüman topraklarını işgal ve harap eden Moğol hükümdarlarına gönderilen papazların olduğunu belirtir. Moğolların hristiyan olması; hem Moğol ve Tatar saldırılarından kendilerini korumalarını, hem de müslümanlar ile doğu-batı yönlü iki cepheden onları savaşarak ortadan kaldırmalarını sağlayacaktı. Papa, Roma'dan papazları bu amaçlarla göndermeye başladı. İlki 1246 senesinde gönderilen "Eskalin" isimli bir rahiptir. Aynı sene Tatar Han'ı Batu'ya, Jan Plano Carpini'yi 'küçük din kardeşi' lakabıyla göndermiştir. Rahipler, bu iki seferden de bir sonuç elde edemeden dönmüşlerdir. Murad Remzi, Jan Plano Carpini'nin altı ay süren seyahati hakkında Karamzin'in eserine aldığı kısmı dipnot olarak eserine eklemiştir. Bu seyahatte geçenler hakkında *"Karamzin diyor ki: Avrupa Tatar istilâsı endişesiyle bi-huzûr idi. Çünkü Batu Hân dâimâ bu niyette idi. Papa Dördüncü İnukenti, Fransa ruhbânlarından Plan Karpini isminde birini, beyân-ı muhabbet etmek ve tarafından bir emân-nâme almak üzere Güyük Kāan'a yolladı. Karpini der ki: Güyük Kāan'ın muhabbetini kazanmak ve Rusya'nın mezheb-i dîniyyesini Latin kelisasına rabt etmek için Papa tarafından ona hitâben yazılmış bir mektûbu hâmilen 1246 senesi İtalya'dan çıktık ve Rusya'ya geldik. Morovya'ya vusûlümüzde Rus Knezlerinden Vasili'ye tesâdüf ettik. Bize Tatarların avâ'id ve ahlâkı beyânında dedi ki:*

- Kāan'ın nezdine eli boş gitmek doğru değildir, mutlakan zî-kıymet hediyyeler lazımdır, yoksa Kāan sizi kabûl etmez.

Bunun üzerine ferve ve semmûr kürkleri ile sırmalı elbise gibi kıymetli hedâyâ iştirâ' eyledik ve Kiyef beldesine gönderdik. Rus mezheb-i dîniyyesinin Latin kelisasına rabtı hakkında Papa'nın teklîfini etmiş olduğunu kabûl etmedi,

-Kārdeşim Danili, Büyük Kāan'ın nezdindedir. O gelmeden bir şey' diyemem. Cevâbını virdi.

Kiyef'e geldik ki harâb olmuş, ahâlîside o harâbe etrâfında çırılçıplak açlıktan za'îflamış bir hâlde toplanmıştı. Mezârdan çıkmış gibi bize bakıyorlardı. İnsân onları öyle görünce te'sîrine uğramaktan kendini alamıyordu. Tatar memleketinin hududu Tavrida (Kırım) dan başlıyordu. Hudûda vâsıl olunca yem bulamayacakları için atlarımızı bıraktık, onların yerine Tatar atları satın aldık. Çünkü Tatar atları tırnaklarıyla karı eşip altında buldukları otları yiyorlardı. Kırım'a geldik. Tatarlar etrâfımızı sardılar. Nereden ne niçin geldiğimizi ve nereye gideceğimizi sordular. Bütün hristiyanların büyüğü olan Papa tarafından geliyoruz. Bizi Büyük Kāan'a yolladı. 'Bizden ne zarar gördü ki Lehistan ve Macaristan'dan arâzîmizi cebren ve kahren aldı? Ben sulhu severim, kendisiyle harb etmek istemem. Bir de Kāan'ın dînimizi kabûl ederek nefsini ve ehlini âhiret cezâsından kurtarmasını temennî ederim diyor' dedik cevâb virmediler. Ba'zı hedâyâmızı almakla kanâ'at gösterdiler. Yanımıza adam katıp bizi kumandanlarının nezdine gönderdiler. Bu emîrin ismi Karumşâh (ihtimal ki Haremşâh) idi. 60.000 askerin kumandanı bulunuyordu. Kumandan bizi isticvâb eyledikten sonra Batu Hân'a yolladı. Yalavitsa arâzîsini, Dinyeper, Don, Volga Nehirlerini geçtik, Yayık Nehri'ne vâsıl olduk. Bu arâzînin hepsi de Tatarların yaylasıdır. Mevsim-i şitâda Karadeniz'e yakın yerlerde kışlarlar. Batu Hân Volga Nehri sâhilinde bir takım köşkler yaptırmıştır. 160.000'i Tatar, mütebâkîsi hristiyan vesâire milletlerden olmak üzere 600.000 askeri vardır.

Îd-sâlibi yakın idi. Bizi Batu Hân nezdine götürdüler. 'Ateş sihri ve efkâr-ı fâsideyi ibtâl eder' vehminde bulundukları için iki ateş arasından geçirdiler. Batu Hân'ın çadırı kapısına geldik. Çadırı gördüğümüz gibi mükerreren secde etmemizi emreylediler. Kemâl-i ta'zîm ile çadırın içine girdik. Batu Hân taht üzerinde müte'azzamâne oturuyordu. Bizi de sol tarafa oturttular. Vüzerâ ve ümerâyla Han'ın ailesi ayakta duruyor, zevceleri ve çocukları kürsüler üstünde oturuyordu. Papa İnukenti'nin mektûbunu son derece bir ta'zîm ile Hân'a virdik ki, Latince, İslavca ve Tatarca yazılmıştı. Batu Hân onu iltifât ve dikkatle okudu. Ara sıra altûn ve gümüş kâselerle kımız içiyordu. Muzika da ale'd-devâm çalıyordu.

Batu Hân, kırmızıya mâ'il, iriyarı, mütebessim, azametiyle berâber mültefit, muhârebede şecî', dirâyetli, mücerreb, şiddetli ve hud'a-kâr bir zât idi. Mektûbu okuduktan sonra bizim büyük nezdine götürülmemizi emretti. Şiddet ve sür'atle çölleri kat' etmeye başladık. Urûc-ı İsa yortusunda Bisirmin'e (yani Hârezm ve Hive) geldik. Buraları ki ahâlîsi evvelce şevket-i kaviyye ve saltanat-ı azîmesi varmış. Fakat Tatarlar, onları bitirmişler ve tâbi'iyyetleri derkesine getirmişler. Bu vilâyet, Buhara hudûdunda ve Batu Hân'ın birâderi Şeybân'ın idâresindedir. Oradan ayrıldıktan sonra çölleri, dağları kat' ederek Baykal Gölü hizâsına geldik. Onu da solumuzda bırakıp Temmuz sonunda Moğol bilâdına geldik. Moğollar, asl-ı Tatarlardır. Oktay Kāan ölmüş, oğlu Güyük daha Kāanlık tahtına oturmamıştı. Bütün işler vâlidesi (Turakina) nın yed-i idâresinde idi. Güyük Hân, bizi vâlidesine yolladı.

Turakina azîm bir sarayda oturuyordu ki gāyet büyük olan kapısının önünde yalın kılıclı birçok asker duruyordu. Bizi saraya karşı secde ettirdikten sonra Turakina'nın nezdine götürdüler. O sırada vüzerâ, ümerâ ve asâkir, Güyük Hân'ın Kāanlık tahtına iclâsı hâzırlığıyla meşgūl bulunuyorlardı. Bizim beklememiz emredildi. Bir ay kaldıktan sonra Altûn Orda'ya götürüldük. Orada arzın her tarafından gelmiş birçok kalabalık vardı. 24 Ağustos'ta bir takım tekellüfâttan sonra Güyük Hân'ı Kāanlık seririne oturttular ve başına tâc giydirdiler. Âdetlerince birçok ibâdet icrâsından sonrada vüzerâ, asker ve ahâlî Kāan'a teveccühle du'â' ederek 'Bizim Kāan'ımız olmanı istiyoruz' diye bağırıştılar. Kāan bunlara 'Ümerâma itâ'at ve düşmenlerimle harb edecek misiniz?' diye sordu. 'Kabûl ediyoruz' cevâbını alınca 'Ben de Kāanlığı kabûl ediyorum" dedi. Vezîrler Kāan'ın başına tâc giydirdikten sonra elinden tutup tahtından indirdiler ve keçe üstüne oturttular. 'Eğer adâlet edecek ve ahâlîye merhamet gösterecek olursan biz de senin yardımcın oluruz. Yok, zulüm edecek olursan başka şeyler şöyle dursun şu altındaki keçeyi bile senden alırız' dediler. Ba'dehû hep birden kalktılar ve Kāan'ı keçesiyle berâber kaldırıp kendilerine Kāan ta'yin ettiler ve babasından kalan hazîneyi ona teslîm eylediler. Sonra günlerce sürmek üzere ziyâfet çektiler. Ahâlîye et yedirdiler ve kımız içirdiler. Güyük Kāan o vakit 40, 45 yaşlarında bulunuyordu. Gāyet azametli ve dirâyetli idi. Lâkin abûs ve

mütefekkir görünürdü. Hristiyan kölelerinden mukarrebleri, kendisinin Nasrâniyyet'e mütemâ'il bulunduğunu, yakında tanassur edeceğini çünkü hristiyanlara çadır etrâfında ibâdet için izin virdiğini söylerlerdi. Müte'addid lisân bildiği hâlde Moğolca konuşurdu. Her lisân için tercemânı ve huzûrunda sır kâtibleri vardı. Yazı yazmak bilmezdi. Her işi şifâhen hall ü fasl ederdi." ifadelerine yer verir.

Remzi; Karamzin'in Güyük Kaan ve annesi Turakina'nın Hristiyan olması hakkındaki görüşlerine yer verir. Carpini mektubunda, Turakina'dan bahsederken hristiyanlığına dair bir bilgi vermemektedir. Remzi; Karamzin'in Turakina hristiyan olsaydı bununla iftihar edeceğini, fakat bu konu hakkında sessiz kaldığı için olmadığını düşündüğünü aktarır. Ayrıca Karamzin, Güyük Kaan'ın tahta çıktıktan sonra ilk emrinin Avrupa'yı istila etmek için bir ordu hazırlanması olduğunu belirterek, Carpini ile Papa'ya gönderdiği mektupta, bütün Avrupa imparator ve kralların huzuruna gelip itaat etmelerini istediğini ifade eder. Kabul etmedikleri takdirde ise, Cengiz Han'ın yeryüzünde Moğollardan başka hükümdar bırakılmaması vasiyetini yerine getirmek için hepsinin kılıçtan geçirileceğini mektubunda yazdığını da dile getirir. Bundan dolayı Güyük Kaan'ın da hristiyan olduğuna dair net bir bilgi vermemektedir. Murad Remzi'nin bu konu hakkındaki görüşü ise; Güyük Kaan'ın hristiyan olduğu, annesi Turakina ve ailesinin de hristiyanlara karşı hoşgörülü olduklarıdır.

1245 tarihinde Andre Lukmal isminde bir rahipten sonra da birçok rahip gönderilmeye devam edilmiştir.

1271'de, Kubilay Kaan döneminde Moğollara gönderilen en meşhur papaz ise Marco Polo'dur. Marco Polo yirmi beş sene Kubilay Kaan'ın yanında kalmış, babası gibi divan hizmetini yerine getirmiş, ülkesine dönüşünde ise meşhur seyahatnamesini kaleme almıştır.

Murad Remzi, Ebü'l-Ferec Malati'nin eserinde yer verdiği "Melik Yuhanna" rivayetlerine dair görüşlerini aktarır. Tatar topraklarına gelen papazlar, Melik Yuhanna'nın Kerayıt kabilesinden Ong Han olduğu rivayetini yaymışlardır. Ayrıca hicri 599 tarihinde Cengiz Han tarafından öldürülen Ong Han'dan seneler sonra

papazlar Tatar topraklarına gelmişti. Papazlar tarafından kutsallaştırılan Ong Han'ın bir aziz olduğu, bu nedenle Tatar topraklarına gelenlere göründüğü rivayetleri de bulunmaktadır. Remzi; Ebü'l-Ferec'in bu rivayetleri temel alarak Melik Yuhanna'nın varlığını kabul etmesini eleştirmektedir. İslam tarihçilerinin eserlerinde geçmeyen bu kişi hakkında yeterli bilgilerinin olmaması adına yapılan eleştirileri de kabul etmez. Remzi, Tatarların yaşadıkları coğrafya hakkında her türlü bilgiye sahip olduklarını, Ong Han hakkında bilgiye sahip olabilecek vezir ve alimlerin ise müslüman olduktan sonra böyle bir kişinin varlığından bahsetmemelerini delil olarak gösterir.

1.4.4 SARAY ŞEHRİ

Batu Han, Rusya ve Doğu Avrupa seferlerinin dönüşünde İtil Nehri'nin batı sahilinde, bugünkü Aktepe'ye Saray ismiyle bir başkent inşa ettirmeye başlamıştır. Başkentin inşasının bitmesi ise Berke Han zamanında gerçekleşecektir. İbn Arabşah, *Acâibü'l-makdûr* isimli eserinde Saray şehrini anlatırken "*Deşt Hükûmeti pâyitahtı Saray beldesidir ki müzeyyen ve mükemmel bir İslâm beldesidir. Sultân Berke rahmehü'llâh müslimân olunca onu binâ etmiş ve merkez-i hükümet ittihâz eylemiştir. Sâhası i'tibârıyla en büyük ve sekenesine göre en kalabalık beldelerdendir. Hikâye ederler ki; Saray ahâlîsinden birinin kölesi kaçmış, sapa bir sokağın içinde dükkân açıp üç sene alış-viriş etmiş de efendisi ona tesâdüf etmemiş. Şu adem-i tesâdüfte şehrin geniş ve kalabalık olmasından ileri gelmiş. Saray, İtil Nehri kenârında mebnîdir. Suyu tatlı nehirler arasında ve İtil Nehri'nden daha büyüğü olmadığından seyyâhlar, müverrihler ve coğrafya şinâsları müttefiktir."* İbn Battuta'da şehrin büyüklüğünü şu sözlerle aktarır; "*Bir gün şehri dolaşmak ve büyüklüğünü anlamak için a'yândan ba'zılarıyla atlara bindik. Bizim oturduğumuz yer şehrin bir cihetinde idi. Oradan sabâhleyin hareket ettiğimiz hâlde ona mukâbil olan cihete ancak zevâlden sonra varabildik. Orada öğle namâzını kıldık, yemek yedik ba'dehû atlara binip döndük, menzilimize ba'de'l-mağrib geldik. Arzan beldeyi kat'an gidip gelmek için bir gün geçmişti."* ifadelerine yer verir. Şehir hakkında bilgi vermeye devam eden İbn Battuta, *"Geçtiğimiz yerlerde hep ma'mûr evler görülüyor, virânelere, bostanlara tesâdüf edilmiyordu. Saray'da Cum'a namâzı kılınan 13 büyük cami' vardı ki biri Şafi'îlere mahsûs idi. Mescidlere gelince hakîkaten çoktu. Şehir dâhilinde akvâm-ı muhtelife*

sâkindi. Asıl şehir ahâlîsi ve hükûmet mensûbu Moğollar idi ki ba'zıları müslimândı. Bunlardan varsa müslimân Lezkiler, Kıpçaklar, Çerkesler, Ruslar, Rumlar vardı ki bunlarda hristiyanlardı. Her kavim kendine mahsûs mahallede oturuyordu ki her mahalleninde çarşısı, pâzârı mevcûd idi. Irak, Mısır, Şam vesâire tâcirleriyle garîbler; etrâfına sur çevrilmiş bir mahallede otururlardı ki ticâret malları orada mahfûz bulunurdu. Sultânın (Altûn Taş) denilen sarayı da o mahallede idi." İbn Arabşah, Berke Han'ın müslüman olduktan sonra şeriat hükümlerini uygulayabilmek adına dini hükümlerin halka anlatılması için ulema ve meşayihi davet ettiğini, böylece Saray şehrinin alimlerle dolduğunu da dile getirir.

Murad Remzi; Saray başkentinin Bağçesaray şehri ve Saraycık kasabası ile karıştırıldığını ifade eder. Kırım'da halen Bağçesaray şehrinin varlığından bahsederek, Saray başkentine bir aylık mesafede yer aldığını, aynı şekilde Saraycık kasabasının da on beş günlük mesafede bulunduğunu belirtmektedir.

Murad Remzi, Batu Han'ın 653 tarihinde öldüğünü yerine ise Sartak'ın geçtiğini belirtmektedir. Sartak'ın Batu'nun kardeşi olduğuna dair İslam müverrihlerinin birçoğunun ittifakına rağmen, Müneccim Başı ve Karamzin tarihlerinde Sartak'ın Batu'nun oğlu olduğu bilgisi verilmektedir. Sartak'tan sonra tahta Batu Han'ın kardeşi Berke Han geçmiştir. Tahta çıkış tarihini kaynaklar, 652 ya da 653 olduğunu belirtiler, fakat hangisinin doğru olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. İslam kaynaklarında Berke Han'ın, Cengiz ya da Batu'nun oğlu olduğu konusunda olduğu gibi; Berke Han'ın, İslam ile şereflenmesinin kardeşi Batu'nun Hanlığı zamanında mı, kendi Han olduktan sonra mı olduğu hakkında da bilgi birlikteliği yoktur. Kalkaşandi, Zehebi, İbn Fazlullah el-Ömeri gibi tarihçiler, Berke Han'ın, Han olmadan önce müslüman olduğu bilgisini vermektedir. Berke'nin Mengü'nün Kaanlık makamına oturması için yanında gittiğini orada birkaç sene kaldıktan sonra eve dönüş yolunda Buhara'ya uğradığını, tarikat şeyhi Baharzi ile görüşüp müslüman olduğunu aktarırlar. Ayni, Ebü'l-gazi, Ebü'l-Fida Nüveyri, Makrizi gibi tarihçiler ise Han olduktan sonra müslüman olduğunu belirtirler. Ayni tarihinde; *"Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın sit ve şöhreti etrafa yayılmış, şe'â'ir-i İslâm'ın izhârı için hulefâsını büyük şehirlere göndermişdi ki onlardan Sa'deddîn el-Hammûye'yi Horasan'a, Kemâleddîn eş-Şeryakî'yı Türkistan'a, Nizâmeddin el-*

Cündî'yi Kıpçak'a, Seyfeddîn el-Bâharzî'yi Buhara'ya yollamıştı. Bâharzi, Buhara'da yerleştikten sonra mu'teber bir mürîdini Berke Hân ile görüşmeye memûr etti. Mürîd, Berke ile mülâkat ve ona va'z ve nasîhat ederek müslimânlığı sevdirdi, tarîk-ı hidâyeti tavzîh ve tenvîr etti. Bunun üzerine Berke Hân müslimân olduğu gibi ma'iyyetindekileri de İslâm'a imâle eyledi. Sonra Şeyh Seyfeddîn'in bulunduğu bilâdın hâsılâtı, der-gâha ta'âmmiyye olmak üzere Şeyh'e virilmesine dâir bir fermân yazdırıp Bâharzî'ye gönderdi. Fermânı getiren ona takdîm edince Şeyh 'Bu nedir?' diye sordu. Memûr, 'Bu fermân elinizde bulundukça dilediğinizi himâye edersiniz' dedi. Şeyh de: 'Onu bir eşeke bağlayıp kıra salıvir. Eğer eşeği, üzerine sinek konmaktan himâye edebilirse kabûl ederim, yoksa öyle bir şey' ne me gerek' cevâbını virip fermânı almadı. Memûr, avdet ve Berke Hân'a arz-ı keyfiyyet edince Hân 'Ben bi'z-zat ziyâretine giderim' diyerek Buhara'ya geldi ve görüşmek için izin istedi. Şeyh, üç gün bekletti, huzûruna kabûl etmedi. Sonra mürîdlerinden ba'zıları 'Bu adam, büyük bir hükümdârdır. Mülâkâtınızla teberrük ve musâhibinizden istifâza için uzak bir memleketten kalkıp gelmiş. Kabûl buyurulsa ne be's var' demeleri üzerine müsâ'ade etti. Berke Hân, Şeyh'in yanına girdi ve selam virdi. Önüne getirilen der-gâh yemeğinden yedi ve Şeyh'in huzûrunda tecdîd-i İslâm eyledi. Necmeddîn Kübrâ, mülâkât esnâsında nikâblı bulunmuştu ve Berke Hân çıkıncaya kadar yüzünü açmamıştı. Hân, beldesine avdet eyledi. Fukahâ' ve ulemâya ikrâm ve ihtirâmda bulundu. Memleketin her tarafında medreseler, mecsidler yaptırdı. Onun islâmı üzerine bütün aşîreti müslimân oldu. Zevcesi (Çiçek Hatun) da ihtidâ' ederek çadırdan bir mescid yaptırdı ki hareketi esnâsında berâber götürülür ve konak yerinde kurulurdu…" ifadelerine yer vererek, Berke Han'ın Hanlık makamına geçtikten sonra müslüman olduğunu ifade eder. Ayrıca Nüveyri de, Ayni'nin bu ifadelerini kabul ederek Berke Han sayesinde kavminin birçoğunun da İslam ile şereflendiğini de ilave eder.

1.4.5 ŞEYH SEYFEDDİN BÂHARZÎ'NİN BİYOGRAFİSİ

Murad Remzi, Berke Han'ın müslüman olmasında büyük rolü olan Şeyh Necmeddin Kübra'nın müridi Şeyh Seyfeddin Baharzi'nin, Mevlana Cami'nin *Nefehât'*indeki biyografisine de eserinde yer vermiştir. *Nefehât*'te Şeyh Baharzi

hakkında, "*Şeyh Necmeddîn'e Hoten iklîminden bir câriye hediyye olunmuştu. Şeyh, zifâfı gicesi eshâbına; 'Ben bu gice meşrû' lezzet-i cismâniye ile meşgûl olacağım. Sizde bana muvâfakaten bu gice riyâzâtı bırakın ve istirâhat edin' dedi. Şeyh Seyfeddîn büyük bir ibrik doldurup mürşîdinin halvet-hâne kapısının önünde sabâha kadar bekledi. Şeyh Necmeddîn çıkıpta onu orada ve ayakta görünce; 'Ben size bu gice istirâhat ediniz demedim mi idi? Niçin nefsine böyle meşakkat virdin?' diye sordu. O da; 'Evet söylemiştiniz. Lâkin benim için şeyhimin kapısını beklemekten daha elezz bir şey' yoktur. Cevâbını virince Şeyh Necmeddîn, 'Şevket ve satvet sâhibi pâdişâhların senin rikâbında yürüyeceğini tebşîr ederim' müjdesinde bulundu. Ba'de-bu'din selâtînden biri Şeyh Seyfeddîn'in ziyâretine gelmişti. Gideceği vakit, 'Ben size bir at takdîmini, hattâ bineceğiniz vakit hizmetinde bulunmayı nezir eylemiştim' diye şu nezrin kabûlünü recâ' eyledi. Şeyh, Sultân'ın su'alini is'âf için kalktı. Sultân, atın üzengisini tuttu. Şeyh binince at koşmaya başladı. Sultân'da yular elinde bulunduğu için elli adım kadar Şeyh'in rikâbında koştu. Bundan sonra Şeyh Seyfeddîn'nin vaktiyle kendisine verdiği müjdeyi hikâye etti."* şeklinde geçmektedir. Şeyh Necmeddin Kübra, Şeyh Seyfeddin'i ikinci erbainde halvetten çıkararak Buhara'ya gönderir.

Remzi, Baharzi'nin Berke Han'ın ve onun sayesinde halkının müslüman olmasına vesile olduğu için Şeyhü'l-İslam lakabını aldığını da ilave eder. Berke Han'ın müslüman olması konu edilirken Ayni'den aktardığımız bölümde, Şeyh'in Berke'nin ziyareti sırasında yüzünü açmadığı belirtilmişti. Remzi, bu rivayetin doğruluğundan şüphe ettiğini ancak doğru kabul edilirse; Peygamber Efendimiz'in amcası Hz. Hamza'yı şehid eden Vahşi'yi görmek istememesi gibi Şeyh Necmeddin'in bu tavrının müridlerinin Berke Han'ın soyundan gelenler tarafından öldürülmelerinden dolayı olabileceğini de ekler. Remzi'ye göre en doğru rivayet, el-Ömeri'nin ifade ettiği gibi Baharzi ve Berke arasında sohbet ve münasebetin olduğudur.

Murad Remzi, Berke Han ile Hülagu arasındaki ihtilaf ve savaşın nedenlerine dair tarihçilerin farklı görüşlerini dile getirir. Bazıları Batu Han döneminde Cengiz'in torunlarının aldıkları ganimetlerden kendisine düşen payı vermemelerini, bazıları da Cengiz'in yeryüzünü taksimi sırasında Tebriz ve Morağa'nın Batu'ya verildiğini

iddia ettikleri için Hülagu ile aralarında yaşadıkları arazi anlaşmazlığını gösterir. Ayrıca Nüveyri ve Ayni gibi tarihçilerin eserlerinde, Sartak Han öldükten sonra eşinin, tahta oğlunu geçirmesine yardım etmesi için Hülagu'yu çağırdığını, Hülagu'nun da yardımı kabul ettiği için Berke Han ile aralarında ihtilaf yaşandığını aktarır. Nüveyri ve Ayni'nin rivayetinin doğru olmadığını aktaran Remzi, Hülagu'nun kadın sözüne güvenerek, hem Cengiz "Yasa"sına aykırı hareket etmesinin, hem de Kıpçak ülkesinin askerinin gücünü bildiği halde savaşa girmesinin mümkün olmadığını ifade eder.

Berke ile Hülagu arasındaki savaşın Bağdat'ın istilasından önce ya da sonra olması konusunda da tarihçiler farklı görüşler ileri sürerler. Remzi ise bu konuda; Berke'nin Batu Han hayatta iken halifeyle dost geçindiğini ve onu koruduğunu söyledikten sonra, Hülagu'nun halifeye düşmanlığının olduğunu fakat Batu Han'nın gücünden çekindiği için bir şey yapmadığını, ancak Batu Han ölünce fırsattan istifade ederek Bağdat'a hücum ettiğini ve Halife Mustasım Billlah'ı öldürdüğünü anlatır. Böylece Berke Han ile Hülagu arasında düşmanlığın arttığını ve Berke'nin müslümanların intikamını almak istediğini de ekler. Berke Han'ın hemen harekete geçmemesinin ise üç nedeni olduğunu, bunlardan ilkinin askerinin çoğunun müslüman olmaması ile birlikte, Hülagu'nun Cengiz soyundan gelmesi ve Cengiz'in "Yasa"sına aykırı bir harekette bulunmamasını gösterir. İkincisi; Hülagu'nun Kaan-ı Kebir Mengü'nün kardeşi olarak yaptığı her hareketi onun onayı ile yapması ki; Berke Han'ın Hülagu'ya karşı savaş açması, Kaan'a ve tüm Cengiz nesline karşı yapılmış bir hareket anlamına gelmesidir. Üçüncüsü ve savaşa götüren neden ise, Berke Han'ın Hülagu'ya gönderdiği elçileri öldürmesidir. Remzi bu gibi nedenlerle Berke'nin Hülagu ile savaşamadığını fakat onun halkı nezdinde Hülagu'yu zalim ve cani göstermek için bahaneler uydurduğunu belirtir. Hatta bunun için tarihçilerin Berke ve Hülagu arasında ihlilaf nedenleri olarak saydıkları, Batu Han'ın ganimetlerden pay alamaması ve Tebriz ve Morağa arazisinde hak iddia etme gibi sorunları kullandığını ilave eder. Ayrıca Berke Han Kaanlık kavgası başlatarak, Hülagu'nun Cengiz'in "Yasa"sına karşı gelerek kendisine savaş açmasını da sağlamaya çalışmıştır. Mengü Kaan Hoten taraflarındaki bir isyanı bastırmak için yola çıkarken Kaanlığa vekalet görevini Artık Boğa'ya vermişti. Ancak Mengü

öldüğünde ümerası Kubilay'ı Kaanlık makamına oturtmuştu. Böylece Berke Han bu konuda bir fırsat elde etti. Artık Boğa'ya, vekalet görevinin ona verildiği halde Kaanlığa Kubilay Han'ın geçirilmesinin doğru olmadığını, Kaanlık için hak talep etmesi durumunda arkasında olduğunu belirterek bir taht kavgası çıkarmayı başardı. Hülagu bu dönemde Şam'ı almış Mısır'a doğtu hareket ediyordu. Kardeşleri arasındaki taht kavgasını duyunca yüz bin kişilik askerini bırakarak ülkesine dönmek zorunda kalmıştı. Bunun sonucunda Mısır Meliki, Aynı Calut savaşında Hülagu'nun geride bıraktığı ordusu karşısında başarı elde ederek, Mısır'ı istila edilmekten kurtarmıştı.

Hicri 658 senesinde Berke Han, Hülagu tarafından elçilerinin öldürülmesinden sonra Hülagu'ya tehditkar sözler söylemiş, Hülagu'nun ise bu duruma sabrı kalmayarak meclisinde bulunanlara, *"Berke benden büyük olmakla berâber bana dâimâ tehdîdkârâne haberler gönderiyor, unf ve şiddetle mu'âmelede bulunuyor. Şimdiye kadar tahammül edebildimse de artık edemeyeceğim. Akribâlığımızı bir tarafa bırakıp muhâlefet yoluna gideceğim*" demişti. Berke Han'da; *"Hülâgu, ihvânına danışmaksızın ve dost, düşmen ayırt etmeksizin müslimân memleketlerini yakıp yıktı. Saltanat-ı İslâmiyyeyi izmihlâle uğrattı, mü'minlerin halîfesini öldürdü. Binâ'en-aleyh tevfîk-i İlâhiye yardımcım olursa ondan mazlûmların intikâmını alacağım, kendisini âlemlere ibret bırakacağım"* şeklinde cevap vermişti.

Remzi, hicri 660 senesinde Hülagu ve Berke arasında gerçekleşen savaşa dair birkaç rivayeti eserine almıştır. Hülâgu, Berke'nin elçilerini idam ettirdikten sonra ordusuyla Kıpçak topraklarına girer. Berke, Hülagu'nun memleketine tecavüzünü işitince köylerin ve kasabaların tahliye edilerek geri çekilinmesini, Hülagu'nun ilerlemesine izin verilmesini ve savunma yapılmamasını emretmişti. Bunun üzerine Hülagu ve askerleri girdikleri yerlerin boşaldığını görünce dikkatsiz davranarak ganimet peşinde koşmaya başladı. Askerin bir kısmı da Terek Nehri'ni geçerek düşmanı takip etme kararı aldı. Hülagu, savaşı kazandığı sırada askerleri arasında bulunan Samğar isimli bir ihtiyarı –bu kişinin olduğu savaşı kazanacaklarına dair inanışları vardı- çağırıp düşman askerleri hakkında soru sorduğunda asker, kamçısını yere vurduktan sonra, "*Kamçımın karşısında atlı yüz bin asker var. Ondan başka*

sağdan da, soldan da geliyor. Bu ordunun sayısını bilemiyorum" cevabını verdiğinde Hülagu Nehri geçen ordunun bozguna uğradığını anladı. Çünkü Berke eli silah tutabilen bütün halkı toplayarak Hülagu'nun üzerine yürümüştü. Hülagu askerlerinin birçoğunun kaçarken nehirde boğulduğunu, geri kalanların ise Berke'nin askerleri tarafından yok edildiğini gördü. Hülagu geri kalan askeriyle kaçtı.

Berke Han savaş meydanına geldiğinde cesetlerin çokluğunu görünce, *"Allah, Hülâgu'nun belâsını virsin. Moğol'u, Moğol kılıcıyla doğratıyor. Eğer müttefik bulunsaydık bütün dünyâyı fethetmiş olurdun"* demişti. Hülagu ile Berke Han arasında gerçekleşen bu savaşa "Demir Kapı Nöbeti" denilmiştir. Bu düşmanlık nesillerine miras kalarak, (hicri 734) Özbek Han zamanında Sultan Said İlhanlı'nın ölümüyle Hülagu nesli ortadan kalkınyacaya kadar da devam etmiştir.

1.5 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN ESERE KATKILARI

Tahirü'l-Mevlevi'nin, Şeyh Murad Remzi'ye ait eserin tercüme ettiği bölümlerinde yirmi yerde esere katkısı vardır. Bu katkıları, eserde geçen kelimelerin ve Farsça beyitlerin açıklaması, beyitlerin kime ait olduğu bilgisi, özel isimlerin farklı yazılışları hakkında farklı kaynaklardan bilgilendirme, bir konu hakkında daha önceki bölümlere atıflar, Murad Remzi'nin bilgi vermediği konularda açıklama yapmak şeklinde ifade edebiliriz.

Mukaddimenin 3. Sayfasında, Şihabeddin Mercani'nin eseri *Müstefâdü'l-ahbâr fî Kazan ve Bulgār* adlı eserin Kırım lehçesiyle yazıldığı ve matbu olduğu bilgisini verir.

Şeyh Murad Remzi "Aladağ"ı anlatırken, Tahirü'l-Mevlevi tercümesinde 17. sayfasının dipnotunda, bu dağın ismini yazarın eserin ilerleyen bölümlerinde "Altay" şeklinde dile getirdiğini belirtir.

Murad Remzi, önemli Türklerin isimlerini sıralarken Mevlana Celaleddin'den bahseder. Sayfa 41'de, Tahirü'l-Mevlevi'de Mevlana'nın silsilesini dipnot olarak aktarır. *"Hazret-i Mevlânâ'nın silsile-i nesebi şu vechile mazbuttur: Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî bin Sultânü'l-ulemâ Muhammed Bahâeddîn Veled bin Hüseyin Hatîbî bin Ahmed Hatîbî bin Mahmûd bin Mevdûd bin Sabît bin Müseyyeb bin*

Mazhar bin Hammâd bin Abdurrahman bin Ebû Bekiri's-Sıddık. Radı'yallâhü anhüm".

Remzi aynı sayfada Türklerin kaleme aldığı önemli eserlerin isimlerini ve eser sahiplerini yazarken, *Sıhâh* eserinin yazarı hakkında bilgi vermemiştir. Mevlevi dipnotta açıklamasını yapar. "*Mü'ellif, Sıhâh sâhibinin nâmını tasrîh etmediğinden müşârun-ileyhe dâir ma'lûmâtı (Kâmûsü'l-A'lâm) dan telhîs ve nakil eyledim:*

Cevher (Ebû Nasr İsmâ'il bin Hammâd el-Fârâbî) Türkistan'da kāin (Fârâb) şehrinde doğmuş, dayısı (İbrâhim Fârâbî) vasâireden okumuş, sonra, Irak, el-Cezîre ve Mısır'a gitmiş, Arabcanın gavâmıznına vukûf-peydâ eyledikten sonra dönmüş, Horasan'daki Nîşâbur şehrinde tavattun etmiştir.

(Sıhâh) adlı lûgati, (Fîrûzâbâdî) nin (Kâmûs) ından sonra eşher lûgat sayılır. Sıhâh, Türkçeye de terceme ve matbû'dur. Mütercim Vanlı olduğu için tercemesi (Vankulu) diye şöhret almıştır. Cevherî 393 de evinin damından düşerek ölmüştür. Uçmak fikriyle iki büyük kanad yaptırdığı, onları kollarına bağlayıp damdan aşağı atladığı ve bu sûretle helâk olduğu da mervîdir."

Remzi, Türklerin geçmişini öğrenmesinin önemine işaret etmek etmek için bir beyit paylaşır. Sayfa 44'te, Tahirü'l-Mevlevi, bu beyti söyleyeni ve beytin açıklamasını *"Bu beyt, şâ'ir (Ferezdak) ın mu'âsır ve mu'ârızı bulunan şâ'ir (Cerîr) e söylediği ebyât cümlesindendir. Ferezdak âbâ ve ecdâdının mefâhir ve menâkıbını saydıktan sonra demişdir ki: Ey Cerîr! İşte bunlar, benim babalarımdır. Mecâlis ve mahâfilde bir araya geldiğimiz vakit sende onlar gibisini meydana koy*" şeklinde dipnotta ifade eder.

Defter 1'in ilk sayfasında Tatarların ortaya çıkması, ele geçirdikleri ülkeler hakkında bilgi verlirken "Lan" ülkesinden bahsedilir. Mevlevi, bu ülke hakkında Yâkut Hamevî'nin *Mucemü'l-büldân* adlı esrinden de alıntı yaparak açıklama getirmektedir.

"*Lan şehri, 'Babü'l-ebvâb'a yakın ve Ermeniye tarafında vâsi' bir vilâyettir ki Hazar'a mücâvirdir. Avâmm-ı nas tahrîf eden (Alan) dır. Ahâlîsi Hristiyandır. Oradan yiğit köleler celb olunur. Mu'cemü'l-büldân – Yâkut Hamevî*

(Lan): Bilâd-ı Kakfasya'da Bahr-ı Hazar sâhilinde ve Babü'l-ebvâb, ya'ni Derbend karbında vâsi' bir hattnın coğrafyada İslâm asârında görülen ismi olup o cihette yerleşmiş olan akvâm-ı tûrâniyeden (Alan) kavminin isminden ma'hûz olunduğu anlaşılıyor. Hattâ Yâkut Hamevî beyne'l-avâmm (Alan) denildiğini ilâve ediyor. Kâmûsu'l-A'lâm – Şemseddîn Sâmî Beg Alan (alan) Çin'in şimâlindeki Çungarya memleketinde Moğol akvâmından bir kavim olup kurûn-ı vustada o taraflara siyâhat etmiş olan (Marco Polo) nın rivâyetine göre bunlar bir aralık Çin'in cenûb taraflarına kadar yayılarak oraları zabt etmişlerdi."

Defter 1'e ait 7. sayfanın dipnotunda, Oğuz Han'ın ele geçirdiği yerler hakkında bilgi verilirken "Heyatıla" ismi geçmektedir. Tahirü'l-Mevlevi, bu ismin bir vilayet mi, bir şehir mi yoksa bir unvan mı olduğunu ortaya koymak için, bu konuya farklı sözlüklerin yardımıyla açıklama getirmektedir. *"... Türk tâ'ifesinden, alâ kavlin Hindulardan bir cins-i mahsûsa idi ki selefte zuhûr eylediler ve sâhib-i şevket ve menâ'at idiler ve onlara Heyatıl ve Heyatıla dahi denir idi. Bir müddet Hindistan taraflarında devletleri müstemirr olmuştu... ve kaldı ki (Burhân) da mersûmdur ki Heytal (هيطل) ta ile Nâm vilâyeti Hatlan (خطلان) dır. Pâdişâhlarına Hıyatıle (هياتله) denir. Pes Heytal (هيطل) muhaffefen Heytal (هيتال) mu'reb olup cem'inde Heyatıla (هياطله) denmiştir. -Kāmûs Tercemesi*

Hatal (ختل) ve Hatlan (ختلان) : Bedehşan ülkesinde bir vilâyettir – Burhân-ı Katı' Tercemesi

Heytal (هيتال) : ve Nâm vilâyet Hatlan (خطلان), pâdişâhlarına Heyatıla (هياتله) ıtlâk olunur - Kezâ

Heyatıla (هياطله) : Kesre "ta" ile bir şehir ismidir. – Kezâ

Heytal (هيطل) : Mâverâü'n-nehr bilâdının ismidir. - Mu'cemü'l-büldân -Yâkut Hamevî -

Hatlan (ختلان): Mâverâü'n-nehr'de ve Semerkand civârındaki bilâd-ı müctemi'anın ismidir. – Kezâ

Garba gelen Türklerin bir kısmına Bizanslılar Ak Hun mâ'nâsına (Eftalit) ismini virmişlerdi. Çinliler bunlara (Tile) (تی له) İrâniler (Abtelit) (آب ته لیت) ya'ni su kenârı (...?), Arablar (Heyatıla) demişler idi. Afganitan'ı, Horasan'ın bir kısmını işgāl ederek pâytahtlarını Bedehşan'a nakil eden Ak Hunlar İrâniler ile başlayan muhârebelerde gālib çıktılarsa da bir asırdan ziyâde süren hücûmlarında kendileride za'îf düştüler...Sâsânîlerden Hüsrev Nûşîrevân Ak Hunları Mâverâü'n-nehr'e sürmeye muvaffık oldu. Şarktan gelen Cucan Tatarları ile ittifâk ederek Türklerin hücûmuna nihâyet virdi. – Yeni Târîh-i Umûmî- Ali Reşâd Beg''

Aynı kitabın 10. sayfasında, Oğuz Han'ın devlet geleneğine yerleştirdiği yeniliklerden bahsedilirken "Al Tamga" ifadesine yer verilir. Mevlevi, Şeyh Süleyman Efendi'nin yazmış olduğu *Lûgat-i Çağatay* adlı eserinden ve Asım Efendi'nin eseri *Burhân-ı kâtı*'dan faylanarak anlamına açıklık getirir.

"Al: Türkistan'da sur-ı ahkâm ve menâşir üzerlerine sebt olunan mühür ve nişân-ı selâtîne al ıtlâk ederler.- Burhân-ı kâtı' Tercemesi

Tamga: Tamg, nişâne, eser, mühür, sorguc. Bâlâsı kırmızı ile yazılır ise Al Tamga, yaldız suyuyla Altûn Tamga ve siyah mürekkeb ile yazılırsa Kara Tamga denir. – Lûgat-ı Çağatay – Şeyh Süleyman Efendi"

Şeyh Murad Remzi, Türklere Arapların "Türkmen" demesinin nedenlerini farklı kaynaklarla açıklamalar getirir. Kendi görüşüne göre ise, "Sen kimsin?" sorusuna "Türk men" yani "Ben Türküm" şeklinde cevap verilmesi sonucu Arapların Türklere "Türkmen" dediğini ifade eder. Tahirü'l-Mevlevi'de sayfa 12'de, bu görüşün doğru olabileceğini belirterek, dipnotunda *"Tercemân lafzının muhtelif harekât ile telaffuz edildiği, cim harfinin Arablardan ba'zılarınca gayn gibi söylenildiği, hattâ bu sûretle telaffuzun Frenkçeye nakil edilmiş olan Drogman kelimesi düşünüldüğü gibi Ebü'l-Fidâ'nın ta'lîli pek de bî-vech görünmüyor. Tercamânı Frenklerin drogman yapmaları misilli Türkler de Türkman yâhud Türkmen yapmış olmaları istib'âd edilir bir şey' olması gerektir"* ifadelerine yer verir.

Remzi, Ergenekon Efsanesini aktarmaktadır. Mevlevi, sayfa 14'te, "Ergene" ve "Ergenekon" kelimelerinin anlamlarını dipnotda açıklar.

"Ergene: Dağ beli, kemeri, teng, dar.

Ergenekon: Türkistan'da bir dağ ismidir. Kıyan, Neküz evvel dağın deresinde sâkin idiler. Ve Sevinç Hân kapusunu sedd etmiş idi. Bir müddet sonra seddi bozup âleme neşr oldular. Misâl:

ایرکنه قون بر دره دور تنك وتار

قیان نکور بر قاچه بیلدور یاتار Lügât-ı Çağatay - Şeyh Süleyman Efendi

Cengiz Han'ın müslüman olup olmadığına dair tartışmalara değinen Murad Remzi, bu konudaki görüşleri eserinde aktarmıştır. Tahirü'l-Mevlevi sayfa 35'te ise, bu konuda Cevdet Paşa'nın eseri *Kısâs-ı Enbiyâ '*da geçen ifadeleri dipnotuna almıştır. *"Mervî derki: Cingiz Hân avdetinde Buhara'ya uğrayıp kendisine usûl-i dîn-i İslâm'ı takrîr ve beyân için bir adam istemekle Kâdı Şerafeddîn ile bir vâ'iz gönderilmiş. Varıp ve Cingiz huzûruna girip Kelime-i şehâdet ile salât ve savm ve zekât ve haccı takrîriyle vekillerinden cümlesini istihsân edip ancak hac husûsunda tereddüd ve te'emmül ile " Zâhir, Mekke-i Mükerreme'de zirâ'ât ve felâhat olmadığından ahâlisi, giden huccâctan malzeme tedârük için Cenâb-ı Hakk, onu teşrî' kılmış ola" diye aklen tevcîh etmiş. Onlar dışarı çıktıklarında Kâdı Şerafeddîn onun İslâmı'na hüküm etmiş, lâkin vâ'iz efendi ona kâ'il olmamış."*

Sayfa 36'da; Murad Remzi'nin Türklerin inanışlarına dair açıklamalar yaparken, Mevlevi yazarın bu konu hakkında daha önce belirttiği görüşlerini dipnotta hatırlatır. Birinci maksadda " Türklerin dîni ve ma'ârifi " faslında şu satırlar yazılmıştı. *"Amerikalı Draper der ki: "Vahdet ve kesret i'tikâdı, tabî'at-ı arz muktezayâtındandır. Arablar ile Suriyeliler gibi dağlar, tepeler, vâdîler ve boğazlar arasında sâkin olanlar kesrete ve ta'addud-ı ilâha meyl etmişlerdir. Türkler ve Hindliler misilli çöllerde ve ovalarda oturanlarda vahdet i'tikâdına mâ'ildir." Şu sözün bu asır feylesoflarının küfriyâtından olduğuna dâir şek yoktur. Ma'a-mâ-fih sıhhati ve nefsü'l-emre mutâbakatı da şübheden âzâdedir. Hatâ', yalnız mes'elenin ta'lîlindedir".*

Murad Remzi, Kaydu Han'ın müslümanlara yakınlığı konusunu işlerken Mevlana Zeyneddin'in ona isnat ederek söylediği Farsça beytin açıklamasını Mevlevi, sayfa 42'de metin içerisinde aktarır. *"Me'âli: Allah yolunda kul da, şâh da müsâvîdir, der-gâh-ı ilâhiye mukarreb ve oraca mahbûb olanlar birdir. Dün gice büt-hâneye gittim. Putlardan birini gördüm ki parmağını kaldırıp Allah birdir dedi."*

Remzi, Batu Han'ın nesline "Gök Orda" denildiğini açıklarken "orda" kelimesinin anlamını da açıklar. Bu kelimenin zaman içindeki değişimine değinen Remzi, "otağ" kelimesine nasıl dönüştüğünü ifade eder. Bu bağlamda Mevlevi'de "otağ" kelimesi ile aynı anlamda kullanılan "har-gah" kelimesinin açıklamasına sayfa 47'deki dipnotta yer verir. *"Har-gâh: Der-gâh vezninde umûmen yol ve vâsi' mahal ve husûsan büyük çadırdır. Mukaddem kara eve denir idi ki ekrâd ve urbân begleri ve müte'ayyinleri kurarlar ve Türkman'ın keçeden evi idi. Sonra pâdişâh ve vezîrinin otaklarına ıtlâk olundu. Burhânı-ı Kātı' Tercemesi."*

Defter 2'nin ilk sayfasında Tahirü'l-Mevlevi, Murad Remzi'nin eserinin ne zaman basıldığına dair bir hatırlatmada bulunur. *"Mü'ellifin kitabı yazdığı zaman olacak, eserinin cild-i evvelinde târîh-i tab' yoksa da cild-i sânîyesinin 1908 de basılmış olduğu üzerinde murakkamdır."*

Orta Asya'da Melik Yuhanna'nın varlığına dair müslüman alimlerin eserlerinde herhangi bir bilgi bulunmamasının, müslüman alimlerin bu konu hakkında bilgi sahibi olmadıklarına dair görüşlere karşı çıkan Remzi, bu görüşün ancak Avrupalıları takdir etmekten başka birşey yapmayanlara ait olduğunu ifade eder. Bu bağlamda "Frenklerin zartasına Yerhamükallah derler" sözü ile bu konu hakkındaki görüşünü dile getirir. Tahirü'l-Mevlevi, "Frenklerin zartasına Yerhamükallah derler" sözünün kime ait olduğuna dair bilgiyi sayfa 97'nin dipnotunda paylaşır. *"Mü'ellif bu sözüyle Kerküklî Şeyh Rızâ merhûmun:*

Fukarâ' atsesine sayha ü bî-gâh denur Küberâ' zartasına Yerhamüka'llâh denir

latîfesine telmîh ediyor."

Mevlevi, Remzi'nin Batu Han'ın ölüm tarihi hakkında verdiği tarihe dair, sayfa 98'in dipnotunda düzeltme yapar. *"Mü'ellifin esahh olmak üzere gösterdiği bu târîh şâyân-ı nazardır. Çünkü Batu'dan sonra ikinci olan Berke Hân'ın cülûsuna yine tevsîk eyleyerek 653 dür diyor ki her ikisine göre Berke Hân, Batu ölmeden cülûs etmiş oluyor. Allâhü a'lem doğrusu yine 650 olacak".*

Murad Remzi, Sartak Han hakkında bilgi verirken Mevlevi, ismin yazım şeklinin farklılıklarına sayfa 99'un dipnotunda dikkat çeker. *"Bu ismi mü'ellif böyle yazdığı gibi (صرتاق) şeklinde de yazıyor. Müneccim Başı târîhinde Sertak (سرتاق) sûretinde mazbût. Yine mü'ellifin aşağıda gelecek bir iktibâsında (Sarı Tağ) (صاری طاغ) olmak üzere muharrer".*

Murad Remzi, Sartak Han konusunda farklı yazarların görüşlerini dile getirir. Münecimbaşı'nın görüşlerinde ise Tahirü'l-Mevlevi, Remzi'nin naklinin değil, Müneccimbaşı'nın eserinden direkt alıntılandığını, sayfa 100'ün dipnotunda belirtir. *"Mü'ellifin nakli terceme edilmemiş, târîhin ibâresi aynen nakil olunmuştur".*

Remzi, Berke Han ve Hülagu arasındaki anlaşmazlıkların nedenlerini aktardığı bölümde, Alamut Kalesi ve civarındaki halkın bu kaledekilerden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir. Fakat bu kalede kimin yaşadığına dair bilgi vermemiştir. Tahirü'l-Mevlevi ise sayfa 120'nin dipnotunda, Alamut Kalesi ve Hassan Sabbah hakkında bilgi verir. *"Melâhide, yâhud bâtıniyye hükûmeti: Meşhûr (Hassan Sabbah) ın Rey civârındaki (Alamût) kal'asında teşkil ettiği bir idâre idi ki 473 den 654 târîhine kadar 181 yıl sürmüş, (Şeyhü'l-cebel) nâmıyla sekiz kişi hükümdârlık etmişti. Sonuncuları olan Hânde(?) Rükneddîn Hülâgu tarafından esîr edilmiş ve Mengü Kāan nezdine gönderilmiş, fakat yolda i'dâm olunmuştu."*

Mevlevi, sayfa 126'nın dipnotunda, Murad Remzi'nin eserinde geçen bir kişiye ait ismin daha önce farklı yazıldığını, *"Yukarıda bunun ismi Tutar Oğul diye zikir edilmişti."* şeklinde hatırlatmaktadır.

1.6 ŞEYH MURAD REMZİ'NİN FAYDALANDIĞI ESERLERDEN BİRKAÇI HAKKINDA KISA BİR BİLGİLENDİRME

Şeyh Murad Remzi, kırk dört eserden yararlanarak eserini meydana getirmiştir. Remzi'nin faydalandığı bu eserler ve yazarlar hakkında kısa bir bilgilendirme yapmanın uygun olduğu görüşündeyiz.

Mîrhând el-Herevi, (ö.903/1498) seyyid bir aileye mensup olarak Belh'te doğmuş, eğitimini Belh ve Herat'ta almıştır. Mîrhând'ın babası Şeyh Burhâneddin, Alî Şîr Nevâî'nin methine mazhar olmuş, bundan sonra Nevâî, Mîrhând'a Herat'taki İhlasiye Hankahını tahsis edince *Ravzatü's-safâ* eserini kaleme almıştır.

Mîrhând el-Herevi'nin *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ* eseri, yedi ciltlik genel tarih kitabıdır. Mîrhând, eserinde tarihin faydalarını dile getirdikten sonra, yaratılıştan başlayarak peygamberlerin hayatını ve İslamiyet'ten önceki İran tarihini, Hz. Peygamber ve dört halife devirlerini, on iki imamı, Emevi ve Abbasi halifelerini, Selçuklular ve Harizmşahlar gibi Abbasilerle çağdaş olan sülaleleri, Cengiz Han ve haleflerini, Timur ve haleflerini anlatır. Hüseyin Baykara, Bedîüzzaman Mirza ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında da bilgi veren eser derleme mahiyetindedir.

Ebü'l-Gazi Han el-Harezmî, (Ebülgazi Bahadır Han) (ö.1074/1663) 1603'te dünyaya geldi. Şiban (Şeybân) Han neslinden gelmekte olup babası Arap Muhammed Han, Hârizm Özbek hanlarındandır. Nesebi hem annesi hem de babası tarafından Cengiz'e dayanmaktadır. Doğumunun, babası Arap Muhammed Han'ın, Batı Sibirya'ya girerek Ürgenç'e saldıran Ruslar'ı imhasının akabinde olması nedeniyle kendisine Ebülgazi lakabı verilmiştir. Ebülgazi Han'ın ilk önemli görevi, babasının 1619 senesinde devlet merkezini Hive'ye taşımasının ardından getirildiği Kas valiliğidir. Ertesi yıl kardeşleri İlbars ve Habeş sultanların, babalarına karşı isyan ettikleri sırada babasının yanında yer aldı. Fakat bu mücadelede babası mağlup olup öldürülünce kardeşleri ile uzun süre mücadele etmeye devam etmiş, 1645 tarihinde başarılı olup, Harizm ülkesinin Hive Han'ı olmuştur. 1663 tarihinde Hive'de vefat etmiştir. Eserinin adı, *Şecere-i Türk*'tür.

Şecere-i Türk, Şecere-i Türkî şeklinde de anılan eser, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şiban Özbek hanlarının (Şeybaniler) tarihine dairdir. Bu hanların neseplerini de veren müellif eserini ölüm tarihi olan 1663 yılına kadar getirmiş, kalan kısmını ise oğlu Enûşe Bahadır tamamlamıştır.

El-Fâzıl Şihâbüddîn el-Mercânî 1818'de Kazan'da dünyaya gelen Mercânî ilk eğitimini babasının medresesinde aldıktan sonra Buhara ve Semerkant'ta eğitimene devam etmiştir. Kazan'a döndükten sonra çeşitli görevlerde bulunan Mercânî, 1889 tarihinde Kazan'da yaptırılan Mercânî medresesinde eğitim vermeye başladı. Mercânî medresesi döneminde Kazan'ın en iyi medresesi olmuştur. Mercânî, ıslahatçı bir alim olarak tanınmış, ömrünün sonuna kadar da Mercânî Medresesinde eğitim vermeye devam etmiştir. 1889 tarihinde Kazan'da vefat etmiştir.

El-Fâzıl Şihâbüddîn el-Mercânî'nin *Müstefâdü'l-ahbâr fî ahvâli Kazân ve Bulgar*'ı, İdil-Ural bölgesi müslümanlarının Bulgar Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyıla kadar olan tarihini anlatan Tatarca bir eserdir. Birinci kısımda Rus işgalinden önceki dönem incelenmekte, Bulgarlar üzerinde yoğunlaşmakla birlikte Hazar, Burtas, Başkırt, Kıpçak ve Rus kavimlerini de anlatılır. Saray Devleti, Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir hanlıkları ile Nogay Ordası ve Kazak hanlarının tarihleri de ele alınır. İkinci ciltte Tatar toplumsal kurumlarının 18. ve 19. yüzyıllardaki durumundan, buralarda görev yapan kimselerin hayat hikayelerinden ve Tatar tüccarından söz edilir.

İbnü'l-Esîr el-Cezrî (İzzeddin İbnü'l-Esîr) (ö.630/1233) 1160 Cizre'de doğduğundan dolayı Cezerî nisbesiyle, babasının Esîrüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle anılır. Eğitimini Haremeyn, Bağdat, Musul gibi önemli ilim merkezlerinde ve dönemin en önemli hocalarından almıştır. Atabeg'in elçisi olarak görev yaparken Dımaşk, Kudüs ve Halep gibi bölgelerde de bilgilerini genişletmiştir. İbnü'l-Esîr, hadiste hafızlık derecesine ulaşmış, hadis usulü, siyer, edebiyat, ensab ve eyyamü'l-Arab'da da üstat sayılmıştır. Hadis ilminde önemli bir isim olan İbnü'l-Esîr, ömrünün son yıllarında hadis dersleri vererek öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir. 1233 tarihinde Musul'da vefat etmiştir.

el-Kâmil fi't-târîh adlı eseri İbnü'l-Esîr'e Ortaçağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma özelliğini kazandıran Arapça genel tarih kitabıdır. Eser; İslam'da tarih konusuna dair kısa bilgiler verdikten sonra kainatın yaratılışıyla ilgili konularla başlar. Peygamberler tarihini anlattıktan sonra Sasani, Roma ve Bizans imparatorlukları, Selevkoslar, Cahiliye Arapları ve özellikle eyyamü'l-Arab (kabileler arası savaşlar) hakkında ayrıntılı bilgi verir. Hz. Muhammed'in atalarından, doğumu ve peygamber oluşundan başlayarak hicretten itibaren 628 yılı sonuna (Ekim 1231) kadar meydana gelen olayları kronolojik sıralamasıyla anlatır. Ayrıca Türk tarihi özellikle Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbasiler ve Moğol istilası, Musul ve el-Cezire tarihi için akla ilk gelen eserlerdendir. Eserin en önemli özellikleri ise, yazarın yaşadığı bölgenin yarım asırlık tarihine birinci elden kaynaklığı ve İslam dünyasının tarihini yazmış olmasıdır.

Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö.345/956), 893 taihinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Ünlü sahabilerden Abdullah b. Mes'ûdî'nin soyundan geldiği için Mes'ûdî nisbesi ile tanındı. Bağdat, Basra gibi ilim merkezlerinde eğitim aldı. İslam coğrafyası ve dışındaki birçok bölgeye uzun seyahatler yaptı. Mes'ûdî, tarih, coğrafya, dinler ve mezhepler tarihi, astroloji, fizik, kimya, felsefe, ahlak, siyaset alanlarında eserler kaleme aldığı gibi, Ehl-i beyt , on iki imam ve imamet hakkında da eserler yazmıştır. Fakat günümüze sadece iki eseri ulaşmıştır. Bunlar, *Mürûcü'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf*.'tır.

Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher, Mes'ûdî bu eserini yaptığı uzun seyahatler sonucunda 943 tarihinde Fustat'ta kaleme almıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Hz. Adem'den (a.s) itibaren bütün peygamber tarihini, yeryüzünün belli başlı coğrafi bölgeleri ve özelliklerini, Hintliler, Çinliler, Yunanlılar, Roma ve Bizans tarihleri ile birlikte, Sasaniler, Persler, Türkler, İslam öncesi Arabistan tarihinden bahsetmiştir. İkinci bölümde; Hz.Peygamber döneminden Abbasi Halifesi Mutî'-Lillâh'a kadar İslam tarihini yazmıştır. Mes'ûdî, eserinde Aristo, Eflatun, Batlamyus'un da dahil olduğu 165 kaynaktan yaralanmıştır. Ayrıca, seyahatleri sırasında kendi gözlemleri ile alim, denizci, tacir, devlet memurları, farklı din ve mezhep mensuplarıyla görüşmelerinden elde ettiği bilgiler ışığında eserini yazmıştır.

İbn Haldûn, (ö.808/1406) 1332 tarihinde Tunus'ta doğdu. İlk eğitimini babasından aldı. Kıraat, Arap Dili ve edebiyatı, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, mantık, felsefe, kelam, matematik gibi ilimleri de dönemin önemli alimlerinden tahsil etti. Tunus, Cezayir, Fas ve Kahire'de yaşayan İbn Haldûn, Merini, Hafsi ve Abdülvadi hanedanlarının yönetiminde bazen sultan ve emirler kadar etkili olarak, iktidarların el değiştirmesinde önemli roller oynadı. Bu hanedanlarda haciblik, sır katipliği, hakimlik, kadılık gibi devlet görevlerinde bulundu. Yaşadığı coğrafyadaki bedevi kabileler arasında dolaşarak bedevi hayatına dair gözlem ve birikimleri eseri *Mukaddime*'yi oluşturmasını sağladı.

Kitâbü'l-İber (*Kitabü Tercemâni'l-İber*) *ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber.* İbn Haldûn'un, "mukaddime" adını verdiği bölüm ile üç kitaptan meydana gelen eseri bir dünya tarihidir. İbn Haldûn eserinde, olayları kronolojik değil, konularına ve dönemlere göre anlatmıştır. İbn Haldûn eserinin giriş bölümünde, tarih ilminin önemine, tarih yazıcılığındaki araştırma yöntemlerine, tarihçilerin tarih yazımında yaptıkları hataları ortaya koyarak, tarih ilminin kapsamlı bir tarifini yapmıştır. Kendi tarih anlayışına "Beşeri umran ilmi" adını vererek, amacını ve bu amacı gerçekleştirmek için izlediği yöntem hakkında bilgiler vermiştir. *el-İber*'in altı ana bölüme ayrılan birinci cildi ile önsöz ve giriş bölümleri zamanla *Mukaddime* ismi ile tanınmıştır. *el-İber*'in ikinci kitabı, başlangıçtan İbn Haldûn'un zamanına kadar kavimlerin ve hanedanların, başta Araplar olmak üzere onlara komşu olan Nabatiler, Süryaniler, Farslar, Yahudiler, eski Mısırlılar, Yunanlılar, Rumlar, Türkler ve Franklar gibi milletlerin tarihi ile birlikte, kısaca Hz. Peygamber, Hulefa-yi Raşidin, Emeviler ve Abbasiler, Doğu İslam dünyasındaki diğer müslüman hanedanlarının tarihine de yer vermiştir. *el-İber*'in üçüncü kitabı, Kuzey Afrika'daki Berberiler'in ve Zenateliler'in tarihini içerir. İbn Haldûn, *el-İber*'in son cildine "et-Ta'rîf bi'bni Haldûn mü'ellifi hâze'l-kitâb" başlığı altında kendi biyografisini de eklemiştir.

Ebü'l-Fidâ (ö.732/1331), 1273'te Dımaşk'ta dünyaya geldi. Eyyubi hanedanındandır. Memlüklülerin eline geçen Hama'da, Eyyubi meliklerinin görev yaptığı dönemlerde çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed, Ebü'l-Fidâ'yı ilk önce Hama naibi, daha sonra "el-

Melikü's-Sâlih" lakabıyla Hama meliki yaptı. 1320'de Sultan Muhammed ile birlikte hacca gitti, dönüşte el-Melikü'n-Nâsır Muhammed ona "Sultan" unvanını ve "el-Melikü'l-Müeyyed" lakabını verdi ve bütün saltanat alametlerini taşımasına izin verdi. Dönemin hocalarından ders alarak, fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya ve nahiv gibi çeşitli ilim dallarında bilgi sahibi oldu. Çok erken tarihlerden itibaren devrinde meydana gelen olayları kaydetmeye başladı. *Takvîmü'l-büldân* ve *Tarihu Ebi'l-Fidâ* eserleridir.

Takvîmü'l-büldân, Ebü'l-Fidâ'nın coğrafya eseridir. Coğrafyaya ilk defa tablo sistemini uyguladığı eseri, iki bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölüm mukaddime özelliğindedir. Bu bölümde daha önce yazılmış eserlerdeki eksiklikleri belirleyip bunları tamamlayacak bir eser kaleme aldığını belirtir. Kuzey ve güney yarım küre, ekvator, yeryüzünün yedi ana bölgesi, yeryüzünün meskun kısımları, okyanuslar, denizler, göller, nehirler ve dağlar hakkında da bilgi verir. Kitabın asıl metnini oluşturan ikinci bölümde ise, yeryüzü Arap yarımadasından başlanarak yirmi sekiz bölgeye ayrılıp incelenir. Her bölge iki bölüm halinde tanıtılır. Birinci bölümde bölgenin coğrafî konumu, sınırları, fiziki ve beşeri coğrafyası ile alt bölgeler ve önemli şehirlerden bahsedilir. İkincisinde ise bölgenin şehirleri tablolar halinde verilir. Bu tablolarda şehirlerle ilgili bilgilerin alındığı kaynak, şehrin koordinatları, yedi ana bölgeden hangisinde yer aldığı, hangi alt bölgeye dahil olduğu ve isminin doğru telaffuzu yazılır. Tablonun sonunda "el-Evsâf ve'l-ahbârü'l-âmme" başlığı altında şehirle ilgili tarihi ve coğrafi bilgiler özetlenir.

Tarihu Ebi'l-Fidâ ya da *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* adlı eserin mukaddimesinde Ebü'l-Fidâ, kaynaklarını açıkladıktan sonra tarihçiler arasındaki ihtilaflara değinir. Bu arada Tevrat nüshaları hakkında bilgi verir. Ayrıca meşhur tarih kitaplarından derlediğini söylediği, peygamberler arasındaki zaman dilimini gösteren bir cetvel koyar. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü, Hz. Adem'den itibaren peygamberler tarihi, İslam öncesi dönemde yaşamış çeşitli dinlere mensup kavimler, milletler ve devletlerle Arap kabileleri hakkında bilgiler verdikten sonra, Hz. Muhammed'in (s.a.v) ataları ve Fil Vakası ile son bulur. İkinci bölümde, Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayarak 729 yılı sonuna (Ekim 1329) kadar meydana gelen hadiseler ve bu dönemde kurulan devletler kronolojik sıra ile verilir. Ebü'l-

Fidâ'nın bizzat katıldığı veya gördüğü olayları anlattığı kısımları ise Eyyubiler ve Memlükler tarihi açısından birinci derecede kaynak durumundadır. Eser ayrıca Hintliler, Yunanlılar, Çinliler gibi milletlerin özellikleri, ilim ve sanatlarına dair bilgiler verir. Kitapta dini, edebi, ilmi, içtimai ve siyasi hareketlerin yanı sıra Ebu Bekir er-Razi, Farabi, İbn Sina, Nasirüddin-i Tusi, İmam Şafii, Sibeveyhi, Yahya b. Ziyad el-Ferra, Cahiz, Muhammed b. Cerir et-Taberi, İzzeddin İbnü'l-Esir ve Fahreddin er-Razi gibi alim ve filozoflar hakkında da değerli bilgiler barındırır. Ebü'l-Fidâ, olayları diğer umumi tarihçiler gibi hicretten itibaren kronolojik bir sırayla kaydettikten sonra, o yıl vefat eden meşhur şahısların hayatları hakkında bilgiler vermiş, özellikle lugat ve edebiyat alimleri, şairler, tabipler, mühendisler ve filozofların hayatını çok sanatlı ifadelerle anlatmıştır.

Zeynüddin İbnü'l-Verdî, (ö. 749/1349) Kuzey Suriye'deki Maarretün-numan'da 1291 yılında doğdu. Doğduğu yere nisbetle Maarrî, soyu Hz. Ebû Bekir'e dayandığı için Bekrî ve Kureşî nisbeleriyle de anılır. Maarretünnuman, Hama, Halep ve Dımaşk'ta çeşitli hocalardan fıkıh, tefsir, dil ve edebiyat dersleri aldı. Şafii fıkhı ile dil ve edebiyat alanlarında ileri bir seviyeye ulaştı. Farklı şehirlerde kadılık görevinde bulundu. Ayrıca Halep'te kadılık yaptığı için "fakihu Haleb" diye tanındı. Dımaşk, Menbic ve Şeyzer'de kadılık görevinde bulundu. Kadılıktan istifa ederek tasavvufa yöneldi, öğrenci yetiştirmeye ve eser yazmaya başladı. Halep'teki veba salgınında vefat etti.

Zeynüddin İbnü'l-Verdî'nin *Târîhu İbni'l-Verdî* ismi ile tanınan eserinin asıl ismi *Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer'*dir. Eserinde Ebü'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* adlı tarih eserini özetlemiş, 729-749 (1329-1349) yılları arasındaki olayları da kendisi kaleme almıştır.

Sirâceddin Ömer İbnü'l-Verdî, (ö.861/1457[?]) kendisinden yaklaşık 100 yıl önce aynı bölgede yaşayan Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî soyundan geldiği için, İbnü'l-Verdî el-Asgar, bazıları da İbnü'l-Verdî es-Sânî olarak tanımlamışlardır. Coğrafyacı İbnü'l-Verdî de Halep yakınlarındaki Maarretün-numan'da yetişmiştir. Eserinin adı, *Harîdetü'l-acâ'ib ve ferîdetü'l-garâ'ib*'tir.

Harîdetü'l-acâ'ib ve ferîdetü'l-garâ'ib'in girişinde yuvarlak bir dünya haritası yer almaktadır. Eserde çeşitli ilim ve fenlerden bilgi verildikten sonra birinci kısmında coğrafi bölgeler, dağlar, nehirler, ikinci kısmında bitkiler, hayvanlar, madenler ve bu madenlerin özellikleri, yararları anlatılmaktadır. Kıyamet alametleri ile birlikte gerçeklerle hayaller, tarihi olaylarla efsanelerin içi içe anlatıldığı eser, kozmografik tarzda yazılmıştır. *Harîdetü'l-acâ'ib*'in dünya kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunmaktadır. Kitabın büyük ilgi görmesinin sebebi, diğer İslam coğrafyacılarının eserlerinde rastlanmayan Avrupa, Afrika ve Arap ülkeleri hakkında bazı ilginç bilgiler içermesidir. Ayrıca Rusya ve Doğu Avrupa'ya dair bilgileri de içerir.

Yâkut el-Hamevî (ö.626/1229) 1178/1179 yıllları arasında Rum asıllı bir ailenin çocuğu olarak Anadolu'da doğdu. Beş altı yaşlarında iken esir alınarak Bağdat'a getirildi. Burada Asker b. Ebû Nasr İbrâhim el-Hamevî adlı bir tacir tarafından satın alındı. Bağdat'ta yaşadığı için Bağdadî nisbesini taşımakla birlikte efendisinden dolayı Hamevî nisbesiyle meşhurdur. Kölelikten geldiğini gösteren Yâkut ismini daha sonra Yâkub şeklinde değiştirmiş, ancak eski ismiyle tanınmıştır. Müslüman olarak yetiştirilen Yâkut, efendisinin yanında ticaretle uğraşmaya başladı. Özellikle okur yazarlığı ve hesap işlerini iyi bilmesinden dolayı efendisine büyük destek oldu. Dönemin ticaret merkezlerinden Basra körfezindeki Kiş adasına, Uman ve Dımaşk gibi yerlere gitti. Kitap ticareti yapan Yâkut, gittiği yerlerde birçok kütüphaneden de yararlandı. Birçok hocadan dersler aldı. Suriye, Tebriz, Mısır, Belh, Nişabur, Herat, Merv, Erdebil, Musul gibi yerlere yolculuklarda bulundu. Halep Eyyubilerinden İbnü'l-Kıftî'nin himayesine girdi ve Halep'te vefat etti.

Yâkut el-Hamevî'nin eseri *Mu'cemü'l-büldân,* ilim, edebiyat, tarih ve coğrafya alanında oldukça geniş bilgiler içermektedir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*'ı yazarken daha önce kaleme alınmış tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarına başvurduğu gibi seyahatleri sırasında görüştüğü kimselerden aldığı bilgilerden, kendi gözlem ve tecrübelerinden de yararlanmıştır. Eserinde bir konu hakkında görüşlerini ifade ettikten sonra, farklı rivayetleri ve görüşleri de aktarır ve bazen bu görüşler arasında tercihte bulunur. Bilgi verdiği konu hakkındaki kaynakları ifade ederken önceki kaynaklardaki hataları da düzeltir. Bilgilerin

doğruluğu konusunda kesin bir bilgi edinmediğinde, bu bilgiyi direkt olarak aktarır. İslam alimleri tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisi olan eserde bölge, şehir, kasaba, köy, mevki, deniz, nehir, ada, çöl, dağ, vadi, ova, ribat, manastırlar vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Müellif ele aldığı maddeler hakkında sadece coğrafi bilgi vermekle kalmamış, tarihi olaylara, şiir ve hikayelere, söz konusu yere mensup şahsiyetlere dair bilgilere de yer vermiştir. Yâkut el-Hamevî, mukaddimede yeryüzünü ibret nazarıyla dolaşmayı emreden ayetlere dikkat çektikten sonra coğrafya biliminin önemini vurgular ve bu konuda bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalara işaret ettikten sonra, faydalandığı kaynaklar hakkında bilgi verir. Ardından yeryüzü hakkında genel coğrafi bilgileri aktarır. Yeryüzünün yedi ana bölgesini, burçları, kitapta geçen bazı terimleri açıklar. Ayrıca açıkladığı isimlerin etimolojisini ve sözlük anlamını da zikreder. Anlattığı yerin coğrafi konumu, bazı merkezlere uzaklığı, tarihi, savaş veya barış yoluyla fethi, bu yerle ilgili şiirler ve sözler, burada meydana gelen önemli olaylar, yetişen İslam alimleri, edip ve şairler başta olmak üzere buraya nisbet edilen meşhur kişiler hakkında bilgiler verir. Bilgi verdiği yerin gelirleri, tarım faaliyetleri, ticaret hayatı, madenleri, imar faaliyetleri ile birlikte tarihi eserlerinden de bahseder. Bizanslılar, Türkler, Hazarlar, Bulgarlar, Saklebiler, Ruslar, Zencler, Çinliler, Haçlılar ve Moğollar gibi müslümanların ilişki kurdukları toplumlar hakkındaki bilgilere de değinir. Arap yarımadası başta olmak üzere birçok bölgede yaşanan nüfus hareketleri, göçler ve iskan, dini-ilmi hayat ve nüfus gibi konulara da yer verir.

Şeyh Zekeriyyâ el-Kazvînî (ö.682/1229) 1202'de Kazvin'de dünyaya geldi. Enes b. Mâlik'in soyundan geldiği için Ensârî ve Enesî nisbeleri ile tanınır. Eğitim için Dımaşk'a giden Kazvînî'nin tahsil hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bağdat'a giderek, farklı yerlerde kadılık görevlerinde bulundu. Bağdat'ta vefat etti.

Acâ'ibü'l-mahlûkat ve garâ'ibü'l-mevcûdât, meşhur iki eserinden biridir. İlhanlı Veziri Atâ Melik Cüveynî'ye sunmuştur.

Acâ'ibü'l-büldân, Kazvînî'nin *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* adlı eserinin diğer ismidir. Eser, önsöz ve üç mukaddimeden sonra, yedi iklimin ele alındığı ve kırka yakın kitabın kaynak olarak kullanıldığı bir coğrafya kitabıdır. Eserin

önsözünde yeryüzü şekilleri, iklim çeşitleri, milletler ve ülkeler hakkında çeşitli bilgiler verilmekte, ayrıca her bölgedeki canlı ve cansız varlıkların sahip oldukları özelliklere, ilginç olaylara ve tarihi şahsiyetlere dikkat çekilerek yer yer bu şahsiyetlere ait menkıbeler anlatılmaktadır. Coğrafya kadar kültür tarihi açısından da önem taşıyan eserin birinci mukaddimesinde, insanın sosyal bir varlık olduğu ve sosyalitesini ancak bir topluluk içinde gerçekleştirebileceği, bunun için de mesleklerin ve iş bölümünün gerekliliği üzerinde durulur. İkinci mukaddimede, yeryüzünün çeşitli coğrafi bölgelere ve farklı iklimlere ayrılmasının varlık türleri üzerindeki etkileri, üçüncü mukaddimede, Bîrûnî kaynak gösterilerek yerkürenin ekvatorla nasıl iki yarım küreye ayrıldığı, kuzey ve güney yarım kürelerin iklim açısından arzettikleri özellikler ve meskun bölgeler hakkında bilgi verilir. Müellif yedi iklimin coğrafi dağılımını, her birinin saat farklarını, enlem ve boylam açısından konumlarını açıkladıktan sonra, bu bölgelerde yer alan başlıca şehirleri alfabetik düzen içinde tanıtır. Ayrıca tarihleri, ilmi ve kültürel hayatlarına dair bilgileri de aktarır. Eser, Anadolu'nun birçok şehir ve kasabası ile Orta Asya Türk boyları hakkında geniş bilgiler vermesi açısından da önemlidir.

Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö.487/1094) Endülüs topraklarındaki Şeltiş'te doğdu. Bekir b. Vâil'in soyundan geldiği için Bekrî nisbesi ile tanınır. Eğitim hayatına Şeltiş'de başlamış, Kurtuba başta olmak izere Endülüs'ün önemli ilim merkezlerinde devam etmiştir. "Tarihçilerin sultanı" olarak tanınan İbn Hayyan'ın öğrencisidir. Öğrencileri de bulunan Bekrî, coğrafya, dil ve edebiyat, din, botanik vb. sahalarda birçok eser telif etmiştir.

Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Memâlik ve'l-mesâlik* adlı eseri bir dünya coğrafyası (kozmografi) kitabı özelliğindedir. Eser alemin yaratılışıyla başlayarak, yazarın yaşadığı döneme kadar gelmektedir. Bu çerçevede söz konusu ettiği her ülkeyi geniş bir şekilde ele almakta, bu ülkelerin sınırları, yolları, nehirleri, iklim durumları ve şehirleri hakkındaki bilgiler yanında ülkelerin etnik ve dini yapılarına, halklarının örf ve adetlerine, hükümdarlarına ve tarihlerinde cereyan eden büyük olaylara dair çok önemli bilgiler vermekte, hatta zaman zaman belgeler sunmaktadır. Endülüs hakkında bilgi verirken Kurtuba'da ki resmi belgelerden faydalanmıştır. Bekrî'nin bu eseri aynı zamanda siyasi ve sosyal tarih, mezhepler tarihi, arkeoloji,

etnografya alanlarında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca eserinde farklı sahalardaki yirmiye yakın kaynaktan da istifade etmiştir.

Ebû Hâmid el-Gırnâtî[7], (ö.565/1169) 1080/1081 yılları arasında ilk eğitimini aldığı Gırnata'da doğdu. İlim tahsil etmeye devam etmek ve farklı yerler görmek için Endülüs'ten doğuya seyahatlere çıktı. Mısır, Sicilya, Dımaşk, Bağdat, Kafkasya, Yukarı Volga, Bulgar toprakları ve Macar yönetimi altındaki Başkırt bölgesine, Ukrayna, Buhara, Merv, Basra, Musul, Halep gibi yerlere seyahat etti. Dımaşk'ta vefat etti. Gınâtî'nin iki önmeli eseri *el-Mugrib* ve *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb*'tır.

Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin *el-Mugrib (el-Murib) an ba'zı acâ'ibi'l-Magrib* adlı eseri, *Nuhbetü'l-ezhân fî acâ'ibi'l-büldân* ve *Acâ'ibü'l-mahlûkat* adlarıyla da tanınmaktadır. *el-Mugrib*, Endülüs'ün ilginç ve yazara göre üstün yanları hakkındaki açıklamaları, astronomi, astroloji ve tarihle ilgili bazı görüşlerini içermektedir. Ayrıca müellif seyahat ettiği Orta Asya, Doğu Avrupa ve bazı ülkelerin ilgi çekici yerleri, insanları, hayvanları hakkındaki gözlemleriyle birlikte, efsanevi bilgileri de aktarmaktadır. Eserde çok sayıda şiire de yer verilmiştir. Bu şiirlerde Arapların, Cahiliye döneminden Abbasilere kadar olan süreçteki kainat, dünyanın şekli, yıldızlar ve atmosfer olaylarının insan davranışları üzerindeki etkilerine dair inanç ve kanaatlerini belirtmektedir. Yazarın masalsı anlatımı nedeniyle seyahatname ve coğrafya kitabı özelliklerini tam olarak taşımamaktadır.

Ebû Hâmid el-Gırtânî'nin diğer bir eseri, *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb* dört bölümden meydana gelmektedir. Bu eser de masalsı anlatımı nedeniyle ne seyahatname ne de coğrafya kitabı niteliğindedir. Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.

[7] Şeyh Murad Remzi'nin kaynak bilgisinde Abdullah el-Gırnati ve Ebû Hâmid el-Endülüsî şeklinde iki farklı kişi olarak yazılmıştır. Yaptığımız araştırma sonucunda bu iki ismin, tek bir kişiye ait olduğu ve Ebû Hâmid el-Gırnâtî ismiyle tanındığı bilgisine ulaştık.

Ebû Alî Ahmed bin Ömer bin Rüste[8], (ö. 300/913'ten sonrası) hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İsfahanlı olduğu, Hicaz'a giderek *A'lâkun'n-nefîse* adlı eseri yazdığı bilinmektedir.

Ebû Alî Ahmed bin Ömer bin Rüste'nin eseri *A'lâku'n-nefîse,* içeriğinin zenginliği nedeniyle bir tarih-coğrafya ansiklopedisi özelliğindedir. Eser, İbn Rüste'nin Bağdat yoluyla hacca gidişini kaleme alması yönüyle seyahat kitabı özelliğine de sahiptir. Eserin özelliklerinden biri de Mekke ve Hicaz'ı esas alması, diğer şehir ve bölgelerin ise siyasi ve idari yönlerini ele almasıdır. Müellif, kaynak olarak çeşitli eserlerden yararlandığını belirterek, müslüman, Hintli ve Grek alimlerinin görüşlerinden de bahseder. Ayrıca geçtiği şehirlerin fiziki ve beşeri özellikleriyle birlikte tarihi konularına da yer verir. Eserin giriş kısmında, Allah Teala'nın dünyayı semanın ortasında, küre şeklinde ve etrafındaki hava tabakasıyla birlikte yarattığını, ayrıca bunların tek vücut halinde döndüğünü ifade eder. Giriş kısmından sonra, Hz. İbrahim, Kabe ve zemzem hakkındaki çeşitli nakilleri aktardığı, Mekke ve Kabe'yi anlatır. Bu bölümden sonra Medine ile devam eder. Daha sonra denizler, nehirler, yedi bölge ve bu bölgelerdeki meşhur şehirlerden bahseder. Yolculuğu sırasında geçtiği Yemen, Hadramut ve Mısır'ı tanıtıktan sonra deniz yoluyla Antalya'ya, oradan da kara yoluyla İstanbul'a ulaşması ve orada özellikle imparatorun Ayasofya Kilisesi'ne gidişini anlatır. İstanbul'dan sonra Bulgar, Macar, Hazar ve Rus ülkelerinden geçerek İsfahan'a, en sonunda Hindistan'a varması ile eser sona erer.

Müneccimbaşı (Müneccimbaşı Ahmed Dede) (ö.1132/1702) 1631 tarihinde Selanik'te doğdu. Ailesi aslen Konya Ereğli'dendir. Selanik Mevlevihanesi şeyhi Mehmed Efendiye intisap etti. Fıkıh, tefsir, hadis, diğer İslami ilimlerle birlikte, felsefe, mantık, astronomi, astroloji, matematik derslerini çeşitli hocalardan aldı. 1668 yılında Müneccimbaşı oldu. Bu dönemde IV. Mehmed'in musahibi oldu ve kendisine Biga ve Kemer-Edremit kazaları arpalık olarak verildi, derecesi de Kudüs payesine yükseltildi. İtibarı IV. Mehmed devrinin sonuna kadar sürdü. IV. Mehmed'in tahtan indirilip II.Süleyman'ın tahta çıkarılması ile görevinden azledildi.

[8] Şeyh Murad Remzi'nin bibliyografyasında İbn Daste şeklinde geçmektedir.

Bunu üzerine Kahire'ye giden Ahmed Dede, daha sonra Mekke'ye geçerek buradaki Mevlevihanenin şeyhliğini yaptı. Mekke'de vefat etti.

Müneccimbaşı Tarihi, bilinen diğer adı ile *Câmi'u'd-düvel*, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Arapça genel tarih eseridir. Eser, yaratılıştan 1670 tarihine kadar geçen olayları kapsamaktadır. Girişte zaman kavramının gerçeğine, tarih kelimesinin manalarına, tarih ilminin tarifine, konusuna, gayelerine ve tarihçide olması gereken özellikleri anlatır. Müneccimbaşı kitabında birçok tarihçinin eserinde yer almayan hanedanların, hatta kısa ömürlü irili-ufaklı kabilelerin tarihlerine bile yer vermiştir. Kitap bu ilk girişten sonra meşhur tarihçilerden bahseden bir mukaddime ile başlar. Ardından peygamberler tarihinden söz ederek Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin hayat hikayeleri anlatılır. Hz. İsa'dan sonra ve İslam'dan önce Arabistan'da yaşayan Tasm, Cedis kabileleri ve Sebe Devleti'yle Hicaz bölgesi hakkında bilgi verilir. Kureyş kabilesinin aslı ve Mekke tarihinin ardından Hz. Muhammed'in doğumundan başlamak üzere onun Mekke dönemindeki hayatı ve mücadelesi de anlatılır. Bu arada Hz. Peygamber'in şemailinden, ashabından ve zevcelerinden söz edilir. İslam'ın yayıldığı bölgelerin eski tarihi anlatılır. Eserin tertibi karışık olup kronolojik sıra takip edilmez. Nitekim ilk ciltte dört halife devrinin ardından Yunanlılar, Amalika, Kıptiler, Hindular, Türk ve Tatarlar, Türkmen kabileleri, Çinliler, Bulgarlar, Ruslar ve Gürcüler'den bahsedilir. Oradan Batı'ya geçilerek Franklar, İngilizler, İspanyollar, bu arada Karadeniz, Akdeniz, Hint Okyanusu, Adriyatik denizi hakkında bilgi verilir. Sasaniler ve Mezopotamya'da eski Arap kabilelerinden sonra tekrar Batı dünyasına geçilerek Romalılar, Almanlar ve İspanyollar anlatılır. Selçuklular, Anadolu beylikleri, Osmanlı Devleti tarihi ve özellikle müellifin kendi devri olan IV. Mehmed dönemine dair değerli bilgiler verir.

Abdülaziz Karaçelebi (Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi) (ö.1068/1658) 1592 yılı sonlarına doğru Bursa'da doğdu. Köklü Osmanlı ulema ailelerinden biri olan Karaçelebizâdeler'e mensuptur. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. 1624 tarihinden sonra Yenişehir, Mekke, Edirne ve İstanbul'da kadılık görevlerinde bulundu. Daha sonra Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerini yerine getirdi. IV. Mehmed döneminde dört ay süren şeyhülislamlık görevinden sonra, yaşanan bazı

olaylardan dolayı Sakız'a sürgüne gönderildi. Ömrünün son altı yılını Bursa'da geçirdi ve burada vefat etti.

Abdülaziz Karaçelebi tarafından kaleme alınan *Ravzatü'l-ebrâri'l-mübîn bi-vekayii selefii mâziyye ve'l-ahbâr,* Hz. Âdem'den 1058 (1648) yılına kadar gelen olayları içine alan umumi bir tarihtir. Abdülaziz Efendi, Rumeli kazaskeri olduğu sırada eserini IV. Mehmed'e takdim etmiştir.

Mustafa Âlî, (Âlî Mustafa Efendi) (ö.1008/1600), 1541 yılında Gelibolu'da dünyaya geldi. Medrese tahsilini gördükten sonra yazdığı şiirlerle dikkat çekince, ilk eseri *Mihr ü Mâh*'ı Şehzade Selim'e (II. Selim) sunarak şehzadenin divan katibi oldu. III. Murad döneminde Halep tımar defterdarlığı, Erzurum hazine defterdarlığı, Bağdat mal defterdarlığı, Sivas defterdarlığı ile yeniçeri katipliği ve defter emini görevlerini yerine getirdi. III. Mehmed döneminde ise, Amasya sancak beyliği, Rum defterdarlığı, Kayseri ve Cidde sancak beyliği görevlerinde bulundu. Bu görevi sırasında Cidde'de vefat etti.

Mustafa Âlî'nin eseri *Künhü'l-Ahbâr*, yazma nüshası yaklaşık 1000 sayfa ve dört bölümden (rükün / erkan) meydana gelmektedir. Birinci bölüm; Hz. Adem'den Hz. Yusuf'a kadar olan peygamberler ve hanedanlar tarihini, ikinci bölüm; Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e kadar olan peygamberler tarihini, ilk sahabilerin ve I. (VII.) yüzyılın önemli şahsiyetlerinin biyografilerini, on iki imamın hayatını, İran ve Ptoleme hanedanları tarihini, üçüncü bölüm; Emevi ve Abbasiler dahil pek çok müslüman hanedanın tarihini, dördüncü bölüm; başlangıçtan 1005 (1596) Eğri seferine kadar olan Osmanlı tarihini içine alır. Bu son bölümde devlet adamları, alim ve şairlerin biyografileri ile birlikte Osmanlılar'ın aslı, etnolojileri ve idarecilerinin durumları hakkında bilgi veren bir kısımda bulunur. Âlî'nin kaynakları ise; Kuran, mevcut tarihler, biyografiler, ansiklopediler, ahlak ve siyaset kitapları, kozmografiler, coğrafya, hukuk, edebiyat ve belagat kitapları gibi eserler ile kendi eserleridir.

Şerefeddin Han Bitlîsî (Şeref Han) (ö.1012/1603-1604) Emir Şerefeddin Han b. Şemseddin Han 1543 tarihinde Kum yakınlarındaki Kerehrud'da dünyaya geldi. Bitlis'in yerel beyi iken Safevi hükümdarı I. Şah Tahmasb'a iltica eden Şemseddin

Bey'in oğludur. İlk eğitimini Kerehrud'daki kadılardan aldı. Dokuz yaşına geldiğinde ise, Safevi sarayına giderek burada üç yıl dini ilimler tahsil etti. Safevi hükümdarı tarafından babasının yerine göreve getirildi. II. Şah İsmâil'in hükümdar olmasıyla emirü'l-ümera görevi ile merkezde görev aldı. Bu dönemde, saray içi taht kavgalarında yer aldığına dair suçlamalar yapılınca, adamları ile birlikte Osmanlı Devletine iltica etti. Osmanlı Devleti, Şerefeddin Han'a Bitlis ve çevresinin idaresini verdi. Şerefeddin Han, idareyi oğluna devrettikten birkaç sene sonra Bitlis'te vefat etti.

Şeref Han'ın III. Mehmed'e ithaf ettiği Farsça *Şerefnâme* adlı eseri Doğu Anadolu ve Batı İran'ın XVI. yüzyıl siyasal, sosyal, dini ve kültürel tarihi için en önemli kaynaklardan biridir. Sade bir dille kaleme alınan eser bir mukaddime, dört bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Mukaddimede, Kürt boylarının nesepleri anlatıldıktan sonra birinci ciltte Kürt boyları ve yerel hakimlerinin tarihine, bu arada Şeref Han'ın kendi biyografisine, ikinci ciltte 689'dan (1290) itibaren 1005 (1597) yılına kadar Osmanlı sultanları ile onlara çağdaş olan İran ve Turan hükümdarlarının tarihine yer verilmiştir. *Şerefnâme*, Kürt boylarının siyasi tarihine ışık tuttuğu gibi, kabile yapıları ve boylar arasındaki ilişkileri de açıklamaktadır.

Hâfız İbn Hacer, İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449) 1372'de eski Mısır'da doğdu. Adı veya lakabı Hacer olan yedinci dedesine nisbetle İbn Hacer diye meşhur oldu. Ebü'l-Fazl künyesiyle ve ailesinin memleketi olan Filistin'deki Askalan şehrine nisbetle Askalânî, soyunun dayandığı Kinane'ye nisbetle Kinânî olarak anıldı. Askalânî, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, Kuran ilimleri, lügat, akaid, tarih alanlarında küçük yaşlardan itibaren eğitim almaya başladı. İskenderiye, Yemen, Zebid, Aden, Hicaz, Dımaşk, Gazze, Kudüs gibi şehirlere ilmi seyahatler yaptı. Bu şehirlerde birçok hocadan dersler aldı. Şeyhuniyye, Mahmudiyye, İbn Tolon vb. medreselerde hadis, fıkıh ve tefsir dersleri verdi. Darüladl'de Şafiî mezhebine göre fetva verme görevini yerine getirdi. Mısır Meliki Melikü'l-Eşref Seyfeddin Baybars'ın ısrarlı teklifi üzerine Mısır başkadılığı görevini yaptı. Ezher, Amr b. As, Kal'a gibi camilerde hatiplik görevinde bulundu. 1449'da Kahire'de vefat etti. Askalânî eğitim aldığı bütün alanlarda birçok eser kaleme aldı. Eserleri,

ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine ve *İnbâ'ü'l-ġumr bi-ebnâ'i'l-umr*'dur.

ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine, 701-800 (1302-1398) yılları arasında vefat eden 4500 kişinin biyografisini içine alan eserdir.

İnbâ'ü'l-ġumr bi-ebnâ'i'l-umr, İbn Hacer'in doğduğu tarihten (773/1372) 850'ye (1446) kadar meydana gelen ve çoğu kendisi tarafından gözlemlenen gelişmeleri, çeşitli kuruluş ve vakıflara dair bilgileri genellikle yıl, ay ve gün sırasıyla ele alır. Ayrıca o tarihlerde vefat eden İslam aleminin tanınmış şahsiyetlerinin biyografilerini içerir. Eserin diğer bir özelliği, Mısır tarihi hakkında kaynak olmasıdır.

Abdülkadir Temîmî[9] (ö.1010/1601), 1543 yılı başlarında Gazze'de doğdu. Temîm ed-Dârî'nin soyundan geldiği için Temîmîzâde diye tanınmıştır. Kahire'ye giderek çeşitli alimlerden ders aldı. Şafii mezhebine mensupken Hanefiliği benimsedi. Tahsilini tamamladıktan sonra Eşrefiyye ve Şeyhuniyye gibi medreselerde müderrislik yaptı. III. Murad'ın tahta geçmesinin (982/1574) ardından İstanbul'a giderek bazı kitaplarını sultanın hocası Hoca Sadeddin Efendi'ye takdim etti, bu sebeple Mısır'da kadılık görevine tayin edildi. Füve ve Konya'da da kadılık görevinde bulundu. Kahire'de vefat etti. Eserinin adı, *Muhtasarü't-tabakatü's-seniyye*'dir.

Muhtasarü't-tabakatü's-seniyye'nin tam adı *et-Tabakatü's-seniyye fi teracimi'l-Hanefiyye*'dir. Temîmî, *eş-Şeka'iku'n-nu'mâniyye*'de yer alan alimlere kendi zamanına kadar yaşayan ulemayı da ekleyerek biyografi sayısını 2523'e yükseltmiştir. Müellif, III. Murad'a ithaf ettiği eserin mukaddimesinde, sultana övgülerini dile getirdikten sonra tarih ilmine ve tarih yazımına, kitapta izlediği yönteme ve kullandığı terimlere dair bilgi verir. Ardından kısaca Hz. Peygamber'in hayatını anlatır. Ebû Hanife'nin biyografisini ve menakıbını genişçe ele aldıktan sonra, alfabetik sıraya göre başlangıçtan kendi zamanına kadar yaşamış Hanefi

[9] Şeyh Murad'ın kaynakçasında Abdülkadir Teymî şeklinde geçmektedir.

alimlerinin biyografilerini yazar. Eserin sonunda künye, lakap ve nisbeleriyle tanınanlar zikredilir.

Kâtib Çelebi, (ö.1067/1657) 1609'da İstanbul'da doğdu. Hayatına dair bilgiler kaleme aldığı otobiyografilerine ve bazı eserlerindeki kısa notlara dayanır. Asıl adı Mustafa, Ulema arasında Kâtib Çelebi, Dîvân-ı Hümâyun mensupları arasında Hacı Halîfe diye tanınır. Kâtib Çelebi beş yaşında iken babasının ilme olan ilgisi sayesinde çeşitli hocalardan dini bilgileri, dil bilgisi, yazı dersleri aldı ve Kuran'ı kısmen ezberledi. Kâtib Çelebi on dört yaşında babasının yanında Dîvân-ı Hümâyun kalemlerinden Anadolu Muhasebeciliği Kalemi'ne girerek burada hesap kaidelerini, erkam ve siyakat yazısını öğrendi. On beş yaşında iken Tercan ve Bağdat seferlerine babası ile katıldı. Süvari Mukabelesi Kalemi görevine tayin oldu. Erzurum, Hemedan ve Bağdat seferlerinde bulundu. 1633-1634 yılları arasında ilk şark seferine gitti. 1635 yılında IV. Murad'ın Revan seferine katıldı. Bu seferden sonra sadece ilmi çalışmalarına yoğunlaştı. Tarih ve biyografi eserlerinin birçoğunu okuyan Çelebi, bu sahada eserler verdi. Tarih eserlerinde seferler sırasındaki gözlemlerini ve tecrübelerini anlattı. İstanbul'da vefat etti.

Keşfü'z-zunûn, Kâtib Çelebi'nin Arapça yazdığı kapsamlı bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki eseridir. Alfabetik sıraya göre düzenlenmiş olan eserin ismi *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*'dur. *Keşfü'z-zunûn*'un telifi yirmi yıl sürmüştür. Eser genel olarak Arapça literatürü ihtiva etmekle birlikte Farsça ve Türkçe çalışmaları da içermektedir. Eser; kitaplar, ilimlerin sayımı ve taksimi konularını ele almaktadır. Kâtib Çelebi, mukaddimesinde bilginin tanımı, ilimlerin İslam dünyasında ortaya çıkışı ve gelişmesi, ilimlerin alanları ile sınırları ve medeniyetle olan ilişkileri, kitap telif biçimleri ve şerh geleneğinin çeşitli tarzları gibi konuları işlemiştir. Çelebi, eser ve müellifler hakkında incelediği kitaplar dışında tarih ve tabakat literatüründen de faydalanmıştır.

Şeyh Ahmed b. Arabşah, (İbn Arabşah, Şehâbeddin) (ö.854/1286) 1389 yılında Dımaşk'ta doğdu. Henüz çocuk yaşlarında ayrıldığı ülkesine yıllar sonra bir yabancı gibi döndüğü için "Acemî", Çelebi Sultan Mehmed zamanında Edirne'de Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunduğundan dolayı "Rûmî" nisbeleriyle de anılır.

Timur, Yakındoğu seferinde zaptettiği şehirlerin alim ve sanatkarlarını devlet merkezi Semerkant'ta toplarken İbn Arabşah'ı da ailesiyle birlikte oraya gönderdi . Dönemin önemli bir kültür merkezi olan Semerkant'a on iki yaşında giden İbn Arabşah, Türkçe ve Farsça öğrendiği gibi devrin en meşhur ulema çevresinde yetişme imkanı buldu. İlmi seyahatlere çıkan Arabşah, Moğolistan ve Çin sınırına kadar gitti. Daha sonra Harizm, Altın Orda Hanlığının merkezi Saray ve Astrahan'a, Kırım ve Edirne'ye gitti. İbn Arabşah, sarf, nahiv, hadis, kıraat, fıkıh, usul, meani derslerini aldı. Felsefe ile ilgilendi. Çelebi Sultan Mehmed'in sır katibi ve şehzadelerinin hocalık görevini yerine getirdi. Dîvânı-Hümâyunda da görevlendirildi. Çelebi Mehmed vefat edince Dımaşk'a geri döndü. Kahire'ye yerleşerek dönemin Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın yakın adamlarından biri oldu ve onun adına birkaç kitap yazdı. Kahire'de vefat etti.

İbn Arabşah'ın Arapça kaleme aldığı eserin tam adı, *Acâibü'l-makdûr fî nevâibi (ahbâri) Tîmûr*'dur. Eserde Timur'un faaliyetleri ve ölümünden sonraki dönem hakkında bilgi verilmektedir. Eserde kısa bir girişten sonra Timur'un adı, soyu, çeşitli ülkeleri istilası ve sebepleri, hükümdarın hayatı ve sırasıyla seferleri anlatılarak, ele geçirdiği şehirlerde yaptığı yağma ve katliamlar acı bir dille tasvir edilmektedir. Ayrıca eserde, Timur'un 1405 yılında Otrar'da ölümünden, 1409 tarihine kadar geçen olaylar aktarılmaktadır. Timur'un vücut yapısı ile seciyesinin, düşüncelerinin ve bazı özelliklerinin de anlatıldığı eserde sarayları, hanımları, çocukları, divan mensupları ve askerleri ile Semerkant'ta yaşayan alimler, şeyhler, tabipler, hattatlar, müneccimler, satranç ustaları, çalgıcılar ve nakkaşlar hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Ebü'l-Ferec el-Malatî (İbnü'l-İbrî) (ö.685/1286), 1225 tarihinde Malatya'da doğdu. Babası Malatya yakınlarındaki İbra köyündendir. Bu sebeple veya aslen yahudi olmasından dolayı İbnü'l-İbrî (İbrâlı'nın oğlu-İbrânî'nin oğlu) lakabıyla tanınır. Süryaniler kendisine Bar İbrâyâ, Batılılar ise Barhebraeus derler. Kaynaklarda Ebü'l-Ferec künyesini ve Cemâleddin lakabını niçin aldığına dair bilgi bulunmamaktadır. İbnü'l-İbrî, İbranice, Süryanice, Grekçe ve Arapça öğrendi. Daha sonra felsefe ve ilahiyat okudu. Babasından ve devrin diğer tabiplerinden tıp öğrenimi gördü. 1246'da Yakubi patriği II. Ignatius tarafından Malatya civarındaki

Cubas (Gabos) Yakubi piskoposluğuna tayin edildi ve Grigorius adını aldı. Bundan sonra farklı piskoposluk görevlerinde bulundu. İbnü'l-İbrî, "Tikit ve şark mefriyanı" unvanıyla Irak, İran, Azerbaycan gibi eski Sasani topraklarında yaşayan Yakubi hıristiyanlarının, Antakya patriğinden sonra en yüksek rütbeli din adamı görevine getirildi. "Eminü'l-ketebeti'l-Yeakıbe" diye anılan İbnü'l-İbrî Meraga'da öldü.

Muhtasaru târîhi'd-düvel (*Târîhu muhtasari'd-düvel*), Ebü'l-Ferec el-Malatî'nin Süryanice umumi tarihinin, bizzat kendisi tarafından yapılan Arapça muhtasarıdır. Eser, on devlet tarihini; Hz. Adem'den Hz. Musa'ya kadar atalar devleti, İsrailoğulları'nın hakimler devleti, İsrailoğulları'nın hükümdarlar devleti, Keldaniler, İran hükümdarları, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar, müslüman Arap hükümdarları, Moğol hükümdarlarını ele almaktadır. Ayrıca kitaba Süryanice umumi tarihte bulunmayan bazı bilgiler ilave etmiştir. Eser, alim ve tabiplerin biyografilerini de içermektedir. İbnü'l-İbrî bu bilgileri çeşitli müslüman müelliflerin kitaplarından almış, bu arada esere kısa bir İncil tarihi de eklemiştir.

İbn Battûta el-Mağribî (ö.770/1368-1369), 1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. Türkler'in, Moğollar'ın, Maldivliler'in hükümdarlarıyla tanışan İbn Battûta birçok ülkede kadılık makamına getirilmiş, Farsça ve Türkçe bilmesi ve yolculuklarında çeşitli siyasi tecrübeler kazanması dolayısıyla kendisine bazı diplomatik görevler verilmiştir. İbn Battûta'nın hayatı ve şahsiyetine dair bilgiler seyahatnamesinde yer almaktadır. İbn Battûta, Tanca'dan hac niyetiyle yola çıktığında henüz yirmi iki yaşındaydı. Kuzey Afrika sahillerini takip ederek İskenderiye'ye vardı. Bu yolculuktan sonra Hint, Sind ve Çin gibi doğu memleketlerini görmek isteyen İbn Battûta, İskenderiye'den Kahire'ye, oradan Yukarı Mısır'a ve Suriye'ye doğru yola çıktı. Kudüs, Antakya gibi şehirleri dolaştıktan sonra Dımaşk'a varıp ramazanı burada geçirdi. Değerli hocalardan ve aralarında iki de kadın muhaddisin bulunduğu on dört alimden umumi icazet aldı. İbn Battûta Dımaşk'tan hareket eden kafileyle Hicaz'a gitti ve ilk haccını ifa etti. Mekke'den Irak'a yönelerek Bağdat, Basra yoluyla İsfahan'a vardı. Şeyh Kutbeddin Muhammed er-Recâ'nın elinden tarikat tacı giydikten sonra Şiraz'a geçti ve orada Şeyh Mecdüddin İsmâil b. Muhammed'in derslerine devam etti. İran'ın ardından Kuzey Irak'ı gezerek Bağdat'a döndü. 1330 yılında Cidde'den Kızıldeniz'e açılan

seyyah, Yemen'in çeşitli şehirlerini dolaşarak Aden Limanı üzerinden Doğu Afrika sahilleri gezisine başladı. İran ve Anadolu'yu gezdikten sonra, Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak'a giderek Sultan Muhammed Özbek Han ile görüştü. Bu arada İstanbul'a gelen seyyah İmparator III. Andronikos Palaiologos ile görüşerek, İstanbul'dan tekrar Deşt-Kıpçak'a döndü. Özbek Han'ın emri ile elçi olarak Çin'e doğru yola çıktı. Harizm, Herat gibi şehirler üzerinden Hindukuş dağlarına, oradan da Gazne-Kabil yoluyla İndus vadisine gitti. Delhi'de yedi sene kadılık görevinde bulundu. Buradan Kaliküt yoluyla Maldivler'e gitti ve burada kaldığı bir buçuk senelik süreç içerisinde kadılık yaptı. Seylan adası, Bangladeş ile Cava, Sumatra Adaları'na oradan da elçilik görevini yerine getirmek için Çin'e geçti. Çin'den ayrıldıktan sonra, aynı yol üzerinden Mısır ve Hicaz'a giderek altıncı hac vazifesini yerine getirdi. Doğudan döndükten sonra Fas'ta bir süre kalan İbn Battûta Endülüs'e geçerek Gırnata'ya (Granada) vardı, aynı yoldan geri dönerek Merakeş'e geçti. Tekrar seyahat arzusuyla yollara düşen seyyah Mali'ye yönelerek Büyük Sahra'yı geçti. Bu seyahati, İç Batı Afrika hakkında değerli bilgiler verir. İbn Battûta, Marko Polo ile birlikte Ortaçağ'ın en büyük iki seyyahından biridir. Ancak İbn Battûta'nın daha geniş bir alanı gezmesi, üç kıtada en önemli kültür merkezlerine ulaşması onun, Marko Polo'yu geride bırakmasını sağlamıştır. Eserinin adı *Tuhfetü'n-nüzzâr*'dır.

Tuhfetü'n-nüzzâr, müellif tarafından *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr* diye adlandırılan ve literatürde *Rihletü İbn Battûta* adıyla bilinen eser, seyyahın kısa aralıklarla yirmi sekiz yılı aşkın gezilerini, katip İbn Cüzey el-Kelbî'ye ham metin olarak aktarması ve onun da bazen ihtisar edip, bazen küçük ilavelerde bulunmasıyla meydana gelmiştir. Eserin mukaddimesi İbn Cüzey el-Kelbî tarafından yazılmıştır. Kitabın dili genelde sadedir; ancak üç farklı anlatım tarzını içermektedir. Sosyal hayat, sosyal statüler, çeşitli milletlerin giyim kuşamı, adetleri, inançları ve töreleri hakkında çok zengin malzeme ihtiva eder. Bu yönüyle de *er-Rihle* antropoloji açısından değerli bir kaynaktır. İbn Battûta, ekonomi ve hukuki uygulamalarla birlikte gezdiği ülkelerin coğrafyası hakkında da ayrıntılı bilgiler verir, fakat klasik bir coğrafyacı olmadığı için mesafeleri belirtmeyerek, sadece yolculuğunun kaç gün tuttuğunu kaydeder. Bulunduğu ülkelerin tarihi ve komşuları ile ilişkileri gibi konulara eserinde yer verir. Avrupa hariç neredeyse eski dünyanın

tamamını gezen İbn Battûta, dolaştığı ülkelerin çoğunda Türkler'in ve Moğollar'ın hakim olması sebebiyle, Türkler ve Moğollar'a dair verdiği bilgiler açısından da önemli bir eser kaleme almıştır. Ayrıca *er-Rihle*'de, Anadolu'nun o günkü durumu hakkında ayrıntılı bilgi vardır. Eser, beylikler ve bu beylikler arasındaki iç karışıklıkları, bazı şehirlerin stratejik önemi, Anadolu'daki mezheplerin durumu vb. konularda değerli bilgiler vermektedir. Eseri inceleyen araştırmacılar, şarihler ve mütercimler, *er-Rihle*'nin bazı bölümlerinde tarihi kopuklukların bulunması, birtakım olayların tasvirinde abartılı ifadelere yer vermesi, bazı şehirleri anlatırken pek çok seyyahın temas ettiği hususlara yer vermemesi ile birlikte hayal ürünü olduğu söylenen bazı yer ve kişi isimleri ile olayları içerdiği iddiasıyla eleştirmişlerdir. Seyahatname, bazı devlet ve müesseselerin karanlık kalan yönlerini aydınlatma hususunda önem taşımakla beraber, müellifin yaptığı birtakım isim karışıklıkları vb. durumlar nedeni ile tarih açısından bütünüyle güvenilir bir kaynak değildir. Eserin bazı bölümlerine ise daha ciddi itirazlar yöneltilmiştir. Hatta eserin intihal özelliği taşıdığı gibi iddialar bulunmaktadır. İbn Battûta eserinde alıntıları belirttikten sonra kendi eklemelerini de eserine aktardığı için bu iddia asılsız görünmektedir. Eser, çeşitli dillere tercüme edilmiştir.

Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), 1329 tarihinde İran'da Şiraz'a bağlı Kazerun kasabasında doğdu. Şîrâzî nisbesiyle de anılır. Babasının dil ve edebiyat alimi olduğu bilinmekte, ailesi hakkında başka bilgi bulunmamaktadır. İlk tahsilini Kazerun'da babasının yanında yapan Fîrûzâbâdî yedi yaşında iken Kuran'ı ezberledi, sekiz yaşında Şiraz'a gitti. Burada babasından ve farklı alimlerden dil ve edebiyat dersi aldı. Şam, Bağdat, Kahire gibi şehirlerde, değerli hocalardan birçok hadis kitabı okuyarak rivayet izni aldı. Mısır Sultanı el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî İsmâil b. Abbas, ona ikramlarda bulundu. Mısır Sultanı, Fîrûzâbâdî'yi ilk önce Zebid daha sonra Yemen'de kadılık görevine tayin etti. Ömrünün sonuna kadar da bu görevini yerine getirdi. Bu arada talebe okutan Fîrûzâbâdî, Mekke'de el-Melikü'l-Eşref adına bir medrese yaptırdı ve talebe okuttu. Fîrûzâbâdî, seyahatlerinde bir taraftan ilim adamlarıyla fikir alışverişinde bulunurken, diğer taraftan devlet adamları katında büyük itibar gördü. Nitekim Bağdat hâkimi İbn Üveys, Azerbaycan Hükümdarı Şah Şücâ', Mısır Sultanı Eşref, Şiraz'da Türk Hükümdarı Timur, Delhi Hükümdarı

Alâeddin I. İskender Şah ve Bursa'da Osmanlı Sultanı I. Bayezid tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. Fîrûzâbâdî, 1415 tarihinde Zebid'de vefat etti.

Fîrûzâbâdî'nin eseri *el-Kamûsü'l-muhît*'tin, tam adı *el-Kamusü'l-muhit ve'l-kabesü'l-vasîtu el-câmi' limâ zehebe min lugati'l-Arab şemâtît*'tir. İki cilttik bir eserdir. Kamûs (okyanus) kelimesi eserin şöhret bulmasından sonra "sözlük" anlamında da kullanılır olmuştur. Fîrûzâbâdî, eserine bu adı vermekle Arap dilinin bütün kelimelerini kapsadığını iddia etmişse de Cevherî'nin *es-Sıhâh*'ında yer alan 40.000 kelimeye 20.000 daha ekleyerek kelime sayısını 60.000'e çıkarmakla birlikte daha önce yazılan 80.000 kelimelik *Lisânü'l-Arab*'ın gerisinde kalmıştır. *el-Kamûsü'l-muhît*'te kelimeler Cevherî ekolüne göre dizilmiştir. Bu sistemde son harfi aynı olan kelimeler bir araya toplanır. Kelime köklerinin esas alındığı dizimde kökün son harfi "bab", ilk harfi ise "fasıl" adıyla ve alfabetik sıraya göre dizilir. Ortada kalan harfler de alfabetik sırayı takip eder. Türemiş kelimeler ilgili köklerin altında açıklanır. Fîrûzâbâdî, Arap sözlükçülüğünde ilk defa bazı kısaltmalar kullanmıştır. *el-Kamûsü'l-muhît*, çok beğenilip kullanılmış olmakla birlikte mukaddimede açıklanan ilkelere tam uyulmaması, iç düzeninde belli bir sistemin bulunmaması, bazen tanımların anlaşılamayacak derecede kısa ve muğlak olması, birçok durumda kelimenin eş anlamlısının veya karşıtının zikredilmesiyle yetinilmesi, sözlükle doğrudan ilgili olmayan tıbbi bilgilere ve özel isim açıklamalarına yer verilmesi, *es-Sıhâh* üzerine yapılan ilavelerde garib, müvelled ve zayıf kelimelerin sıhhat derecelerine işaret edilmemesi ve *es-Sıhah*'a yönelttiği eleştirilerde Fîrûzâbâdî'nin de hataya düşmesi gibi sebeplerden dolayı eleştirilmiştir. Birçok baskısı yapılan *el-Kamûsü'l-muhît* üzerine şerh, haşiye, ihtisar, ikmal (müstedrek), tenkit ve tercüme türü birçok çalışma yapılmıştır.

Seyyid Murtaza ez-Zebîdî (Muhammed Murtaza ez-Zebîdî) (ö.1205/1791), 1732 yılında Hindistan'ın kuzeyinde Bilgram kasabasında doğdu. Kendisi verdiği icazetnamelerde şeceresini Hz. Ali'ye kadar sayar ve nesebini Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn'e ulaştırır. Hüseynî, Alevî, Zeydî, Vâsıtî, Vefâiyye tarikatına bağlılığından dolayı Vefâî nisbeleri ve seyyid, şerif sıfatlarıyla anılır. Övgü ve takdir ifade eden Ebü'l-Feyz, Ebü'l-Vakt, Ebü'l-Cûd, Ebü'l-Eşbâl künyeleriyle de

tanınır. Zebîdî'nin hayatı Hindistan, Yemen (Zebid) ve Mısır olmak üzere üç devreye ayrılır. On altı yaşına kadar yaşadığı Hindistan'da ilk bilgilerini Bilgram'da aldı, daha sonra Hindistan'ın çeşitli şehirlerinde farklı hocalardan hadis tahsil etti. 1749'da Hanefi mezhebinin önemli merkezlerinden olan Yemen'in Zebid şehrine gitti. Burada yaklaşık beş yıl kalarak birçok hocadan ders aldı. Fıkıh tahsil etmek amacıyla Taif'e gitti. Taif'te bulunan mutasavvıf Seyyid Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûs'a bağlanarak kendisinden icazet aldı ve tarikat hırkasını onun elinden giydi. Ayderûs, Zebîdî'ye ilmi hayatın daha canlı olduğu Mısır'a gitmesini tavsiye etti. Hayatının otuz sekiz yılını geçireceği Kahire'de Maliki, Şafii, Hanefi fakihleri ve hadis ulemasının ders halkalarına devam etti. Kısa zamanda fazileti, ilmi, hıfzı ve rivayetiyle tanınarak hocalarından icazetler aldı. Mısır'da birçok şehri dolaşıp ilim ve tasavvuf erbabından faydalandı. Kahire'de hadis ve imla dersleri verdi. Zebîdî, Kahire'de vebadan öldü.

Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kamûs, Zebîdî'nin şöhretini sağlayan en önemli eseridir. Fîrûzâbâdî'nin *el-Kamûsü'l-muhit*'in şerhi yanında ikmal, tashih ve tenkidi mahiyetindeki eser 120.000 maddelik hacmiyle zamanımıza ulaştığı bilinen en büyük Arapça sözlüktür. On dört seneyi aşkın bir sürede biten eserin girişinde belirtildiği üzere sözlük; başta *Lisânü'l-Arab* olmak üzere lugat, nahiv, sarf, emsal, tarih, tabakat, ensab, edebiyat, Kur'an ilimleri, coğrafya, hayvanat, nebatat, tıp ve siyaset alanlarında 120 kaynaktan yapılmış derleme ve seçmelerle meydana getirilmiştir. Eserin mukaddimesinde sözlük biliminin temel kavram ve konuları on başlık altında ele alınmıştır. Aynı zamanda bir genel ansiklopedi niteliği taşıyan eserde sözlük bilgilerinin dışında müellifin kişisel gözlemlerine dayanan Mısır şehir, kasaba ve köy adları, yer adlarına ilişkin izahlar, hadis ve fıkıh alimleri, ünlü kişiler ve özel isimlerle ilgili kısa bilgiler, bilimsel terimler, zooloji, botanik ve tıbba dair önemli açıklamalar, garib, müvelled, dahil, vb. kelimeler ile mecazi manalar, etimolojik açıklamalar yer alır.

Âsım Efendi, (Mütercim Âsım Efendi) (ö.1235/1819) 1755 tarihinde Antep'te dünyaya geldi. Semerkantlı Şeyh Osman'ın soyundan gelen şair Husûlî Efendi'nin torunu ve Antep'in tanınmış alim ve şairlerinden Antep Şer'iyye Mahkemesi

başkatibi Mehmed Cenânî Efendi'nin oğludur. Ahmed Âsım Antep'te iyi bir eğitim gördü, Arapça, hat ve dini ilimleri tahsil etti. Şiir ve edebiyatı babasından ve dönemin hocalarından aldı. Antep Mahkemesi Kalemi'ne devam ettiği sırada bir taraftan da tanınmış alim ve şairlerin meclislerinde bulundu. İstanbul'a yerleştikten sonra, *Tibyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Katı'* adlı eseri tercüme ederek III. Selim'e sundu. Padişah bunun üzerine Âsım Efendi'yi "Sefaret, Vekayi' tahriri ve nâmenüvislik" görevine tayin etti. *Burhân-i Katı' Tercümesi* onun ilim dünyasında tanınmasını sağladı. Molla Gürani Mescidi'nde ders okuttu. 1807 yılında getirildiği vakanüvislik görevini ölünceye kadar sürdürdü. Süleymaniye müderrisliğinin ardından Selanik kadılığı görevini yerine getirdi. Selanik'ten döndükten sonra İstanbul'da vebadan öldü. *Tibyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Katı'* ve *el-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît* önemli iki eseridir.

Âsım Efendi'nin eseri, *Burhân-i Katı' Tercümesi*'nin tam ismi, *Tibyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Katı'* dır. Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî tarafından yazılan Farsça sözlüğün tercümesidir. Âsım Efendi eserinin ismini önsözünde *Kamûsü'l-Acem* olduğunu belirtmiş fakat eser *Burhân-i Katı' Tercümesi* ismiyle anılmıştır. Bu sözlükte Farsça kelimelerle birlikte astronomi, astroloji, felsefe, tasavvuf ve hendese gibi ilimlere dair bilgiler bulunur. Âsım Efendi Farsça sözlüğü tercüme ederken otuzdan fazla sözlükten faydalanarak, eseri farklı bir düzende kaleme almıştır.

Kamûs Tercümesi'nin tam adı, *el-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît*'tir. Fîrûzâbâdî'nin *el-Kamûsü'l-muhît* adlı Arapça sözlüğünün Türkçe'ye tercümesidir. Beş yılda tamamlanan eser, 1814'te II. Mahmud'a takdim edilmiş ve hemen basılması için ferman çıkmıştır. Âsım Efendi, *el-Kamûs*'u çevirirken Murtaza ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-arûs* adlı şerhinden de faydalanmış, ayet, hadis ve şiir örnekleri vermiş, ayrıca *el-Muhkem, el-Ubâb* gibi kaynaklardan yeni kelimeler ve anlamlar eklemiştir. Âsım Efendi, tercümesinde Arapça kelimelere Türkçe karşılığı için titiz bir çalışma yapmış, sonuçta eser Türkçe'nin de zengin bir sözlüğü niteliğini kazanmıştır.

Nikolay Mihayloviç Karamzin (1766-1826), Rus yazar, yayımcı ve tarihçisidir. İlk eserlerinde Rousseau'nun etkisinde kalır. Batıya yaptığı bir seyahatten sonra *Bir Rus Gezgininin Mektupları, Zavallı Liza* ve *Yuliva* eserleriyle Rus edebiyatına duygusalcılığı getirir. Karamzin, Rusya'nın ilk profesyonel yazarıdır, dilin gelişmesi ve edebiyat çevresinin evriminde büyük payı vardır. Birçok edebiyat dergisi yayınlamıştır. 1803 tarihinde çarın vakanüvisliğine getirilmiştir.

Rus İmparatorluğu Tarihi, Karamzin'in çarın vakanüvislik görevine getirilmesinden ölümüne kadar yazmaya devam ettiği on iki ciltlik eseridir. Ruslara ülkelerinin özgün yanlarının açıklandığı ve Rusya'da tarih alanında yayımlanan ilk eserdir.

Şemseddin ed-Dımaşkî (Şeyhürrabve, Dımaşkî) (ö.727/1327[?]), 1256'da Dımaşk'ta doğdu. Sûfî, Şeyhu Hittîn ve Şeyhürrabve unvanlarıyla tanınır. Çeşitli ilim dallarında eğitim aldı. Dımaşkî, Dımaşk naibi Efrem tarafından Rabve köyüne şeyh tayin edildi. Burada imam ve şeyh olarak hizmet etti. Hayatının sonuna doğru Safed'e gitti ve orada vefat etti.

Nuhbetü'd-dehr fî acâibi'l-ber ve'l-bahr, Dımaşkî'nin kozmografya ve coğrafya sahasında yazdığı en meşhur eseridir. Jeoloji ve minerolojiden tabii ve tarihi olaylara, sanatlara kadar çok geniş bir muhtevaya sahiptir. Eser, dokuz kısım ve yetmiş beş bölümden meydana gelir. Dımaşkî bu kitabını yazarken el-Mecistî'den ve yanlışlıkla Aristo'ya mal edilen *Kitâbü'l-Ahcâr* ile Mes'ûdî, Belhî, Bekrî, İdrîsî, İbn Vahşiyye, İzzeddin İbnü'l-Esîr ve Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in eserlerinden faydalanmıştır.

İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî (ö. 3.-4./9.-10.), nisbesi ile birlikte kitabında Hemedan'a dair ayrıntılı bilgi vermesi Hemedan'da doğduğu görüşünü destekle-mektedir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekte, ancak rivayette bulunduğu alimlerin yaşadıkları dönemler göz önüne alındığında 869-942 veya 845-930 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir.

İbnü'l-Fakîh'in günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü (Ahbâri)'l-Büldân*'dır. Eserin ismi, bazı yazma nüshalarında *Ahbârü'l-Büldân* şeklinde geçmekle birlikte, tahkikli neşrini yapan Yûsuf el-Hâdî'ye göre ismi *Kitâbü'l-Büldân*'dır. İbnü'l-Fakih eserine kozmografik bir girişle başlamakta ve Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrminiye, Maveraünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi, edebi, efsanevi bilgiler verdikten sonra, Türkler'in içtimai hayatına, adet ve geleneklerine dair önemli açıklamalar yapmaktadır. Müellifin yoğunlaştığı konular özellikle fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergilerdir. Kitapta yazılı kaynakların yanı sıra pek çok şifahi rivayete de yer vermiştir.

İbn Havkal, doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. 937'de Bağdat'ta gördüğü bir olayı daha sonra anlatacak kadar hatırlaması ve 932 Medain'de şahit olduğu bir konuşmayı nakletmesi bu tarihten önce doğduğunu göstermektedir. Aslen Nusaybinlidir; çocukluğunu ve gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta geçirmiş, öğrenimini bu şehirlerde tamamlamıştır. Hayatı hakkındaki bilgiler *Sûretü'l-arz* (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*) adlı eserinden elde edilmektedir. Gençliğinde Bağdat'ta ticaretle uğraşmış, çeşitli ülkelerden gelen tüccarlarla konuşup gezdikleri bölgeler hakkında bilgiler almıştır. Bu bilgilerini arttırmak için ticaret kervanlarına katılarak İslam coğrafyasını dolaşmıştır. İbn Havkal, Bağdat'tan hareket ederek önce Arap yarımadasının çeşitli bölgelerini, Kuzey Afrika, İspanya ve Büyük Sahra'nın güney kısımlarını, Mısır, Doğu Anadolu, Azerbeycan, İran, Horasan, Batı Türkistan ve Sicilya'yı gezmiştir.

İbn Havkal'ın eseri, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, asıl adı *Sûretü'l-arz*'dır. İbn Havkal çalışmasını hocası Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-ekalîm* adlı eserini esas alarak kaleme almıştır. Belhî ekolüne göre yazılan eser, İslam coğrafya kitabı özelliğindedir. Eser kısa bir takdimin ardından iki ana bölümle devam eder. Birinci bölümde, dünya haritası ve eserin telifinde takip edilen metotla ilgili bilgilerin verildiği bir girişten sonra; sırasıyla Arap yarımadası, Basra körfezi ve çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezire ve Irak anlatılır; ayrıca her bölgenin haritası verilir ve açıklaması yapılır. İkinci bölümde İslam

dünyasının doğu yarısı yani İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Hazar denizi ve çevresiyle Batı Türkistan ele alınır ve her bölge anlatılırken gayri müslim komşu ülkeler hakkında önemli bilgiler verilir. İbn Havkal eserinde, Ebû Zeyd Belhî, İbn Hurdâzbih, Ceyhânî ve Kuame b. Cafer'in kitaplarından da faydalanmıştır. Ancak İbn Havkal, dolaştığı İslam ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı siyasi, idari ve iktisadi coğrafyaya dair bilgileri seleflerinin eserleriyle karşılaştırarak ortaya gerçek ve müstakil bir çalışma koymuştur.

İstahrî (ö.340/951-52 sonrası), nisbesinden İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın diğer bölgelerini de gören İstahrî; Maveraünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind'de bulunmuştur. Hayatının son döneminde Huzistan'daki veya Bağdat civarındaki bir yerde oturduğu sanılmaktadır.

el-Memâlik ve'l-Mesâlik (Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik) İstahrî'nin kaleme aldığı coğrafya kitabıdır. İstahrî'nin eseri için faydalandığı bilgi kaynakları, seyahatlerinden elde ettiği haberler ile çağdaşı coğrafyacıların eserleridir. Belh ekolüne göre yazılmıştır. Eser, müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi "iklim"e ayırır. İstahrî, eserin girişinde yeryüzünün meskun kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini belirttikten sonra, Arabistan'ın tasviri ve Avrupalılar'ın meskun olduğu bölgelerden bahseder. Fars denizine (Hint Okyanusu) ayrılan kısımdan sonra sırasıyla Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Huzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arran, Azerbaycan, Cibal, Deylem, Hazar denizi, Doğu İran ve Maveraünnehir'e ayrılan bölümler gelir. Eserde her bölge (iklim) için ilk defa şehirler tanıtılır; ardından nehirler, dağlar, nüfus ve menziller ile birlikte resmi belgeler ve bazı tarihi bilgiler aktarılır. Bölgelerin hava durumu, ticaret, doğal kaynaklar, ziraat, hayvan besiciliği ve özellikle zeki insanlar, toprak, balık, meyve ve sebzeler, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, ihracat, ithalat, kanunlar, gelenekler, limanlar ve tarihi yerler gibi konularda ayrıntılara girilir. Ancak eserde müslüman kesimin komşuları olan gayri müslimler hakkında çok az bilgi verilirken mahalli dinlere yer verilmiştir. Belhî okulunun özelliklerinden biri olarak eserde haritalar büyük önem taşır. O dönem İslam coğrafyacıları İslam dünyasını merkeze alır nitelikte haritalar ortaya koyarlar. Bu nedenle İstahrî'nin haritaları bir bütünün parçası değildir, dolayısıyla bir araya getirildiklerinde bir dünya haritası teşkil etmezler. Bununla

birlikte İstahrî'nin haritaları, Şerîf el-İdrîsî'nin bölgesel haritaları dışında bugün elimizde bulunanların en kapsamlı coğrafi tarif içerenleridir. Bunlar onuncu yüzyıldaki İslam devletlerinin genel görüntüsünü verir, aynı dönemdeki Avrupa haritalarına oranla daha fazla coğrafya bilgisi içerir. Karalar ve denizler gerçeğe uymayan geometrik şekiller halinde çizilmiştir. Eserdeki yirmi bölgesel haritanın on ikisi İran'la ilgilidir. On üçüncü harita ise Maveraünnehir bölgesidir.

El-Kadı el-Fâzıl Rızâeddin Fahreddin, 1859 tarihinde bugünkü Tataristan'ın Bügülme ilçesine bağlı Kiçüçat köyünde dünyaya geldi. Tam adı Rızâeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin eş-Şirdânî'dir. On yaşında iken Tüben Şelçeli (Aşağı Çırşılı) Medresesi'ne gönderildi. Öğrenci ve hoca olarak yirmi yıl kaldığı Tüben Şelçeli Medresesi'nden 1889 tarihinde ayrıldı, İlbek köyüne imam ve müderris olarak gönderildi. 1891'de Çarlık Rusyası'nda yaşayan müslümanların dört din idaresinden biri olan Ufa'daki Orenburg Müftülüğü'ne kadı olarak atandı. Bu kurumda - Orenburg'da gazete yazarlığı yaptığı ve dergi çıkardığı dönem hariç- ömrünün sonuna kadar hizmet verdi. Ufa'dan Orenburg'a taşındığında Vakit gazetesinde yazılar yazmaya başladı. Şura dergisinde ise editörlük yaptı. Birçok makale ve biyografi yayımladı. Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi'nde hadis ve siyer dersleri verdi. 1918'de Vakit ve Şura'nın kapatılması üzerine işsiz kalınca Ufa'daki kadılık görevine döndü. 1923'te Ufa'da toplanan I. İslam Nedvesi'nde Ufa müftülüğüne seçildi. 1924 Ağustosundan itibaren Ufa Müftülüğü'nün yayın organı olarak İslam Mecellesi adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Hayatının son yıllarını maddi sıkıntılar içinde geçirdi ve kitaplarının bir kısmını satmak zorunda kaldı. 1936'da Ufa'da vefat etti.

Âsâr, El-Kadı el-Fâzıl Rızâeddin Fahreddin'in eseridir. İdil-Ural bölgesinde yaşayan ünlü müslüman Türklerin biyografilerini ihtiva eden yazma bir eserdir.

1.7 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN YARARLANDIĞI KAYNAKLAR

Âsım Efendi'nin *Burhân-i Katı' Tercümesi*, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*, Ali Reşad Bey'in *Yeni Tarih-i Umumi*, Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ* ve Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-ı Çağatay ve Türk-i Osmani*

eserlerinden faydalanmıştır. Asım Efendi, Yâkut Hamevî'nin eserleri hakkında bilgileri önceki bölümde verdik.

Cevdet Paşa, 1823 yılında Bulgaristan'ın Lofça kasabasında doğdu. Asıl adı Ahmed'dir. Cevdet mahlasını İstanbul'da eğitim alırken şair Süleyman Fehim Efendi'den aldı. İstanbul'da eğitim alan Cevdet Paşa, dönemin ünlü alimlerinden çeşitli dersler aldı. Kadılık, valilik, nazırlık, vakanüvislik gibi birçok devlet memurluğu görevlerinde bulundu. Hanefi fıkıhına uygun kanun kitabı "Mecelle"yi hazırlayan cemiyetin başkanlığını yaptı. 1895 tarihinde İstanbul'da vefat etti.

Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ, Cevdet Paşa'nın hayatının son yıllarına doğru yazdığı bir eserdir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelip geçen peygamberlerin kıssalarından, İslâm dininin ortaya çıkışı, Hz. Peygamber'in hayatı ve Hulefâ-yi Râşidîn ile Emevî, Abbâsî halifelerinden, diğer Türk-İslâm devletlerinden ve Osmanlı tarihinin 1439 yılına kadar olan ilk devirlerinden bahseder. Daha çok eğitim ve öğretim gayesiyle kaleme alınan eserin tamamı on iki cüzdür.

Şeyh Süleyman Efendi, 1821-1822 yılları arasında Buhara'da dünyaya gelmiştir.1847'de İstanbul'a gelerek Özbekler Tekkesi şeyhi ve aynı zamanda Orta Asya dış işleri görevlisi olmuştur.

Şeyh Süleyman Efendi'nin eseri *Lugat-ı Çağatay ve Türk-i Osmani*, 8000 sözcük içermektedir. Süleyman Efendi sözlüğünü oluştururken kelimelerin bir bölümünü Orta Asya'daki dervişlerden toplamıştır. Fakat sözlük, kelimelerin söyleniş biçimlerini vermemektedir. Sözlükten önce bir biçim bilgisi taslağı yer almaktadır. Eserde Nevavî, Ahmed Yesevî ve Muhammed Munis'in eserlerinden örnekler verilmektedir. Yazar, yararlandığı eserleri belirtmemiş, ancak *Abuşka, Hulasa-ı Abbasi* ve Ahmet Vefik Efendi'nin çağatay sözlüklerini kullandığı anlaşılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN HAYATI

2.1 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN (TAHİR OLGUN) AİLESİ

Tahirü'l-Mevlevi, 13 Eylül 1877 (5 Ramazan 1294) tarihinde Aksaray civarında, Molla Gürani mahallesine bağlı, Mehter sokağındaki 3 numaralı evde dünyaya geldi. Erken yaşlarda Mevleviliğe intisabı dolayısıyla Tahirü'l-Mevlevi ismiyle meşhur olan yazarın gerçek ismi Mehmet Tahir'dir. Osmanlı devletinin yıkılışından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan değişikliklerden biri olan; tarikatların kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, bunlarla ilgili unvanların kaldırılmasından sonra, Mevlevi lakabını kullanmamış ve sadece Tahir imzasıyla yazılarını yazmıştır.[10] Soyadı Kanunun 1934 tarihinde kabul edilmesiyle 'Olgun' soyadını almıştır.

Babası, Hacı Safvet Bey, baba tarafından dedesi ise Ahmed Efendi'dir. Anne tarafından dedesi, Hattat Celaleddin Efendi'nin öğrencisi, Sultan Abdülmecid'in yazı hocası ve aynı zamanda Mevlevi dervişi olan Hattat Mehmet Tahir Efendi'dir. Annesi, Kafkasyalı Emine Emsal Hanımdır ki; Sultan Abdülaziz'in cariyelerindendi ve Nazime Sultan'a dadılık hizmetinde bulunmuştu.

2.2 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN EĞİTİM HAYATI VE MEMURİYETE BAŞLAMASI

Eğitim hayatına Molla Gürani mahallesindeki Hekimbaşı Ömer Efendi'nin yaptırmış olduğu Sıbyan mektebinde başladı. Babası ve büyükannesi de eğitimine önem göstermişlerdi. Tahirü'l-Mevlevi bir mektubunda bu konu hakkında şu sözleri aktarıyor: *''Sekiz dokuz yaşlarında bulunduğum ve mahalle mektebine devam ettiğim sıralarda idi ki –ruhu şad olsun- büyük validemin çalıştırması sayesinde*

[10] Zülfikar Güngör, "Tahirü'l-Mevlevi ve Mevlevilik Hakkındaki Bazı Görüşleri" **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** Samsun 2009, C.IX, sy.3, s.174

Kur'an-ı Kerim'i hatmeyledikten ma'da Ahmediye, Mahmudiye, Envarü'l-aşıkın; hatta Battal Gazi gibi harekeli basılmış kitabları -ta'bir-i mahsusiyle- söküp çıkarıyordum."[11]

Sıbyan mektebinden sonra Gülhane Askeri Rüştiyesine giden Mevlevi, mezuniyetinden sonra iki sene de Menşe-i Küttab-ı Askeriyesi'nde eğitim aldı. Menşe-i Küttab mezunlarının alındığı Bab-ı Seraskeri'de memuriyet hayatına başladı.

2.3 MESNEVİHANLIK İCAZETİ ALMASI VE İLK ESERLERİ

Memuriyet görevine devam ederken, bir taraftan Fatih Cami Başimamı Felibeli Mehmed Rasim Efendiden cami dersleri alıyor, diğer taraftan da Mevlevihan Esad Dede Efendiden[12] Farsça öğreniyordu. Esad Dede Efendi, Tahirü'l Mevlevi'yi ilk önce "karî'-i Mesnevi" tayin eder.[13] 1893 tarihinde de Esad Efendinin kendisine "Şemseddin" lakabını verdiği Mesnevihanlık icazetnamesi alır.[14]

1892-1893 yıllarında ilk eserleri Mekteb adlı dergide neşredilir. Heyecanını şu sözlerle dile getirir, *"Bin türlü tereddüt ve heyecan içinde gönderdiğim iki eser*" [15]. Bunlardan biri naat-ı şerif, diğeride gazeldi. Bu yazılarını ise, ilk imzası olan *Bab-ı Seraskeri'ye mensup Tahir* [16] diye imzalamıştı.

2.4 MEVLEVİLİĞE İNTİSABI

Mehmet Tahir, "*Ben muhiblikle iktifa edemeyerek çile çıkarmak arzusuna düştüm* "[17] düşüncesiyle, 1894 yılında ailesinin bağlı olduğu Mevleviliğe bağlanmak istedi. Esad Dede Efendiden zikir ve sema ettiği halde Esad Dede ona biat

---

[11] Atilla Şentürk, **Tahirü'l-Mevlevi Hayatı ve Eserleri,** İstanbul, Nehir Yayınları, t.y. s. 5

[12] Esad Dede, 1843'te Selanik'te dünyaya geldi. Selanik'te on altı yaşına kadar eğitim aldıktan sonra İstanbul'a giderek Fatih'teki Çayırlı Medresesine yerleşti. Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'ye intisab etti. Çeşitli dersler aldı. Hayatının son dönemlerinde Fatih Cami'nde Mesnevi dersleri okutmaya ve talebe yetiştirmeye devam etti. Vefatından iki yıl önce Kasımpaşa Mevlevihanesi'ne tayin edildi. Devrin birçok ünlü ismine hocalık yapan Esad Dede, Mesnevi şarihleri Tahirü'l-Mevlevi ve Ahmed Avni Konak'ın mürşididir. 1911 yılında vefat etti.

[13] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 8

[14] Atilla Şentürk, **a.g.e**, a.y.

[15] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** Haz. Nurcan Boşdurmaz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, Temmuz 2012, s.16

[16] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.16

[17] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.18

vermemiş[18] ve Şeyh Celaledin Efendi[19]'ye intisab ettirmiştir. Mevleviliğe intisabından sonra Esad Efendi ile birlikte Hicaz'a hac görevini ifa için yola çıkarlar. Yolculuk sırasında çeşitli medreselerdeki değerli hocaların sohbetlerine katılan Mehmet Tahir'e, Mekke şeyhü'l-meşayihi tarafından Kâdiri ve Rufâ'î tarikatlarından birer icazetname verilmiştir.[20]

Hac vazifesini yerine getiren Tahir, dönüşünde Yenikapı Mevlevihanesi[21] semazen başısı Karamanlı Halîd Dededen sema öğrenmiş ve devrinin en önemli semazenlerinden olmuştur.[22]

2.5 ÇİLE DÖNEMİ

Hacdan döndükten bir sene sonra memuriyetten istifa ederek, 1896'da Yenikapı Mevlevihanesinde çileye girdi. Üç yıllık, kendi ifadesiyle 1001 gün[23] süren çilesi sırasında, dergahta görevlerini yerine getirirken aynı zamanda Şeyh Celaleddin Efendinin "karî'-i Mesnevi"liğini ve bazen de başkatipliğini yaptı.[24] Dergahtaki Futuhât-ı Mekkî'ye derslerine giren Tahir, bu dönemde *Kur'an ve Magz-ı Kur'an* adlı eseri tercüme etmiş[25], *Mirât-ı Hazret-i Mevlânâ* adlı manzum risalesini[26] de kaleme almıştır.

---

18 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 12

19 Mehmed Celaleddin Dede, 1849 yılında İstanbul'da Yenikapı Mevlevihanesinde doğdu. Mesnevihan Osman Selahaddin Dede'nin büyük oğludur. Eğitimini mevlevihanede aldı. 1869'ta babasının inzivaya çekilmesi üzerine vekaleten şeyhlik yapmaya başladı, babasının vefatından sonra 1887'de aslen bu göreve tayin edildi. Aynı yıl Eskişehir Mevlevihanesi postnişini Hasan Hüsnü Dede'den Mesnevi icazeti aldı. Ömrünün sonuna kadar Mesnevi dersleri vermeyi sürdürdü ve 1908 tarihinde vefat etti.

20 Atilla Şentürk, **a.g.e**, a.y.

21 Yenikapı Mevlevihanesi, günümüzde İstanbul'un Zeytinburnu ilçesi sınırları içindedir. 16. yüzyılın sonlarına doğru yeniçeri katibi Malkoç Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır. İstanbul surları dışında yer alan mevlevihane, Yenikapı olarak adlandırılan kapının yakınında olduğu için önceleri kapıya, Mevlevihane Yenikapısı denilmiş, zaman içinde Mevlanakapı'ya dönüşmüştür. Birçok padişah, hanedan üyesi ve devlet adamı tarafından Mevlevihane'nin vakıfları genişletilmiş, bakım ve onarımı ile yeni birimlerin yapılması sağlanmıştır.1961 yılında ise yangında zarar görür. Vakıflar Genel Müdürlüğü Mevlevihane'nin restorasyonunu 2010 yılında bitirerek, Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi'nin kullanımına vermiştir.

22 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 14

23 Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi,** Haz. Yusuf Öz, Yakub Şafak, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2003, s. X

24 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 14

25 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 15

26 Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati,** Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973, s. 7

Tahir'ÜL-Mevlevi'nin çile çıkardığı sırada yazdığı mektuplar, bu döneme ait bilgiler vermesi açısından önemlidir. Bu mektuplar, Milli Kütüphane'de bir defterde '*Tâhirü'l-Mevlevî'nin Mevlevî Çillesi Hâtırât ve Tahassüsâtını Hâvi Olarak Ahmet Remzi Dede'ye Mektuplar'* (İstanbul 1311-1315) adıyla kayıtlıdır.[27] Tahir, çile döneminde Ahmet Remzi (Akyürek)[28] ile tanıştı. Ahmet Remzi Efendi, Mehmet Tahir ile tanıştıktan sonraki dönemde 'Dede' olmuş ve Üsküdar Mevlevihanesinin son şeyhlik görevini yerine getirmiştir. Bu iki genç birbirlerine şiirlerine dair fikir alabilmek için mektuplar yazmışlardı. Mektuplar, Mevlevilikteki matbah hayatı, âdâb ve erkânı, matbahta görevli bulunan veya bir vesile ile dergaha gelen Mevlevi dede ve dervişlerine dair biyografik bilgiler sağlamaktadır.[29]

Çileyi bitince 'Dede' unvanını alarak Konya'ya ziyarete giden Tahir, dönüşünde bir müddet dergahta hücrenişin[30] olmuştur. Mevlevihanenin hücresinde oturup vakıf lokmasına göz dikmekten hoşlanmadığı[31] için ekmeğini çalışarak elde etmeye karar verir. Bu düşüncelerini Hattat Hafız Şirâzi'nin şu beyti ile ifade eder:

Fakîh'i medrese dün mest idi, verdi bu fetvâyı
Şerâba hürmet et, yutma sakın emvâl-i evkâfı [32]

2.6 YAYIN HAYATI VE ÖĞRETMENLİĞİ

Bir kütüphane açarak, bazı Mevlevî büyüklerinin unutulmuş eserlerini neşretmeyi kendisine gaye edindi.[33] Böylece Beyazıt'ta "Tahir Dede Kütüphanesi" adında bir sahaf dükkanı açtı. Beyazıt'taki dükkan yol üstünde olduğu için

---

[27] Tahir Olgun, **Mevlevi Çilesi**, Haz. Prof. Dr. Cemal Kurnaz, Gülgün Yazıcı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s.13

[28] Ahmet Remzi Akyürek, Kayseri Mevlevihanesi şeyhi Süleyman Ataullah Efedinin oğludur. 1872 yılında Kayseri Mevlevihanesi'nde dünyaya geldi. Farsça, Arapça, Edebiyat dersleri aldı. İstanbul'a geldi ve Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Celaleddin Dede Efendi'ye intisab etti. Çeşitli görevlerde bulundu. 1919 tarihinde Üsküdar Mevlevihanesi'ne şeyh tayin edildi. Üsküdar'da Sultan Mustafa ve Beyazıt Camilerinde *Mesnevi* okuttu.1925'te tekkelerin kapatılması üzerine birçok memuriyet görevinde bulundu. Divan şiiri geleneği içinde yetişmiş Mevlevi şairlerinin son temsilcilerinden biridir.1944'te Kayseri'de vefat etti.

[29] Tahir Olgun, **Mevlevi Çilesi,** s. 17

[30] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.19

[31] İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Asır Türk Şairleri,** 3.bs, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, C.IV, s.1857-1862

[32] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.19

[33] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.19

ziyaretçisinin çok olduğu ve gelenlere kitapları hediye ettiği için satış olmamasından dolayı sahaf dükkanını Bab-ı Âli'ye taşıdı.[34]

Tahir Dede Kütüphanesinde ilk olarak *Mirat-ı Hazret-i Mevlânâ*'yı, ikinci olarakta Galata Mevlevîhanesi şeyhlerinden Nayi Osman Dedezâde Sırrî Abdülbâkî Dede'nin *Mîrâciye*'sini *Manzûm-i Mi'râc* adıyla yayınladı.

Mehmet Tahir, kütüphanesinde kitap neşrederken, bir taraftan da gazeteciliğe ilgi duydu. Haftalık bir gazete için izin alamayınca, kitapçı Karabet Efendinin Resimli Gazete'sini kendi çıkarmak üzere anlaştı. İlk sayısı 1899'da çıkarılan gazete, kapağında bulunan Mevlevî sikkesi resminin basılmasından dolayı Veliahd ve aynı zamanda Mevlevî muhibbi olan Mehmet Reşad için propaganda yapıyor gerekçesiyle[35] yapılan bir jurnal sonucunda kapatılır. Tahir, hakkında yapılan incelemelerden sonra suçsuz olduğunun anlaşıldığını, fakat gazetenin kapatılmasına rağmen gözaltında tutulduğunu söyler. Bu durum sonucunda kütüphane müşterisinin azaldığında ise, *"zarar-ı vakii sineye çektim ve kimseye avuç açmaksızın kitapçılıktan çekildim* "[36] diyerek kütüphanesini kapatır.

Kütüphanesini kapattıktan sonra, Sultan Abdülaziz'in kızı Nazıme Sultan'ın vekilharçlık görevini dört yıl süre ile yerine getirdi. Bu sırada *Dîvânçe-i Tâhir*'i neşretti. 1904 tarihinde Orman ve Maâdin Nezâreti Muhâsebesine yapılan imtihanla defter-i kebîr kalemine kâtip olarak tayin edildi.[37] Aynı yıllarda Burhân-ı Terakkî ve Rehnümâ-yi Füyûzât adlı özel okullarda Farsça ve İslam Tarihi dersleri verdi.

Mehmet Tahir'in hayatı boyunca birçok dergi ve gazete de yazıları neşredilmişti. Kendi çıkardığı Mahfil dergisi başta olmak üzere, farklı tarihlerde; Resimli gazete, Rehber-i Vatan, Nekregü, Nekregü ve Pişekar, Beynülhak, Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, İkbal, İtisam, Peyam-ı Sabah, Ceride-i Sufiye, Geveze, Türk Şâirleri, Bilgi Yurdu, İslam Yolu, Yücel, Çağlayan, Çığır, Konya, Medrese İtikadları, Hayrü'l-Kelam gibi dergi ve gazetelerde, bazen sürekli bazende bir iki yazı göndermek suretiyle yazıları yayınlanmıştır.

---

[34] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.19
[35] Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi,** s.X
[36] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.26
[37] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.7

23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet ilan edilince, Mehmed Tahir ve arkadaşları Rehber-i Vatan adlı bir gazete çıkarmaya karar verdiler. İlk sayısının basım hataları ile dolu olması, ikinci sayıda telafi edeceklerini düşünselerde bu sayıda da başarısız olunması, Rehber-i Vatan gazetesinin ömrünü bir buçuk sayı ile sınırlamıştır. Rehber-i Vatan'ın basımında yaşadıkları bu sorunlar, *Teşebbüs-i Şahsî* adlı romanına konu oldu. Rehber-i Vatan'daki başarısız girişimden sonra, Nekregû dergisinde 'Tahir Safvet' mahlasıyla mizahi yazılar yazdı. Bu derginin de ömrü uzun olmayınca, yerine açılan Nekregû ve Pîşekâr'a da mizahi yazılar yazmaya devam etti.

Meşrutiyetin ilanından sonra Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin haftada bir çıkardığı Beynülhak dergisinde yazmaya başladı. Bazı manzumelerini ve 'Tarih-i İslam Sahaifinden' adlı tarihe dair çalışmalarını neşretti.[38] Orman ve Maadin Nezaretinde tanıştığı Mehmet Akif[39] ile Meşrutiyet sonrasında tekrar görüşmüş ve Akif'in çıkardığı Sıratımüstakim dergisine de şiirlerini göndermişti. Sadece şiirleri değil, Girit'in Osmanlı topraklarına katılması, Türk donanmasının güçlendirilmesi gibi günlük konularda da yazıları yayınlanmıştı.[40] 1912 tarihinden itibaren Sırat-ı Müstakim dergisi Sebilürreşad ismiyle yayın hayatına devam etmiştir. Mehmet

[38] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.22

[39] Mehmet Akif Ersoy, 1873 tarihinde İstanbul'un Fatih semtinde dünyaya geldi. İlk hocası babası Mehmed Tahir Efendidir. Edebiyat hocalığı için öğrenim gördüğü sırada, babasının vefatı üzerine okulu bırakıp, geçimini sağlamak için Mülkiye Baytar Mektebine girmiş ve buradan mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra memuriyet görevlerinde bulundu. Darülfünun'da Osmanlıca hocalığı yaptı. Milli Mücadele döneminde aktif olarak çalışarak, halkın mücadeleye katılmaları için vaazlar verdi. Sırat-ı Müstakim gibi dergilerde Milli Mücadele için makaleleler kaleme aldı. İttihad ve Terakki Cemiyetine katıldı. Ancak cemiyetin iç ve dış siyasi görüşleri ve İslam'a karşı tavır sergilemeleri dolayısıyla kısa süre sonra ayrıldı. 1920 tarihinde kurulan ilk mecliste Burdur Milletvekili oldu. 1921 yılında İstiklal Marşı'nı yazdı. Milli Mücadele sonrasında yapılan milletvekili seçimlerinde aday gösterilmedi. Abbas Halim Paşa'nın daveti ile Mısır'a gitti. 1925 yılından itibaren Mısır'da yaşamaya başladı. Bunun nedenleri ise, Milli Mücadele sonrası İslam birliğinin kurulması ve Türkiye'nin bu konuda aktif olması idealinin gerçekleşmemesi, İslamcı görüşleriyle yeni kurulan hükümet tarafından muhalif görünmesi ve polis takibine alınması, hak ettiği emekli maaşı bağlanmaması nedeniyle yaşadığı geçim sıkıntılarıdır. Ayrıca Şeyh Said isyanı sebebiyle hükümet muhalifler üzerinde baskı kurmuş, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim dergisinin sonraki adı) gibi muhalif dergi ve gazetelerin kapatılarak, sahiplerine İstiklal Mahkemelerinde yargılamalarda bulunulması da nedenler arasındadır. Mısır'da kaldığı yıllarda Kahire'de el-Camiatü'l-Mısriyye Edebiyat Fakültesinde Türk dili ve edebiyatı dersleri verdi. 1936'da tedavi için geldiği İstanbul'da vefat etti. Resmi şahıs ve makamların ilgi göstermediği İstiklal Marşı şairinin cenazesi, halkın katıldığı büyük bir kalabalıkla Edirnekapı Mezarlığında toprağa verildi. İstiklal Marşı'ndan sonra en önemli eseri *Safahat*'tır.

[40] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.23

Tahir, bu dergide Şeyh Galib'in ölümünün ardından yapılacak olan anma törenlerinin Batılı usullere göre yapılmasını eleştiren bir yazı kaleme almıştır. Eleştirilere makalelerinde cevap veren Tahir, şiddetli tartışmalar yaşamış, bu da *onun kaleminin kuvvetine ve dini meselelerdeki hassasiyetine dair birer örnek teşkil etmiştir*.[41]

14 Aralık 1909'da, 36 yıl sürecek olan Darü'ş-şafakati'l-İslamiye[42] okulunda Edebiyat, Usul-i Tahrir ve Tarih-i İslam[43] dersleri vermeye başladı. 1914'te kurulan Darü'l-Hilafe Medresesine[44], Mehmet Akif'in tavsiyesiyle Şeyhü'l-İslam Hayri Efendi[45] tarafından müderris olarak atandı.[46] 1919 tarihinde ise, Medresetü'l-Kuzat[47] okulunda Resmi Kitabet dersini vermeye başlamış, 1924 yılında medreselerin kapatılmasına kadar bu görevine devam etmiştir.

1920 yılından itibaren Mahfil dergisini çıkarmaya başladı.

---

41 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.23

42 1873 yılında Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye tarafından İstanbul'daki öksüz ve yetim müslüman çocuklar için açılan okuldur. Günümüzde babasız ve hem annesiz hem de babasız fakir çocukları kabul eden Darüşşafaka'nın ihtiyaçları hayırseverlerin yaptığı bağışlarla sağlanmaktadır. Ayrıca öğrencilerin ihtiyaçları okul tarafından karşılanır. Okulda parasız kalan öğrencilerin karşılığında herhangi bir yükümlülükleri yoktur. Darüşşafaka'da çok sayıda ilim adamı, idareci, asker ve sanatkar yetişmiştir.

43 Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.9

44 1914 tarihinden itibaren Şeyhülislam Hayri Efendi önderliğinde, medreselerde yapılan ıslahat çalışmaları sonucu yenilenen müfredatla birlikte medreselere verilen genel bir addır. Darü'l-Hilafe Medresesi'nde din eğitiminin yanında tarih, coğrafya, matematik, astronomi, kimya, fizik gibi derslerle birlikte yabancı dil eğitimi için Farsça, Almanca, Fransızca, İngilizce dersleri de verilmiştir. Ayrıca daha önceleri okutulmayan Türkçe'de okutulmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve öğrencilerin bile cepheye gitmesi gibi nedenlerle oluşturulan bu yeni sistemden beklenen sonuç alınamamış ve 1917 yılı itibariyle eski mederese sistemi eğitimine dönülmüştür.

45 Hayri Efendi, 1867 tarihinde Ürgüp'te doğdu. Farklı memuriyet görevlerini yerine getirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde hizmet verdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan meclis seçimlerinde Niğde milletvekili olarak seçildi. Milletvekilliği sürecinde çeşitli bakanlık görevlerini yaptı. 1914'te Şeyhülislam ve Evkaf Bakanlığı görevini yerine getirirken, kabinede I. Dünya Savaşı'na dahil olup olmama hakkında yapılan görüşmelerde, katılma yönünde görüş bildirdi. Savaşa katılma kararı çıktıktan sonra "cihad-ı ekber" fetvalarını verdi. İttihat ve Terakki'nin bazı uygulamalarından rahatsızlık duyunca görevlerinden istifa etti. 1918 tarihinde Vahdettin'in saltanatı sırasında Adliye Nezaret'i görevini üstlendi. İngilizlerin İstanbul'u işgali sonucunda sürgüne gönderildi. Serbest bırakılınca Anadolu'ya döndü, Mustafa Kemal ve arkadaşları ile görüştü. Kendisine yapılan görev teklifini hastalığı nedeniyle kabul etmedi.1921'de Ürgüp'te vefat etti. Medrese ve vakıfların ıslahı için önemli çalışmalarda bulundu. Medreselerde yaptığı icraatlara "teşkilat-ı Hayriyye" denildi. Darü'l-Hilafet-i Aliyye Medresesi, Hayri Efendi'nin yaptığı ıslah çalışmaları sonucu meydana getirilmiştir.

46 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.24

47 Medresetü'l-Kuzat, 1914 tarihinde Şeyhülislam Hayri Efendi tarafından yapılan medrese ıslahatından sonra, şer'i mahkemelere hakim yetiştirmek için, Şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan hukuk medresesidir.

2.7 MEMURİYET HAYATINDA YAŞADIĞI SORUNLAR

1924 yılında İstanbul İmam ve Hatip Mektebinde edebiyat, hitabet ve irşad derslerini verdi ve bir sene sonra görevden alınıncaya kadar da sürdürdü.

Bu görevden alınması süreci de oldukça ilginçtir. İmam ve Hatip Mektepleri (Medresetü'l-Vâizîn) ile beraber İlahiyat Fakültesi de kurulmuştu. İmam ve Hatipler ortaokul derecesinde eğitim verirken, İlahiyat Fakültesi ise ancak lise mezunlarını bünyesine kabul ediyordu. İmam ve Hatip Mektebi ile İlahiyat Fakültesi arasında herhangi bir bağ ve iletişim de yoktu. Orta eğitimini İmam ve Hatip Mektebinde almayan lise mezunları, İlahiyat Fakültesini tercih ederse "*evveliyatını görmemiş olduğu derslerin yüksek mebahisini takip* "[48]edecekti. Bu durumu fark eden okul müdürü Hilmi Efendi, bu iki okul arasında irtibat sağlanması için bir teşebbüste bulunarak, İmam ve Hatip öğrencisine lise dersleri vermek ve mezunlarının da İlahiyat Fakültesine alınması için bir mazbata hazırlamaya karar verdi. Mazbatayı yazdıktan sonra Mehmet Tahir'den kontrol etmesini istedi. Tahir, müsveddeyi inceleyerek, konuyu destekler mahiyette bir not ekledi. Mazbata imzalandı ve dönemin Maarif Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey tarafından uygun görüldü. Hatta bu Şükrü Bey konuda mecliste beyanatta bulundu. Bir sene sonra mazbatanın sureti Vekalet tarafından istenilir. Mazbata bir katip tarafından beyaz edilir ve tekrar imzalatılarak Vekalete gönderilir. Tahir'ül-Mevlevi;*"Mazbatamız vekalette kaybolduğu için ikinci bir nüshası istenilmişti. Mektebin katibi de mazbata suretini tahsis etmiş ve müsvedde halini almış olan kağıddan değil, eski müsveddesinden tebyiz etmiş, yeni müdür mührünü basmış, muallimler de masa üstünde duran ve müdür tarafından mühürlenmiş bulunan o kağıdı imzalamış. Mazbata sureti Maarif'e gidince orada kıyamet kopmuş, İmam ve Hatip Mektebi müdürü ile muallimleri vekaleti tahkir etmişler diye hep birden azlolunmuşuz*" [49] diyerek olayı açıklamıştı. Vekalet, *"Tevhid-i Tedrisat Kanununu ilga-yı medarise matuf (medreselerin kaldırılmasına yönelik) bir darbe-i zalimane telakki eylemiş ve buna dair takdim eylediğiniz mazbatayı müzeffiyane (aşağılayıcı) bir lisanla yazmış*

[48] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s. 205
[49] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.8

olduğunuzdan…"[50] ifadeleri ile azillerinin nedenini belirtmişti. Azillerinin asıl nedeni katibin istinsahtaki hatasıydı.

Okul müdürü mazbatadaki hatayı düzeltmek için Ankara'ya gitti. Mazbatayı niye yazdın diye sorulunca, "*O mübarek kendini kurtarmak için ben yazmadım. Tahirü'l-Mevlevî yazdı demiş. Halbuki o vakitki muallimlerle mekteb kâtibinin de bildiği vechile onu yazmış değildim.*"[51] diyerek Tahirü'l-Mevlevi durumu ifade etmişti. Bu şekilde gelişen olay, İstiklal Mahkemesi'nden sonra memuriyete dönüşünde karşısına sorun olarak çıktı.

Nezâretteki vazifesinde "*derece derece terakki ederek*", Ticaret ve Ziraat Nezareti İktisat Heyeti ve Kalem-i Mahsus Başkâtibi oldu.[52] Bu görevinden Teali-i İslam cemiyetinde yaşanan bir olay sonucu, Cemal Bey'in Nazırlığı esnasında azledildi. Teali-i İslam Cemiyeti, ilk önceleri İskilipli Atıf Efendi[53] tarafından siyasi bir oluşum olarak kurulan, Cemiyet-i Müderrisi'nin tamamen dini ve ilmi bir cemiyete dönüştürülmüş halidir. Mehmet Tahir, Atıf Efendi'nin cemiyetin siyasi kimliğindeki davetini kabul etmemiş, fakat cemiyet dönüştürülünce azası olmuştu.

Görevinden alınmasının sebebini Tahir hatıralarında şöyle anlatır. 1920 tarihinde, "*Azasından bulunduğum Teali-i İslam Cemiyeti'nin haberi olmaksızın Kuva-yi Milliye aleyhine olmak üzere* "[54] Şeyhü'l-İslam Sabri Efendi ve arkadaşları tarafından yazdırılmış ve bastırılmış bir beyannamenin cemiyetçe kabulüne karşı

---

[50] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.207-208

[51] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.8

[52] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.7

[53] İskilip'te 1875'te dünyaya geldi. İlk dini bilgilerini köyünde aldıktan sonra, İstanbul'a giderek eğitimine devam etti. Medrese tahsilini bitirince, İstanbul Müderrisliği'ni kazanarak Fatih Cami'inde ders vermeye başladı. Darü'l-Hilafeti Aliyye Medresesi ve Medresetü'l-Kuzat'ta öğretmenlik görevinde bulundu. Sebilürreşad, Beynülhak, Mahfil gibi dergilerde makaleler yazdı. Teali-i İslam Cemiyyeti başkanlığını yaptı. 1924'te yazdığı ve Maarif Vekaleti'nin ruhsatı ile bastırdığı, "Frenk Mukallidliği ve Şapka" adlı risalesinden dolayı Şapka Kanunu'na muhalefetten 1925'te tutuklandı. Yazı Şapka Kanunu'ndan bir buçuk sene önce yazıldığı için beraati istenilmiş, fakat dava Ankara İstiklal Mahkemesi'ne taşınmıştır. İstiklal Mahkemesi savcısı üç yıllık kürek cezası istemesine rağmen, mahkeme heyeti idam cezası vermiştir. 1926 tarihinde Ankara'da ceza infaz edilmiştir.

[54] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.74

çıkışım ve mühürlenmesine engel oluşumdu[55] der. 1921 yılında bu cemiyetten istifa etmişti.

Azlinden iki gün sonra ise, memuriyette çalışmasının uygun olduğuna dair karar verilir. Bu karardan sonra, "*Âli Satış Komisyonu'na Başkâtip, badehu Ticaret ve Ziraat Nezaretinin Sicil Kalemine Mümeyyiz oldum, oradan Maâdin Kalemi Fermanlı Maâdin Mümeyyizliğine nakledildim. İstanbul'daki dairelerin ilgası üzerine faal memur olarak üç aya vazifemde istihdam edildim. Sonra mazuliyet maaşı tahsis olundu ve Isparta Maâdin memurluğu ile Keçiborlu'daki Fabrika Müdürlüğü teklif edildi. Gitmedim.*"[56] şeklinde Tahirü'l-Mevlevi olayı aktarır. Teklif edilen bu memuriyeti kabul etmemesini ise, çalışmayan bir fabrikaya bekçilik yapmak istemediği için olduğunu belirtir. Görevi kabul etmediğinden dolayı aynı zamanda mazuliyet maaşı da kesildi. Fakat o dönemde İstanbul'daki çeşitli okullarda ders vermeye devam ediyordu.

2.8 MESNEVİ DERSLERİ

Tahirü'l-Mevlevi, 1918 yılından itibaren Kasımpaşa Mevlevihanesinde her Pazar halka vaaz etmişti. 1923 tarihinde ise, "*destar sarabilme* [57] *mezuniyetine nail olabilmişti* "[58] böylece Fatih Camiinde Mesnevi derslerine başladı. 1925'te imam, hatip, vaiz ve diyanet işleri mensuplarının dışında, bütün devlet memurlarına şapka giyme zorunluluğu getiren Şapka Kanunu kabul edilmişti. Mehmet Tahir, sarık sarma hakkını kullanabilmek için, o zamana kadar gayrı resmi olarak devam ettirdiği Fatih Camii mesnevihanlığını üzerine aldı. Sarık sararak gezebileceğine dair kendisine bir vesika verildi.[59]

2.9 İSTİKLAL MAHKEMESİ HATIRALARI

Tahir Olgun, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları* adlı kitabında hem otobiyografisi, hem de İstiklal Mahkemesinde yargılanmasına dair bilgiler vermektedir. İstiklal Mahkemesine giden süreci

[55] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.7
[56] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.7
[57] Destar; Mevlevi külahı olan sikkeye sarılan sargıdır. Destar sarmak; bir liyakat ve mazhariyet belirtisi olarak Şehyler ve Halifeler kullanır.
[58] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.183
[59] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.40

detaylarıyla anlatmaktadır. Tevkif edilişi, karakol ve hapishane günleri, koğuşta kimlerle kaldığı, orada geçirdiği süredeki tecrübeleri, Ankara'ya sevki sırasında yolda yaşadıkları ve bulundukları mekanlar hakkında zihinde canlandırıcı betimlemeleri, mahkemede ve bekleme salonundaki olayları, beraat kararını, yaşadığı duygusal deneyimleri ve diğer bir çok konuyu aktarmaktadır.

İstiklal Mahkemesine giden süreç, 7 Aralık 1925 günü Mehmet Tahir'in evinin aranmasının ardından, şüpheli olarak tevkif edilerek Et Meydanındaki Ahmediye Polis Karakoluna götürülmesi ile başladı. Tutuklandıktan sonra sebebini kendi kendine soran Tahir; "*Muvafık muhalif hiçbir fırkaya mensup değilim. Siyasetle meşgul olmadım ve aklım ermediği için olmak da istemem. Derste saded harici söz söylemedim. Mahfil'de 'Takrîr-i Sükûn Kanununa' muhalif bir şey ne yazdım, ne de yazılmışını mecmuaya koydum. O halde sebeb-i tevkifi iki şey olabilir: Biri, İmam ve Hatip Mektebi'ndeki mahut mazbatayı yazmanın bana isnadı; diğeri, evvelce fesli iken sarık sarmış olmam. Eğer bunlar ise hakikat pek çabuk ve pek kolay anlaşılacaktır. Mazbatayı benim yazmadığımı mektebin kâtibi bilir. Tabii şahitlikten geri durmaz. Sarık meselesi ise, Diyanet İşleri Riyaseti'nin müsaadesi üzerine verilmiş vesika cebimde!* " şeklindeki düşüncelerini ifade eder.

13 Aralık'ta Aksaray Merkezi'ne götürüldü. Birkaç defa Polis merkezine götürülerek ifadesi alındı. Fakat niçin tevkif edildiği hala resmi olarak belli değildi. O günlerde yayınlanan gazetelerde "*Vakit gazetesi muharrirlerinden Ömer Rıza ve Mahfil mecmuası sahibi Tahirü'l-Mevlevi Bey ile Atıf Hoca'nın ' Frenk Mukallidliği ve Şapka ' risalesini basan kitapçı Mihran Efendi'nin…"* [60] ifadesi yer alıyordu. Bu haberler, Mehmet Tahir'e tevkifinin bundan dolayı olabileceğini aklına getirmişti.

Bu dönemde, Anadolu'da Şapka Kanunu yüzünden isyanlar çıkmış ve İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu. Aralık ayının başlarında İstanbul'da şapka ve inkilaplar aleyhinde davranan 25 kişi tutuklanmıştı.[61] İstiklal mahkemesi İstanbul'a gelmiş, mahkumlardan bazılarını serbest bırakmıştı. Mehmet Tahir ve beraberindekiler ise, 24 Aralık günü İstiklal Mahkemeleri için Ankara'ya sevk edildi.

---

[60] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.221
[61] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.41

Mehmet Tahir, Ankara'da mahkeme sırasında Hakimiyet-i Millîye gazetesinde çıkan yazı hakkındaki fikirlerini şöyle aktarmaktadır:

" '*İstanbul'da Yakalanan İrticâ Maznunlarının Şâyân-ı Dikkat Muhakemeleri İstiklâl Mahkemesi'nde dün devam etti' ser-levhası ile başlıyordu. Müheyyiç havadis (heyecenlı haberler) yazmak, dolayısıyla birkaç nüsha fazla satmak merakı, bizim matbuatı nâşir-i hakikat ve müdafi-i hak (doğruyu söyleme ve hak müdafacısı) olmak meziyetinden mahrum bırakır gibi oluyor. İstiklal Mahkemesi bizi mevkuf bulundurduğu, hatta muhakeme ettiği halde henüz sıfat-ı mücrimiyetimizi tayin etmemişken bu ser-levhayı konduran muharrir bey 'İstanbul'da yakalanan irtica maznunları' diye cürmümüzü tayin etmiş, muhakememizin de şayan-ı dikkat olduğuna işaret eylemişti. Nitekim İstanbul gazeteleri de yine bize türlü türlü vasıflar bulmuş ve yazmıştı. Bereket versin muhakemelerin hülâsaları mahkeme tarafından veriliyordu da gazeteci beyler, mevkufîne (tutuklulara) terbiyelerinin müsaadesi nisbetinde sövemiyorlardı* "[62]

2 Şubat'ta mahkemeye çıkarılan Mehmet Tahir, tutukluluk halinin sebebini bilmediğini anlatır. Savcı hakkında *64. Madde mucebince tecrim olunmasını talep* [63] etmişti. Tahir, bu maddenin ne demek olduğunu, ancak mahkemeden sonra -3 yıllık sürgün- öğrendi. İskilipli Atıf ve Müftü Ali Rıza Efendilerin ise idamları istenmişti. Atıf Efendi savunma için birkaç gün isteyince, ertesi güne kadar isteyenlerin savunma hazırlamalarına izin verildi. Mehmet Tahir de savunma metni yazdı. Bu beyanda; "*Müddeiumumi beyfendi 64. Madde mucebince tecrimimi talep buyurdular. Bendeniz hukuka aşina olmadığım için o maddenin ne olduğunu ve ne gibi cürmün failine tatbik olunduğunu bilmiyorum….tevkif müzekkeremde nev-i cürm (suçun cinsi) yazılı olmadığı gibi dünkü iddia esnasında da tasrih buyurulmadı.Yalnız cereyan eden muhakemeden anladığıma göre iki cürm ile müttehem bulunuyorum ki anlayışım doğru ise biri vaktiyle Teâlî-i İslâm*

[62] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.324
[63] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.337

Cemiyeti'ne girmiş, diğeri de Şapka Risalesi'nden beş nüsha satmış olmaklığımdır." [64]

Savunmasına devam eden Tahir, Teâlâ-i İslâm Cemiyeti namına Kuva-i Milliye aleyhine yazılan risalenin cemiyetçe kabul edilmediğini ve mühürlenmediğini hatırlatır. *"Bendeniz mağduru bulunduğum Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne ancak saf bir emel ile intisabı bir cürüm olsa bile ceram-i sabuka meyanında onun da millet ve hükümet tarafından affedilmiş olduğunu müddeiumumi beyefendi dün beyan buyurdular."* [65]

Devam eden Tahirü'l-Mevlevi, İskilipli Atıf Efendi tarafından Şapka Kanunu çıkmadan bir sene önce yazılan 'Frenk Mukallidliği ve Şapka' adlı risalenin, satışının yasak olmadığı bir dönemde kendisi tarafından beş nüsha satıldığını ifade eder. Ve "*Binaenaleyh biri –cürüm sayıldığı halde- esasen mafu olan (affedilen), diğeri ise işlenildiği vakit cürm sayılmayan iki fiil için mesul tutulmaklığımı, bir de o müzevir beyannamenin reddi için hasbetenillah (Allah rızası için) gösterdiğim mümaneat (engellemeler) yüzünden uğradığım mağduriyetin mükâfatı olmak üzere afv u atıfete mazhar buyurulmaklığımı mahkeme-i celîlenin şefkat ve refetine sığınarak istirham ederim"* [66] sözleriyle konuşmasını bitirir.

Savunmalardan sonra mahkeme karar vermek için salondan ayrılınca Tahirü'l-Mevlevi ve diğer mahkumlar bekleme salonuna alındı. Mehmet Tahir, bekleme salonundaki ruh halini anlatırken şu ifadelere yer verir. " *Bu intizarın çok müthiş olan elemini tasvir edemeyeceğim. Şu kadar söyleyeyim ki 60 gün kadar süren mevkufiyetim içindeki eyyam-ı âlamın (kederli günlerin) en müzici (acı vereni) hapishanenin müdüriyet dairesindeki mahpusiyetim, hayır… öyle değil… mahsuriyetim idi. Bu iki saatlik bekleme heyecanı ise o mahsuriyet müddetinden daha elim olmuştu."*[67]

3 Şubat 1926 tarihinde mahkeme kararını açıklar. İskilipli Atıf ve Müftü Ali Rıza Efendiler için idam hükmü verildi.

---

[64] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.343
[65] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.344
[66] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.344
[67] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.345

İki aylık tutukluluk halından sonra Tahirü'l-Mevlevi ise beraatini kazanmıştı.

İstiklal Mahkemesinden aldığı Berât-ı Necâtı;

"*Hıyanet-i Vataniyye'den mahkememize sevk edilen Tâhirü'l-Mevlevî Efendi'nin icra edilen muhakeme neticesinde beraatine karar verildiğini mübeyyin vesikadır 4/2/1926 "* [68]

Ankara'da on gün kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. İstanbul'a geldiğinde şu mısraları söyler.

Bakdım ki giden gitmiş dünyadakiler hurrem
Devran yine ol devrân, âlem yine ol âlem [69]

2.10 İSTİKLAL MAHKEMESİ'NDEN SONRA

Mehmet Tahir, İmam ve Hatip Mektebinden mazbata dolayısıyla görevinden alınmıştı. Maarif Vekaleti onu görevinden almışsa da, Cemiyet-i Tedrisîye-i İslâmiye görevine devamına engel olmamıştı[70]. Tahir, İstanbul'a dönüşünde Darüşşafaka'daki derslerini gayrı resmi olarak sürdürdü. Darüşşafaka'daki derslerine arkadaşları onun yokluğunda girmişlerdi. Mektepte derslerine devam etmiş, fakat memuriyete uygunluk belgesini bir türlü alamamıştı. Memuriyete uygunluk belgesini iki sene boyunca alamamasını, Maarif Vekaletinde o dönemdeki Müsteşar Nafi Atuf Bey'in hakkındaki "*bilasebep garazkârlığı"* [71] olduğunu söyler. Memuriyete dönüşünü ise, "*Mebus ve şair Halil Nihad Bey'in"* [72] aracılığı sayesinde olduğunu belirtir.

1926 tarihinde Ankara'da aldığı bir emirname ile Defterhaneki Kuyud-i Umumiye İdaresinde memur olarak göreve başladı. Memuriyete dönüş hakkını alınca bu görevinden istifa etti.

Aynı yıl, "*Elveda âlem-i matbuat!"* sözleriyle Mahfil dergisinin son sayısı, 68. sayısını çıkararak yayın hayatına son verdi. Hatıralarında, "*Altı senelik bir emek ve epeyce kıymetli bir hizmetten sonra böyle maddi ve manevi zarar ile*

---

[68] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.360
[69] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.376
[70] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.45
[71] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.382
[72] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.8

gazetecilikten çekilmek epeyce teessürümü mucib olmuştu"[73] diyerek hislerini aktarır.

1929'ta Maltepe Askeri Lisesinde edebiyat derslerine girmeye başladı. İki yıl sonra ise, "*vazifede gösterdiği liyakat dolayısıyla"* [74] Kuleli Askeri Lisesinde yine edebiyat öğretmenliğine atandı. On yıllık Kuleli Askeri Lisesindeki edebiyat öğretmenliği ve çalışmaları onu edebiyat tarihi alanına yöneltti.[75]

1934 senesinde, Ferid Kam[76] ile birlikte bir edebiyat lügati oluşturmaları için Maarif Vekaletince görevlendirildi. Komisyonun çalışmanın nasıl olacağına dair fikir birliğinde bulunamaması ve Maarif Vekaleti'nin de eserin bir an önce çıkarılması konusundaki baskısından dolayı komisyondan çekildi.[77]

1935'ten itibaren Yücel dergisinde edebiyat tarihine dair makaleler yazmaya başladı. 1938 de ise Türk Şâirleri adlı dergide, yazdığı bir eser hakkında Saâdettin Nüzhet Ergun tarafından yapılan eleştirilere cevap verdi. Saâdet Nüzhet'in kırıcı ifadeler kullanması ve bazı ithamlarda bulunmasından dolayı, Tahir aynı üslupla cevaplar yazdı.[78]

Kuleli Askeri Lisesinin 1941 senesinde Konya'ya nakli nedeniyle bu görevinden istifa ederek, Beşiktaş'taki Mûsiki Mektebinde öğretmenliğe başladı.

1943 tarihinde başladığı ve son memuriyeti olan, İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonunda ilk önce katip daha sonra azalık görevlerini yaptı.

Darüşşafaka'da 35 yıllık öğretmenlik yaptıktan sonra yaşının ilerlemesi nedeniyle emekli edildi. Mehmet Tahir, bu emeklilik kararını kabul etmemiş ve

---

[73] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.388
[74] Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi**, s.XI
[75] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.48
[76] Ferid Kam, 1864'te İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane ve Mekteb-i Hukuk okullarına gitti, fakat ikisinden de mezun olmadan ayrıldı. Öğrenimini hocalardan özel dersler alarak tamamladı. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. 1887 yılında Babıali Tercüme Odasında mütercim olarak göreve başladı. Bundan sonra çeşitli öğretmenlik görevlerini üstlendi. Darülfünun'da dersler verdi. Darülfünun, İstanbul Üniversitesi adıyla yeniden yapılandırılmasıyla buradaki görevinden uzaklaştırıldı. 1936-1941 tarihleri arasında Maarif Vekaleti Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu üyesi olarak çalıştı. Din, tasavvuf, edebiyat ve felsefe alanında çalışmalarda bulundu. Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergilerinin ilk ve sürekli yazarlarından biriydi. 1944 tarihinde vefat etti.
[77] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.48
[78] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.48-49

çeşitli makamlara emekliliğine bir sebep olmadığını belirten yazılar yazmıştı.[79] Fakat istemeyerek de olsa bu görevinden 1944'te ayrıldı[80].

1947 senesinde Süleymaniye Camii mesnevihanlık görevini fahri olarak yapmak için, Vakıflar Umum Müdürlüğüne müracaat etti.[81] 1923-1925 yılları arasında Fatih Camiinde 1948'den itibaren de, Süleymaniye Camiinde Mesnevi okuttu. Bu dersler için aldığı notlardan meşhur Mesnevî Şerhi ortaya çıktı.[82] Mevlevi çevrelerinde edindiği tasavvuf ve edebiyat kültürünü bir ömür boyu yeni nesillere aktarmaya çalıştı.[83]

1948 yılından itibaren Esad Ekicigil'in sahibi olduğu İslam Yolu adlı dergiyi çıkarmaya başladı. Dergide yazı dizisi olarak yayınladığı edebî ve tarihi yazılardan başka; günlük konulara, dini ve ictimai alanlara dair aydınlatıcı makaleler kaleme aldı.[84]

Hayatının son döneminde, 22. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi sebebiyle sergilenecek yazma eserlerin, kütüphanelerde toplanması ve kataloglanması için Zeki Velidi Togan başkanlığındaki heyette görev aldı. Aynı zamanda Süleymaniye'de verdiği derslerden oluşan Mesnevî Şerhi'nin basımı ile meşgul oldu.

21 Haziran 1951 tarihinde vefat eden Tahirü'l-Mevlevi, 1928 yılında vefat eden annesi Emine Emsal Hanım'ında medfun olduğu Hâmûşân mezarlığına defnedildi. Reşid Mazhar Ayda, Tahirü'l-Mevlevi'nin vefatının sene-i devriyesinde, verdiği Mesnevi dersleri hakkında şunları söyler; " *... Mesnevî takrir ederken söylediği bazı derin sözler "arif" olmayan bir kimsenin ağzından çıkacak sözler değildi... Mesnevî derslerine her tabaka halk geldiği için, takrir herkesin anlayacağı bir lisanla olurdu. Fakat hemen hemen her derste rahmetli üstad karşısındakileri unutur, felsefe, ilm-i kelâm ve tasavvuf âlemine geçer, târihden,*

---

79 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.53
80 Tahir Olgun, **Divan Edebiyatının Bazı Beyitlerinin İzahına Dair Edebî Mektuplar,** Haz. Cemal Kurnaz, Akçağ Yayınları, Ankara, Eylül 1995, s.8
81 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.54
82 "Mehmet Tahir Olgun" **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, C.VII, s.25-26
83 "Mehmet Tahir Olgun" **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007,C.VII, s.25-26
84 Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 56-57

Arap, İran ve Türk edebiyatından misaller getirir, dinleyenleri vecd içinde mest edip bırakırdı." [85]

İlerlemiş yaşına rağmen evinde de sohbetlere devam etti. *"Reşid Mazhar Ayar; …Orada duvarları tavana kadar kitaplarla dolu odasında tadına doyulmayan vakitler geçerdi. Üstad fıkralar anlatır, beyitler okur ve edebî müşkillerini hall için gelmiş olanların dertlerine derman olur; ikrâm etmekten de bir an boş durmazdı. Oraya kimler gelmezdi ki: Müşkülünü halledemeyen profesörler, tez hazırlarken ne yapacağını şaşırmış üniversiteliler, İstanbul'da izinini geçiren her seviyede memurlar, yüksek rütbede subaylar, doktorlar, öğretmenler, eski talebeleri… Hepsi de oradan mânen daha zengin olarak ayrılırlardı."* [86] bu sohbetlere dair hatıralarını dile getirir.

2.11 TAHİRÜ'L-MEVLEVİ'NİN GÖRÜŞLERİ

Tahir Olgun'u daha iyi anlamak ve tanımak için görüşlerini burada aktarmanın yerinde olacağını düşünüyoruz.

Tahir Olgun, Milletvekili Ahmet Talat Onay[87]'ın açıklamakta zorlandığı bazı beyitlerle ilgili olarak yazışmalarda bulundu. Bu mektuplardan oluşan külliyatı Tahir, daha sonra *Divan Edebiyatının Bazı Beyitlerinin İzahına Dair Edebî Mektuplar* adıyla bir kitapta bir araya getirdi. Eserinin önsözünde yazdıkları onu biraz daha anlamamızı sağlayacaktır.

"*Değersiz mektuplarıma "edebî" vasfını verişim, onların edebiyat nümûnesi olabilecekleri tevehhümüyle değil. Edebiyata dahil bazı beyitleri izah etmeleri, yani mevzunun edebî bulunması dolayısıyladır.*

---

[85] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.54
[86] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s. 57
[87] Ahmet Talat, 1885 yılında Çankırı'da dünyaya geldi. İstanbul Ünivesitesi Edebiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra, Kastamonu Sultanisi'nde edebiyat öğretmenliğine başladı. Farklı okullarda öğretmenliğe devam etti. 1923 tarihinde II. dönem Çankırı milletvekilliği görevini, 1946 seçimlerine kadar sürdürdü. Milli Mücadelede gösterdiği hizmetlerden dolayı İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi. Duygu ve Anadolu gazetelerinde başmuharrirlik yaptı. Kitapları ve çeşitli dergilerde de makaleleri vardır. 1956'da vefat etti.

Yanlışlarımı doğrultacak olanlara teşekkür eder, okuyup da bir şeyler öğreneceklerden de hayır dua beklerim."[88]

Ahmet Talat, bu eserini yayınlamak istediğinde İstanbul Edebiyat Fakültesi tarafından incelenmeye alınması hususunda Ahmet Talat'a görüşlerini aktarır:[89]

"*...Şu kadar var ki, tab' hususunda Edebiyat Fakültesine havale edilmesi, bu işin olmaması demek olacaktır. Çünkü Fakülte, kendi mensubu olmayan birinin eserini bastırmak için nazlı davranacak yahut ordinaryuslardan, doçentlerden müteşekkil edebî bir heyetini o yazıları okumaya memur edecek, defterler tetkik heyeti âzâsının her birinde aylarca kalacak, salâhiyetdâr kalemlerle ötesi berisi çizilecek, burulacak. Öyle olunca da onların âciz muharriri ya dünyadan göçmüş yahut eserinin basılmasından vaz geçmiş buluncak...*" [90]

Şiire dair fikirlerini ise şöyle ifade ediyor; " *Şiir de en çok sevdiğim şey: Samimiyet; hiç mi hiç hoşlanmadığım da san'atkârane külfettir. Bir şair; düşüncesini, duygusunu ve kuruntusunu kendi sıkılmadan ve okuyanları sıkmadan anlatabilmelidir. Sânihaları süslemek için ifadeyi koyulaştırmaya çalışmak yahut tabiîlikten fazla sadeleştirmeğe uğraşmak; bence tekellüften başka bir şey değildir.*" [91]

Edebiyat tarihimiz ve nasıl yazılmasına dair görüşleri ise; *" ...Basılmış kitaplar, Türk edebiyatı tarihi olmak için, çok eksik, mektep kitabı olmak üzere de pek çok yüklüdür. Mekteplerde okunacak edebiyat tarihlerinde Mütasavvif, Hurufî, Bektaşî vesaire gibi zümrelere ait sözlerin bulundurulmasını lüzumsuz görüyorum.... umumî ve mükemmel bir edebiyat tarihi ise, uzun uzadıya araştırmalardan sonra yine kudretli bir heyet tarafından telif olunmalıdır."* [92]

Tahir Olgun, Arapça ve Farsça tercüme eserler de kaleme almıştır. Türklerin tarihine dair bir çalışma aradığını ve bu çalışmanın da Kazan ulemasından Şeyh Murad Remzi'nin, *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakayı'i Kazan ve Bulgār ve*

---

[88] Tahir Olgun, **Divan Edebiyatının Bazı Beyitlerinin İzahına Dair Edebî Mektuplar,** s.20
[89] Tahir Olgun, **Divan Edebiyatının Bazı Beyitlerinin İzahına Dair Edebî Mektuplar,** s.7-9
[90] Tahir Olgun, **Divan Edebiyatının Bazı Beyitlerinin İzahına Dair Edebî Mektuplar,** s.10
[91] M.Behçet Yazar, **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,** Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938, s.429
[92] M.Behçet Yazar, **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,** s.428-429

Mülûki't-Tatar adlı eser olduğunu belirtir. Bu eseri tercüme etme nedeni ve Türklerin tarihi ile ilgili görüşleri, tercüme eserinin önsözünde geçen şu ifadelerden anlaşılmaktadır.

"*Mensûbiyyetiyle müftehir bulundığımız Türklüğe dâir bir kaç kitabımız var. Lâkin bunların hemân de hepsi Avrupa mü'elliflerinin âsârından ya terceme, yâhud tırâş edilmek sûretiyle tertîb olunmuş şeyler şarklı bir âlimin mahsûl-ı tetebbu'î olmadıkları için ihtivâ eyledikleri ma'lûmât şarkı garb gözüyle ve Türklüğü Frenk gözlüğüyle görmek istemeyenlere ecnebî metâ'î gibi gayr-i millî görünüyor.*

Maksadım mu'în bir eserle mü'essirine ta'rîz etmek değildir, samîm-i rûhumdan kopub gelen sâf bir hissî anlatmak istiyorum.

Pek sâfî ve pek tabî'î bulundığım bu hissin teşvîkiyle şarkda husûsiyetle Türklükden bâhis olmak üzere bir şarklı, tercîhen bir Türk tarafından yazılmış ciddi bir eser …" [93]

Tahir Olgun hakkında çalışma yapmış değerli hocalarımızın görüşlerine de yer vermenin uygun olduğu kanaatindeyiz.

Mehmet Tahir hakkında en önemli, çalışma Prof. Dr. Atilla Şentürk'ün mezuniyet tez konusu olan *Divân-ı Tahirü'l-Mevlevî* için yapılan çalışmada, elde edilen bilgiler ışığında kaleme aldığı *Tahirü'l-Mevlevi Hayatı ve Eserleri* 'dir. Atilla Şentürk önsözünde şöyle diyor:

"*Şair, muharrir, Mevlevî dedesi, gazeteci, müderris, mesnevî-hân ve edebiyat tarihçisi gibi çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Tâhirü'l-Mevlevî, Osmanlı ile Cumhuriyet nesilleri arasında adeta bir kültür köprüsü teşkil eden âbide şahsiyetlerimizdendir.*

Genç yaşlarından itibaren yetmiş beş yıla varan ömrünün son günlerine kadar yoğun bir telif faaliyeti göstererek ardında irili ufaklı yüze yakın yazılı eser bırakan Tahir Olgun, Farsça ve Türkçe ile eski nazım formlarında yazılmış

[93] Tahirü'l-Mevlevi, **Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi,** latinize yapan Eda Tanuğur, s.1.

yüzlerce manzumeden oluşan bir dîvân sahibi olmak hasebiyle eski edebiyatımızın da son temsilcilerindendir." [94]

Kemal Edip Kürkçüoğlu, Mahfil dergisinden bu yana olan ilmi mülahazalarını ve mektuplaşmalarını dile getirir ve onun hakkında; "*...eskilerin tâbirleriyle 'metrûkât-ı kalemiyye'sinden olan Hal tercemesi, övünmekten uzak, tam bir tevâzu örneğidir."* [95]

"Tanıdığım ilim ve irfan erleri, edebiyyât ululları arasında Üstâd Tâhirü'l-Mevlevî Bey merhûmun gönlümde müstesnâ bir yeri vardır." [96] sözlerini aktarır.

Ali Nihat Tarlan, Şerh-i Mesnevî'ye yazdığı övgüde Tahir için; "*...kalemine üstâdâne tasarruf eden çok değerli bir edebiyat hocası idi. Ömrünü mensup olduğu pîrine bağlamış, ruhen Mesnevî'ye çok nüfuz etmiş, selâhiyetli bir zât...*" [97] ifadelerini kullanır.

Şerh-i Mesnevî'de, Tahirü'l-Mevlevî'nin hayatı ve eserlerini kaleme alan Sâdi Aytan edebi yönüne dikkat çekiyor.

"*O, bilgilerini kendi gayretiyle kazanmış, Arapça ve Farsçaya vakıf olmakla beraber edebi eserlerden tercüme yapabilecek kadar da kendi kendine Fransızca öğrenmiştir. Yazılarını sade ve akıcı bir üslûpla yazmıştır. Şiir ve yazılarının en belirgin özelliği samimiliktir. İnandığına sonuna kadar bağlı kalır. Oldukça hassas bir şairdir. O, hassâsiyet denilen çaresiz bir hastalığın, şifa bulmaz bir mübtelâsıdır.*" [98]

Yılların İzi adlı hatıra kitabında Mahir İz'de ondan bahsederken; "*Bu muhterem zât, hürmet ettiğimiz azîz bir dostumuzdur. İlmî ve edebî kıymeti gerek arkadaşları, gerekse yetiştirdiği talebe tarafından tebcîl edilen değerli bir*

[94] Atilla Şentürk, **a.g.e**, s.VII
[95] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.9
[96] Tahirü'l-Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, s.11
[97] Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi,** s.XII
[98] Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi,** s.XII

şahsiyettir. (…) Mesnevî okutan, hassas bir Mevlevî şâiri idi. Gönül adamı idi. Dünyanın âlâyişi ile ruhunu kirletmemişti." [99] ifadelerine yer verir.

Tahirü'l-Mevlevi'nin çile döneminde Ahmet Remzi Akyürek'e yazdığı mektuplara dair *Tahir Olgun'un Edebi Mektupları* çalışmasını yayınlayan Prof. Dr. Cemal Kurnaz; "*Tahir Olgun, şair, yazar ve edebiyat araştırmacısı olarak 20. yüzyılın dikkate değer isimleri arasında yer alır. O, genç yaşta girdiği Mevlevî tarikatı çevrelerinde edindiği tasavvuf ve edebiyat kültürünü bir ömür boyu yeni nesillere aktarma çabasında olmuştur*." [100] sözleriyle hakkındaki görüşlerini ortaya koyar.

2.12 ESERLERİ

Tahirü'l-Mevlevi'nin basımı olan veya henüz yayınlanmamış pek çok eseri bulunmaktadır. Türk Edebiyatı, şiir şerhleri, edebi bilgiler, biyografi, çeviri, Türk ve İslam tarihi, basın hayatı, Mevlana ve Mevlevilik, Fars dili ve edebiyatı gibi değişik konularda eserler vermiştir. Eserlerinin bazıları, dergilerde yayınlanan makalelerin bir araya getirilmesi ya da bu makalelere eklemeler yapılmasıyla meydana gelmiştir.

Tahirü'l-Mevlevi, eserlerini Fethi Sezai Türkmen'e miras bırakmıştır. Türkmen'in vefatından sonra Tahirü'l-Mevlevi'ye ait kitap koleksiyonu Süleymaniye kütüphanesine bağışlanmıştır. Fethi Sezai Türkmen koleksiyonunda yer alan, Tahirü'l-Mevlevi'ye ait bazı eserler hakkındaki vereceğimiz bilgiler için, değerli hocamız Atilla Şentürk'ün *Tahirü'l-Mevlevi Hayatı ve Eserleri* adlı kitabından faydalanılmıştır.

Öncelikle Tahirü'l-Mevlevi'nin basımı gerçekleşmiş eserlerine yer vermek istiyoruz. Tahirü'l-Mevlevi'nin yayınlanmış ilk eseri *Mir'at-i Hazret-i Mevlânâ '*dır. Eser, Hilye-i Hazret-i Mevlânâ'yı içermesi açısından önemlidir çünkü bu konuda yapılan üçüncü hilye olmasının yanında, Tahirü'l-Mevlevi'nin araştırmaları sonucu yazılması esere ayrı bir önem katmaktadır. İkinci eseri, *Dîvânçe-i Tâhir* gençlik yıllarında nazmettiği Türkçe ve Farsça şiirlerini içermektedir. Ayrıca *Dîvânçe-i Fârisî-i Tâhir* eserinde de bütün Farsça manzumelerini biraraya getirmiştir. *Dîvân-ı*

[99] Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi,** s.XII
[100] Tahirü'l-Mevlevi, **Farsça Divançe ve Tercümesi,** s.XIII

Tâhirü'l-Mevlevî adında iki eseri bulunmaktadır. Aralarındaki fark ise, birinde *Dîvânçe-i Tâhir*'de bulunanlar şiirler de dahil bütün şiirlerini içermesi, ikinci eserin ise, 1945 senesinden sonra yazdığı şiirleri kapsamasıdır.

Edebiyat Istılahları, Tahirü'l-Mevlevi'in 1934 tarihinde Edebiyat Lugatı Komisyonunun başına getirildiğinde yaptığı lugat araştırmalarını içermekle birlikte *Edebiyat Lugatı, Edebiyat Istılahları* eserinde yaptığı bazı kısaltma ve değişiklikler sonucu meydana getirdiği eserdir. *Edebiyat Sözlüğündeki Uydurma Tâbirler*, Türk Dil Kurumunun yayınladığı *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğüne* yaptığı eleştirileri, *Edebiyat Kâideleri* ise, edebi sanatların kolaylıkla anlaşılmasını sağlayacak açıklamaları kapsamaktadır. *Edebî Mektuplar,* Çankırı Milletvekili Talat Onan'ın divan edebiyatına dair bazı zor beyitleri açıklaması için Tahirü'l-Mevlevi'ye gönderdiği mektuplara, Tahirü'l-Mevlevi'nin verdiği cevapların biraraya getirilmesi sonucu oluşmuştur. Edebiyat tarihi alanında yazdığı *Edebiyat Târîhimize Dâir Manzum Bir Muhtıra*, Türk edebiyatının başlangıçtan Tanzimata kadar geçirdiği devreleri içerir. Bu esere zeyl olarak kaleme aldığı manzum eseri, *19. Asrın Yarısına Kadar Garp Edebiyat Tarihine Dâir Manzum Bir Muhtıra'*da, Yunan edebiyatına dair bilgi verdikten sonra 13. asırdan itibaren kronolojik olarak batılı yazarları ve çeşitli edebi akımları aktarır. *Edebiyat Tarihimizde Araştırmalar* ise; üç kitaptan oluşan seri bir eserdir. Serinin ilk kitabı, *Fuzuli'ye Dair,* ikincisi *Şâir Nev'î ve Sûriye Kasîdesi,* sonuncusu ise *Germiyanlı Şeyhî ve Hârnâmesi'*dir.

Tahirü'l-Mevlevi hayatı boyunca çeşitli okullarda öğretmenlik yapmıştır. Öğrencilerine anlatmak için oluşturduğu ders notları daha sonraları kitap haline getirilmiştir. *Türk Edebiyatı Tarihi Muhtırası, Edebiyat Târîhimize Dâir Manzum Bir Muhtıra* adlı manzum eserinin nesir halinde yazılarak öğrencilerine okuttuğu notları içeren edebiyat tarihi kitabıdır. *Asr-ı Saâdette Müslümanlığın Medeniyete Hizmetleri,* Darülhilafe'deki derslerinde, cahiliye dönemindeki gelenek ve göreneklerin, asrı saadetle başlayan İslam medeniyetiyle kıyaslanması ve bu yeni medeniyetin ortaya çıkışı ile Hulefa-i Raşid'in devrine kadar geçen süre içerisindeki gelişimini anlattığı notlarından meydana getirilmiştir. Ayrıca *Hitâbet Dersleri* kitabı ve *Konferans* adlı risalesi İstanbul İmam ve Hatip okullarında hitabet dersi, *Siyer-i*

Enbiyâ ya da diğer adıyla *Târih-i Enbiyâ* peygamberler tarihi, *Tedrîsât-ı Edebiyyeden Nazım ve Eşkâl-i Nazım* Darüşşafaka'da edebiyat dersi, *Dest-âvîz-i Fârisî-hânân* ilkokul öğrencilerine Farsça öğretmek için kaleme aldığı ders notlarının bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş eserlerindendir. *Hazret-i Peygamber ve Zamanı* ise, Tahirü'l-Mevlevi'nin Teâlî-i İslam cemiyetinde bulunduğu dönemde, Maarif'in hizmet veremediği köylerde imamların okutabileceği düzeyde bir kitap hazırlama kararı alınarak yazılmasına rağmen önceleri yayınlanmamış ilerleyen yıllarda ise ders kitabı olarak basılmıştır.

Tahirü'l-Mevlevi, *Matbuat Alemindeki Hayatım* adlı hatıratında, yayıncılık ve memuriyet hayatı hakkında bilgiler verirken, eserin en önemli yönü olan İstiklal Mahkemelerinde yargılandığı iki aylık süreci ilk gününden itibaren detaylı olarak aktarmaktadır.

Mevlevi'nin eserleri arasında kendi kaleme aldığı ya da tercüme ettiği biyografilerde bulunmaktadır. Bu biyografi eserlerinden biri olan *Aşık Çelebi Tezkiresi ve Şâir Zâti '*de Aşık Çelebi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserlerini aktardıktan sonra tezkirede geçen şairlerin nasıl değerlendirildiğini Şair Zâti örneğiyle açıklamıştır. *Bursalı Gazâli*, Bursalı Gazâli'nin hayatı ve şahsiyetini; *Mantıkî ve Bir Hezeliyesi*, 16. asır şairlerinden Ahmed Mantıkî el- Acemîyü'l-Nahcuvânî'nın hayatı ile "İmam Pendî Efendi" hakkında söylediği hezeliyatı içeren eserleridir. *Osmanlı Devletinde İdam Edilen İki Şeyhülislam* eserinde ise, bu iki şeyhülislamın hayatları ile idamlarının nedenlerini açıklamıştır. *Kudemâ-yı Mevlevîye,* Eflâkî Ahmed Dede'nin *Menâkıbü'l-ârifîn* 'de yer alan 114 ravinin tercüme-i hallerinden bahseder. *Şükûfe-i Bahâristân*, Tahirü'l-Mevlevi'nin gençlik yıllarında Molla Câmî'ye ait *Bahâristân* eserinin "Yedinci Ravza" bölümünde geçen kırk şairin tercüme-i hallerine yer verir. *Şâir Refi'-i Kâlâyî* 'nde şairin hayatı, şahsiyeti ve divanı; *Şâir Ali İffet* 'te ise arkadaşı Giritli Şâir Ali İffet Gençarap hakkında bilgiler vermektedir. *Şâir Anıtları* da tanıdığı otuz kadar şairin biyogarfilerini ve ölüm tarihlerine düşürdüğü tarihleri içeren eseridir. Biyografi eserlerinden birkaçının ise tercümelerden meydan geldiğini belirmiştik. *Efgan Emîrî Abdurrahman Han*, Emir Abdurrahman Han'ın kendi kaleme aldığı hatıratının; *Sadî-i Şîrâzî'ye Dâir* şeyhin

hayatı ve şahsiyeti hakkında yapılan bir inceleme eserinin Farsçadan Türkçeye tercümesidir.

Hind Masalları, Hindli Şeyh İnâyetullah'ın Farsça *Bahâr-ı Dâniş*'inin; *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavatı,* Muhammed Tâhir el-Karâhî'nin Arapça olarak hazırladığı *Bârikatü's-suyûfi'd-Dâgıstâniyye fî ba'zı gazavâti'ş-Şâmiliyye*'nin; *Hind İhtilali, Sergüzeşt-i Yek Hânım-ı Engilisî der-Hindûstân'nın,* tercümeleridir. *Terceme-i Tefsîr-i Hüseynî*, Hüseyin Vâiz'in Farsça *Mevâhib-i Aliyye* adlı tefsirinin "Bakara" süresinin sonuna kadar olan kısmını içeren tercüme eseridir. Ayrıca Şah Abdurrahman'nın Farsça *Kur'ân ve Mağz-ı Kur'ân*'ını, İsmail Rusuhi Ankaravi'nin *Nisabü'l-Mevlevi*'si, Molla Câmî'nin *Mir'at'ü-l akâid'i*, Mîr Seyid Ali el-Hemadâni'nin *Risâle-i Fütüvvetiyye*'si, Üsküdar mevlevihanesinin son şeyhi Ahmed Remzî Dede'nin *Münâcât-ı Hazret-i Mevlânâ'*sı gibi eserleri, aynı isim altında tercüme ederek kaleme aldığı eserleridir. *Siyer-i Peygamberî'*nde, 1927 Hicri yılbaşında müslümanlara güzel bir hizmet niyetiyle Seyyid Ahmed Zeynî Dahlân'ın *es-Sîretü'n-nebevîye ve'l-Âsârü'l-Muhammedîye* adlı eserini tercüme etmeye başlamış fakat bitirememiştir. Bu eserin müsveddeleri de Fethi Sezi Türkmen koleksiyonunda yer almaktadır. Bu eserlerin yanında; *Câm-ı Cihân-nümâ Tercümesi, Hind'in Moğol Hükümdarları ve Nâdir Şah, Levâmi' Tercümesi, Şerh-i Rubâiyât Tercümesi* eserleri de bulunmaktadır. Bundan başka tezimizin konusu olan Şeyh Murad Remzi'ye ait *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakayı'i Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar* adlı eseri de tercüme etmiştir.

Tahirü'l-Mevlevi'nin çeşitli şerhleri de bulunmaktadır. *Dîvân Edebiyatmızdan Birkaç Parça ve* İzâhı adlı eseri, Divan edebiyatımızın en iyi bilinen yedi metin ve izahını içerir. Kitabın içerisinde; *Bâkî'nin Sünbül Kasîdesi ve Şerhi*, *Bâkî'nin Kânûnî Sultan Süleyman Hakkındaki Mersiyesi, Taşlıcalı Yahyâ'nın Şehzâde Mustafa Mersiyesi, Nefî'nin Hotin Kasîdesi, Sabrî'nin Ebûsaid Efendi Vasfındaki Kasîdesi, Fuzûlî'nin Bağdat Kasîdesi ve Fuzûlî'nin Şikâyet-nâmesi* metinleri yer almaktadır. Bu eserden başka; *İbni Kemal'in Yavuz Hakkındaki Mersiyesi*, Yavuz Sultan Selim'in sefer sırasında Çorlu'da vefatı üzerine Kemal Paşazade'nin manzum olarak kaleme aldığı mersiyenin şerhidir. *Nedim'in Köşk*

Kasîdesi ve Nâmık Kemal ile Ziya Paşa'nın Nazîresi, Nedim'in, İstanbul'da bir kasır için yazdığı kaside ile Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın bu kasideye yazdıkları nazirelerin şerhini içerir. *Sabrî'nin Ebûsaid Efendi Vasfındaki Kasîdesi,* Sabrî'nin, IV. Murad ve IV. Mehmed dönmelerinde üç defa şeyhülislamlık yapan Ebûsaid Efendi'nin vasfında yazdığı kasidenin şerhidir. *Vehbî'nin Tannâne Kasîdesi*, Sünbülzade Vehbî'nin Sultan I. Abdülhamid'in kendisi hakkındaki idam kararından sonra affı için yazdığı, *Vehbî'nin Tayyâre Kasîdesi* ise, yine Sünbülzade Vehbî'nin Rodos kadılığı sırasında Şahin Giray'ın idamına dair I.Abdülhamid'e sunduğu kasideyi ve şerhlerini kapsamaktadır.

Ahmed Paşa Dîvanı'nın Nesre Çevrilişi diğer adıyla *Veliyüddin Oğlu Ahmed Paşa Dîvanının Nesre Çevrilişi*, Ahmet Paşa'nın dîvanını beyit beyit nesre çevirdiği eseridir.

Tahirü'l-Mevlevi'nin, bir mesnevihan olarak Mesnevi şerhi hakkındaki ders notları ile Mesnevi'ye yapılan eleştirilere cevap olarak kaleme aldığı eserleri vardır. *Mesnevî Şerhi* ya da *Mesnevî Dersleri* olarak bilinen eseri, 1929 tarihinden itibaren Fatih Camiinde verdiği Mesnevi dersleri için hazırlamış olduğu notlardan meydana gelmektedir. *Mesnevî'nin Eski ve Yeni Muterizleri*, Muhammed Şahin'nin *Mesnevî Tenkîdi* isimli kitabına cevap olarak yazdığı risaledir. Aynı kişi tarafından Tahirü'l-Mevlevi'nin cevabına karşılık olarak, *Mesnevî'nin Tenkîdini Beğenmeyene Cevap* adlı yazısını yazması üzerine Mevlevi, *Mesnevî'nin Yeni Muterizine İkinci Cevap* adlı risalesini kaleme almıştır *Şeyh Celâleddin Efendi Merhûm* ise, şeyhi Mehmed Celâledîn Dede Efendi'nin ölümü üzerine yazdığı risaledir. Ayrıca *Mesnevi Dibacesi ve İlk 18 Beyitin Şerhi* eseri de bulunmaktadır.

Çeşitli dergilerde sayısız makaleleri bulunanan Tahirü'l-Mevlevi'nin, İslam tarihine dair yazdığı bazı makalelerinin bir araya getirilmesi ile oluşan eserleri ise; *Medâris-i İslâmiyye Talebesine Târih Hulâsaları* ve *Târih-i İslâm Sahâifinden*'dir.

İslam Askerine İslam Târîhinden Bâzı Vak'alar Harb-ı Umûmî yılllarında askerlerin cesaretini arttırmak için yazdığı eserdir. *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*'nde ise; namaz, oruç, zekat ve haccın tarihçelerinden bahseder. *Tarih Hülasaları* adlı bir eseri de mevcuttur.

Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi eseri, yazarın yaşadığı dönemde Türkçülük akımıyla Timur, Cengiz, Hülagu gibi şahsiyetlerle olan neseb ilişkisinin önemine dair yapılan açıklamara yaptığı eleştirileri içermektedir. Tahirü'l-Mevlevi'ye göre bu kişilerin yaptığı zulümler ortada iken, Türklerin iftihar duyacağı ataları olamayacağını belirtikten sonra, gençlere müslüman Türk büyüklerinin anlatılmasının daha faydalı olacağına dair görüşlerini dile getirir. *Hallâc-ı Mansûr'a Dâir* ise, Ebû Mugîs el-Hüseyn b. Mansur el-Beyzavî hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmak için kaleme aldığı eseridir.

Tahirü'l-Mevlevi'nin tek romanı *Teşebbüs-i Şahsî*, Meşrutiyetin ilanından sonra birkaç acemi gencin gazete çıkarmak için biraraya gelmelerini ve düştükleri gülünç durumları alaycı bir dille yazdığı eserdir. Eserin önemli özelliği ise, karakterlerin temelinin Tahirü'l-Mevlevi ve arakadaşları oluşudur. Mehmed Zeki Pakalın yazdığı fıkra kitabı için, Tahirü'l-Mevlevi'den bildiği fıkraları yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Mevlevi, bu fıkraları *Kaili Bilinen Fıkralar* adıyla bir araya getirir. Fakat bu eser, Fethi Sezai Türkmen kataloğunda zarf içindeki kağıtlardan ibarettir.

Fethi Sezai Türkmen koleksiyonunda ismi geçmesine rağmen bulunamayan eserlerden bazıları ise, *Tercümelerim, Amuzgâr-ı Fârîsî* ve daha önce bahsettiğimiz *Hind İhtilali'*dir. *Tercümelerim* eseri, Tahirü'l-Mevlevi'nin *Dîvan*'ında belirttiği üzere, tasavvufa dair *Câm-ı Cihân-nümâ, Levâmî', Şerh-i Rubâiyât* tercümelerini içerir. *Amuzgâr-ı Fârîsî* ise, Rehnümâ-yı Füzuyât hocalarından Tahir Efendi'nin Farsça öğretmek için kaleme aldığı eserin, Tahirü'l-Mevlevi'nin ifadesiyle "*ilk bölümünün"* neşredildiği eserdir.

Süreli yayın hayatına 1899'da Resimli Gazete ile başlayan Tahirü'l-Mevlevi, 1920 yılında Mahfil dergisini yayınlamaya başladı. Mevlevi, altı yıl boyunca dini ve ilmi içerikli bu dergiyi yayınlamış, İstiklal Mahkemelerinden beraatından sonra, 1926'da 68. sayı ile yayınını sonlandırmıştır. Mahfil Dergisi hakkında Servet-i Fünunculardan şair ve yazar Cenap Şehabettin; *"... o risalelerden yedi günde ilmî, edebî, dinî o kadar malumat-ı nafia istihsal ettim ki yüz cilt kitap okumuş olsam bu kadar mütenevvi ve vasi surette istifâde edemezdim.... ilmen ve edeben*

büyüklerimizin çoğunu ben Mahfil'de tanıdım. Dava-yı mârifetle kol sallayanlarımız arasında kaç kişi vardır ki meselâ Habbâb b. el-Eret yahut Mus'ab b. Umeyr yahut Ebû Zerri Gıfârî kimdir sualine cevab-ı kâfî edebilsin…. Mahfil elime geçmeseydi Abdullah b. Cahş b. Reyyâb el-Esedî Hazretlerini ben nereden öğrenecektim… Bunlardan başka Mahfil'de hakikat-ı dîniyye, tasavvuf, hikmet-i İslâmîye, edebiyat-ı Arabîye, edebiyat-ı İranîye ve edebiyat-ı Osmanîye dair biri birinden müfid ve hepsi kemal-i vukuf ve istiknâh ile (inceliğine tam vakıf olarak) yazılmış pek çok makaleler var… İşte Mahfil hep böyle tarihî, lugavî, edebî malumat ve esmar-ı tetebbuat ile malamaldır (dopdoludur)."[101] görüşlerini dile getirir. Ayrıca Paris'te İslam dünyasına dair araştırmaları, incelemeleri ve görüşleri yayınlayan Revue du Monde Musulman ile Mahfil dergisi arasında mubadele yapılmıştır.

İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesinde (İSAM), Osmanlıca Makale ve Makale veri tabanında yaptığımız araştırmalar sonucu, Tahirü'l-Mevlevi ve Tahir Olgun imzasıyla yazarın beş yüzün üzerinde yayınlanmış makalesine ulaştık. Mevlevi'nin farklı konularda makaleler kaleme alması onun geniş yazı dünyasını gösterdiği için, bu dergi ve makalelerin bazılarının isimlerini vermenin uygun olduğu görüşündeyiz. Tahirü'l-Mevlevi'nin yayınladığı Mahfil'de; *İnsan Şeytanları, Müslümanlar Dinin Bazı Ahkâmının Tasdik Bazısını İnkâr edebilir mi?, Hz. Fâtımâ'nın Cihâzı ve Düğünü, Teyyarelerimiz Uçarken, Salât-ı Küsuf, Tevekkül ve Sa'y, Müşrikîn-i Arab'ın Meşhur Putları, Muharrem ve Mâtem, Darüşşafaka ve Şefkat-i İslâmiyye, İlm-i Nücum, Mescidlerde Alkış Caiz olur mu? , Mektebe Başlama Merasimi, İbadet-i İslâmiye Tarihçesi,* ayrıca tezimizin konusu olan *Telfîkü'l-ahbâr* adlı eseri tanıtmak için 63. sayıda *Türklüğe Dair Bir Eser* adlı bir yazıda bulunmaktadır. İlk yayın hayatına Sırat-ı Müstakim ismiyle başlayan ve daha sonra Sebilü'r-Reşad olarak yoluna devam dergide, Tahirü'l-Mevlevi imzası ile aralıklarla yazılar yazmıştır. Sırat-ı Müstakim'de; *Ceyşü'l-usna Nasıl Techiz Edildi?, Mute ve Girit, Nafi ve Mühim Bir Teşebbüs, Cinayet-i Tahrir, Devr-i Peygamber Tarihçesi,* Sebilü'r-Reşad'da; *Emir Abdurrahman Han* yazı dizisi, *Eğer Tarih*

[101] Tahirü'l-Mevlevi, **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** s.115, 116,119.

Tekerrürden İbaret ise… Galib Dede İçin Yapılacak İhtilaf Hakkında, Hayber Fethi, Müslümanlık Mani-i Tefrikadır. Beynülhak dergisinde; *Tarih-i İslam Sahaifinden* yazı dizisi, *Talim ve Terbiye-i Etfal, Şukufe-i Baharistan, İhtifâl-ı Edebi Hakkında Bazı Mütalaat*, Ceride-i Sufiye; *Futuhat-ı İslamiye* yazı dizisi, *Medhal-i Tarih-i İslam, Asr-ı Saadette Askerlik, Medrese-i Meşayih Dolayısıyla Bir Hatıra,* İtisam'da; *Asr-ı Nebevi'de Din ve Dünya Umuru Nasıl Cereyan Ederdi?, Müşriklik ve Müslümanlıkta İbadet ve Cahiliye Devrinde Ne Gibi İlimler Vardı* yazı dizileri, *Müşrikin-i Arab'ın Cahiliyyetteki Muktakadatı, Namaz Kılın Demek mi Kabahat?,* Hayrü'l Kelam dergisinde *Müslümanlık Mütenakız mı?* yazı dizisi yer alırken, Medrese İtikadları'nda ise sadece *Ahmed Şirani Efendi Hazretlerine* adlı bir yazısı bulunmaktadır.

Tahir Olgun imzasıyla yazdığı dergi ve makaleler ise; Bilgi Yurdu; *Akif'i Nasıl Tanıdım, Nasıl Görüştüm ve Nasıl Gördüm, Dolab-ı Muhammedi Nedir?, İstanbul'un Eski Bilgi Kurumları, Kaili Bilinen Fıkralar, Taşlıcalı Yahya Bey'in Şehzade Mustafa Mersiyesi,* Gündüz Sanat ve Fikir Mecmuası; *Baki'nin Kanuni Hakkındaki Mersiyesi, Fuzuli'nin Üç Eserine Dair,* Yücel Aylık Kültür Mecmuası; *Bengübade, Eski İstanbul'dan Parçalar Pencere Önünde Tarihi Bir Gezinti,* İslam Yolu; *Müşterek Hak Yolu, Kaside ve Kasidecilik, İlk Vahiy ve Okuma Yazmanın Müslümanlıkta Ehemmiyeti, Müslümanlık Zehir mi Panzehir mi?,* Sebilürreşad; *Esirliğe Karşı Müslümanlığın Yüksek Mücadelesi, Hz. Mevlana'ya İftira Hakkında,* Çağlayan; *İntihal ve Tevarüd,* Çığır; *İskender Çelebi ve Bir Şairin Kahramanlığı,* Konya; *Şair Refî'i-Kâlâyî'nin Dîvanı ve Mevlânâ Hakkında* yazılarıdır.

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde, Tahirü'l-Mevlevi ve Tahir Olgun adı ile yaptığımız araştırmalarda herhangi bir belgeye ulaşamadık.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYH MUHAMMED MURAD REMZÎ EL-KAZANÎ EL-MEKKÎ'NİN HAYATI

3.1 MUHAMMED MURAD ER-REMZÎ'NİN ŞECERESİ

Miladi 25 Aralık 1855 (H.1272) tarihinde, bugünkü Rusya'ya bağlı ve Volga Federal Bölgesinin sınırları içinde, özerk bir Türk cumhuriyeti olan Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'da, terceme-i halindeki ifadesiyle, Kazan memleketinde, Ufa vilayetine bağlı Minzele kasabasından Elmet köyünde dünyaya gelmiştir.[102] Babası Batırşah Abdullah'tır. Annesinin ismi hatıra defterinde zikredilmemiş, "Abıstay, Üstazbike, Muallime" şeklinde anılmıştır."[103] Batırşah Abdullah'ın ikisi erkek, ikisi kız olan çocuklarının dördüncüsü ve en küçük olanıdır.[104] Tarih eseri olan *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakayı'i Kazan ve Bulgar ve Mülüki't-Tatar* adlı eserinin 2.cildinde şeceresini şöyle aktarır *"ve ben fakir Muradullah bin Badırşah Abdullah bin Adilşah bin İshak bin Tükelbay bin Yani Urus bin Mirzakul bin Baglay bin Mirdaş bin Mimiç bin Merka bin Abdullah Bek bin Bikçura Han".*[105]

3.2 MUHAMMED MURAD REMZÎ'NİN KULLANDIĞI İSİMLER

Murad Remzi'nin kullandığı isimler, mektuplarında ve oğlu Fehmi Murad'ın hatıra defterlerinde şu şekillerde geçmektedir. Muhammed Murad Remzî, Şeyh Muhammed Murad, Şeyh Muhammed Murad Kazanlı, Murad Remzî, bazen de sadece Murad veya Şeyh Murad olarak geçmektedir. Çocukluğunda Merdenşah ismini, siyasi makale ve risalelerinde Tuti, Andelib, Ebü'l-Hasan, Ekmel, M.M.R,

---

[102] İmâm-ı Rabbânî**, el-Mektûbât: ed-Dürerü'l-meknûnâtü'n-nefise** (trc. M. Murad el-Minzelevî), Mekke 1317, C.III, s.188 (mütercimin kendi kaleminden biyografisi)

[103] Ahmet Temir, Doğumunun 130. Ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi, 1854-1934, **TTK Belleten**, L/197, 1986, s. 497

[104] Ahmet Temir, **a.g.m**, s.495

[105] Ahmet Temir, **Vatanım Türkiye: Rusya-Almanya-Türkiye üçgeninde memleket sevgisi ve hasretle şekillenmiş bir hayat hikayesi**, Haz. Bahşayiş Zeynep Temir Fıratoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.25

Remzî isimlerini kullanmıştır.[106] Din ve Maişet dergisindeki yazılarında ise; Muhammed Murad Mekkî, Muhammed Murad 'Taif' , bazen de Muhammed Murad Mekkî Taif'ten imzalarını kullanmıştır.

El-A'lâm'da ismi; Muhammed Murad bin Abdullah el-Kazanî el-Mekkî el-Hanefî,[107] Mucem'de ise, (eş-Şeyh) Muhammed Murad bin Abdullah el-Kazanî el-Minzelevî[108] şeklinde geçmektedir.

3.3 MUHAMMED MURAD REMZÎ'NİN AİLESİ

Oğlu Fehmi Murad'ın hatıralarında dile getirdiği üzere ailesinin atası olan Bikçura Han, 16. yy ortalarında Aral denizi civarı, Sır Derya ve Amu Derya bölgesi ile Özbek ve Türkmen bölgelerinin hakimi idi. Kazan'ın Moskova çarı tarafından 1552 tarihinde ele geçirilmesi üzerine, bu ülkeyi kurtarmak için ordusu ile Çallı kasabasının karşısındaki Saray Burnu'nda karargah kurmuştur. Bikçura Han'ın ani vefatı üzerine ordusunun bir kısmı memleketlerine geri dönerken, Han'ın yakınları ve ordunun geri kalanı Minzele-Çallı bölgesine yerleşmişlerdir. Zamanla buradaki yerli Tatar-Başkurtlarla karışmışlardır.[109]

Murad Remzi'nin dedesi Adilşah, Elmet köyünün reisi ve civardaki köylerinde hakimi olup, adil idaresi ile şöhret almış bir kişidir. Adilşah'ın tek oğlu olan ve küçük yaşta yetim kalan Murad Remzi'nin babası Batırşah Abdullah, tahsili olmadığı halde tahsilli ve kültürlü bir hanımla evlenmiştir. Hatıra defterinde daha önce de ifade edildiği gibi ismi geçmemektedir. Onun yerine "Abıstay, Üstazbike, Muallime" şeklinde anılır.[110]

Muhammed Murad Remzi'nin, Abıstay şeklinde ismi geçen annesi, tanınmış bir alime hanımdır. Abıstay'ın babası ve amcaları da ilimleri ve hocalıkları ile Minzele ve Bügülme etrafında ün kazanmış kişilerdir.[111]

---

106 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.495
107 Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm:Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müşrikin**, Beyrut 1396/1976, Dârü'l-ilm li'l-Melayin 1992, C.VII, s.95
108 Yusuf b. İlyân b. Musa Serkîs, **Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye ve'l-muarrebe**, Matbuat-ı Serkis Kahire 1928/1346, C.II, s.1481
109 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.496
110 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.496
111 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.497

Remzi, Şahmuhammed'in kızı Esma ile 1895 yılında Mekke'de evlenmiştir. Dokuz çocuğu olan Remzi'nin dört çocuğu küçük yaşlarda vefat etmiştir. Çocuklarının isimleri ise şöyledir: Muhammed Salih, Muhammed Hasan Fehmi (Fehmi Murad), Fatma ez-Zehra, Muhammed Hüseyin, Muhammed Magsum, Muhammed Münir, Sıddıka, Muhammed Enver, Muhammed Ezher'dir.

3.4 EĞİTİM HAYATI

Murad Remzi terceme-i halinde eğitim hayatını anlatırken ilk eğitimini ailesinden, özellikle Muallime annesinden aldığını belirtir. Annesinin kız çocukları için açmış olduğu mektepte,[112] altı yaşına geldiğinde Kuran eğitimi almaya başlar.

Murad Remzi'nin dayısı Şeyh Molla Hasanüddin, meşhur Molla İsmail Kaşgârî[113]'nin öğrencisidir. Şeyh Molla Hasanüddin, Elmet köyündeki medresenin hocası ve büyük mahalle imamı[114] olarak Remzi'nin eğitim hayatında önemli bir yer edinmiştir. Sekiz yaşında dayısının köy medresesinde eğitim almaya başlayan Remzi, dokuz yaşında Sarf, on bir yaşında Avâmil derslerini almış, on sekiz yaşına kadar nahiv, mantık, ahlak, fıkıh ve akaidü'n-nesefiye ilimlerini öğrenmiştir.[115] Aynı zamanda dayısı, Remzi'nin diğer çocuklardan daha üstün olduğunu anlamış ve ona özel dersler vererek Arapça ve Farsça'da ilerlemesini sağlamıştır.[116] Dayısına yardımcı müderris olması da, dersleri daha iyi anlayarak kendini geliştirmesinde önemli bir rol oynamıştır.[117]

Şeyh Molla Hasanüddin, köy medresesindeki eğitimin artık yeterli olmadığını görünce, kız kardeşi ile Murad Remzi'nin Kazan şehrindeki Şihabüddin Mercanî[118] medresesine gitmesi için görüşür.

---

112 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.499

113 Molla İsmail Kaşgarî, VII. asır alimlerindendir. Kazanlı alim *Münyetü'l-musalli ve Günyetü'l-mübteda'* adlı eserinde Hanefi fıkhına göre namaz bilgilerini özet halinde kaleme almıştır.(1889)

114 İmâm Rabbânî, **el-Mektûbât: ed-Dürerü'l-meknûnâtü'n-nefîse** (trc. M. Murad el-Minzelevî), Mekke 1317,C.III, s.188 (mütercimin kendi kaleminden biyografisi)

115 İmâm Rabbânî, **a.g.e**, s.188

116 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.499

117 "Muhammed Murad Kazanî", **Evliyalar Ansiklopedisi,** (Türkiye Gazetesi) İhlas Gazetecilik Holding A.Ş., İstanbul 1992, C.IX, s.59

118 Mercanî Medresesi, Kazan'da Tatar ileri gelenleri tarafından Şihabüddin Mercanî için açılan medresedir. Şihabüddin Mercanî medrese eğitiminde ıstılah taraftarı görüşleri ile tanınır.

"*Bir gün evlerine öğle yemeğine gelen dayısı, Murad'ın anne ve babasına hitap ederek: 'Merdenşah oğlunuza medresemizde öğrenilecek bir şey kalmadı. Onun, Kazan şehrinin büyük medreselerine giderek oranın derslerine devam etmesi lazımdır. Kazan'ın meşhur Şihabeddin el-Mercanî medresesine kabul edilmesi için Şihabeddin Hazrete ve onun müderrislerinden birine tavsiye mektupları da yazdım. Oğlunuzu oraya gönderin. İnşaallah büyük alim olarak yetişir, size ve milletimize hayırlı olur!' diye ricada bulunmuş.*

Çocuğunun bir saat bile yanından ayrılmasına dayanamayan annesi "Abıstay, Üstazbike, Muallime" hanım, kardeşinin bu sözleri üzerine: 'Dinimize hizmet edecek bir şahıs olup yetişmesine kim itiraz edebilir. Bunu düşündükçe ayrılık hasretine dayanmak bize ağır gelmez. Haydi gitsin, bizden müsaade, Allah'tan tevfik' cevabını vermiş. Hazırlıklar tamamlanıp yola çıkacağı gün gelince arabaya binerken de hüngür hüngür ağlayarak oğlunu şiddetle bağrına bastıran annesi: 'Merdenşah oğlum! Köyümüzün en zeki, en çalışkan bir çocuğu olduğundan, bu ufak köy medresemizde değil, Kazan gibi büyük şehirlerin büyük medreselerinde tahsil etmen zaruri olduğundan, senin bizi bırakıp gitmene razı olduk. Evimizin canı, neşesi idin. Git, Allah'ın lütuf ve inayeti daima yoldaşın olsun. Fakir, cahil ve mazlum halkımızın alimlere ve büyük adamlara muhtaç olduğunu unutma. Köyünü, seni candan seven anneni ve babanı unutma. Kardeşlerini unutma. Git oğlum, git, Allah'ın tevfik ve hidayetinde ol. Şayet bizi bir daha göremezsen, Fatiha okuyarak ruhumuzu şad et!...' dedikten sonra kendi eliyle tutarak arabaya bindirmiştir." [119]

Bunun üzerine 1873 tarihinde Kazan'a Şehabettin Mercanî medresesine gider. Fakat burada fazla kalmayarak bir seyyahla Buhara ve Maveraünnehir'e doğru yola çıkar. Yol üzerindeki Troyski'de iki sene kalarak, büyük Nakşibendi şeyhi Zeynullah

---

Döneminde yaşanan sorunların İslam dünyasındaki fikri durgunluğu ve dört mezhep imamlarının görüşlerinin üzerine yeni fikirler konulamamasından dolayı olduğunu söyler. Bu durumun nedenini de medreselerde tekrardan öteye gidemeyen Buhara ekolu medrese eğitiminde görür. Medreselerde ağırlıklı olarak kelam ve mantık derslerinin verilmesini eleştirerek, Kuran, Hadis gibi din ilimleri ile matematik, tarih ve coğrafya derslerininde verilmesinin önemini ifade eder. Böylece ıslah çalışılmalarının gereğini dile getirir. Buna rağmen medresesinde bunu uygulayamamış ancak, Mercanî Medresesi bölgenin en önemli medreselerinden biri olmuştur.

[119] Ahmet Temir, **a.g.m**, s.499

Rasulev[120]'in yanında öğremin görür.[121] Molla Şerafeddîn ve Molla Muhammed Can medreselerinde şerh-i akaid ve mantık eseri olan *Süllemü'l-ulûm* kitaplarını okur. Taşkent üzerinden Buhara'ya doğru tekrar yola çıkar ve Taşkent'te iki ay kalır. Şerh-i Akaid ve Şerh-i Hikmet-i Ayn derslerine katılır.

1876 tarihinde Buhara'ya gittiğinde, Taftazânî'nin *Tezhîbu'l-Mantık* eserinin şerhini yazan Allâme Devvânî'yi, Molla Abdullâh es-Sertâvî el-Kazanî ve Molla Abdüşşekûr et-Türkmânî'den okur. Fakat bu dersleri okumanın vakit kaybı olduğuna karar vererek Buhara'dan ayrılır ve ikinci kez Taşkent'te gider. Taşkent'te bazı alimlerden ders alır. Kaldığı misafirhanedeki bazı tasavvuf ve siyer kitaplarını inceleyen Remzî, Peygamber Efendimizi rüyasında görür. Bunun üzerine bölgedeki bir şeyhe tabi olur. Buhara'ya dönmeye karar verdiğinde ise bazı dostları onu Hacca gitmeye teşvik eder. Yola çıkan Murad Remzî, 1878 yılı ortalarında Semerkand, Belh, Celâlâbâd, Peşâver, Lahor yolundan Hicaz'a gitmeye çalışırken, Karaçi'de Ramazan bayramını geçirir, on sekiz gün sonra gemiyle Cidde'ye ulaşır. Hac ibadetini yerine getirdikten sonra Medine'ye gider.

Medine'de Emin Ağa, Şifa ve Mahmudiye medreselerinde hadis, fıkıh, tefsir derslerine devam eder. Tasavvuf kitaplarını dikkatle okumaya devam eden Remzî, hemşehrisi bir alimle *et-Tazvih* adlı eserin şerhi olan *et-Telvîh* eserini de okur. Aynı sene hafız olan Murad Remzî, Medine alimlerinden icâzet alır.

Medine'de kaldığı dört yıl müderrisler, kütüphaneler ve mesken açısından memnun olsa da, bu süre içinde Osmanlı-Rus savaşı yüzünden Kazan ve Türkistan'dan hacılar gelemediği için onlardan gelebilecek yardım kesilmiştir. Bundan dolayı bu yılları zorluklar içinde geçirmiştir.[122]

---

120 Zeynullah Rasûlî, 1833 tarihinde İdil-Ural bölgesindeki Troytsk'de dünyaya geldi. Troystk'da eğitimini aldı. İlk önce Nakşibendî-Müceddidî'ye intisab ettikten sonra İstanbul'da tanıştığı Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin müridi oldu. Troytsk'a dönüşünde Gümüşhânevî'nin halifesi sıfatıyla irşad faaliyetine başladı ve kısa zamanda etrafında birçok mürid toplandı. Troytsk'nın bir ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Ayrıca Resûliye Medresesi de bölgenin önemli medreselerinden biri olmuştur. 1917 yılında vefat etmiştir.

121 M.Kemper, **Sufis und gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1899:Der İslamische Diskurs unter Russischer Herrschaft**, Berlin 1998, s.10

122 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.500

3.5 NAKŞİBENDİLİĞE İNTİSABI

Nakşibendiliğin Müceddiye kolundan olan Şeyh Muhammed Mazhar'a[123] intisab eder. 1883 tarihinde rahatsızlığı için hocasından izin alarak memleketine dönen Remzi, aynı sene içinde geri dönerek Mekke'ye yerleşti. Burada Şeyh Abdülhamid Dağıstani[124]'nin sohbetlerine katılarak, hadis kitaplarından *Sünen-i Davud*'u okudu.

Medine'de Şeyhi Muhammed Mazhar'ın yanına dönmeye karar veren Murad Remzi, şeyhinin vefat haberini alınca geri döner ve Dağıstani'nin derslerine devam eder. Fakat Şeyh Abdülhamid ed-Dağıstani'de aynı sene içinde vefat eder. Bu hocasının da vefatı üzerine çok üzülen Remzi, Hindistan'a gitmeye karar verdiği esnada şeyhi Abdülhamid Dağıstani'nin makamına Mekke müftüsü Mevlana Seyyid Muhammed Salih Zevavi[125] geçince onun sohbetine devam eder.[126]

Medine'de bulunduğu sırada Hocası Şeyh Muhammed Zevavi bir kafile ile müşterek bir hilafetname gönderse de buna layık olmadığını belirttiği bir mektup yazarak kabul edemeyeceğini belirtir, fakat hocası kabul etmez. Mekke'ye döndüğünde ise hocası, ona hırka giydirir ve sözlü olarak tekrar icazet verir.

Mevlana Muhammed Salih Zevavi'nin seyahate çıktığı dönemde kaygı ve üzüntüye düşen Murad Remzi, Farsça *Reşahat* eserini Arapçaya çeviririr. Daha sonra Arapça çevirisini yaptığı *Reşahat* eserinin Mekke'de basılması için parasını Şeyh Zevavi cebinden verir. *Reşahat*'in çevirisini çok beğenen Hocası bundan sonra

---

123 Muhammed Mazhar, 1832 tarihinde Delhi'de dünyaya geldi. Dedesi Mevlânâ Ebu Saîd, babası ise Ahmed Saîd-i Fârûkî'dir. Eğitimini dedesi ve babasından aldı. İngilizlerin Delhi'de bulunduğu dönemde ailesiyle Hicaz'a hicret etti. Babasından sonra yerine geçip, vefatına kadar talebe yetiştirmeye devam etti. Baba ve dedelerinin hayatlarını kaleme aldığı eseri *Menâkıb-ı Ahmediyye ve'l-Makâmât-ı Saîdiyye* 1864'te Delhi'de bastırılmıştır.

124 Abdülhamîd bin Hüseyin Şirvânî Dağıstânî; ilim tahsiline küçük yaşlarda başlayarak, İstanbul ve Mısır gibi ilim merkezlerinde eğitimine devam etti. Mekke'ye hicret eden Hindistan evliyalarından Ahmed Saîd-i Fârûkî'nin daha sonra halifesi ve aynı zamanda oğlu Muhammed Mazhar'ın talebesi oldu. Muhammed Mazhar, Dağıstânî'yi halife tayin ettikten sonra ömrünün sonuna kadar Mekke'de ders verdi ve tasavvuf talebelerinin eğitimi ile meşgul oldu.

125 Muhammed Salih Zevavî, Kabe'de müderris olup Ayn-i Zübeyde (Zübeyde Hatun kuyularının) yönetim kurulunda başkanlık görevi yapmıştır. *Buğyâtü'r-râğibîn ve kurratü ayn-i ehlü'l-beledi'l-emîn adlı eseri El-cevheratü's-seyyidetü Zübeydetü Ümmü'l-Emîn* eseriyle birlikte 1330 tarihinde Matbaatü'l-Hayriyye'de basılmıştır.

126 "Muhammed Murad Kazanî", **Evliyalar Ansiklopedisi,** (Türkiye Gazetesi) İhlas Gazetecilik Holding A.ş., İstanbul 1992, C.IX, s.61

Mektûbât eserini de çevirmesini söyler. Remzi bu işin zorluğundan dolayı Hocasına özür beyan etse de, kabul etmez ve şöyle der; "*Meşayihin hürmetine Allah sana yardım eder.*" [127] Böylece eseri Arapçaya çevirir. Birçok alim bu çevirinin, yapılanlar içinde en iyisi olduğunu kabul eder.

"Şeyh Abdülhamid Dağıstani'nin ve Şeyh Muhammed Salih Zevavi'nin vefatı ve vasiyyetleri üzerine, onların talebeleri, müridleri tarafından Murad Remzi halife olarak seçilmiş ve bu iki hocanın tarikat halkalarını birleştirerek yıllarca başarı ile ders okutmuştur."[128]

Kırk seneden fazla[129] büyük Tatar-Başkurt cemiyyetinin bulunduğu[130] Mekke'de yaşayan Murad Remzi, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye* ve *Fusûsü'l-Hikem* eserlerini ve şerhlerini okuyarak İbn Arabî ve İmam Rabbani'nin görüşlerine vakıf olduğunu ifade eder.[131] Ayrıca Remzi, tefsir, hadis, siyer, meşayih ve ulema biyografilerini ve milletlerin tarihini okumaya ve bunları müridleri ile müzakere etmeye devam etmiştir.[132] Ahmet Temir'in babası Muhammed Reşîd Cârullah gibi birçok öğrencisi olmuştur.

1880 tarihinde Mekke'de iken diğer hacılar ve evden gelen mektuplar aracılığıyla önce annesinin, bir yıl sonra da babasının ölüm haberini almıştır.[133]

3.6 İLMİ SEYAHATLERİ VE MÜCADELE HAYATI

Murad Remzi, kütüphane ve arşivlerde tarihle ilgili araştırma yapmak ve belgeler elde etmek için; 1902, 1904, 1907, 1909 ve en son 1914'te ise bütün ailesi ile Mekke'den İstanbul, Kazan ve Türkistan'a seyahat etmiştir. Son seyahatinde eşi Esma ve çocuklarını bir akrabasının yanına bırakarak oğlu Fehmi Murad ile

---

127 İmâm-ı Rabbânî**, a.g.e,** s.188-189

128 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.502

129 Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm:Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müşrikin**, Beyrut 1396/1976, Dârü'l-ilm li'l-Melayin 1992, C.VII, s.95

130 M.Kemper, **Sufis und gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1899:Der İslamische Diskurs unter Russischer Herrschaft**, Berlin 1998, s.10

131 İmâm-ı Rabbânî**, a.g.e,** s.191

132 İmâm-ı Rabbânî**, a.g.e,** s.191

133 Илья Зайцев, "Murad Remzi ve Armin Vambery", **Journal of History School (JOHS),** Çev:Tevfik Orkun Develi, September 2016 (Çevrimiçi) http//www.johscool.com, yıl 9, S. XXVII, s. 635.

Türkistan'a gitmiştir.[134] Taşkent, Buhara, Kokand, Nemengan, Endican bölgelerinde[135] araştırmalarına devam etmiş ve Türkiye'ye dönmek için yola çıktıklarında 1914'te Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Bu durumda Rusya'da mahsur kalarak bir sene Kazan'da ikamet ettikten sonra, katıldığı bir Türkmen isyanında yakalanıp tutuklanarak,[136] Orenburg civarındaki teyzesinin oğlu Musliheddin Nogaybek'in bulunduğu Töz Tübe kasabasında, 1915-1917 yılları arasında sivil esir olarak Rus hükümeti tarafından burada ikamete mecbur tutulmuştur.[137]

Şubat devriminden[138] sonra, Rusya Kazan'daki Müslüman İlim Adamları Kongresine Orenburg yetkilisi olarak katılır. [139]

1862-1877 tarihleri arasındaki Dungan İsyanı'na[140] da katılmıştı.[141]

İç savaşta da yer alan Remzi, ailesi ile birlikte *"1919'da çok ağır şartlar altında Doğu Türkistan'a çıkabilmişler ve Çögecek ahalisinin büyük yardım ve ricası üzerine imam ve müderris olarak bu şehire yerleşmişlerdir. Böylece Murad Remzi 1914'ten sonra bir daha Türkiye'ye ve Hicaz'a dönemeyecek 2 Nisan 1934'te Çögecek'te 80 yaşında iken vefat etmiş ve orada defnedilmiştir."* [142]

---

134 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.504

135 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.504

136 M.Kemper, **Sufis und gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1899:Der İslamische Diskurs unter Russischer Herrschaft**, Berlin 1998, s.10

137 Ahmet Temir, **a.g.m**, s.504

138 1917 yılında Rusya, ekonomik güçlükler ve askeri başarısızlıklarla uğraşmaktaydı. Şubat ayında halkın hayat pahalılığına karşı başlattığı gösteriler, sonuçta bolşeviklerin çağrısı ile genel greve gidilmesine sebep oldu. Çarın askeri müdahale emrinin uygulanması, askerin subaylarına karşı gelmesine ve halkla birlikte devlet dairelerini ve silah fabrikasını işgal etmesine neden oldu. Bu olayların sonucunda çar tahttan feragat etti, iktidarı ele geçiren Bolşevikler böylece Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini kurdu. Devrim hareketi Şubat ayında başladığı için bu olaya "Şubat Devrimi" denir.

139 M.Kemper, **a.g.e,** s.10

140 1862-1877 yılları arasında Çin'deki müslümanlar tarafından, dinsel ve ırksal ayrılıklara karşı yapılan isyandır.

141 M.Kemper, **a.g.e,** s.10

142 Ahmet Temir, Doğumunun 130. Ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi, 1854-1934, **TTK Belleten**, L/197, 1986, s.504

Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinde Murad Remzi'nin en son İstanbul'a 1926'da geldiğini ve 5 Ekim 1935'te de vefat ettiği bilgisini paylaşır.[143]

3.7 MURAD REMZİ'NİN GÖRÜŞLERİ

Murad Remzi, Rusların Türkler hakkındaki siyasetleri nedeniyle milletine tarihlerini öğretmek ve tarih bilincini yerleştirmek için çabalamıştı. Rusların bu tutumundan dolayı da siyesetle ilgilenmişti. Murad Remzi'nin hatıralarını okuma şansı bulan Ahmet Temir hatıratına dayanarak, "*Murad Remzi, siyaseti sevmediği halde mecburi olarak bu yola atıldığını, Çarlık Rusyasının Kazan, Türkistan ve Türkiye'ye karşı yürüttüğü istila siyaseti yüzünden, gerek Rusya içinde ve gerek dışındaki dergi ve gazetelerde bazan açık, bazan kapalı imzalarla pek çok makale ve risaleler yayınladığını…"* [144] belirtir. Bu makaleler hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca devrin Halifesi Sultan Abdülhamid'in icraat ve idaresini beğenmeyen Murad Remzi ve arkadaşları, Halife aleyhinde yazılan yazıları gizlice okuyup incelediklerini anlatmaktadır. "*Bu gibi matbuatı okumakla bazan kanaat etmeyerek bizzat kendim nam-ı müstearla makaleler yazardım. Bu suretle siyaseti ve siyaset alemini sevmediğim halde, mecburiyet tahtında muztar olarak kalemimi yürütürdüm. Fakat, ne İttihat ve Terakki ve ne de Genç Türkler Cemiyetine dahil değilim"* [145] şeklinde de fikirlerini belirtmektedir.

3.8 ALİMLERİN HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Zeki Velidi Togan *Hatıralar* adlı eserinde Murad Remzi'den bahseder. Murad Remzi'nin memleketlisi olarak Hicaz'da yaşayan bir alim olduğunu, babasının ve dayısının dostu olduğunu belirtir. Zeki Velidi, Remzi'nin kendisine Rus muallim okullarına gitmesi, İslam kaynaklarından öğrendiği bilgileri, kendisinin

---

[143] Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan,** Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.542

[144] Ahmet Temir, **a.g.m,** s. 503

[145] Ahmet Temir, **a.g.m,** s. 503

istifade edemediği Rus Tarih kitaplarıyla karşılaştırması fikrini veren kişi olarak anlatır.[146]

Murad Remzi, Medine'de eğitim aldığı dönemde talebelik eden hemşehrisi Abdurreşid İbrahim[147], *Alem-i İslam* adlı eserinde Murad Remzi ile ilgili Mekke'deki hatıralarına yer verir. Mekke'ye hac ibadeti için geldiğinde Şeyh Muhammed Murad Efendinin kendisini karşıladığını ve evine misafir olduklarını anlatır. "*Evinde misafir bulunduğumuz eş-Şeyh Muhammed Murad Efendi, büyük Nakşibendi ve bugünkü asrın büyük alimlerinden olup fazl u kemâli ile maruftur: İmam Rabbanî müceddid-i elf-i sânî hazretlerinin Mektûbât'ını Arabça'ya çevirmiş, Reşahat'ı Arabça'ya çevirmiş, Telfîkü'l-ahbâr isimli Arabça yazdığı tarihi dünyada en muteber tarihlerden ve benzeri bulunmaz güzel bir eserdir. Bunlardan başka matbu va gayr-i matbu Arabça, Farsça, Türkçe eserleri var ve bizce meçhul olan eserleri de şüphesiz olacaktır. Yarım asra yakın Mekke-i Mükerreme'de mücaveret eder: Fars, Arab, Türk dillerinde, ana-dili gibi konuşur ve yazar. Usûl ve furûda yed-i tulası (çok geniş bilgisi) olduğu gibi tefsir ve hadîs-i şerifte de büyük melekesi vardır. Lakin ne yazık ki kadr ve kıymeti takdir olunmamış, daima geçim sıkıntısı, bilahare tabiat ve havsalasına dahi tesir etmiştir. Ahir ömründe Mekke'de yapılmış bir Tatar hacı evine kapıcılık gibi bir vazifeyle mükellef olmuştur ki, bu da İslâmiyet'te ulema hissesine düşmüş bir zillettir."* [148] Abdurreşid İbrahim, Şeyh Murad Remzi'nin kapıcılık yaptığı hacı evinde yani tekyede[149] kaldıklarını anlatır. Bu görev, hac mevsiminde yapılır ve geri kalan on ay tekyeye kira ödemeden

---

146 Zeki Velidi Togan, **Hatıralar,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/298, Ankara 1999, s.39

147 Abdürreşid İbrahim, 1857 tarihinde Sibirya'daki Tara kasabasında doğdu. İlk eğitimini bölgesindeki medreselerde aldıktan sonra Medine'de eğitim hayatına devam etti. Vatanına dönüşünde usûl-i cedid okulunu açtı. Rus Çarlığının Türklere yaptığı baskı ve zulümleri duyurmak için kitaplar ve çeşitli dergilerde makaleler yayınladı. Abdürreşid İbrahim, Rusya'da Türklerin ilk siyasi temsilcisi oldu. Kazanlı aydın ve zenginlerin Rusya'daki bütün Türkleri biraraya getirme faaliyetlerinin başına geçerek, müslümanlara siyasi haklar tanınması ve Türklerin bir ittifak kurması için yoğun çaba sarfetti. Toplantılar düzenleyip bu ittifakın ortak kararlar almasını sağladı. Ayrıca İslamiyet'in Japonya'da yayılması için çalıştı. Birçok eseri olan yazar *Alem-i İslam* adlı eserinde Sibirya, Moğolistan, Japonya, Kore, Çin, Hindistan, Hicaz, Ortadoğu üzerinden İstanbul'da sona eren seyahatini kaleme aldı. 1944 tarihinde Tokyo'da vefat etti.

148 Abdürreşid İbrahim, **Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyyetin Yayılması: Türkistan, Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Uzak Hind Adaları, Hindistan, Arabistan, Daru'l-hilafe,** sadeleştiren: Ertuğrul Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, C.2, s.487-488

149 Mekke'de hacıların kaldıkları yerlere denir (Alem-i İslam)

kalınırdı. Şeyh Murad'ın kaldığı tekye ise, Abdurreşid İbrahim'in ifadesine göre; "*Mekke'de mevcut tekyelerin de en mükemmeli ve en muntazamıdır."* [150]

1899 tarihinde Kazan'ın tanınmış zenginlerinden Yusuf Diberdief hacca gelmiş, dostu Şeyh Murad Remzi'nin kaldığı küçük ve havasız evinde misafir olmuştu. Burada ki rahatsız durum üzerine, "*İstanbul'a taşınmaya hazırlanan Dr. Mustafa Hayri'nin yeni yapılmış evini satın alarak Murad Remzi'ye ve ahfadına vakfetmiştir."* [151]

Volga- Ural bölgesi sufi ve alimler hakkında iki kaynak vardır. Bunlardan biri, "Unikate" [152] *denilen el yazması eserler, diğeri de 18. ve 19. yüzyıllarda bölge için önemli alimlerin eserleridir. Bu eserler ise; Şihabüddin Mercani'nin Müstefâdü'l-ahbâr'ı, Rızaeddin Fahreddin'in Atar'ı ve Murad Remzi'nin Telfîkü'l-ahbâr'ıdır.*[153] M. Kemper'in bu ifadeleri Murad Remzi'nin eserinin önemini gösterir mahiyettedir.

"Murad Remzî, uzun zaman Haremeyn'de kalıp Nakşî şeyhi olarak faaliyet göstermesi ve öğretimle meşgul olması, resmî bir görevde bulunmaması, gerek kendi memleketi gerek Türkiye'deki fikir ve siyaset çevrelerinden uzak kalması sebebiyle Şehâbeddin Mercânî, Mûsâ Cârullah, Âlimcan Barudî, Rızâeddin Fahreddin, Gaspıralı İsmâil, Akçuraoğlu Yusuf ve Zeki Velidi Togan gibi bölgenin diğer ilim ve fikir adamları kadar tanınmamıştır."[154]

3.9 TARİH ARAŞTIRMALARI

Şeyh Murad Remzi'nin tarihe olan ilgisi ise ilk öğretmeni annesi sayesindedir. Ona masallar, cin, dev ve benzeri ile ilgili hikayeler değil, büyük şahsiyetlerin, bahadırların ve özellikle Türk ve İslam kahramanlarının mücadelelerini ve hayat hikayelerini anlatırdı.[155] Kazan ve Troyski medreselerinde, Başkurt ve Kazak sahralarında, Taşkent'te tarih kitaplarını, Semerkant ve Buhara'da tarihi

---

150 Abdürreşid İbrahim, **a.g.e,** s. 489
151 Ahmet Temir, **a.g.m,** s. 501
152 "Tek nüsha" demektir.
153 M.Kemper, **a,g,e**, s.487-488
154 Ahmet Özel, **a.g.m**, s.568
155 Ahmet Temir, **a.g.e,** s. 501

eserleri inceleyerek bilgisini arttırdı.[156] Buhara'ya birlikte seyahat ettikleri Altaylı Giray Şeyh Abdülmü'min İşan'ın da bu konuda ona tesiri olmuştu. Murad Remzi, İşan'dan "Benim aziz atam" diye hürmet ve sevgi ile bahsederdi.[157]

Tarihle ile ilgili yıllarca süren araştırmaları sonucunda, *Telfîkü'l-ahbâr* ve *Telkîhü'l-âsâr fî Vakayı'i Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar* adlı eserini Arapça olarak yazmıştır. Remzi, oğlu Fehmi Murad'ın kaleme aldığı hatıralarında bu konu hakkında şunları aktarmaktadır; *"Rusların, biz Türk ve İslam ahalisine ve memleketlerine yaptıkları ve yapmakta oldukları zulmü umum alem-i İslama bildirmek için iki ciltten ibaret olan Türk ve Tatar tarihini Arapça yazarak neşre muvaffak oldum. Bu eserim, 1908'de Rusya'da Orenburg şehrinde Vakit ve Şura matbaasında basılmıştır. Petersburg'da olan merkez Rus sansürü önce bu kitabın neşrine müsaade etmedi. Fakat aslen Buriyat Kalmıklarından olup tanassur ederek Ruslar arasında büyüyüp yüksek tahsil görerek tarih fenninde yüksek dereceye çıkan meşhur Profesörün yardım ve müsaadesiyle gayri resmi olarak neşrine muvaffık oldum. Ve bu da bu suretle oldu…"*[158]

3.10 TELFÎKÜ'L-AHBÂR ADLI ESERİNE YAPILAN ELEŞTRİLER

Remzi'nin eseri Rusya'da yasaklanmış ve toplatılmıştır. Kitabın yasaklanmasının gerekçeleri ise, "*güçlü bir milliyetçi duygusunun hakim olduğu eserde, Rusları Ye'cüc ve Me'cüc olarak göstererek"* [159], Müslüman Türk halklarını birleşmeye çağırması ve Müslümanları Ruslara karşı tahrik etmesi,[160] "*Çar Alexander'a ve Ortodoks Kilisesi'ne hakaret etmesi"* [161], "*II. Katerina hakkında özensiz ve aşağılayıcı ifadelerin yer alması, Majesteleri Maria Fyodorovna'nın İmparatoriçe olarak anılması, Rusyalı Müslümanların ajite edilmesidir*."[162] Bu gibi

---

156 Ahmet Temir, **a.g.e,** s. 501
157 Ahmet Temir, **a.g.e,** s. 501
158 Ahmet Temir, **a.g.e,** s. 503
159 Hamid Algar, **Nakşibendilik,** Hazırlayan: A.Cüneyd Köksal, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 384
160 Hamid Algar, **a.g.e,** s. 384
161 Hamid Algar, **a.g.e,** s. 384
162 Илья Зайцев, "Murad Remzi ve Armin Vambery", **Journal of History School (JOHS),** Çev:Tevfik Orkun Develi, September 2016 (Çevrimiçi) http//www.johscool.com, yıl 9, sy. XXVII, s. 635.

nedenlerle sansürlenen ve yasaklanan kitabın Rus kütüphanelerinde bulunması zorlaştırmıştır.

Muhammed Murad Remzi'nin çalışması, özel ilgiye mazhar olmasının yanında tarihçiler tarafından fazla bilinmemekte ve kitabın nüshalarına sansür uygulanmasından dolayı Rusya'daki kütüphanelerde nadiren rastlanabilmektedir.[163]

Budapeşte'deki Macar Bilimler Akademisi kütüphanesinde, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında dilbilimci, tarihçi, bilim insanı Armin Vambery'e ait koleksiyonda bir kopyası bulunmaktadır.[164]

Remzi'nin eseri hakkında farklı görüşler vardır. Bazı yazarlar oldukça sert eleştiriler yapmıştır. *"N. F. Katanov, Remzi'nin 'ön yargılı ve yanlış hükümlerini' eleştirirken, kitabın Rusyalı Müslüman âlimler hakkında ham veriler sunduğu için bir nebze bilimsellik taşıdığına kanaat getirmişse de eserin genel manada oldukça peşin hükümlü ve bilimsel değerden yoksun olduğunu ifade etmiştir. A. Ubeydulin'in yazdığına göre 'Müslüman önyargısı ve Avrupaî metotlar karşısındaki cehaleti, bu amatör tarihçinin bir özelliğidir.' V. A. Gordlevski'ye göre 'o yalnızca Ş. Mercânî'yi derleyen biridir.' Çalışmanın bu yönüne dikkati çeken bir diğer isim de M. H. Yusupov'dur. ''*[165]

Bu yazarların görüşlerinin aksine, *"Şura dergisinde Murad Remzi'nin çalışmasını haber veren bir yazı kaleme alan Rızaeddin Fahreddinov, 'nihayet milletimiz bu değerli çalışmayla kendi tarihine ayna tutmuştur' diyerek, kitabı 'ulusal mirasın bir parçası' olarak ilan etmiştir."* [166]

Zeki Velidi Togan, yazarı Mercani ve Halidi gibi Tatar halkının en önemli tarihçileri arasında gösterir.[167] Togan, Remzi'nin eserindeki görüşlerine katılarak şunları aktarır; "*Bütün Türk tarihini koyu bir milli bir gurur ile anlatmış, daima 'Yecuc ve Mecuc' tesmiye ettiği Ruslara karşı derin bir intikam hissi beslediğini alenen söylemiş, milli hayatı ancak milli istiklal şeklinde telakki ettiğini*

---

163 Илья Зайцев, **a.g.e**, s.635
164 Илья Зайцев, **a.g.e**, s.635
165 Илья Зайцев, **a.g.e**, s.636
166 Илья Зайцев, **a.g.e**, s.636
167 Илья Зайцев, **a.g.e**, s.636

anlatmıştır. O tarihi kendi milletlerine vatan hamiyeti, insani mürüvvet ruhu, Ruslara karşı nefret hissi aşılamak fikriyle yazdığını söylerken Kazanlılardan bazı zümreler arasında Rus hakimiyetinin güya alemin hilkatinden beri gelen bir hakimiyet gibi telekki olunmasını şiddetle tenkit ediyor. O Rusya tâbii Türklerin Rus hayat şeraitine alışarak Rusların dağıldığı her yere dağılmalarını, Sibirya'da..., Uzakdoğuda Mançurya'da...İç Rusya'da, Moskova ve Petersburg'da hatta Tver gibi halis Rus şehirlerinde ve Finlandiya'da müslüman Türk mahalleleri teşekkül edip camiler bina olunmuş olmasını 'tefarruk ve teşettüt' sıfatıyla teessüfle anlatır. Onca Rusun tazyikine mukabele edilemediği takdirde tevessül edilecek yegane çare 'Şarka hicrettir'. Türk kavimleri tarihte şeceatleri sayesinde nam kazanmışlar, fakat tedbirsizlik ve siyaset bilmemek yüzünden cihandaki mevkilerini kaybetmişlerdir. 16.ncı asırda dağınıklık, dahili fesat Rus esareti yoluna sevketmiştir; Türkleri zillet, meskenet, teşettüt belalarından ve inkırazdan ancak bir milli bayrak altında birleşmek kurtarabilir." [168]

Şeyh Zeynullah ise, "*Müslümanların Hıristiyanlaştırılması için, Rusların ilmi sadece kendi tekellerini alıp kendi dinlerine mensup olmayanları cahilleştirerek amaca daha kolay ulaşmak istedikleri*"[169] konusunda Murad Remzi ile aynı fikirleri paylaşıyordu.

3.11 MURAD REMZİ'NİN, TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI'İ KAZAN VE BULGĀR VE MÜLÛKİ'T-TATAR ADLI ESERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Telfîkü'l-ahbâr adlı eser bir mukaddime, dört bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Murad Remzi, eserinde bir başlık altında konuyu açıklarken, çeşitli yazarlardan bilgiler vermektedir. Bu bilgiler içinde hemfikir olanları belirtir, yeri geldiğinde de eleştirilerde bulunur. Sonuçta "Bende Derim" başlığı altında, konuya dair aynı fikirde olduğu görüşleri ya da kendi görüşlerini dile getirir.

---

168 Zeki velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan,** Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.542

169 Hamid Algar, **a.g.e,** s. 384

Mukaddimede; Murad Remzi insanın geçmişini öğrenme ihtiyacının doğuştan geldiğini belirterek, Kazan ve Bulgar'ın tarihi hakkında yeterli bilgi bulunmadığını ifade eder. Tarihçilerin, Kazan ve Bulgar tarihine dair inceleme yapmaları ve öğretimine önem vermelerine rağmen, eser ortaya koymamalarının da nedeni arar.

Türk topraklarının Rus hakimiyetine girdikten sonra Rusların Türkleri, Türklükten uzaklaştırmaya çalıştığını, bu durum karşısında Türklüğü anlatmak ve Rus hakimiyeti altındaki halkları uyandırmak için bu eseri kaleme aldığını belirtir. Bu konuda yazılan ilk eserin Şihabüddin Mercani'nin *Müstafâdü'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar* eseri olduğunu, eline geçen nüshasında[170] sadece Rusya'nın istilasına kadar olan kısmın olduğunu, yazarın bulunduğu tarihe kadar eserde bilgi bulunmadığını anlatır. Bununla birlikte Türklerin yaşadığı toprakların genişliği, çeşitli devletler kurmaları vb. nedenlerden dolayı bu coğrafyaya ait tarihin hepsinin yazılmasının güçlüğünü de ortaya koymaktadır. Tahirü'l-Mevlevi'nin *Kazan ve Bulgar Tarihi* adı altında bir kısmını tercüme ettiği mukaddimede; eserin yazılış nedeninden sonra, Türklerin nesebi, yaşadıkları bölgeleri, meydana getirdikleri kabileleri, ahlaki özellikleri, savaş becerileri, dini inanışları ve eğitimleri, bir medeniyet olduklarının kanıtı niteliğindeki edebiyat ve felsefedeki önemli ilim adamları, diğer devletlerle özellikle Çin ile olan ilişkilerine dair bilgiler vermektedir. Ayrıca İslam öncesi Orta Asya ve Maveraünnehir bölgelerinin hangi devletlerin hakimiyeti altında olduklarını, Hunlardan, Hunlar ile Persler arasındaki savaşlardan, Perslerin Çinlilerden önce Türklere karşı sed inşa ettikleri gibi konuları aktarır. Avrupa Hunlarından özellikle meşhur Hun hakanı Atilla'dan ve Avrupalılar ile olan ilişkilerinden, Rusya'nın ortaya çıkışı, Kıpçaklarla olan ilişkileri, Avarlar, Hazarlar, Macarlar ve Ar kavimden de bahseder.

Birinci maksadda; Bulgarların kökeni, tarih sahnesindeki yerleri, hükümdarları ve yaptıkları savaşları, Tuna ve İtil Bulgarları'na ayrılışları, Bulgarlardan sonra bu topraklarda Tatarların ortaya çıkışı ve son olarak Bulgar ulemalarının isimlerine ve tercüme-i hallerine yer verir.

[170] Murad Remzi'nin, Şihabüddin Mercani'nin eserinin tamamına ulaşamadığı görüşündeyiz. Çünkü Mercani, eserinin 1. cildinde Rus istilasına kadar olan dönemi, 2. cildinde ise 18. ve 19. yüzyıldaki Tatar toplumsal kurumlarından ve bu kurumlarda görev yapan kişilerin hayat hikayelerine yer vermiştir.

İkinci maksada Tatarların ortaya çıkışı ve Bulgar topraklarını istila etmeleriyle başlayarak, Oğuz Han'ı ve Türk Hakanlarını anlatır. Tahirü'l-Mevlevi'nin tercüme ettiği bu bölüm özellikle Cengiz Han'ın nesebi, Cengiz'in geniş bir coğrafyayı istila etmesinin nedenlerini, Cengiz'in mirası, soyundan gelen hanlar hakkındaki bilgileri içerir. Batu Han'ın Rus topraklarını işgali, bölgedeki Knezlerle olan ilişkileri, Güyük Kaan ve Batu arasındaki ilişkileri ile Tatarlar arasında ilk müslüman olan Berke Han'dan ve onun Hülagü arasındaki savaşlarından, rahiplerin bu dönemde Tatar topraklarındaki faaliyetlerinden, Berke Han'dan sonra gelen hanlardan ve Tatarların başkenti Saray'ın meşhur alimlerinin isimlerini ve terceme-i hallerini dile getirir.

Üçüncü maksad; Kazan Hanları, Rusya ile yaptıkları muharebeleri ve Rusya'nın Kazan'ı istilası hakkında bilgileri aktarır.

Dördüncü ve son maksad ise; Rus hakimiyeti altına giren bölgelerin durumu, Rus hükümdarları, Rusların hristiyanlığı kabulü, müslüman topluluklar üzerinde hristiyanlaştırma politikaları, Misyonerler Cemiyeti gibi cemiyetler vasıtasıyla yapılan baskılar, camilerin yıkılması, bu durum karşısında isyan eden Molla İşbuladı gibi isyanları, Pugaçev İsyanı'ndan sonra, II. Katerina döneminde müslümanlar üzerindeki baskıların kısa bir süreliğine olsa da azalması ve bu kısa süre içinde kurulan ve müslümanlara okul ve cami gibi hizmetler sağlayan İslam Cemiyeti Mahkemesi'nin kurulması, Kazan bölgesinde medrese eğitimine eleştirileri yanında yenilikçi söylemlere de eleştirileri ile birlikte, bölge halkının yaşam tarzları ve geleneklerini, yapılan nüfus sayımlarının bu coğrafyadaki müslüman sayısını yansıtmaktan uzak olduğuna dair görüşlerini ifade eder. Bundan başka Rusya topraklarında yaşayan 205 müslüman alimin terceme-i hallerini aktardıktan sonra, Hatime'de Kırım ve Kazak Hanları hakkında bilgiler verir.

3.12 ESERLERİ

Murad Remzi'nin hocası Muhammed Salih Zevavi'nin isteği doğrultusunda kaleme aldığı ve ilim dünyasında tanınmasını sağlayan en önemli eseri, *el-Mektûbât: ed-Dürerü'l-meknûnâtü'n-nefise*'dir. İmam Rabbani'nin *Mektûbât* adlı eserini Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir. Birinci cildin kenarında İmâm-ı

Rabbânî'nin biyografisi, ikinci cildin kenarında İmâm-ı Rabbânî'ye ait "*Risâletü'l-Mebde' ve'l-me'âd"* ın Arapça tercümesi, üçüncü cildin kenarında Muhammed Bek el-Özbekî'nin *Mektûbât* 'a yönelik itirazlara cevap olarak yazdığı "*Atıyyetü'l-Vehhâb el-fâsılatü beyne'l-hatâ ve's-savâb*" adlı eseri vardır. [171]

İlk tercüme eseri olan *Reşehât-ı aynü'l-hayat***,** Fahreddin Ali Safî'nin**,** Nakşibendî şeyhlerinin biyografisine yer verdiği Farsça eserinin Arapçaya tercümesidir. *Reşahat*'e ek olarak kaleme aldığı *Nefâ'isü's-sânihât fî tezyîli'l-bâkıyâti's-sâlihât* ise, Hicaz'daki Nakşîlik hakkında değerli bilgiler içermektedir.[172] Kuran Tefsiri eseri, *Tenzihü'l-Keşşaf ammâ fihi mine'l-i'tizâl ve'l-inkişâf '* tır. Diğer eserleri ise; *Meşâye'atü Hizbi'r-rahman, Mevlidü'n-Nebî, İnsaf, Hürriyet Kasidesi, es-Sarfü'l-Arabî, en-Nahvü'l-Arabî, el-Aruz* ve *Türkçe Kur'an Tercümesi '*dir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) da, Osmanlıca makaleler veri tabanında yaptığımız araştırmada Muhammed Murad Remzi'ye ait toplamda 18 makaleye ulaştık. Bu makaleler, Sebilü'r-reşad, Tearüf-i Müslim ve Din ve Maişet dergilerinde yer almaktadır.

Sebilü'r-reşad dergisinde, "*Ta'rib-i Mektûbât İmam Rabbânî* "[173] adlı bir yazısı vardır. Bu yazıda *Mektûbât* eserini Arapçalaştırdığını ve çok beğenildiği için yeni baskısının yapılacağına dair bilgi verir.

Tearüf-i Müslim adlı dergide ise, "*Asya- Gi- Kay Cemiyeti Riyaseti Tarafından Gönderilen Mektub Münasebetiyle"* [174] adlı makalesinde, Japonya'da İslamiyetin terakkisi ve yayılması için düşünülen üç yol hakkında kendisine sorulan görüşlerini belirtir.

---

171 Ahmet Özel, "Muhammed Murad Remzî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul 2007, C.XXXIV, s.566-568

172 Ahmet Özel, **a.g.m**, s.567

173 Muhammed Murad Remzi, "Abdülaziz İmam Rabbani, Ta'rib-i Mektûbât El- İmam, El-Rabbani", **Sebilü'r-reşad,** Darülhilafe: Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul: Eşref Edip, 22 Mayıs 1329(1911), C.XII, sy.299, s.244

174 Muhammed Murad Remzi, "Asya- Gi-Kay Cemiyeti Riyaseti Tarafından Gönderilen Mektub Münasebetiyle", **Tearüf-i Müslimin,** İstanbul: Ahmed Taceddin, Yakub Kemal, 11 Teşrin-i Sani 1326, C.I, sy.23, s.365-366

Din ve Maişet dergisinin 4. sayısında Andelib mahlası ile "*Hayy Ale's-siyânet*" [175], 47. sayısında Muhammed Murad Mekki Taif'ten imzasıyla "*Nasihat li-erbabü'l-diyanet* "[176] adlı makaleleri yer almaktadır.

Din ve Maişet adlı dergide aynı zamanda, "*Musaga Mekke Polemiti* "[177] başlığı altında 14 makale neşretmiştir. Musa Carullah'ın "Rahmeti ilahiyenin umumiyeti"ne[178] dair görüşlerine; "*Şüphesiz Allah katında din İslam'dır*" [179] ve "*Kim İslam'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır*"[180] gibi ayetleri temel alarak reddiye kaleme almıştır. Bu makaleleri, bazen Muhammed Murad Mekki, bazen Muhammed Murad 'Taif', bazen de Muhammed Murad Mekki Taif'ten imzalarıyla yazmıştır.

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde yaptığımız araştırmalarda, Muhammed Murad Remzi hakkında herhangi bir belgeye rastlamadık.

---

175 Andelib, "Hayy Ale's-siyânet", **Din ve Maişet**, [y.y.] : Mehmed Veli Hüseyinef, 1328- ?. sy.4, s. 57-59

176 Muhammed Murad Mekki, "Nasihat li-erbabü'l-diyanet", **Din ve Maişet**, [y.y.] : Mehmed Veli Hüseyinef, 1328-?. sy.47, s. 744-747

177 Muhammed Murad Remzi, "Musaga Mekke Polemiti", **Din ve Maişet**, [y.y.] : Mehmed Veli Hüseyinef, 1328-?. sy.30,31,32,35,36,37,39,40,41,42,45,46.

178 Musa Carullah'ın fikirleri hakkkında bkz. Ahmet Kanlıdere, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eserleri- Fikirleri, Dergah Yayınları,** İstanbul 2005, s.185-241

179 Ali imran 3/19

180 Ali imran 3/85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ, DEFTER 1 VE DEFTER 2'NİN LATİNİZESİ

4.1 LATİNİZE YÖNTEMİ

Çalışmamızda eserin latinizesinde bazı yöntemler takip ettik. İlk olarak eserin latinizesinde basit transkripsiyon yapmayı tercih ettik. Latinizede yazım birliği sağlamak için kelimelerin yazılışlarında *Kamus-i Türki*'yi esas aldık. *Kamus-i Türki*'de bulamadığımız kelimeler için *Lügat-ı Çağatay*, *Lügat-ı Remzî*, *Lehce-i Osmânî* gibi farklı sözlüklerden de yardım aldık. Sözlüklerde yer alan kelimelerin yazılışlarına uygun olarak Arapça ve Farsça kelimelerde yer alan uzun sesli harfleri (â, î, û) şeklinde, (غ) gayın ve (ق) kaf harfinden sonra gelen uzun sesli harfleri de (ā, ī, ū) şeklinde gösterdik. Yine Arapça ve Farsça kelimelerin sonunda yer alan (ء) hemze için (') apostrof işaretini (Ör. re'y, şey', hata') ve (ع) için (ʻ) ters apostrof işaretini (Ör. iddiâʻ, itâʻat) şeklinde belirttik. Türkçe kelime sonlarında bulunan b, c, d, g ünsüzleri p, ç, t, k'ye dönüştürdük. Özel isimleri belirtmek için büyük harfle yazdık (Ör. Çin, Cingiz v.b). Metin içinde geçen şahıs ve yer isimlerini Osmanlıca yazılışlarını esas alınarak okuduk. Ayrıca okuyuculara yardımcı olması için, bu şahıs ve yer isimlerinin Osmanlıca yazılışlarını dipnotta yazdık. Osmanlıca okuyuşundan emin olamadığımız kelimelerin okuyuşundan sonra (?) şeklinde soru işaretiyle belirttik. Metin içinde okuyamadığımız kelimelerin bulunduğu yerleri (...?) şeklinde ifade ettik. Mütercimin esere katkıları olan bölümlerde, mütercime ait notların sonunda kendisinin yazdığı "Mütercim" ibaresi geçmektedir. Bu şekilde belirtilmeyen yerlerde ise (Mütercim) şeklinde parantez içinde yazdık. Mütercim metinde bugünkü anlamda dipnot sayısı vermediği için, metinde dipnotları gösteren (*), (:), (1), (2) şeklinde işaretler bulunmaktadır. Metin içerisinde dipnotlarda ilk önce orijinal metinde yer alan bu işaretlemeleri belirttik. Tahirü'l-Mevlevi'nin üzerini çizdiği cümlelerin latinizesini de dipnotta yazdık. Metin içinde sayfa numaraları verilmemiş sayfalarda dipnot bilgileri verilmiştir. Latinize sırasında dipnotu ait olduğu sayfada yazdık. Sayfa numaralarını [ ] işareti içinde

belirttik. Metin içinde ikinci kez aynı sayfa numarası ile yazılmış sayfalar bulunmaktadır. *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* kendi içinde 1-53 arası sayfa numaralarına, *Defter 1* ve *Defter 2* ise birbirleriyle bağlantılı olarak 1-130 arası sayfa numaralarına sahiptir. Latinizede bu düzen içinde yazılmıştır.

4.2 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *1*

"Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr Fî Vakāyı'i Kāzan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar adlı eserin latinizesi"

Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi

[1] Mensûbiyyetiyle müftehir bulundığımız Türklüğe dâir bir kaç kitabımız var. Lâkin bunların hemân de hepsi Avrupa mü'elliflerinin âsârından ya terceme, yâhud tırâş edilmek sûretiyle tertîb olunmuş şeyler şarklı bir âlimin mahsûl-ı tetebbu'î olmadıkları için ihtivâ eyledikleri ma'lûmât şarkı garb gözüyle ve Türklüğü Frenk gözlüğüyle görmek istemeyenlere ecnebî metâ'î gibi gayr-i milli görünüyor.

Maksadım mu'în bir eserle mü'essirine ta'rîz etmek değildir, samîm-i rûhumdan kopub gelen sâf bir hissî anlatmak istiyorum.

Pek sâfî ve pek tabî'î bulundığım bu hissin teşvîkiyle şarkda husûsiyetle Türklükden bâhis olmak üzere bir şarklı, tercîhen bir Türk tarafından yazılmış ciddi bir eser arıyordum. Kāzan ulemâ-yı meşhûresinden (Şeyh Murad Remzî) Efendinin:

(Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî vakāyı'i Kāzan ve Bulgār ve Mülûki't-Tatar) unvânlı târîhi tesâdüfen elime geçdi. Şeyh Murad Efendinin şöhret-i ilmiyyesini işitmiş, beş on sene evvel İstanbul'a geldiğinde kendisiyle de pek az bir müddet görüşmüşdüm.

Ulemâ-yı meşâyihden fâzıl bir zâtın şu eseri çokdan berî araştırdığım bir kitap olacak idi. Binâ'en-aleyh tedkîke başladım.

Telfîkü'l-ahbâr: Birincisi 712, ikincisi 534 sahîfe olmak üzere iki cildden ibâret.

Bütün müslimân akvâmınca anlaşılmak için olmalı ki arabca yazılmış ve 1908 senesi (Orenburg) da basılmış. Türklük hakkında birçok mâ‘lûmâtı, [2] Türklerden yetişmiş, bize, hattâ Avrupalılara mechûl kalmış hayli zevâtın terceme-i hâli hâvî. Elli altmış kadar Arabca, Acemce ve Türkçe mu‘teber ve mevsûk eserlere müraca‘atla kaleme alınmış. Mü’ellif-i muhteremi, bu eserler ile mü’elleflerin esâmîsini ve irtihalleri târîhini bir cedvelde irâe ediyor. Ve “erbâb-ı mütâla‘anın mutmainn olması, nasıl çalışıp zahmet çekdiğimi anlaması ve kitabımın kadrini bilerek bana d’ûa‘ etmesi için me’hazlarımı gösteriyorum” diyor.

Tedkîkâtım netîcesinde mündericâtını ekseriyyeti i‘tibarıyla fikrime muvâfık bulduğum Telfîkü’l-ahbâr’ının ba‘zı kısımlarını bi’l-terceme Mahfile derc ve terceme etmek istedim. Her vakt i‘tirâfından çekinmediğim aczim mâni‘ olmaya kalkışdı. Cenâb-ı Hakk’dan tevfîkiylesini zahmetim ona galebene çalar ümîdine düşdüm. Anlayabildiğim kadar me’âlini icmâlen Türkçeleştirmeye başladım. İnşâ’allâh ikmâli müyesser olur.

Fî 14 Şa‘bân 342 ve fî 20 Mart 340
Mahfil-i Mecmû‘a-ı İslâmiyyesi sâhibi
Tâhirü’l-Mevlevî

[3] Müslimân mü’elliflerin de’b-i (…?) ittibâ‘an Şeyh Murad Efendi de kitabına ism-i ilâhi ve ta‘zîm-i risâlet-penâhî ile ibtidâ’ ediyor. Târîhden, târîhin menâfi‘nden, efrâd-ı beşerden her birinin memleketine ve milletine dâir ma‘lûmât almaya fıtraten mâ’il olduğundan bahis eyliyor, kendisininde bu meyl-i fıtrayı dolayısıyla Bulgār, Kāzan ve sâir şimâl memleketlerinin ahvâl-i târîhiyyesini öğrenmek için tetebbu‘âtda bulunduğunu, lâkin belli başlı bir esere tesâdüf edemediğinden müteessir olduğunu söylüyor.

Buna sebeb olmak üzere de Bulgār ve Kāzan’dan yetişmiş fuzâlânın mütâla‘a ve ta‘lim ile iktifâ’ ederek eser te’lîfine, husûsiyle târîhi kitaplar tasnîfine ehemmiyet virmemiş olduklarını gösteriyor.

(Kādı Ya‘kûb el-Bulgārî) nin Bulgār ahvâline dâir bir târîhi (İbn Fazlân) nın da bir risâlesi olduğu söylenildiği, hattâ Avrupa müsteşriklerinin her tarafta mükerrer i‘lânlarıyla arandığı hâlde bulunamadığını yazdıktan sonra (Şehâbettin Mercânî) Efendi’nin (Müstefâdü’l-ahbâr fî Târîhi Kāzan ve Bulgār) nâmıyla bir cildini neşr ettiği târîhi gördüğünü (1)[181] lâkin onu da kâfî ve cami‘ bulamadığını ifâde ediyor.

Bunun üzerine etraflıca bir târîh yazmaya karâr virdiğini uzun uzadıya tetebbu‘ât icrâ ederek kitabını bir vech-i âtî bir mukaddeme, dört maksad ve bir hâtime üzerine tertîb eylediğini bildiriyor:

[4] Mukaddeme: Türklerin aslı, menşe’i, intişârı kable’l-İslâm komşusu bulunan ümem ve akvâm ile mâ-cerâsı.

(“Mü’ellif, bu bahsi “muttali‘ olabildiğim kadar” diye takyîd ediyor.)

Birinci maksad: Bulgār memleketinin ahvâlî ve ahâlîsi, Bulgārlıların İslâm’a girmeleri târîhi ve istilâya kadar olan hâlleri.

İkinci maksad: Tatarların bu diyâra gelişi ve mu‘azzam bir devlet teşkil ederek düvel-i sâireye galebe çalışı, dâire-i küfürden çıkıp müslimân oldukları zamanın ta‘yini ve gayr-i müslimânların galebetine kadar geçirdikleri vakâyi‘.

Üçüncü maksad: Kāzan beldesinin tecdîdi ve Rus istilâsına kadar devâm etmek üzere orada bir hükûmet teşekkülü.

Dördüncü maksad: Rus istilâsından bu ana kadar orada cereyân etmiş olan hâdisât.

Hâtime: Hân Kirman, Kırım, Özbek, Hârizm, Kāzak Hânları

MUKADDEME

İttilâ‘ma göre Türklerin aslı, menşe’i, intişârı ve kable’l-İslâm komşusu bulunan Asya ve Avrupa akvâmıyla olan mâ-cerâsı.

Erbâb-ı irfânın ma‘lûmudur ki târîh, ulûm-u zannîye cümlesindendir sıhhat ve kat‘iyyeti nâdirdir, hattâ yok denilmesi müsteb‘ad değildir. Çünkü: Vakāyi‘-i

[181] (1) Bu kitap, Kırım lehçesiyle muharrer (yazılmış) ve matbû‘dır. Mütercim

hâzıranın bile âhâd tarafından menkûl olan tafsîl-i kifâyeti, dâire-i zanndan zirve-i yakîne yükselemez. O hâlde lisânı muhtelif.

Akvâm-ı müte‘addide beyninde tedâvül edip gelen ve binlerce [5] senelik müddet zarfında dilden dile yalan yanlış terceme edilen vekāyı‘n sıhhat ve kat‘iyyetine nasıl hüküm olunabilir? Bununla berâber tebeddül ve tagayyür ma‘rûz bulunmak ihtimâli - kizb-i mahsûs olmadıkça – târîhi rivâyetleri i‘tibârdan düşürmez.

Mes‘ûdî, Taberî, İbnü’l-Esîr, Zehebî, İbn Kesîr, İbn Haldûn ve vesâire gibi müdekkık ve muhakkık müverihlerde eserlerine aklın kabul edemeyeceği ba‘zı rivâyâtı derc eylemişlerdir. Bunları, o eserleri okumuş olanlar bilirler. Şecâ‘atleri, besâletleri, muharebedeki mahâretleri bütün dünyâca müsellem olan, belki de kendileri yigitlik timsâli bulunan dedelerimiz eski Türkler, hamd olsun sade insânlarla harb etmişler, Acem ve Yunan târîhlerinde, hattâ Firdevsî’nin Şehnâme’sinde görüldüğü üzere cinlerle, ifrîtlerle döğüşmemişler, ejderhâlarla, canavarlarla boğuşmamışlar yine oralarda tesâdüf edildiği vechile Türklerden birkaç kişi kaçıp da bir seferde ve az bir zaman içinde rub‘-ı meskûnı zabt etmemişlerdir.

Vâkı‘an bizim kitabın ikinci maksadında da Oğuz Hân vakāyı‘ı, Moğolların (Ergenekon) da kimse tarafından bilinmeksizin 400 seneden fazla ikâmeti, (Alanko)dan erkek temâss etmeksizin üç oğul doğması gibi şeyler münderic ise de bunlar, Yunan ve İran hurâfâtına nisbetle umûr-ı âdiyeden sayılabilir.

Ben, şu kitabımla kimseden beş para ummayorum, hattâ Firdevsî gibi bir (…?) mukâbil bir altûnda tama‘ında bulunmak şöyle dursun, tahsîn ve takdîr bile beklemiyorum.

[6] Gizli, kapaklı değildir ki, ecdâdımız bulunan eski Türkler, bize hâllerini ve mâ-cerâlarını bildirecek târîhî kitapları bırakmamışlardır. Binâ’en-aleyh Çinliler, Farslılar, Rumlar ve Ruslar gibi onların etrâfını saran ve dâimî muhârebe hâlinde bulunan düşmenlerinin beyânâtını nakle mecbûr oluyoruz. Bir düşmenin düşmeni hakkındaki menâkıb ve mehâsini nasıl neşir edeceği de ma‘lûmdur.

Vâkı‘an bir müverrihin vazîfesi: Vakāyi‘ ve havâdîsi olduğu gibi ve bir tarafa adâvet, bir tarafı gayret göstermeksizin yazmaktır. Lâkin bu kâide sözden ibâret kalır, yazmaya başlayınca hilâfı iltizâm olunur.

Bundan dolayıdır ki, Türk evlâdından bulunan birçokları, Türklere dâir bir şey’ tahrîrine kalkışınca zikir olunan müverrihlere tebe‘an âbâ’ ve ecdâdını hûn-rîz vahşî, câhil, idrâksiz, dirâyetsiz tarzında kelimât ile zemm eder. Hattâ şu soysuzluk, Frenkleşmiş ve Ruslaşmış ba‘zı müslimânlar tarafından Frenklere ve Ruslara ittibâ‘en bütün ehl-i İslâm hakkında revâ görülür.

Bunlar anasına babasına söven komşularını işidip de (…?) ebeveynine tekrârlayan çocuklara benzerler.

Etnografya ile âlem-i ensâba vâkıf olmayan müverrihler, Moğollar ile Tatarları Türk’den ayrı sayarlar, diyâr-ı İslâmı tahrîb eylemiş olmaları dolayısıyla onları müslimânlığın düşmeni add ederler. Bununla iktifâ’ eyleselerdi ceheleleri, kendileri için ma‘zeret yerine geçerdi. Fakat öyle yapmıyorlar hükûmet idrâksiz āTürklerin eline geçdikten sonra şöyle yaptılar, böyle ettiler diye Türklüğü esâsından yıkmak istiyorlar.

[7] Evet, biraz yukarıda söylediğim gibi târîh yazmak: Tebdîl ve tağyîr etmeksizin ve bir tarafa adâvet, diğer tarafa muhabbet göstermeksizin hâdisâtı olduğu gibi ve kemâl-i insâf ile nakil eylemektir. Bir milletin ihyâsına yâhud bir devletin arkasına bâdî olan şahıs veya kavmin mefâhirini ve bir milletin inhitâtına, yâhud bir devletin inkırâzına sebebiyet viren şahıs veya eşhâsın ma‘âyibini yazmak, târîh san‘atının levâzımındandır. Bu, böyle olmakla berâber bir şahıs veya cemâ‘atin mesâvîsi dolayısıyla azîm ve necîb bir milleti kötülemek îcâb etmez. O mesâvîyi eshâbına hasır eylemek lâzım gelir.

Beyânâtımdan anlaşılmışdır ki bu eseri yazmakdan maksadım kitap sahîfeleri karışdırmak sûretiyle yalnız vakāyi‘-ı mutlakayı cem‘ ve telfîk etmek değildir, belki o vakāyi‘ın mehâsin ve mesâvîden hangisine âid olabileceğini i‘tidâl-i dem ile muhâkeme etmek ve hüsn ve kubhüne dâir bir hüküm virmektir.

Vâkı‘an güc bir işe başlıyorum lâkin bir adamın ne maksadla söz söylediği ma‘lûm olunca o sözü nefsü’l-emre tatbîk ederek hakîkâtı bulmak zekî bir kimse için pek de müşkil değildir.

Şu ifâdeden câmi‘u’l-hurûfun bu kitabdaki meslek-i tahrîri anlaşılmış olur. Binâ’en-aleyh menkûlât-ı meşhûreye muhâlif düşecek beyânât ve muhâkemâtı garîb görülmemelidir.

Mü’ellif, bütün insânların Nûh aleyhi’s-selâmın üç oğlundan intişâr etmiş olduğu hakkındaki şâyi‘a-ı meşhûreye istinâden diyor ki:[182]

[8] Farslılar, Hindliler, Çinliler ve zamanımızdaki ba‘zı Avrupalıların muhâlefetiyle berâber bütün ehl-i kitap olan milletler müttefikdir ki, Asya, Avrupa, Afrika, Amerika ve Avustralyada ki ebnâ-i beşer, Hazreti Nûh’un Sâm, Yâfes ve Hâm ismindeki üç oğlundan üremiş ve türemişdir. Biz, meşhûra göre söylüyoruz. Mes’elenin mahall-i tahkîki burası değildir.(1)[183]

Cenâb-ı Nûh’un Hazret-i Adem silsile-i intisâbı ise Tevrat’ta yazıldığı ve Taberî, Mes‘ûdî, İbnü’l-Esîr, İbn Haldûn vesâire gibi İslâm müverrihlerininde kabûl ile kitaplarına yazdığı vechile şöyledir: Nûh bin Lamek (2)[184] bin Metûşelah bin Uhnûh bin Yâred bin Mehelail bin Kaynân bin Enoş bin Şît bin Adem aleyhi’s-selâmın.

[9] Rivâyet-i meşhûreye kā’il olanlardan ba‘zılarının nakline göre Nûh aleyhi’s-selâmın, zemîni üç oğluna taksîm etmiştir. Ba‘zılarının fikrince de bu taksîmi yapan hafîdi (Erfahşed bin Sâm) yâhud (Faliğ bin Abûr bin Erfahşed) dir.

Rivâyete göre Nûh aleyhi’s-selâmın, oğlu Hâm hadde kılınmış ve “Ken‘ân (ya‘ni Hâm’ın oğlu) mel‘ûndur, Hâm’ın çocukları kardeşlerinin evlâdına kul, köle

---

182 Tahirü’l-Mevlevî bu cümleyi yazmış, fakat sonra üstünü çizmiştir.

183 (1) Bu mes’eleyi Ahmet Mithat Efendi *Nizâ‘-ı İlm ü Dîn* kitabında mevzû‘ bahis etmiş ve sözü bilâ-fâide uzatmıştır. Aynı mes’ele hakkında (Şeyh Temimî el-Nablusî) de bir risâle-i müstakille yazmıştır. İddiâ‘-yı meşhûrun sıhhatine Kur’ân-ı Kerîm’de (وجعلنا الباقين) ayetindeki kasırdan başka delîlde yoktur. Ayet-i celîlede kasır bulunduğu farz edilse bile kasr-ı hakîki olduğunu ta‘yin etmez. Hâlbûki “Her peygamber, ancak bir kavme gönderildi. Ben, bütün insânlara ba‘s olundum.” hadîs-i şerif bunun hilâfına delâlet eder. Buhara şerhî (Aynî) nin cild-i sânîyesinde 120 inci sahîfesine bak.

184 (2) Bu isimlerin ba‘zılarında ki şekil imlâ-i meşhûra muhâlifdir. Amerika cem‘iyyeti tarafından Beyrut’da bastırılan Tevrat nüshasından nakil ettik. Mü’ellif

olsun" diye inkişâr etmiş. Yâfes içinde bereket du'âsında bulunmuş ve "evlâd ve ahfâdı çoğalıp Sâm evlâdının meskenlerinde otursunlar, Ken'ân'da onların kölesi olsun" demiş. El-Hakk Hazret-i Nûh'un üç evlâdı hakkındaki du'âsı kabûl edilmiş. Ve bugüne kadar eser-i icâbeti parlak bir sûrette görülmekde bulunmuştur.

Cingiz Hân evlâdının zamanında, husûsiyle Mahmud Gāzân Hân devrinde tedkîkât mû-şikâfâne icrâsıyla yazılan tarihlerden naklen (Mîrhând) nın (Ravzâtü's-sâfâ') sında ve (Ebü'l-Gāzî Bahâdır Hân Hârizmî) nin (Şeceretü't-Türk) inde deniliyor ki:

Taksîm-i arâzîde Yâfes'in hissesine şimâl cihetleri düşmüştü. Pederi Nûh vedâ' aleyhi's-selâmın ettikten sonra şimâl tarafına doğru gitti. (Cayık) ve (İtil) Nehirleri arasını yurd edindi. Orada vefât etti.

Mirhând, Yâfes'in peygamber olduğunu da ba'zılarından rivâyeten yazıyor. Şu rivâyet akla ba'îd olmadığı gibi aşağıda îzah edileceği üzere naklede muhâlif değildir.

[10] Türk, Yâfes evlâdındandır. Bunda ittifâk olmakla berâber Yâfes'in kaç tane oğlu olduğu, Türk'ün de Yâfes'in oğlu, yâhud torunu bulunduğu ihtilâflıdır.

Ravzâtü's-sâfâ'da ve Şerecetü't-Türk'de Yâfes'in Türk, Hazar, Saklab, Rus, Menk[185], Çin, Kemari[186] ve Târh adlı sekiz oğlu olduğu muharrerdir. Tevrat, evlâd-ı Yâfes'i Comer[187], Macoc[188], Moday, Yavan, Tubak[189], Maşek, Tiras isimleriyle yedi olarak göstermiş, ba'zıları da Yâfes oğullarının on bir olduğunu söylemiştir. (*)[190]

İbn Hâldûn derki: Türk, Çin, Sakâlibe, Ye'cûc ve Me'cûc'ün evlâd-ı Yâfes'den olduğunu ensâb âlimleri müttefikan kabûl ederler. Mâ-adâsı ihtilâflıdır.

---

185 منك

186 كمارى

187 جومر

188 ماجوج

189 توباك

190 (*) Şu ihtilâfın tahrîften ileri geldiğini zann ediyorum. Çünkü: Ba'zıları Menk ismini (Miğa) (ميغا) ba'zıları (Mensek) (منسك) sûretinde ve Tevrat'taki (Maşek) adını da (Nasek) (ناسك) şeklinde zabt eylemiş, bi'l-netîce iki rivâyet birbirine karışmışdır. Nîtekim ba'zılarıda (Kırgız) dan sonra (Hırhız) (خيرخيز) ve (Tegargir) (تغرغر) nâmlarını da zikr eylemişlerdir ki hepside birdir.Bunlardan başka rivâyetlerde vardır. Lâkin fâ'idesi olmadığından bahsi uzatmamak için onları almıyorum. Mü'ellif

Meşhûra göre şarken Çin denizi, cenûben Hindistan ve Afganistan, İran, Şam ve Akdeniz, garben Bahr-ı Muhit-i Garbî, şimâlen Çin ve Japon ma‘mûrelerinden müntehâsı süknâsıyla Tibet ahâlîsi, Sakâlibe = Slavlar bütün Frenk, Rum ve Ermeni akvâmı Yâfes’in evlâdındandır.

[11] İnde’l-muhakkîkin Türklerin Yâfes evlâdından olduğunda ihtilâf yoktur. Yalnız oğlu, yâhud turunu, yâhud oğlunun torunu olmasında müte‘addid kullar vardır.

Mîrhând ile Ebü’l-Gāzî, Cingiz’in nesebini zabt etmiş olan müverrihlere tebe‘an Yâfes’in veled-i sülbîsi olmasını tercih ediyor.

İbn Hâldûn, Yâfes’in yedi oğlu olduğuna dâir Tevrat’ın zabtını nakil ettikten sonra diyor ki: Türk kabâ’ilinin hepside (Kumar)[191] evlâdındandır. Lâkin (Togarma)[192] (Eşban)[193] (Riyas)[194] nâmında ki üç oğlunun hangisi neslindendir?

Zâhiren (Togarma) den tevellüd eylemişlerdir. İbn Saîd, o kabâ’ili (Türk bin Amur[195] bin Suvil (?)[196] bin Yâfes) e tesbit ediyor. Bu nisbette ki (Amur) un doğrusu (Kumar) ve öyle yazılışı galat olmalı (*)[197]

(Mes‘ûdi) nin (Mürûcü’z-zeheb) inde ‘’Erfahşed bin Sâm, arzî evlâd-ı Nûh’a taksîm edince (Amur bin Bitul) evlâdı şarka teveccüh eyledi’’ denilerek (Amur) yâhud (Kumar) a bedel (Abur)[198] yazılmıştır.

Şu muhtelif zabt ve rivâyetlerden anlaşılıyor ki: (Comer) (Kumar) (Kemari) (Amur) ve (Abur) bir asıldan tahrîf edilmiştir.

İbn Saîd’in kavline göre de Türk, Yâfes’in torunu, yâhud oğlunun hafîdidir. Zann-ı fakîrâneme göre de (Bitul) ismi, Tevrat’taki (Tubal)[199] dan muharreftir. Evvelâ Bitul sonra Suvil şekline konulmuştur. (Kumar) da oğlu değil, kardeşidir.

---

191 كومر
192 توغرما
193 اشبان
194 ريغاث
195 عامور
196 سويل
197 (*) Nîtekim İbn Hâldûn’un (Suvil) zabtı da yanlış doğrusu (Bitul) (بتويل)dir. Mü’ellif
198 عابور

[12] Hulâsa: Türk, Yâfes'in oğullarından ise Tevrat'taki (Tiras)[200] odur. (Kumar bin Yâfes) in evlâdından ise İbn Hâldûn'daki (Togarma) ve Tevrat'taki (Tocerma)[201] de odur.

Va'llâhü a'lem bi-hakîkatü'l-hâl

Şu bahsi bu kadar uzatmakdan maksadım, hem müverrihler arasında ki ihtilâfı göstermek, hem de körü körüne yazı yazmadığımı bildirmektir. Ben, Cingiz evlâdı zamanında ki muhakkîkin müverrihlerin ince eleyip sık dokumak sûretiyle tahkîkâtda bulunduktan sonra yazdıklarına binâ-yı mütâla'a ediyorum.

Yukarıda "inde'l-muhakkîkin Türk'ün Yâfes evlâdından olduğundan ihtilâf yoktur" demiştim. Bununla şuna işâret etmek istiyorum ki: Bir takım acûzelerle onlar gibi olan aceze lisânında câri olagelmiş gelen bir mâsâl vardır. Gûyâ Türkler, Ye'cûc ve Me'cûc sülâlesinden imişler, Kur'ân'da kıssası mezkûr olan (Zülkarneyn) nin yaptırdığı sedd dâhilinde kalmışlar. Haklarında (Terkü, Terkü)[202] ya'ni "metrûk kaldılar, metrûk kaldılar" denilmiş. (Terkü) lafzıda (Türk) şekline girerek onların unvânı olmuş.

Kezâ Türklerin, İbrâhim aleyhi's-selâmın câriyesi (Kantûra)[203] neslinden geldiğine dâir de epeyce meşhûr bir rivâyet var. Bu rivâyeti ilk çıkaranlar, hâdis şârihleridir, sonra lûgat ve târîh mü'ellifleri de onlara ittibâ' eylemişlerdir.

Bunlardan birincisi, şüphesiz en fâhiş bir yalandır. Türk'ün (Terkü) den bozma olduğunu söylemek Çerakes[204] lafzının (sırrî gice) den azmâ olduğunu iddia' etmek gibidir.

Gûyâ Çerkes [205]cedd-i a'lâsı, bir gice bulunduğu yerden [13] kaçmış. (sırrî gice) ya'ni "gice gitti" denilmiş, işte bu sırrî gice (Çerakes) şekline girmiş ve Çerkeslerin unvân-ı mahsûsu olmuş!

---

199 توبال
200 تيراس
201 توجرمه
202 تركوا تركوا
203 قنطوراء
204 چراكس
205 چركس

İkincisine gelince: Mesnedi olmayan bir iddiâ‘dır.

Çünkü: Türkler, İbrâhim aleyhi’s-selâmın câriyesi Kantûra’dandır diyenler, delîlsiz bir da‘vâya kalkışmış, hem galata düşmüş, hem de cumhur müverrihine muhâlefet etmiş olurlar. Müverrihlerden hiçbiri, İbrâhim aleyhi’s-selâmın Kantûra nâmında bir câriyesi olduğunu yazmamıştır.

Evet, Cenâb-ı Halîlullâh, Sâre’nin vefâtından sonra (Katûr ibnetü Yaktan)[206] nâmında Ken‘ânlı bir kadın almıştı. Bunu (İbn Kuteybe) ve (İbn Kesîr) de yazar. Mes‘ûdi “Kantûra nun ve med ile” derse de nesebini göstermez. (Ebü’l-Ferec el-Malatî) Kantûra’ için ‘’Türk hükümdârının kızı’’ der. Belki doğrusu da budur.

(Ali el-Kārî) Mişkât[207] şerhinde “Türkler, İbrâhim’in câriyesi Kantûra evlâdıdır” kavline, onların Yâfes oğulları olduğunu söylemekle ağrâz ettikten sonra “O câriyenin Türk olması ve Türklere bu münâsebetle Benî Kantûra denilmiş bulunması mümkündür” tevcîhine çalışırsa da yaptığı tevcîh, vâhî ve gayr-ı vecîhtir.

Türklerin, câriye-i İbrâhim olan Kantûra oğulları bulunduğuna dâir bir âyet, yâhud bir hadîs var mıdır ki bu tekellüfe mecbûriyyet hâsıl olsun?

Vâkı‘an müte‘addid hadîslerde (Benî Kantûra) zikr edilmiştir, lâkin o, Kantûra’nın câriye-i İbrâhim, yâhud zevce-i Halîlullâh olduğu beyân buyurulmamıştır.

O hâlde birçok eşhası bu isme nisbet etmek, nasıl tecvîz olunur?

Benî Kantûra’nın zikrini hâvî olmak üzere şu me’âlde hadîsler vardır.

1-Teberânî, Kebîrü’l-evsat’ında İbn Mes‘ûdi’den naklen yazar: [14] ([208]) Ya‘ni “Türkler, size ilişmedikçe sizde onlara dokunmayınız. Çünkü: Ümmetin mülkünü ve Allah’ın onlara ihsân ettiği satvet ve haşmeti en evvel izâle edecek olan Türklerdir.”

2- Yine Taberânî, Mu‘âviye’den naklen yazar:

---

206 قطورا ا بنة يقطن

207 Hatîb el-Tebrîzî tarafından Ferrâ el-Begavî’ye ait hadis kitabı *Mesâbîhu’s-sünne*’yi tamamladığı eserdir. Âli el-Kârî bu esere bir şerh yazmıştır.

208 Tâhirü’l-Mevlevî’nin metinde yazıp sonra da üstünü çizdiği hâdis metini:
اتركوا الترك ما تركوكم فان اول من يسلب امتى ملكهم و ما خولهم الله بنو قنطوراء

([209]) Ya‘ni ; “Ümmetin mülkünü en evvel izâle edecek olan Benî Kantûra’dır.”

3-Kāmûs mütercimi, mahrecini tasrîh etmeksizin Hazîfe’den aklen yazar:([210]) Benî Kantûra’nın Irak ahâlîsini Irak’tan çıkracağı kaviyyen maznûndur. Gûyâ onlar, çekik gözleri, yassı burunları, enli yüzleriyle gözümün önünde duruyorlar.

Kāmûs mütercimi bunu yazdıktan sonra derki “ehl-i tahkîkin beyânlarına göre Benî Kantûra Tatar ve Moğol tâ’ifesidir ki, Türk olacaktır. Sıfât-ı mezbûr üzeredirler. Cingiz Hân’dan Hülâgû Hân ile Irak’ı istilâ’ eyledikleri meşhûrdur. Türk bin Yâfes neslindendir. (Kāmûs tercemesi, kaf, nun maddesi)

4- Ebû Dâvûd (Sünen) de Ebû Bekir’den naklen yazar:

([211]) [15] “ Ümmetin bir kısmı, Basra dedikleri münhatt bir yerde oturacak, orası Dicle nâmında ve üstünde köprü bulunan bir nehir kenârında bulunacak, o menzilin ahâlîsi çoğalıp müslimânların büyük beldelerinden olacaktır. Âhir zamana doğru enli yüzlü çekik yüzlü Kantûra oğulları gelip nehir kenârını tutacak, beldenin ahâlîside üç fırkaya ayrılacaktır. Bir fırkası, sığırın kuyruğunu yakalıp çölde oturacak ve helâk olacaktır. Bir fırkası, onlardan emâneten alacak ve helâk olacak, üçüncü fırkada çoluğunu, çocuğunu arkasına bırakıp Benî Kantûra ile döğüşecektir ki onlar şühedâdandır."

Hadîs şarîhleri, bu beldeden maksad Bağdad olup Basra tesmiyesinde vücûh-u adîd olduğunu, Benî Kantûra ise Türklerden Tatar ve Moğol tavâ’ifi olduğunu söylemişler, Cingiz’in torunu Hülâgû’nun 656 târîhinde Bağdad’ı tahrîb ve (Müsta‘sım- Billâh) ı katl etmesiyle ahbâr-ı nebevînin sıdkı te’eyyüd eylemiş ve şu hadîs, hakîkât-ı risâlete dalâlet eyleyen mu‘cizât cümlesinden bulunmuştur demişlerdir.

---

209 İkinci hâdis metni
ان بنى قنطراء اول من يسلب امتى ملكهم

210 Üçüncü hâdis metni
يوشك بنو قنطوراء ان يخرجوا اهل العراق من عراقهم كأنى بهم خزر العيون خنس الانوف عراض الوجوه

211 Dördüncü hâdis metni
ينزل اناس من امتى بغاءط يسمونه البصرة عند نهر يقال له دجلة يكون عليه جسر يكثر اهلها و يكون من امصار المسلمين و اذا كان فى آخر الزمان جاء بنو قنطوراء عراض الوجوه صغار العين حتى ينزلوا على شطا النهر فيتفرق اهلها ثلاث فرق فرقة يأخذون فى اذناب البقر و البرية و هلكوا وفرقة يأخذون لانفسهم و هلكوا و فرقة يجعلون ذراريهم خلف ظهورهم و يقاتلونهم و هم الشهداء

Semerkand, Fergana, Şâş, İsbîcab, Hârezm beldelerine Benî Kantûra'nın galebe ve ahâlîsini müdhiş bir sûrette katl edeceği de (Mukâtil)[212] ve (Dahhâk)[213] dan naklen (Medârik)[214] tefsîrinde muharrerdir.

Ben de derim ki:

Bunların hepsi olmuştur, o vasıfların hepside Moğol ve Tatar evsâfındandır. O hâlde Benî Kantûra, yalnız Moğollarla Tatarlar mıdır, yoksa umûm Türkler midir? Allah bilir.

[16] Bunların taraf-ı risâletden Benî Kantûra tesmiyye buyurulmuş olmasının tevcîhine daîr hâtır-ı âcizâneme bir nükte geliyor. İhtimâl ki cânib-i benûyeden (Benû Kan Tûrân)[215] telaffuz edilmiş râvî tarafından (Kantûra) anlaşılmıştır.

Çünkü: (Kan)[216] ve (Hân) lafızları Türkçe (hükümdâr) ma'nâsındadır. İzâfetle (Kan Tûrân)[217] ise Tûrân hükümdârı demek olur.

Ehâdîs-i şerîfteki me'nûs elfâzın bile naklinde sehv-i istimâ' dolayısıyla ba'zı tebeddülât vukū'a gelmişken gayr-ı me'nûs bir kelimenin yanlış işitilmiş ve nakil edilmiş olması istib'âd edilebilir mi?

Osmanlı müverrihlerinden ba'zıları, Türkleri câriye-i İbrâhim olan Kantûra neslinden yapmak isterler. Buna sebepte neseb-i Osmânîyenin o meçhûl câriye vâsıtasıyla Halîlullâh'a ittisâl ettirilmesi gayretidir.

Türklerin Kantûra neslinden üremiş oldukları iddiâsının butlânî ve Yâfes'in ahfâdı bulunduklarının sıhhatı şu sûretle sâbit olduktan sonra derim ki:

Nûh aleyhi's-selâmın, arzî evlâdı arasında taksîm ve şimâl ile şark cihetlerini Yâfes'e ta'yin eyledikten sonra vedâlaşırken oğluna bir taş verdi ki ona Türkçede (Yede Taş) [17] denilir. Lüzûmunda Yâfes bununla yağmur du'âsına çıkardı. Sonra o taş evlâdına kaldı. Hâlâ da Kırgız diye meşhûr olan Kāzaklarda o nev' taşlar bulunur.

---

212 Mukatil bin Süleyman (ö.150/767) Kur'an-ı Kerim'in tamamını tefsir eden ilk müfessirdir.
213 Dahhâk bin Müzâhim; tefsir ilmindeki üstünlüğü ile tanınmış, hâdis râvisidir.
214 *Medârikü't-t-tenzîl ve Hakāiku't-te'vîl*, Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin (ö.710/1310) Kur'an-ı Kerîm tefsiridir.
215 بنو قان توران
216 قان
217 قان توران

Ve yağmura ihtiyâc zamanında isti‘mâl olunur. Yâfes’in şarka yâhud şimâle doğru gittiği ve (Cayık) ile (İtil) Nehirleri arasını yurd edindiği mervîdir. Evlâd ve ahfâdının bulundukları yerlere göre ikinci rivâyetin doğru olması lâzım gelir.

Yâfes’in en büyük oğlu Türk idi ki evlâdının a‘kal ve erşedi bulunuyordu. Kendisine (Yâfes oğlanı) denilirdi. Babasının velîahdı olan Türk, pederinin irtihâlinde yerine geçdi. Tevâbi‘yle gezip dolaşırken havası güzel, suları bol, dağlı (*)[218] ve göllü bir yere tesâdüf etti. Şimdi (Eski Göl) denilen oraya (Silük)[219] nâmını virildi.

[18] Ebü’l-Gāzî Hân târîhinde der ki:

Türk, âkıl, âdil, fâzıl, şecî‘, munsıf, âdil bir zât idi. Çadır, oba, har-gâh gibi mesâkini o ihtirâ‘ etmişti. Türkistan ve Tataristan’da el-ân sâkin olan asıl Türk kabîlelerinde ki rüsûm ve âdât, husûsiyle müsâfir ağırlamak, merhametli olmak, muhtâcını gözetmek ve sadâkat göstermek gibi mekârim-i ahlâk Türk’den kalmıştır.

TÜRK EVLÂDI VE KABÂ’İLİ

Mürûr zaman ile Türk evlâdı çoğalınca etrâfa yayıldılar ve müte‘addid kabâ’ile ayrıldılar. İçlerinde Tatar, Moğol, Kıpçak, Hazar, Becenek= Bacanaklar şöhret buldu, hattâ her biri ayrı bir kavim hâlini aldı. O kadar ki aslen Türk oldukları isbâta muhtâc bir hâle geldi. Bunlar içinden bi’l-hâssa Avrupalılar nezdinde Tatar kabîlesi fevka’l-âde iştihâr etti, Türk mürâdifi olarak kullanıldı. Nîtekim Malte-Brunn[220] tarafından yazılıp Rifâ‘a Beg tarafından Arabcaya terceme ilen coğrafya kāmûsunda Osmanlılar, Karamanlılar vesâire Türk kabâ’ilide Tatarlardan addedilmiş ve yapılan bir cedvelde o sûretle gösterilib “ İşte bunlar hepsine Tatar denir” denilmiştir.

---

[218] (*) O dağlar, Aladağ’ın kollarından yâhud Aladağ denilen cebelin kendisi idi. İşte Türklerin asıl yurdu ve menba‘ ve menşe’ileri orasıdır ki Türkistan, büyük Tataristan ve Tûrân ta‘bir olunur. Mü’ellif
Mü’ellif, gelecek hâşiyelerden birinde Aladağ isminin mu’ahharen (Altay) şekline konulmuş olduğunu söylüyor. Mütercim

[219] سيلوك

[220] Condrad Malte-Brunn, *Geographie Completaire Universelle* adlı coğrafya sözlüğünün yazarıdır.

Bundan dolayıdır ki bu kabâ'ilin mehd-i zuhûrı olan iklîm (Türk ve Tatar iklîmi) demek olmak üzere Türkistan ve Tataristan ta'bîr olunur.

[19] MEMLEKETLERİ

Bu kabâ'ilin memleketi olup Türkistan ve Tataristan nâmını alan arâzî, şarken Çin, cenûben Hind ve İran ve Rum memleketleriyle Karadeniz, şimâlen müntehâ-yı umrân, garben Tuna, Dinyester, Vistül Nehirleriyle mahdûddur. Fakat şu hudûd, müddet-i medîde tasarruf ve cevelânlarına göredir. Yoksa Türk memleketi bir hâlde kalmamış, şark ve garbdaki sâir memleketler gibi idâreside tâli' harbe göre genişlemiş ve daralmıştır. Şarkan büyüyüp küçülmesi Çinlilerle olan muhârebelerinin netîcesine göre olduğu gibi garben tevessü' ve tazayyukıda garblılarla olan vâki'ata göre olmuş, tevvessü'-ı garbi, Tuna hudûdunu geçerek Bahr-ı ebyaz ve Fransa memâlikine doğru uzamış, Türk kabâ'ilinden olan Macarlar ile Bulgārların şimdiki vatanlarında bulunmaları da o zamandan kalmıştır. Nîtekim aşağıda bildirilecekdir.

Bi'l-âhire Mâverâü'n-nehir'de, Fergāna'da, Kaşgar'da, Tibet'te, Fârs ve Rum hudûdunda, hattâ Avrupa'da beldeler inşâ' eden bu kabâ'ilin çoğu, konar göçer takımından idi. Husûsiyle meşhûr bir kabîleye nisbetle kurûn-ı vüstâda (Deşt-i Kıpçak) şimdilerde ise Kāzak ve Kırgız çölü diye meşhûr olan arâzîdekiler tamâmiyle böyle idi. [20] Orası yaz günlerinde, bi'l-hâssa güneşin Cevzâ', Seretân, Esed, Sünbüle, Mîzân burclarında bulunduğu Mayıs'dan Teşrîn-i evvel'e kadar olan müddet tarafında cennetden numûne olabilir. Ahâlîside hâl-i sâbıkı, ya'ni göçebelik hayâtını muhâfaza etmektedir. Ural Dağları ve Volga Nehri arasında vâki' olup şimdi Bâşkurd arâzîsi denilen yerdekilerle Don ve Dinyeper Nehirleri beyninde sâkin olanlarda eskiden konup göçerdi. Fakat asırlardan berî bu hâli Türk ile hadaretî ihtiyâr etmişlerdir.

Türklerin göçebeliği, kendilerini sâir kavimlerden mümtâz kılan evsâf-ı meşhûrelerinden iken Avrupalılar nazarında muhakkar görülmelerine sebeb teşkîl etmiştir.

Evet, düşmen, düşmeninin ma'âyibini meydana çıkarmakla iktifâ etmez, mehâsinini de müsâvî sûretinde göstermek ister. Şu eski bir görenektir ve düşmenin

vazîfesidir. Asıl kusûr ve ayb ise bir düşmenin düşmeni hakkındaki ta‘yîbâtını körü körüne ve mîzân-ı muhâkeme ile tartmaksızın kabûl edendedir.

Dirâyetli ve ihtiyâtkâr olanlara ise, zemm ve tahkîr edilenler hakkındaki sözleri ince düşünüp taşınmadan tasdîk ve tekzîb etmemek lâzımdır.

O hâlde şu konar, göçer Türklerin keyfiyyet-i ma‘îşetini gözden geçirelim. [21] Avrupalıların Arabistan ve Afrika çöllerinde gördükleri, Türk kabâ’ilinide onlara kıyâs etmek istedikleri bedevîlerin, yâhud Paris ve Berlin gibi Avrupa beldelerinde mesâkin olanlara yaşayışıyla bunların tarz-ı hayâtını tedkîk edelim. Bakalım müsâvî mi buluruz, yoksa daha â‘lâ mı?

Eski Türklerin nasıl yaşadıklarını bilemediğimiz, (…?) ma‘îşetlerinden bâhis bir eser bulamadığımız için ona dâir bir şey’ söyleyemeyiz ve bir hüküm viremeyiz. Fakat bugün mevcûd ve göçebelikle meşhûr olan Kırgız ve Kāzak gibi Türk kabâ’ilinin yaşayışına bakınca ona Paris ve Berlin gibi Avrupa meşhûrlarındaki mesâkin-i âlîyede oturanların ma‘îşetinden evlâ görürüz. İki hayât arasında müsâvât bulmak şöyle dursun, Türklerin yaşayışına âdetâ gıpta ederiz.(*)[221]

[22] Şu da‘vânın şâhid-i âdili olmak üzere gösterebilir ki: Çöl sekenesinden biri, Orenburg yâhud Turinski[222] ve emsâli şehirlerde az bir müddet otururbut vehâmet-i hava’ dolayısıyla za‘îflıyor ve hastalanıyor. Bunu çoklarında gördük. Hâlbûki bu şehirler, hava’ i‘tibârıyla Paris ve Berlin gibi Avrupa bilâdından aşağı değildir.

Kezâ Petesburg, Paris, Berlin misilli Avrupa’nın en ma‘mûr memleketlerinde hastalanıp da tedâvî edilemeyenler, çöle geliyorlar, bir müddet oturup süt ve kımız

---

221 (*) Şu sözün doğruluğunda şübheye düşenler, Amerikalı Mösyö Schuyler tarafından yazılıp Türkçeye terceme ve İstanbul’da tab‘ edilmiş olan *Türkistan Seyahâtnâmesi*’nin 49 uncu sahîfesine mürâca‘at eylesinler. Hâlbûki Mösyö Schuyler onların arasında oturmamış, Taşkent’e gidinceye kadar yurdlarından geçmişti. Öyle iken çölde ve bir oba dâhilinde oturmasını, Avrupa saraylarında ikâmete mücerrah bulunduğunu söylüyor. Schuyler refîk-i siyâhati Amerikalı Mösyö MacGahan Kāzak obaları için diyor ki:
“Bu hâr-gâhlarda ki râhat ve inşirâh, medeniyyet iddiâ‘sında bulunan Avrupalıların köşklerinde ve saraylarında yoktur sanırım. Bulunduğum hâr-gâh, yirmi kadem kutrunda idi ki gördüğüm obaların hepsinden büyüktü. Üstünü örten keçede kar gibi bembeyaz idi.”

222 طرویسکی

içiyorlar, pek az zaman içinde iyileşip gidiyorlar. Bu hâl, her sene vâki‘ olup duruyor.

Nasıl olmasın? Çöldeki Türkler, beyzî kubbe şeklinde yapılmış bir obada otururlar ki kutr-ı mütevassıtı 8 irtifâ‘ıda 7-8 zirâ‘dır. Metîn ve zarîf ağaçlarla şebeke hâlinde tutturulmuş, üstüde beyaz ve muhtelif renklerle müzeyyen keçe ile örtülmüştür. Dâhili halılar ve kıymet-dâr kumaşlar, (…?) kemiki ile işlenmiş sedirlerle döşelidir. Bu sedirlerin Avrupa’da misli bulunmaz. Obalar yaz mevsimlerinde 15-20 günden fazla bir yerde durmaz, mevki‘leri değişir. Kuruldukları yerler de su başları otları göbeğe yâhud göğüse kadar bulan çayırlıklardır. Türlü türlü ve rengârenk çiçekler görülür. İnsân uğrağı olmadığı için bit, pire, tahat kurusu, sivri ve karasinek gibi müziyyât bulunmaz. Suda yüzen ve etrâfda olmayan kuşların, husûsîyle fecirden tulû‘a kadar ötüşmeleri tabî‘î bir mûsîkî teşkil eder. Bu ahengi işitenler taş yürekli olsalarda te’sîr-i bekâdan men‘-ı nefs edemezler. Bu tabî‘î mûsîkî yanında, Avrupa mûsîkîsi ne olabilir? Suyun lâciverdî ve billûrî sathına tulû‘-ı şems esnâsında aks eden şü‘â‘âtında husûle gelen manzarayı ve bunu temâşâdan hiss edilen safâyı göz görebildiğine uzanıp giden ovanın türlü türlü ve rengârenk çiçeklerle nakışlı bir kadife şeklini almasını hakkıyla kim tavsîf edebilir? [23] Bunlara ilâveten göçebe Türklerde Avrupalıları intihâra kadar sevk eden esbâb-ı ma‘âş ibtilâsı da yoktur.(*)[223] Hayvanlarının etleri, sütleri, yünleri ve kıllarıyla iktifâ ederler, ba‘zen de av ile geçinirler. Şu hâllerine nazaran seyyâr Türkler yaşayışı Avrupalıların pek çoğundan râhattır hükmünde tereddüt edilemez.

Bundan başka Avrupa’da birkaç zenginin sa‘âdeti, binlerce kişinin sefâlet ve şekâvetini mûcib olduğu hâlde Türklerde ma‘îşet farkı hemânde nâdirdir, çoğu esbâb-ı ma‘îşet husûsunda mütevâsî, yâhud karîb-i mütevâsîdir. Onlar indinde altı yedi yüz atı, bin koyunu, yüz devesi, otuz kırk sığırı bulunan orta zengin sayılır. Kırk elli at, yüz koyun, on deve sâhibi olan da fukarâdan addedilir. İçlerinde dört bin ata ve ona göre sâir hayvânâta mâlik olanlar vardır. Bunu gözümle gördüm. Sibirya cihetlerinde 80.000 atı ve o nisbette hayvânât-ı sâiresi olan zenginler bulunduğunu da i‘timâd ettiklerimden işittim.

[223] (*) Avrupa’da bir sene zarfında yüzlerce intihâr vukū‘ bulduğu gazetelerde okunur. Fakat Türkler içinde yüz senede bir intihâr vukû‘ı işitilmez. (Mütercim)

Türkler atı, bi'l-hâssa, kısrağı mevâşînin en makbûlü sayarlar. Çünkü: yazın kımız içen sütünden, kışında etinden istifâde ederler.

Zenginler, ümem-i sâirede müstâhil görülecek sûrette fukarâya bakar.

Biri, bir koyun kesecek olsa on evden mürekkeb bulunan köy halkı toplanır, berâber oturur, yer. Yalnız yemek pek büyük ayıb sayılır. Seyrleri, tenezzühleri, teferrücleride birliktedir. Zengin, züğürt ayırd edilmez. Aralarında zirâ'at ve ticâret olmadığı için kıtlık ve ziyândan korkmazlar, fakîrler bile Avrupa amelesi gibi zahmet ve meşakkat çekmezler.

İfâdâtım lâyıkıyla mülâhaza edilince bir müntekidin ahvâl-i dünyâdan akletme, yâhud bedâheti inkâr ile beyânâtımda mübâlağa etmiş olduğum hükmü eylesi doğru olmaz…

Tasvîr eylediğim akvâm Türkiye bekâyâsı olan bir takım zavallıların hâlleridir. O zavallılar ki zulmün gāyetine, vahşetin [24] nihâyetine yükselmiş bir sulta-ı zâlime te'siriyle izmihlâle ma'rûz bulunuyorlar ve canavarlar pençesindeki koyunlar gibi kalıyorlar. Yurdlarının en çok ve en mahsûl-dâr cihetleri ellerinden alındığı gibi hukûk dileyenleri, milli, vatani, şahsi hürriyyetleri de selb edilmiş, himmetlerini öldürecek, gayretlerini izâle eyleyecek, ölmekle yaşamayı kendilerine müsâvî gösterecek, hattâ memâtı hayâta tercîh ettirecek derecede i'tibârât ve ahlâk-ı milliyelerine müdâhale olunmuştur.

Avrupalılar ise şu asırda tamâmiyle bunların hilâfınadır. Onlar, her husûsda hürriyyetin müntehâsına vâsıl olmuşlardır. Kimseden zulm ve hiçbir işte bir ferdden mümâna'at görmezler.

Bir sulta-ı zâliminin taht-ı te'sirinde bile Avrupa'nın mağbûtı olarak yaşayan şu Türklere bakılınca onların ecdâdı olupta Çin, Fars, Rum gibi düvel-i mu'azzamayı titretmiş ve dini, milli bütün hukûkuyla avâ'idine sâhib bulunmuş olan eski Türklerin refâh-ı ma'îşetini istihrâc edebilmek pek de güc bir şey' olmaz.

Sırası gelmişken biraz da eski zamanlardaki Avrupalıların ahvâllerinden bahis edelim. Bugünkü şa'şa'a-ı medeniyyetleriyle gözlerimizi kamaştırıp akıllarımıza dehşet viren, umûmen Şarklıların, husûsiyle Türklerin bedâvet ve vahşetine hüküm

eden, hattâ bu hükümlerine aramızdan tarafdâr bulan Avrupalılar acabâ eskiden berî böyle parlak bir medeniyyetin sâhibi mi idiler, yoksa ahvâl-i terakkîye yakın zamanlarda mı nâil oldular? Hayır! Mukaddemâ vahşet ve sefâletin en aşağı kademesinde bulunuyorlardı.

Bu vahşet ve sefâleti lâyıkıyla anlatabilmek için Amerikalı (Draper)[224] in (Nizâ-ı İlm ü Dîn) unvânlı eserinden ba'zı satırları nakil ediyorum.

[25] "1430 târîhlerine doğru Avrupanın etrâfı sık ormanlarla mestûr idi. Nehir kenârlarında ve münhatt arâzînda birbirinden uzak ba'zı karye ve kasabât gürülürdü. Nehir sâhillerindeki vâsi bataklıklar mesâfât-ı ba'îdeye kadar ölüm neşr ederdi. Paris ve Londra şehirlerindeki evler ahşâb ve kirpiçten olup sakfları kamış ot ve çamurla örtülü idi. Dâhillerinde kat ve pencere olmadığı gibi ocak da yoktu. Yakılan ateşin dumanı, sakfda açılmış bir delikten çıkardı. Keçe, kilim gibi şeyler külliyyen meçhûl olup bunlar yerine zemîne saman yayılırdı. Sâkinleri de birçok tehlikeye ma'rûz idi. Pis suları akıtmak için mecrâ yapmasını bilmezlerdi. Hayvânî ve nebâtî süprüntüler kapıdan dışarıya atılır, ön havlıyasında ve sokakda kümeler teşkil ederdi. Erkekler, kadınlar, çocuklar, hattâ ehl-i hayvanlar bir yerde yatarlardı. Bu münâsebetle adâba mugāyer ve ahlâka münâfî ba'zı hâller görülürdü. Yataklar saman dolu bir çuvaldan, yastıkları da yünle doldurulmuş bir torbadan ibâret idi. Nezâfet-i bedenîye nedir bilinmezdi. Hükûmet memûrları a'yân ve eşrâf bit içinde yüzüyorlardı.

İngiltere Kralı'nın hasm-ı anûdî olan (Thomas Becket) in bitliliği târîhlerde hikâye edilip duruyor. Hayvan derisinden elbise giyerlerdi. Heftede bir tâze et yiyebilen mes'ûd sayılırdı.

Sokaklar, müstakîm olmadığı gibi, kaldırımlı ve fenârlı değildi. Evlerde biriken süprüntüler, giceleri sokağa ve geçenlerin üstüne fırlatılırdı. Evlerin kapısı kurutulmuş öküz derisinden idi. Ahâlî ancak nohut gibi hubûbat ile ta'yin edebilirdi. Ağaç kabukları yedikleri de olurdu. Ba'zı taraf da [26] ekmeğin ne olduğunu bilmezdi. Köylüler, setr-i avret için hasırdan başka birşey' bulamazlardı.

[224] John W. Draper'in din ile bilim arasında çatışma ve uyuşmazlık olduğu tezini ele alan eserinin adı "*History of the Conflict between Religion and Science* "dır. Bu esere, Ahmet Mithat Efendi tarafından tenkitli ve ilaveli bir tercüme yapılmıştır. Bu eserin ismi ise, "*Nizâ-ı İlm ü Dîn* "dir.

Asılzâdegânın makhûrî ve mecbûrî idiler. Fukarânın elindeki, avucundaki alınır, kendileri istihdâm edilmek üzere uzak yerlere kadar sevk olunur, kızları da fuhş mahallelerine gönderilir, ba‘zen de câriye gibi satılırdı.

Gice, gündüz serhoşluk âdet-i müstemirre hâline gelmiş, kimsede zihin ve fikir bırakmamıştı.”

Beş asır kadar evvel olan şu hâdisât esnâsında ise Tatar devlet-i şimâliyesi za‘îflamış ve izmihlâle yaklaşmıştı. Allâme Şeyh Ahmed bin Arabşâh ed-Dımaşkî’de o devletin ve hükmettiği memleketlerin ahvâlini zabt ve ta‘rîf eylemişti. (ikinci maksada mürâca‘at)[225]

İki taraf arasındaki tefâvüte ve Türkleri bedâvet ve vahşetle ithâm eyleyen Avrupalıların şu hâlleri beyninde farka dikkat buyursun.

Bahis ettiğim Avrupa sefâlet ve vahşetinin ne zamana kadar sürdüğünü bilemiyorum. Şu kadar anlıyorum ki yakın vakitlere kadar süre gelmiştir. Draper 1870 senesinde Roma[226]’da geçtiği bir sokağın aynı hâlde bulunduğunu yazıyor.

Rus köylerine, husûsiyle (Boyar) denilen a‘yânın sultasından kurtulmuş olanların kurâsına gidilecek olursa şimdi de aynı sefâlet müşâhede olunur.

Hulâsa: Türklerin ma‘îşet-i ahvâl mahsûsası, beyân olunduğu vechile kırda ve obalarda ikâmet, hayvânât besleyerek sütlerinden, etlerinden, yünlerinden, derilerinden istifâde etmek, av etleriyle berâber muhârebede aldıkları ganimetlerle geçinmekten ibârettir.

[27] TÜRKLERE MAHSÛS AHLÂK VE ÂDÂT

Hürriyyet ve istiklâli severler. Kimsenin işine karışmaz ve bir ferdi karıştırmazlar. Hânlarını mâlik ve kendilerinin memlûk saymaksızın onlata itâ‘at ederler. Şecâ‘at ve besâletle, mükemmel sûrette binicilikle, kahr-ı harbde, mızrak saplamak, kılıc sallamaktaki mahâretle, metânet ve mihen ve meşakkate sabır ve tahammülle şöhret almışlardı.

---

225 Tahirü’l-Mevlevî konunun anlatıldığı bölüme hatırlatma yapıyor.

226 Şeyh Murad Remzi, “bir Avrupa şehri” olarak belirtir. “Roma” ifadesini Tahirü’l-Mevlevî eklemiştir.

Bunlara ilâveten gurebâya muhabbet, zu‘afâya mu‘âvenet, zulmden münâcebet, adâlet ve insâfa ve müsâvâte ri‘âyet ederler. Virdikleri ahdi tutar, gadr ve hıyânetten çekinirler. Çalışırlar ve kanâ‘at-kârâne yaşarlar. İsrâfa ve sefâhete meyl etmezler. Hırs ve tama‘ göstermezler. Hırsızlara, haydûtlara şiddetli mücâzât yaparlar.(*)[227] Bu husûsda kat‘an acımazlar ve şefâ‘atte bulunmazlar. Büyüklere hürmet, küçüklere şefkat gösterirler. [28] Türklerin ahvâl-i husûslarına vâkıf ve insâf ve hakkâniyete muttasıf olanlar, beyân eylediğimiz evsâf ve ahlâkın sıhhatini inkâr etmezler.

Bu ahlâk ve âdâtın bir kısmı, şimdilerde ba‘zı kabâ’ilde bulunmuyorsa onun sebebi de akvâm-ı sâire ile, bi’l-hâssa Avrupalılarla temâss ve ihtilât netîcesidir.

Lâkin Kāzak ve Kırgız ismiyle meşhûr olup da Deşt-i Kıpçak’da oturan ve Avrupa’dan uzak, Avrupalılarla ihtilâttan sâlim bulunan Türk kabâ’ilinde el-ân bâkîdir. Aralarına gidip müsâfir olanlar, hâlâ görüp anlayabilirler.

TÜRKLERİN MUHÂREBEDEKİ HÂLLERİ:

(Câhiz’in[228] Fezâilü’t-Türk[229] unvânlı eserinden intihâb ve ihtisâr sûretiyle iktibâs ediyoruz.)

Türkler, at yetiştirici ve iyi binici olduklarından süvârî olarak harbe gelirler. Hücûm ve ihâtada mahâretli bulunduklarından düşmeni – Bir kâtibin kağıdı dürüp bükmesi gibi – sarıp çevirirler. Cem‘iyyetlerini perîşân ederek atılmış pamuk gibi bırakırlar.

Pusuya girerler. Pişdâr ve dümdâr ve müfrezeler teşkil ederler. Sancakları, bayrakları, davulları vardır. Muhârebelerde kaçmazlar, kovalarlar.

---

227 (*) Meselâ bir at çalan hırsızdan dokuz at alırlar. Herifin hırsızlıkla müştehir bulunması kâfîdir, sübût-ı sirkatine ehemmiyyet virilmez. Hırsızlar birbirini bileceği cihetle çalmamışsa bile çalanı bulsun, ondan alsın derler ki maksad şu sûretle fi‘l-i sirkatin vukū‘ına mâni olmaktır. Bu hâl el-ân bâkîdir.

228 Ebû Osmân Amr bin Mahbûb el-Câhiz 8ö.255/869) Mu‘tezile kelâmcısı ve Arap edebiyatının en önemli nesir yazarlarından biridir.

229 Câhiz’in, Türklerin karakterleri ve askeri özelliklerine dair yazdığı eserdir.

Bir adamda İran, Irak ve hârici kuvvetleri bir şeyse o şahıs, yine Türk efrâdından birine mu‘âdil olamaz. Binecekleri atın cesâmetine değil, müte‘addid muhârebelerde tecrübe edilmiş ve kovaladığına yetişmiş olana i‘tibâr ederler.

Her biri: Hem binici, hem baytar, hem sâyis, hem derici, hem çobandır. Bu san‘atlarda başkalarına muhtâc olmayacak kadar da mahâret sâhibidir.

Akvâm-ı sâire ile birlikte muhârebeye gidecek olurlarsa başkalarının on mil kat‘ ettiği bir müddette bunlar yiğirmi mil gidirirler. Yürüyüş esnâsında ordudan ayrılırlar, sağa, sola giderler, vâdîlere inerler, şâhikalara çıkarlar. Bu sûretle düşmen firârîlerini toplarlar. [29] Muhârebeye karâr virdikleri gibi mevki‘ askerlerini tahkîm ve kendilerini son derece gayretle müdâfa‘a ederler. Dâimâ uyanık ve müdâfa‘aya amâde bulunduklarını bilen düşmenler onları gāfil avlamak ve hud‘aya düşürmek vehmine kapılmaz.

Arab kumandanlarından (Yezîd bin Mezîd)

“Türkler, cüssece hafîfdirler, atlarına yük olmazlar. Bizim süvârîlerimiz, önlerindekini görmezken, onlar arkalarındakini idrâk ederler. Kendilerini arslan, atlarını yılan, bizi de av sayarlar. İçlerinden biri elleri bağlı olduğu hâlde kuyuya atılsa hîleye teşebbüs etmeksizin nefsini kurtarır. Kanâ‘at-kârânedirler, azla iktifâ ve kolayca ele geçeni tercîh ederler. Sayd ve ganîmetle geçinmesini severler. Tâlib iken de, kaçmaksızın matlûb iken de, ya‘ni kovalarken ve geri çekilirken atlarından inmezler.” demiştir.

(Sümâme bin Eşres)[230]de Türklere dâir şu ma‘lûmâtı virmişdir:

“Türklerin esîri iken ikrâmlarını gördüm. Esbâb-ı harbiye ve levâzım-ı sâirelerini mükemmel müşâhede ettim. Türkler korkmazlar, belki başkalarını korkuturlar. Nâil olmak istedikleri bir şeyi ele geçirmeden ferâgat etmezler. Elde edince de onu isrâf değil, bezl ederler. Yapabilecekleri bir işin husûli için olanca kuvvetleriyle gayretten geri durmazlar. Beceremeyecekleri bir işte bî-hûde teşebbüsle vakit geçirmezler ve nâfile yere kendilerini yormazlar. İyice uykuları gelmeyince uyumazlar, uyuyunca da pek dalgın bulunmazlar. Dâimâ ihtiyâta ri‘âyet ederler.

[230] Bağdat mu‘tezilesinden önemli bir şahsiyettir.

Me'mûn'un muhârebâtından birinde idi ki yolun sağ tarafına yüz Türk süvârîsi, sol tarafında da muhtelif kavimlerden olmak üzere yüz faris suvarıyor, Me'mûn'u selâmlamak için vürûdunu bekliyordu.

Hava' sıcak idi. Vakit nısfü'n-nehâra yaklaşmıştı. Soldaki farislerden üç dördü müstesnâ olmak üzere hepsi atlarından indi. Sağdaki süvârîlerden ise inen ancak üç dört kişi olmuş, mütebâkî güneş altında ve at üstünde sebât (…?)

[30] Yine (Sümâme) demişdir ki:

"Bir def'a sefer niyetiyle Bağdad'dan çıkmışdım. Yolda akvâm-ı muhtelifeden mürekkeb bir cemâ'ate râst geldim. Bunlar, kaçırdıkları bir atı tutmaktan âciz kalmışlardı. Sonra içlerinden za'îf bir ata binmiş bir Türk, kaçan atı tutmak için hayvanını sürdü. Görenler gülüşmeye başladılar. Pek az vakit geçmişdi ki o Türk süvârîsi, boyunun kısalığı ve atının za'îflığına rağmen kaçan hayvanı yakalayıp getirdi. Sâhiblerine teslîm edip işine gitti. Evvelki istihzâ' ile sonraki du'â' ve senâya da ehemmiyyet virmedi."

(Seyyid Muhammed Berzencî)[231] "el-İşâ'a[232] unvânlı kitabında (Sehâvî) ve (Hâkim) den naklen ve (Muhammed bin Yahyâ bin Ebû Bekir es-Sûlî) ye isnâden der ki:

"Türkleri yigitlikle ilk medh eden şâ'ir, (Ali bin Abbâs er-Rûmî) dir ve 'Türkler sebât edince, dâhilî dalgalı bir deniz gibi görünen bir sedd gibidirler. Meydana çıkınca da düşmenleri yakacak ateş gibi alevlenirler" me'âlinde olmak üzere şu eski beyti söylemiş:

اذا ثبتوا فسد من حديد

تخال عيوننا فيه بحار

و ان برزوا فنيران تلظى

على الاعداء يضرمها استعار"

[231] Muhammed Berzencî (ö.1103/1691), kelâm, tasavvuf, tefsîr, hadîs, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi çeşitli ilim alanlarında eserler veren Şâfiî âlimidir.

[232] Kıyamet alâmetlerine dair konuların ele alındığı eserdir.

(Zahrinde)

Emsâlsiz denecek derecede parlak olan

وفتية من كماة الترك ما تركت

المرعد كباتهم صوتا ولاصيتا

قوم اذا قوبلوا كانوا ملائكة

حسنا و ان قوتلو كانوا عفاريتا

Beyitleri de Türkler hakkında ve zannıma göre Kıpçak Türkleri vasfında söylenmiştir ki "Türk dil-âverlerinin harb esnâsında ki na'raları, gök gürültüsünün sesini bastırır. Türkler, öyle bir kavimdir ki yüzlerine bakılınca melekler gibi görünürler, fakat mukâteleye kalkışılınca ifrîtler gibi olurlar." demektir. [233]

[31] ([234]) Vâkı'an Türkler şehâmet, metânet, ihtiyât, sehâvet gibi ulüvv-i cenâblarını gösteren ahlâk hamîdesi meydanda ve bu gibi sözlerin nakline ihtiyâctan vârestedir. Öyle olmakla berâber, şu iki, üç beyti îrâd etmekten maksadım, kendi cinslerinden olmayanların ve ta'assub kavmi ile müttehem bulunmayanların bî-tarafâne söyledikleri doğru sözlerden bir numûne göstermektir. Sevk-i taklîd ile Türklerin mezâyâsını inkâra kalkışanlar, belki bunlardan ibret alırlar ve fikirlerini düzeltirler. Va'allâhü'l-müvaffık.

4.3 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *2*

[32] TÜRKLERİN DÎNÎ VE MA'ÂRİFİ

Eski Türklerin umûr-ı sâiresine vukûfumuz gibi diyânet ve ma'ârifleri hakkında ma'lûmâtımız da cidden azdır. Çünkü: Yazılmış ve bize kadar intikâl eylemiş târîhleri yoktur. Bu husûsda ma'lûmâtına ve sözüne i'timât edilecek kimseler de mefkûd gibidir. Söyleyenler ve ma'lûmât taslayanlar, ya zann ve tahmîn ile,

[233] Tahirü'l-Mevlevî yazdığı sayfanın arkasında yazısına devam etmiştir. Bu nedenle sayfa numarası yoktur.

[234] Tâhirü'l-Melevî'nin sayfanın başında üstünü çizdiği metin: Ya'ni "Türkler, öyle bir kavimdir ki hüsn-ü kabûl gösterilirse melekler gibi, mukâteleye kalkışılırsa ifrîtler gibi olurlar " demektir.

yâhud fâsid bir arzla söylüyorlar. Meselâ ba‘zıları, Türkleri mutlak sûrette büt-perestlikle, ba‘zıları Şamanî büt-perestlikle, ba‘zıları Buda dînine, ba‘zıları nücûm perestlikle, ba‘zıları da tamâmiyle dînsizliğe nisbet ediyorlar. Bir kısım müverrih ve muharrirler de Uygur Kabîlesi gibi Mâverâü’n-nehir ve Sibirya’da mütevattın olan Türkleri Hristiyanlıkla (Nastûrî) mezhebine mensûb gösteriyorlar, iddiâ‘larına delîl olmak üzere, Merv ve Semerkend’da Piskoposluk teşekkül etmiş olmasını irâe ediyorlar. Türklere veseniyyet mutlaka isnâdının bâtıl bir iddiâ‘ olduğunda şübhe yoktur. Çünkü: Türk ahvâlinden bahis eden târîhlerin hiç birinde böyle bir rivâyet menkûl değildir. Bu söz, düşünülmeksizin söylenilmiş bir hezeyândır.

Eğer Türkler, mutlakan büt-perest olsalardı elbette putların birinin, ikisinin ismi ve onlara nasıl perestiş ettikleri ve o putların bulunduğu yerler, intikâl ve iştihâr eylerdi. Nîtekim Arabların, Yunanlıların, Rusların, Afrikalıların esâme-i evsânı zamanımıza kadar nakil edilegelmiştir.

Türklerin Mecûsî olduğunu söyleyenler, bundan fazla birşey’ söyleyemezler.

[33] Eski Türklerin Şamanî ve Budî olduğunu söyleyenlerin delîli ise bugün Çitarafındaki ba‘zı Türk kabîlelerinin ve o iki mezhebde bulunmasıdır.

Herkes bilir ki şu asırda ba‘zı kabâ’ilin Şamanî ve Budî olması, bütün Türklerin, hattâ kudemâ-ı etrâkında öyle olmasını îcâb etmez.

Pek azı müstesnâ olamak üzere Türkler asırlardan berî ehl-i tevhîd iken eski Türklerin muvahhid bulunmasına ne mâni‘ vardır?

Dikkat edilirse şu istidlâl, bir iki kabîlenin Şamanî ve Budî olmasını, umûm Türklerin büt-perest bulunduğuna delîl tutanların istidlâlinden çok kuvvetlidir.

Türklerin Nastûrî olması, ilâhının bir ve Îsâ’nında nebiyya’llâh bulunduğuna i‘tikâd etmekten ibâretti, yoksa Cenâb-ı Rûhu’llâha ilâh ve İbni’llâh demek ve öyle i‘tikâd eylemek değildir. Zâten bu rivâyet, husûsiyle Merv ve Semerkand’da Piskoposluk teşekkülû mûteber târîhlerde olmadığı için yalan demekte tereddüt göstermeyiz. Umûm Hristiyanların, husûsiyle Rusların uydurmasıdır diyebiliriz.

Evet, Mâverâü’n-nehir ahâlîsiyle Kāzak çölünde ve Sibirya’da sâkin Türk ve Tatar kabâ’ilini kandırmak, sizin babalarınız, dedeleriniz Nastûrî ve Nasrânî idi, siz

de onların dînine dönmelisiniz! diye Hristiyan yapmak için böyle bir söz çıkarmışlardı. Nîtekim hâlâ bu fikri oralarda neşre çalışıyorlar, dînlerini öğrenmekten men‘ ettikleri gibi, onların Kāzanlılarla ihtilâtına da mâni‘ olmak istiyorlar. Nîtekim sırası gelince mufassalan ma‘lûmât verilecektir.

[34] Güneşe ve yıldızların tapmalarına gelince: Bunu külliyen inkâr edemeyiz. Çünkü: Türklerin ecrâm-ı ulvîyyeye, anâsır-ı erba‘aya, ma‘âdine, husûsiyle demire ve umûm hakkında menfa‘atı olan şeylere her asırda perestiş etmiş oldukları tevâtüren sâbittir. Binâ’en-aleyh Türklerden bir kısmının ba‘zı asırlarda bu eşyânın hepsine, yâhud birkaçına tapınmış olmaları ba‘îd görülemez.

Şu kadar var ki müstehakk-ı ibâdet olan ma‘bûd-ı yegâneden mâ-adâsına perestiş, mezmûm olmakla berâber beşer, hayvânât, taş, ağaç gibi eşyâ-yı süfliyyeyi bırakıp ecrâm-ı ulvîyyeye tapmak da yine Türklerin zekâsındaki yüksekliğe ve akıllarındaki rüchâna delâlet eder.

Hulâsâ: Eski Türklerin umûmen büt-perest oldukları rivâyeti, müttefikun-aleyh bir nakil değildir dersek mübalâğa etmemiş oluruz Amerikalı Draper der ki:

“Vahdet ve kesret i‘tikâdı tabî‘at-ı arz muktezayâtındandır. Arablar ve Suriyeliler gibi dağlar, tepeler, vâdîler, boğazlar arasında sâkin olanlar, kesrete ve ta‘addüd-ü ilâha meyl etmişlerdir. Türkler ve Hindliler misilli çöllerde ve ovalarda oturanlarda vahdet i‘tikâdına mâ’îldir.” Şu sözün bu asır feylosoflarının küfriyâtından olduğuna şek yoktur. Ma‘mâ-fîh sıhhati ve nefsü’l-emre mutâbakatı da şübheden azâdedir. Hatâ’ yalnız mes’elenin ta‘lîlindedir.

Doğru yazmaya i‘tinâ ve hezeyân (…?) ictinâb eyleyen muharrirlerin beyânâtından anlaşıldığına göre Türkler, eşyâ-yı süfliyyeye tapmamış oldukları gibi ulvî ecrâmada ibâdet etmemişler, yalnız ta‘zîm ile iktifâ eylemişler ve ubûdiyyetlerini ma‘bûd-ı bi’l-hakka hasr u kasr eylemişlerdir.

[35] Müslimânlık nûru, Türkler arasında intişâra başlayınca on bin oba ve otuz bin nüfûsun kendiliklerinden îmâna geldiği, tevhîd-i âliheyeden bahis eden birine Cingiz Hân’ın “Ben ondan şübhe etmem” dediği, evlâd ve ahfâdının da hâkim-i gālib oldukları hâlde sühûletle dâire-i İslâm’a girdiği târîhlerde mukayyeddir.

İşte şu hâller, eskiden berî fikr-i tevhîdin Türklerde kendilerinde bir meleke-i râsiha bulunduğuna kuvvetli bir delîldir.

Kezâ Uygurların – tahakkuk-ı takdîrinde – Nasrâniyyet'den sonra hüsn-i rızâları ile İslâmiyyeti kabûl etmeleri müdde'âmızı te'yîd edecek delâil-i kuvveyedendir.

Çünkü: Onlar, Hristiyanlığı dînsizlikten, müslimânlığı da Nasrâniyyet'den iyi buldukları için müslimân olmuşlardır.

İyiyi kötüden ayırd etmek, nasıl olursa olsun iyi birşey', göreneklerine muhâlif bulunsa bile bilâ-istinkâf kabûl eylemek Türklere mahsûs bir meziyyetdir.

Görülmüyor mu ki Avrupa feylosoflarından ba'zıları Müslimânlığın hak olduğunu ikrâr eyledikleri hâlde bir türlü müslimân olamıyorlar. Bunun sebebi sefâhat ve hamâkat değilse teslîs akîdesine alışmış olmaktır.

Türklerin fikr-i tevhîdi kimden ve hangi peygamberden aldıkları sorulursa yukarıda Yâfes'in nübüvvetinden bahis edilmişti. Zannıma göre bu mes'ele "Her bir ümmete bir nezîr gönderilmiştir" me'âlindeki ayet ile Benden evvelki peygamberler, hâssaten kendi kavimlerine ba's olunurdu. Ben bütün insânlığa meb'ûsum" medlûlundaki hadîse de muvâfıktır.

[36] Kur'ân'da mezkûr olmakla berâber Cenâb-ı Hakk'ın Türklere de birçok peygamber göndermiş olması akla evfaktır. Çünkü Allah ins ü cini ibâdet etmeleri için yarattığını haber veriyor. Ta'lîmsiz ibâdet olacağı tasavvur edilemez, ta'lîm de ancak irsâl-i rusül ile olabilir.

Cingiz Hân, ulemâ-yı İslâm'dan birine müslimânlığın hakîkatini sormuş "Allah, evâmirini kullarına teblîğ için bir takım peygamber göndermiş, onların tasdîk edilmesi de İslâm'ın erkân-ı cümlesinden bulunmuştur" cevâbını alınca "Bunda şübhe etmem. Allah, bana mahdûd bir parça yer verdi. Memleketim dâhilinde ki re'âyâmı ihmâl etmiyorum, devletin, milletin, vatanın menâfi'i hakkında her gün her tarafa emirler ve memûrlar gönderiyorum. Dünyâyı yaratan, dünyâdakileri doyuran Allah, onları nasıl ihmâl eder?" demişti.

Hind'den ba'zı peygamberân gelmiş ve arîf-i ümmet tarafından bunların kabrinden envâr müşâhede edilmiş olduğu (İmâm-ı Rabbânî)[235] ile (Mirza Cân-ı Cânân)[236]ın Mektûbât'ında muharrerdir.

(Sûretü'l-Bürûc) da bahis buyurulan (Ashâbü'l-uhdûd) un peygamberi Habeşli olduğuda Hazret-i Alî Kerimü'llâh[237] vecheden naklen (Tefsîrü'l-Hâzin)[238] de yazılıdır.

Hindliler ve Habeşlileri ihmâl etmeyip de onlara peyamber göndermiş olan Allah, Türkler gibi Hind'e Habeş'e vesâir cihetlere hükmünü yürütmüş olan büyük bir milleti nasıl ihmâl eder?

[37] (Künhü'l-ahbâr) sâhibi (Âlî) nin -aşağıda zikr edilecek – (Oğuz Hân), Hazret-i İbrâhim aleyhi's-selâmın ile görüşmüş ve ondan feyz-i tevhîdi almış göstermesi zannî ve tahmînidir.

Türklerden peygamber gelmemiş olduğu mütâlâ'asına mebnîdir. Mülâkât vâki' ve nefsü'l-emre mutâbık olsa bile bu tahmîne lüzûm yoktur.

TÜRKLERİN MA'ÂRİFİ:

Ma'lûmdur ki her devlet ve milletin ma'ârifiyle medeniyyeti tedvîn edilmiş bulunursa bilâ- hafâ' anlaşılır. Aksi takdîrinde o devlet ve milletin icrâ-yı hükûmet ve tevsî'-i memâlik edişiyle terakkîsi, serveti ve refâhından istidlâl olunur.

Bizde Türkler, Çin, Hind, İran, Avrupa ve Afrika'nın ba'zı taraflarında saltanatlar teşkil ederek uzun müddet icrâ-yı hükûmet eylediklerini arz ve ivazdan hâlî olarak düşündüğümüz gibi bunların medeniyyet ve ma'rifetten hâlî bulunduklarına hüküm edemeyiz.

---

235 Ebü'l-Berekât Ahmet el-Fârûkî es-Sirhindî (ö.1034/1624) Nakşibendiyye tarikâtının Müceddidiyye kolunun kurucusudur. İmâm-ı Rabbânî (İlâhî bilgilere sâhib âlim) ve müceddid-i elf-i sâni (hicri II. binyılın müceddidi) unvanlarıyla tanınır.

236 Mirza Cân-ı Cânân; Nakşibendî şeyhidir.

237 Ali bin Muhammed Hâzin (ö.741/1341) Tefsir, hadîs ve fıkıh âlimidir.

238 *Tefsîrü'l-Hâzin*; Ali bin Muhammed tarafından yazılan eserin asıl adı, *Lübâbetü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl* 'dir.

Türklerin medeniyyet ve ma‘ârifi yoktur, onların terakkîsi tesâdüf eseri ve kuru bir ikbâl te’essürü idi! diyecek olursak kendimizin hiss ve idrâkten bî-behre bulunduğunu meydana koymuş oluruz.

Evet Türkler de Arablar gibi bir ümmet-i ümmîyeden. Hisâb ve kitap bilmezdi. Yunan vesâir akvâm gibi ma‘ârif ve medeniyyetleri tedvîn edilemedi.

Onlar, ma‘ârif ve mekârimi ağızdan bellemek ve âbâ’ ve ecdâdı taklîd eylemek sûretiyle öğrenirlerdi. Nîtekim asr-ı İslâmî bidâyetinde Arablarda böyle idi. Ve böyle olması İslâm’ın terakkîsine zarar vermedi.

[38] Tekrâr edelim: Türklerin ma‘âriften hâlî ve medeniyyetten ârî bulunduklarına dâir çıkmış olan şâyi‘anın aslı yoktur. Nefsü’l-emre muhâliftir. Ma‘ârif ve medeniyyetlerinin tedvîn ve neşr edilmemesinden (…?).

Türklerin sene-yi devreyi on iki kısma ayırmaları, her kısma hayvânâttan birinin adını vermeleri ve herbirine bir husûsîyyet göstermeleri, kezâ yıldızların birbirine kırânından bir takım ahkâm çıkarmaları o ahkâmın ale’l-ekser dedikleri gibi çıkması iddiâ‘mızın sıhhatine delîl-i vâzıhtır. Nîtekim bu ma‘lûmât, bugünkü Kāzakistan kavimlerinde mevcûddur ve Kāzak çölünde oturup da Kāzak nâm-ı müste‘ârıyla meşhûr bulunan Türk kavimlerinin vahşî olduklarına dâir iştihâr eyleyen iftirâ-yı nâkızdır. Çünkü: Onlar, eski Türklerin – bahis ettiğimiz- medeniyyet ve ma‘ârifin etmek ve onların evsâf-ı hüsniyesiyle ittisâf eylemişlerdir.

O evsâf ile muttasıf olanlara nasıl vahşî denilebilir? Bu iftirâda bulunanların iddiâ‘sı, ya cehlden, ya ta‘assubdan, yâhud medeniyyetin ma‘nâsını yanlış anlamaktan neş’et ediyor.

Gālibâ o medeni efendilere göre medeniyyet: Dünyâ için köpek gibi boğuşmak, hayra on para sarf etmeksizin Kārûn gibi toplamak, cüz’i bir zarara uğrayınca beynine bir tabanca sıkmak, bir de ilâhını ve peygamberini inkâr edip dînden, îmândan çıkmak, hayvanlar gibi nefs-i emmârende her istediğini yapmak olacak!

Avrupa’da ve bu sıfatlardan ba‘zısına muttasıf olanlar arasında ma‘ârif ve medeniyyetinin terakkîsi için milyonlar sarf edenler bulunduğu da inkâr edilemez.

Biz, eski Avrupalılardan bahis ediyoruz. Bugünkü Avrupa, [39] medeniyyetin aslını, biz müslimânlardan almış ve ilerlemişlerdir. Tarîk-ı terakkîde bizimde yol almamız ve onlara yetişmek değil, hattâ geçmemiz lütf-i ilâhiyeden mercûdur.

KĀ‘İDE-İ UMÛMİYYE

Avrupalıların Türkleri vahşîlikle ithâm etmelerinin sebeb-i aslı şudur: Bir kavmin ahlâk ve âdâtı ne kadar güzel olursa olsun ahlâk ve âdâtı onlara zıdd bulunan diğer kavimler indinde çirkin sayılır.

Görülmüyor mu ki sıhhat ve nezâfetin aslı olan tahâret ve âdâb-ı İslâmiye’nin esâsı bulunan tesettür, akvâm-ı efrenciye ve müteferrinceye ne kadar kerîh ve ayıb geliyor ve bunların izâlesi için ne derece uğraşılıyor. Çünkü: Onlar, o âdâtın zıddını i‘tiyâd etmişlerdir. Aklı başında bir adam, nazar-ı i‘tibârıyla bakacak olursa bütün âdâb-ı İslâmiye’nin zıddıyla muttasıf bulunanlar indinde kabîh add edildiğini görür. Ve bir kavmin diğer bir kavim hakkında vahşet hükmünü vermesinide bu kā‘ideden neş‘et ettiğini anlar.

TÜRKLERİN SANÂYİ‘Sİ

“Eğer Türklere peygember gönderilmiş ve içlerinde hükmen yetişmiş olsaydı Basralıların âdâbını, Yunanlıların hükûmetini, Çinlilerin sanâyı‘ını elde edeceklerinde şübhe yoktur.” demiş olan (Sümâme bin Eşres) bu sözü söylemesi olması Türklerden peygamber, hakîm ve san‘atkâr çıkmadığı zannına binâ’endir.

Nübüvvet mes’elesi yukarıya mevzû-ı bahs olmuş, her Türkün başkasına muhtâc olmayacak kadar sanâyi‘a vâkıf bulunduğuda söylenilmişti.

4.4 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *3*

[40] TÜRKLERİN HİKMET VE EDEBİYYÂTI

Türklerde hikmet ve edebiyyâtta – hangisi olursa olsun- sâir kavimlerdekinden aşağı değildir. Kendilerinin hikmet ve edebiyyât sâhibi olmadıklarına dâir çıkan şâyi‘a, ma‘ârif ve medeniyyet bahsinde söylenildiği vechile Türk hikmet ve edebinin tedvîn olunmamış, ağızdan ağıza intikâl eylemiş olmasından ileri gelmiştir.

Nîtekim ma‘ârif ve medeniyyetleri de adem-i tedvîn dolayısıyla hârice intişâr edememiş, bu sebeble de zavallı Türkler ma‘ârifsiz ve medeniyyetsiz telakkî olunmuştur.

Kāzak ve Kırgız nâmıyla meşhûr olup da ecânible karışmamış unsur-ı sulbîsi bozulmamış olan Türk kabâ’ili arasında hikemiyyâta müte‘allik binlerce emsâl ve eş‘ârın hâlâ bulunmaması ve bilinmemesi iddiâ‘mızın pek âdil bir şâhididir.

Müslimânlığın intişârına müte‘âkib Türklerden Arab Edebiyyâtına iştihâr eylemiş, hattâ asıl Arabları geçmiş olanları da şevâhid sırasına geçirmek lâzımdır.

Meselâ 243 de vefât eden (İbrâhim bin Abbâs bin Muhammed bin Sûl-Tegin es-Sûlî) Arabın pek muktedir bir edîbi ve şa‘îri olmuştu.

Kezâ 335 de irtihâl eyleyen ve (eş-Şatrancî es-Sûlî) diye meşhûr olan (Ebûbekir bin Muhammed bin Yahyâ bin Abdullâh bin Abbâs) da Arabın üdebâ’ ve şu‘arâsından olduğu gibi Arabcanın nahiv âlimlerinden idi. Bunların muâ‘sırı ve halfî bulunan Türk ulemâsı ise sayılamaz derecede çoktur.

[41](Keşşâf) ile musannefât-ı sâiresi pek meşhûr ve muteber olan Allâme (Mahmûd ez-Zemahşerî) (Miftâh) sâhibi (Yusuf Sekkâkî) (Muğrib) mü’ellifi (Matarrizî) ulûm-i arabiyyenin nâşirleri (Şeyh Abdulkâhir Cürcânî) (Sadrü’l-Efâz) (Reşîdüddîn Vatvât) Türk değil mi idiler? Arab edebiyyâtında bunların mensûr ve manzûm sözleriyle istişhâd edilmiyor mu?

(Hoca Ahmed Yesevî) nin mevâ‘iz ve hikemi hâvî olan iki büyük cild eş‘ârı olan Türkistan ve Kāzan Türkleri beyninde tedâvül etmektedir ki dîvânın müntehabâtı İstanbul ve Kāzan’da basılmıştır.

Hoca Yesevî, altıncı asr-ı hicrînin sonlarıyla yedinci asrın evâ’ili ricâlinden idi. Hulefâsında (Hâkim Ata) (Süleyman Ata) (İkanî)[239] vesâire gibi urefânın kasâ’idi, kıta‘âtı Türkler arasında hâlâ okunur ve söylenir.

Kezâ (Mesnevî-i Ma‘nevî) ki edebiyyât-ı fârisiyyenin en yüksek tabakasına çıkmış, dünyevî ve uhrevî menâfi‘ ve hikemî envâ‘-ı emsâl ile muhayyer bir sûrette

239 ایقانی

muhtevî bulunmuştur. Onun sâhibi olan (Melânâ Celâleddîn-i Rûmî) (.)[240], sâhib-i Dîvân (Emîr Hüsrev-i Dihlevî) ve (Mîrzâ Abdülkādir Bîdil) kezâ (Sıhâh) sâhibi (…?) Türk idiler (:)[241]

[42] Çünkü: Emîr Hüsrev (Lâçin), Mîrzâ Bîdil (Arlâs) kabîlesinden idi. Bu kabâ'ilde Türkistanlı idi.

Şu birkaç isim, Türklerin necîb, edîb, zarîf ve şâ'ir olduklarına isbâta kâfîdir. Yoksa hepsinin birer birer sayılması kâbil değildir.

Bunların ecdâdı ve eslâfı hakîm ve edîb olmasaydı onların ahfâd ve ahlâfı, hikmet ve edebde bu derecede nasıl çıkardı?

Ma'lûmdur ki bülbül, bülbülyuvasında hâsıl olur, karga ve saksağan yuvasında yetişmez.

Türklerin hukemâsına gelince:

Bunlar da terceme-i hâlleri zabt ve hikmetleri cem' ve tedvîn edilememek husûsunda edîbleri ve şâ'irleri gibidir.

İnşâ'allâh birinci maksadın sonunda feylesof (Anharsis)[242] yâhud (Anaharist)[243] in terceme-i hâli yazılacaktır ki müşârun-ileyh, Yunan Reîs-i Felâsifesi (Solon)a mu'âsır olup (İskit) lerden idi.

---

240 (.) Hazret-i Mevlânâ'nın silsile-i nesebi şu vechile mazbuttur: Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî bin Sultânü'l-ulemâ Muhammed Bahâeddîn Veled bin Hüseyin Hatîbî bin Ahmed Hatîbî bin Mahmûd bin Mevdûd bin Sabît bin Müseyyeb bin Mazhar bin Hammâd bin Abdurrahman bin Ebû Bekiri's-Sıddık. Radı'yallâhü anhüm [İkinci hâşiye zahrinde] (Mütercim)

241 (:) Mü'ellif, *Sıhâh* sâhibinin nâmını tasrîh etmediğinden müşârun-ileyhe dâir ma'lûmâtı (*Kāmûsü'l-A'lâm*) dan telhîs ve nakil eyledim:
Cevher (Ebû Nasr İsmâ'il bin Hammâd el-Fârâbî) Türkistan'da kāin (Fârâb) şehrinde doğmuş, dayısı (İbrâhim Fârâbî) vasâireden okumuş, sonra, Irak, el-Cezîre ve Mısır'a gitmiş, Arabcanın gavâmıznına vukûf-peydâ eyledikten sonra dönmüş, Horasan'daki Nîşâbur şehrinde tavattun etmiştir.
(Sıhâh) adlı lûgati, (Fîrûzâbâdî) nin (*Kāmûs*) ından sonra eşher lûgat sayılır. *Sıhâh,* Türkçeye de terceme ve matbû'dur. Mütercim Vanlı olduğu için tercemesi (Vankulu) diye şöhret almıştır.
Cevherî 393 de evinin damından düşerek ölmüştür. Uçmak fikriyle iki büyük kanad yaptırdığı, onları kollarına bağlayıp damdan aşağı atladığı ve bu sûretle helâk olduğu da mervîdir. (Mütercim)

242 انخرسيس

243 اناخريست

Anaharist'in terceme-i hâlinden anlaşılıyor ki bu Türk felsefeyi Yunanlılardan öğrenmemiş, belki Atina'ya geldiği vakit mükemmel bir feylesof bulunmuştu. Şu hâlde ma'lûmât-ı felsefesini memleketindeki Türk hukemâsından almış olması lâzım gelir.

Anaharist'in meşhûr, sâir Türk feylesoflarından gayr-ı mezkûr olmasının sebebi ise müşârün-ileyhin [43] Atina'ya gelip şöhret alması vesâir felâsife sırasında ahvâlinin zabt olunması, diğer Türk feylesofları memleketlerinden çıkmadıkları için hâl ve kāllerinin Yunanlılarca bilinmemesi, Türklerde terâcim-i ricâle ehemmiyyet vermemesidir. Eğer bu husûsa Türkler i'tinâ' göstermiş, yâhud Anaharist'ten başka Türk feylesofu da Atina'ya gelmiş olsaydı elbette eski feylesoflar arasında birçok Türk ismi görürdük.

Ne yapalım ki atalarımız ve dedelerimiz, kendi hükümdârlarını, feylesoflarını, ümerâ ve meşâhîr-i ricâlini bize bildirecek eser bırakmamışlar. Bundan dolayıdır ki soysuzlukla, adam yetiştirmemekle, bedevî, hattâ vahşî olmakla ecnebîler nazarında ithâm ediliyoruz. Hattâ onlara inanan ve tevârîh-i ümem tedkîkinden âciz olan ba'zı muharririn indinde de müttehem tutuluyoruz.

Eski Türklerde felsefe isti'dâdı ve ricâli bulunduğuna dâir olan iddiâ'mızı bilâ-mu'ârız isbât edecek edilleden biri de (Ebû Muhammed bin Tarhan el-Fârâbî), (Ebû Alî bin Hüseyin bin Alî bin Sînâ) ve şâgirdi (Behmenyâr) ın İslâm hukemâsından ve felsefe-i rüesâsından olup ve her üçünün Türk kavminden bulunmalarıdır. Bunlardan sonra da birçok Türk felâsifesi yetişmiştir ki hepsinin adını sayıp dökmek kolay ve belki mümkün değildir.

[44] İsbât-ı müdde'a için bunlar yetişmezse (İmâmü'l-Hâfızü'l-Hüccet Emîrü'l-Muhaddisîn Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâ'il el- Buhârî) nin Türk olduğunda şübhe var mıdır?

O zât-ı âlî ki peygamber hikmeti olan ehâdîs-i şerîfeyi cem' edenlerin rüesâsıdır, (Sahîh) i de kitab-ı ilâhiden sonra (esahh-ı kütüb) sayılmıştır. Yine hadîs kitapları olan (Sünen-i Tirmizî) ile (Nevâdirü'l-usûl) sâhibleri de Türklerdendir.

Ey Türk! Eski Türklere dâir söylediğimiz sözlerin sıhhatinde şübhe edersen şu saydığım e‘âzımın isti‘dâd ve istinbâtına iyice bak, ondan sonrada o mukâyese ile eskilerin kâbiliyyet ve mesâ‘îsini ölç.

Âbâ ve ecdâdını ileri sürerek seninle boy ölçüşmek isteyenlerle de:

اولئك آبائى فجئنى بمثلهم

اذا جمعتنا يا جرير المجامع

Beytini okuyup mefâhireye giriş (*)[244] korkma [45] mahcûb olmaz ve soysuzlukla ithâm edilmezsin. Hakâ’ik-ı târîhiyyeyi bilenler, seni tekzîb etmezler. Cühelânın sözü ise muteber değildir. Çünkü: O gibilerin kavlî ile bevlî müsâvîdir.

Türklerin akvâm-ı sâire ile olan mâ-cerâsı ve mu‘âmelâtı

Bu bahis iki kısımdır. Birinci kısım, Türklerin Çinliler, İranlılar ve Rumlarla olan mâ-cerâsına, ikinci kısım ise el-ân cenûbî Rusya denilen ve Karadeniz’den Kāzan ile Mâverâ şimâlisine mümtedd olan arâzîde oturanlara dâirdir.

Birinci Kısım

Türkler çoğalmaya başlayınca şu‘ûb ve kabâ‘ile ayrılmış, ba‘zen bir hükümdârın emri ve bayrağı altında toplandıkları olmuşsa da ekser evkātde ayrılık ve nifâk ve şikāk illetine uğramışlar, ayrı ayrı idâreler teşkil edip istiklâl sevdâsına düşmüşler, bu uğurda da birbirleriyle boğuşup yendiklerini mahve çalışmışlardı. Nîtekim akvâm-ı sâirenin hepsi de böyle yapmışlardı.

Eğer Türkler, ittifâk ve ictimâ‘ etmiş olsalardı sâde komşuları bulunan kavimlere değil, bütün dünyâya galebe eder, kemâl-i şevket ve satvetle hüküm sürerlerdi. Nîtekim aşağıda beyân olunacak ba‘zı mu‘âmelelerinden bu fikrin doğruluğu anlaşılacaktır.

[244] (*) Bu beyt, şâ‘ir (Ferezdak) ın mu‘âsır ve mu‘ârızı bulunan şâ‘ir (Cerîr) e söylediği ebyât cümlesindendir. Ferezdak âbâ ve ecdâdının mefâhir ve menâkıbını saydıktan sonra demişdir ki: “Ey Cerîr! İşte bunlar, benim babalarımdır. Mecâlis ve mahâfilde bir araya geldiğimiz vakit sende onlar gibisini meydana koy.”

Eski ecnebî müverrihleri, bir hakîkât olmak üzere yazmışlardır ki İranîlerle muhârebeye gelen Rumlar, mahzan Fars ordusunda Türkler bulunmasından korkmuş ve bozulmuşlardı. O ordudaki İranîler, nefslerini, ıyâllerini, mallarını, vatanlarını müdâfa'a için can-sipârâne döğüştükleri hâlde Türkler, ücret mukâbilinde harb ediyorlardı. Hâlbûki Rumlar, İranîlere ehemmiyyet vermiyorlar, ancak Türklerden yılıyorlardı.

[46] Kezâ beşinci asır müverrihlerinden biri yazmışdır ki:

Fâris hükümdârı (Fîrûz Şâh) Heyâtıla ile harb için Türkistan seferine giderken İran askeri tezallüme başlamış ve "Şâh, bizi öldürtmek istiyor. Götürüp Türklere itlâf ettirmektense burada i'dâm etmek evlâ idi. Hem de şu sûretle İran ebedî bir hacâletten kurtulmuş olurdu" demişdi. Fi'l-vâki' dedikleri oldu, giden ordun bir ferdi kurtulamadığı gibi Fîrûz Şâh da intihâr etti. Nîtekim aşağıda beyân olunacaktır.

Aralarında umûmî bir ittifâk bulunmakla berâber Türkler, Fars ve Çin devletlerini seddler inşâsıyla tahaffuza mecbûr bırakmışlardır.

İranîler, iki sedd yapmışlardı ki biri gayr-ı meşhûrdur. Ve Belh ile Semerkand arasında mebnî idi. Semerkand – Belh yolunda, Bedahşan dağları üstünde ve (Sebz) şehri civârında olduğuda söylenir.(*)[245] İkincisi ise Kakfasyadadır ki (Bab) (Babü'l-Ebvâb) (Babü'l-Hadîd) isimleriyle ve avâmm indinde - (Zülkarneyn seddi) ve (Demirkapı) diye meşhûrdur.

[47] Çinlilerde sedd-i meşhûri binâ' etmişlerdi ki Peçili Körfezi'nden (Han Çumin)[246] vilâyetine kadar imtidâd ediyordu. Bu seddin tûli 2600 kilometro, irtifâ'i ise 13, arzî ise 8-9 metro idi. Üstünde 10 piyâde, 6 süvârî yan yana gidebilirdi denilir. Bugün ekser-i aksâmı harâb olan bu seddin harâbesi bile seyyâhları hayret ve dehşete düşürür.

[245] (*) Necîb Asım Beg, târîhinin birinde bu seddin Keş beldesinin 90 kilometro cenûbinde kāin olup 12-20 metro arzında ve 3 kilometro tûlunda bulunduğunu ve adına Demirkapı denildiğini söyler. Keş beldesi ise şehr-i Sebz'di.

[246] خان چومن

Sedd-i Çin'in binâsı, Çin İmparatorlarından olup dördüncü sülâle mü'essesi bulunan (Çin Şu Huangti)[247] ya isnâd olunur ki mebde'-i zuhûrı kable'l-hicret (836) senesi idi. Fakat seddin ibtidâi binâsı bu târîhten evveldir. Çünkü: Bir taraftan Yang vilâyetinin, diğer cihetten Şansi[248] vilâyetinin hâkimleri, Tatar muhâcemâtından vilâyetlerini muhâfaza için inşââta başlamışlardı. Sonra Çin Şu Huangti Şansi vilâyetine hâkim olunca inşââta devâm etti. İmparatorluğa geçince de iki taraftaki inşââtı bitiştirdi. Mervî derki: Bu seddin binâsına 836 (kable'l-hicret) senesinde başlanmış, milyona yakın amele istihdâm ve on senede ithâm edilmiştir.

Dört milyon amele kullanıldığı, bunların dörtyüz bini telef olduğu, esnâ'-i inşâât da muhâfaza olmak üzere yarım milyon asker bekletildiği de rivâyet olunur. Seddin divarları, ba'zı yerlerde iki katlı yapılmış, îcâb eden mahâllerine de kal'alar, burclar ve kapılar inşâ' edilmiş, hitâmında oralara asâkir-i muhâfaza konulmuştu. Bu muhâfaza askerlerinde yine Türklerden ve Tatarlardan olduğu da mervîdir ki el-ân onların bakâyâsına (Ungut)[249] yâhud (Unkut)[250] denilir.(.)[251]

[48] Seyyâhlardan ba'zıları "Sedd-i Çin'deki tarassud kuleleri ve istihkâm harâbeleri, bize Çinlilerin şecâ'at devrelerini ve şimâl-i akvâma karşı müdâfa'a zamanlarını hâtırlattı." demişti.

Ben de derim ki:

Evet. Çalışmışlar, yapmışlardı. Fakat şimdi oralarda tilkilerle tavşanlardan başka dolaşan yoktur. Bütün akvâm hakkında sünnet-i ilâhiye böyledir. Bidâyeten de nihâyeten de hüküm Allah'ındır.

Ma'a-mâ-fîh Çinliler, bu kadar mesâ'ı ile berâber verdikleri telefât ve ettikleri masârifin fâ'idesini uzun müddet görememişlerdir. Çünkü: Çin Şu Huangti'nin vefâtıyla 30-40 sene ihtilâl çıkmış ve muhâfaza askerlerinin dâhile çekilmesiyle seddin kal'a ve kuleleri boş kalmıştı.

247 چين شوانغتى
248 شينسى
249 انغوت
250 انكوت
251 (.) Ebü'l-Gâzî Hân'ın *Şeceretü't-Türk* unvânlı târîhinin Petersburg tab'ındaki 47 inci sahîfeye bak.

Türkler fırsatı ganîmet bilmişler. Moğollar indinde (Sarı Muran)[252] denilen nehr-i asferî (.)[253] ulaşıp yeniden Çin'e hücûma başladılar.

Elimizde Türklerle Çinlilerin vâkı'atını bildirecek bir kitap olmadığından vukū'ânın mebde-ini ta'yin etmek mümkün olamıyor.

Yalnız Asya'dan çıkan Türklerin akdamını ve Çin ile Asya'nın nısfına kadar müstevlî bulunan Oğuz Hân'ın zuhûr ve hurûcı hicretten 3400 sene mukaddem olduğu İslâm târîhlerinde murakkamdır.

Kezâ Türklerden Hunların zuhûruyla Çin'in şimâlinde hükûmet te'sis ve Çin bilâdına hücûm etmeleri, hicretten 18-20 asır evvel ve Çao[254] sülâle-i hükümdârısı devrinde idi.

4.5 KĀZAN, BULGĀR VE TATAR TÂRÎHİ *4*

[49] (Atilla Hân) ın vefâtıyla Avrupa'da Hun Devleti'nin inkırazına kadar müte'addid inkılâb geçiren bu hükûmet 13-14 asra kadar sürdü.

O sıralarda Çinliler, Türklere (Hiyan yun)[255] ismini virmişlerdi. Sonra (Çing han)[256] dediler. (Han) sülâlesi zamanında (Hiyung nu)[257] tesmiye ettiler ki (âsî esîrler) demek imiş. Bu ma'na doğru ise öbürlerinin de elfâz-ı zemm olması lâzım gelir. El-ân (Tankut)[258] kabîlesine (Si fan)[259] ve Avrupalılara (Fan kui)[260], derlermiş ki birincisi (garb vahşîleri) ikincisi de (kırmızı eşekler) ma'nasına imiş. Çin İmparatorlarının Türk Hâkânlarına (vuhûş kralı) dedikleri de (Mürûcü'z-zeheb) de mastûrdur.

---

252 صارى موران
253 (.) İhtimâl ki Liao (ليائو) Nehri
254 چاو
255 هيان يون
256 چينك هان
257 هيونغ نو
258 تنكوت
259 سى فان
260 فان قوئ

Çinliler, hicretten yedi asır mukaddem Türklere (Kiyan nu)[261] ve (Tukiu)[262] derlerdi. Bu kelimenin (Türk) yâhud (Türkiu)[263] lafzından muharref bulunması muhtemeldir. Çünkü: Onlar (re) harfini söyleyemezler.

Ba‘zı rivâyetlere göre de Çinlilerin Türkleri (Hiyung nu) tesmiyeleri, târîhin zabt etmediği zamanlara âiddir ki o sırada hükümdârlarına (Ceng li kutu)[264] denirdi. Sonra (Şanyü)[265] yâhud (Çen yü)[266] yâhud (Tanju)[267] denilmeye başlandı. Bunların doğrusu da (Cang cung)[268] (.)[269] der ki ba‘zen (Tengri Kutu) (:)[270] ya‘ni (mübâreka’llâh) diye, (ibnü’s-semâ) ve (celîli’ş-şân) diye terceme olunur.

Cenevizli Meşhûr seyyâh (Marco Polo)[271] bu lafzı (Kut semâ) diye terceme etmiş ve Cingiz’in ahfâdından (Mengü Kāan) ile (Kubilay Kāan) ın (Tengri Kutu) telekkub eylemiş olduklarını söylemişdir. Marco Polo 25 sene müddetle Mengü ve Kubilay’ın kitâbet hizmetinde bulunduğu cihetle elbette rivâyeti diğerlerinden doğrudur. Her hâlinde Tengri Kutu Türkçe bir lafızdır, ma‘nası da şübhesiz söylediğimizdir ki ulviyyet ve kudsiyyeti hâ’izdir [50] denilmişdir ki:

Hükümdâr zevcesine (Yen şi)[272] velî-ahdına (Hiyan vang)[273] unvânı verilir ve bu hükümdârlar asâletlerine binâ’en Çinlilerce (Siyan pi)[274] denilen Şark Tatarlarından intihâb edilirdi. Erkân, ümerâ, zâbitân ve efrâdın silsile-i merâtibi mazbût olup bu silsileye ri‘âyet kılınırdı.

Merkez-i hükûmet (İnşan)[275] dağında idi. Bu dağ, Altay (.)[276] şu‘abâtından biridir ki İrtiş[277] Nehri menba‘larına doğru uzanır ve Hun memleketinin garbî hudûdunu gösterir.

---

261 كيان نو
262 توكيو
263 تورکيو
264 جنغ لی قوتو
265 شن يو
266 چن يو
267 تانژو
268 جاڭ چوڭ
269 (.) Cang cung lafzı, el-ân Çin vâlîlerinin unvânıdır.
270 (:) Mübârek ma‘nasına olan (kutlu) kelimesinden ki (kut) lafzı
271 Marco Polo (ö. 1324) Batı dünyasına Asya ve Uzakdoğu tanıtan Venedikli seyyahtır.
272 ين شی
273 هيان وانغ
274 سيان پی
275 اينشان

Hun hükümdârları, Çin İmparatorlarına akrân mu‘âmelesinde bulunurlar ve mektûblarını: “Gök, güneş ve kamer tarafından taht-ı hükûmete oturtulmuş olan Hun hükümdâr-ı a‘zamî Cang cung Çin Hâkân’ından kemâl-i ihtirâm ile ricâ eder ki …” diye yazardı.

Hiyung nu hükûmeti, müddet-i medîde Çinlilerle harb ederek onları mükerreren mu‘âhedat-ı sulhiyye akdine ve o mu‘âhedatın te’yidi için kızlarını Cang cung ile Hun ümerâsına tezvîc etmeye mecbûr eylemişdi.

Oğuz Hân zuhûr târîhi, biraz yukarıda tahmînî olarak söylenmişti. (Şang)[278] sülâlesi zamanında Hunlarla harb için gönderilen Çin askerlerinin bozulması ise hicretten 1888 sene mukaddem olduğu târîhlerde yazılıdır.

[51] Çao sülâlesinin mü’essisi (Vu Vang)[279] zamanında Hunların Çin Hükûmetine itâ‘atleri, kezâ Çao sülâlesinden (Yu Vang)[280]ın devr-i saltanatında Hunların Çin memleketlerine, husûsîyle (Şansi) vilâyetine hücûmları, yine târîhlerde mukayyeddir.

Bu muhâcemât ve yağma-gerlik kable’l-hicret 1532 târîhine kadar sürmüş, 1213 senesinde (Haçao)[281] vilâyetine – ki orada Çinli bir emâret vardı- girilmiş, bu târîhten 45 sene sonra da (Peçili) vilâyetine bir akın yapılmıştı. İşte şu akınlar ve akıncıların men‘ine muktedir olamayan Çinliler, Hunlara sedd-râh olmak üzere Sedd-i Çin’i inşâya başlamışlardır.

Çin akınları esnâsındaki Hunların hükümdârlığında bulunmuş olanların esâmîsiyle vekāyı‘ı tahsîle ma‘lûm ve mazbût değildir. Yalnız târîhlerde şunların ismi kalabilmiştir:

---

276 (.) Efrenciler ile mütefernicler indinde Altay olan o ismin doğrusu (Aladağ)dır ki ba‘zı taraflarından yaz, kış karın eksik olmaması dolayısıyla alaca görünmesi, sebeb-i tesmiyesidir.

277 ايرتس

278 شانغ

279 ووانق

280 يووانق

281 خاچاو

(Tuman Hân)[282] halefî (Mota)[283] yâhud (Bota Hân)[284] (Bumin Hân)[285] kārdeşi (Dubu Hân)[286] (Tolon Hân)[287]

TUMAN HÂN

Yâhud Cang cung, yâhud Hiyung nu ve Türk Hâkân-ı a‘zamı. Bunun târîh-i zuhûrı hakkında çok fâhiş ihtîlâfât vardır. Necîb Asım Beg, târîhinin bir yerinde bunun hicretten 9 asır evvel kable’l-hicret 800 târîhinde ve Çin Şu Huangti’nin vefâtından sonra zuhûr etmiş olduğunu Hiyung nu’ların Çin’e hücûm ettikleri vakit hâkânları bulunduğunu yazar.[52] Hattâ târîhte bugüne kadar ismi kalan Türk Hâkânlarının ilki Tuman Hân’dır mütâla‘asında bulunur.

Bu sözün sıhhati takdîrinde ma‘nasında ıtlâk değil, takyîd olmak lâzım gelir, ya‘ni Çin târîhlerinde ismi mazbût Türk Hâkânlarının ilki Tuman Hân’dır demek îcâb eder. Yoksa Türk Hâkânlarının ale’l-ıtlâk evveli, a‘zamı ve eşheri Oğuz Hân’dır. Ondan sonra da birçok hâkânın mesned-i hükûmete geçmiş olması câ’izdir.

Mahmud Atıf Efendi (Kaşgar Târîhi) nde diyor ki:

“Kaşgar havâlesindeki Türkler, kable’l-hicret 70 târîhinden sene-i hicrete kadar Çin dâhilindeki memleketlere hücûm ve yağma ederlerdi. Altay Dağları’na (Aladağ) mütevattın Hunların reîsi bulunan (Tuman Hân) da bu müddet zarfında müte‘addid akınlar yapmış ve Kaşgar civârında hayli yerler almıştı.”

Necîb Asım Beg’de târîhinin 42, 116, 117 sahîfelerinde ve 545 sene-i mîlâdiyyesi ya‘ni kable’l-hicret 70 senesi havadisinin beyânı sırasında der ki:

“ İran ile Turan, ya‘ni Fars ile Türk arasında mücâdele-gâh olan Mâverâü’n-nehr memâlikini istilâ’ eden hâkânın, Çinlilerce (Tuman) Türklerce (Teoman)[288] Moğollarca (Dutumin)[289] denilen şahıs olması lâzım gelir.”

---

282 تومن خان
283 موتا خان
284 بوتا خان
285 بومين خان
286 دوبو خان
287 طولون خان
288 تومنه
289 دوتومن

Necîb Asım Beg, bu sözüyle kavl-i sâbıkana muhâlefet ve Mahmud Atıf Efendiye muvâfakat etmiş, "Tuman'ın ikinci halefi Mukan[290] Hân tevsî'-i futûhât eylemiştir." diye de te'yîd-i keyfiyyet eylemiştir.(.)[291] Hâşiye zahrında

[53] Yine Necîb Asım Beg diyor ki:

Tuman Hân'ın idâresindeki Hunlar, seddi geçince, evvelce taht-ı tasarruflarında bulunan vilâyât ile Ordo[292] vilâyetini de istilâ' ettiler. Tuman Hân milâdiden 206 ve hicretten 828 yıl evvel vefât eyledi.

MOTA HÂN

Mota, yâhud Mete293 Hân (.)[294] kable'l-mîlâd 206 dan 174 senesine kadar 32 yıl zarfında fütûhât-ı azîmeye nâ'il olmuştur. Hân sülâlesinin mü'essisi bulunan (Gao Huangdi)[295] mesned-i hükûmete geçince Mota Hân'ın memâlikine yürüdü, şimdi (Supeng fu)[296] denilen (Maye)[297] beldesini muhâsara ve feth etti. Mota Hân'da 300 bin kişilik bir Hun ordusuyla Çin'in (Şansi) vilâyetine girdi, (Singa fu)[298] beldesine kadar ilerledi. Çin Hâkânı (Gao Ti)[299] mukâbeleye cesâret edemeyerek kızlarından birini Mota Hân'a tezvîc şartıyla musâlaha talebinde bulundu. Ondan sonra da Türklerle Çinliler arasında izdivâc âdet oldu. Ve iki millet arasında şu sûretle musâheret husûle geldi.

4.6 DEFTER 1

"KAZAN ULEMÂSINDAN ŞEYH MURAD REMZİ EFENDİNİN (TELFÎKÜ'L-AHBÂR VE TELKÎHÜ'L-ÂSÂR FÎ VAKĀYI' KĀZAN VE BULGĀR VE

290 موقان

291 (.) Necîb Asım Beg, bu hânın Çinlilerle olan vekāyi'ını ve ba'zı mâ-cerâsını hafîdînin taş üstüne hâkk ettirmiş olduğunu târîhinde yazmıştır. Fakat ifâdesindeki noksan dolayısıyla nakil etmedim. Teoman'ın, Cingiz'e dördüncü cedd olması mümkün değildir. Anlaşılan ya bu isimli müte'addid hân gelmiştir, yâhud Cingiz'in nesebi zabt edilirken halt ve ıskât vukū'a gelmiştir.

292 اردو

293 ماتا

294 (.) Doğrusu (Bota Hân) (بوتا خان) olsa gerektir.

295 قااو هوآنغ تی

296 سوپنغ فو

297 مایه

298 سینغا فو

299 قااو تی

MÜLÛKİ'T-TATAR) UNVÂNLI ESERİNİN CİLD-İ EVVELİNDEN (MAKSAD-I SÂNÎ)NİN TERCEMESİ"

TATARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

[1]Tatarların zuhûru (1)[300] Bulgar, Kıpçak, Rus, hattâ Lan (2)[301], Macar ülkelerine kadar havâlîyi istilâ' etmeleri, oralarda Kıpçak, Tatar, Altûn Orda nâmıyla bilinen büyük bir devlet teşkil eylemeleri, Türk bin Yâfes'den Saray Hânlarının sonuna kadar ahvâl-i târîhiyyeleri asıl yurdlarından çıkıp aktâr-ı sâireye yayılmalarının sebebi.

Ma'lûm ola ki: Tatar, Türk'ten bir sınıftır, belki de Türk'ün aslıdır. [2] Bu lafız, Frenkler indinde Türk kelimesinin mürâdifidir. Hattâ onlar, Osmanlılar, Karamanlılar ve Türkmenlere varıncaya kadar bütün Türk kabâ'ilini Tatar add ederler. Evvelce de söylenildiği vechile Tatarlar, eski Rumlar ve Yunanlılar ve Frenklerce (Sitya)[302] (İskotya)[303] (İskit)[304] (İskits)[305] ve (İskif)[306] ismiyle meşhûr idiler.

Türk'ün nesebi ile mâ-cerâları mufassal olarak mukaddimen zikir edilmişti. Şimdi de idâre-i mülk ve zabt-ı umûr husûsunda Tatar Hân, sonra da Saray

---

300 Şarkan Amur Nehri'nin sâhili ve Aladağ cibâlinden Sangadi (سنغادی) Nehri'ne kadar İrkutski'nin(ایرقوتسکی) cenûbî, cenûben Tibet memleketine kadar olan, ya'ni hâlâ Moğolistan ve Mongolya denilen arâzî Tatarların meskeni idi. Hatta nâfe-i misk, onların memleketinden çıktığı için kendilerine izâfe edilmiş ve Misk Tatar denilmişti. Nîtekim (Alan) da oradan çıkmaktadır. Eskiden bunlara (Otuz Tatar) ta'bir olunurdu ki otuz kabîle bulunmaları sebeb-i tesmiye olmak ihtimâli vardır. Mukaddemede ve Türklerin Çinliler ile mu'âmelâtı bahsinde bunların ba'zı ahvâli beyân edilmişti. (Hiyung) Hânları (Siyanpi)lerden intihâb olunurdu ki onlarda Şark Tatarları idi. Kezâ Cucan Tatarlarına dâirede beyânâtta bulunmuştu.

301 Babü'l-ebvâb'a yakın ve Ermeniye tarafında vâsi' bir vilâyettir ki Hazar'a mücâvirdir. Avâmm-ı nas tahrîf eden (Alan) dır. Ahâlîsi Hristiyandır. Oradan yiğit köleler celb olunur. Mu'cemü'l-Büldân – Yâkut Hamevî
(Lan): Bilâd-ı Kakfasya'da Bahr-ı Hazar sâhilinde ve Babü'l-ebvâb, ya'ni Derbend karbında vâsi' bir hattnın coğrafyada İslâm asârında görülen ismi olup o cihette yerleşmiş olan akvâm-ı tûrâniyeden (Alan) kavminin isminden ma'hûz olunduğu anlaşılıyor. Hattâ Yâkut Hamevî beyne'l-avâmm (Alan) denildiğini ilâve ediyor. Kâmûsu'l-A'lâm – Şemseddîn Sâmî Beg Alan (*alan)* Çin'in şimâlindeki Çungarya memleketinde Moğol akvâmından bir kavim olup kurûn-ı vustada o taraflara siyâhat etmiş olan (Marco Polo) nın rivâyetine göre bunlar bir aralık Çin'in cenûb taraflarına kadar yayılarak oraları zabt etmişlerdi. (Mütercim) -Kezâ-

302 سیتیا

303 اسکوتیا

304 اسکیت

305 اسکیتس

306 اسکیف

Hânlarının sonuna kadar Türk'e halef olanların ahvâlini bildireceğiz. Naklimizde husûsiyle Cingiz Hân'ın nesebiyle ilk mâ-cerâlarına ve eslâfına, kendisinin ve evlâdının ahvâline dâir olan nakliyyâtımızda ki me'hûz ve mu'temedimiz Melîk Gāzan asrında te'lif edilmiş târîhler olacaktır. Mîrhând'ın (Ravzatü's-safâ) ile (Şerecetü't-Türk) gibi.

Yâfes ile oğlu Türk'ün beyân-ı ahvâli husûsunda bu ikisine i'timâd ederek diğer eserden nakil rivâyet eylemediğimiz misilli onların ahlâfı hakkında da yine bu kitapların virdiği ma'lûmât ile iktifâ' edeceğiz. Rivâyetlerin sıhhat ve sekâmeti kendileriyle me'hûzlarına âiddir.

Ben, onlardaki bütün rivâyetin şübhe edilemeyecek sûrette doğru olduğunu söylemiyorum. Yalnız erbâb-ı mütâla'aya arz etmek istiyorum ki umûr-ı târîhiyye yakînî değil, zannîdir. Öyle olmakla berâber iîtibârdan sâkıt da değildir. Binâ'en-aleyh kârî, menkûlâtın hatâ' yâhud savâb olduğunu bilemedikçe onları hatâ' ve savâb ihtimâliyle mütâla'a etmelidir. Ben bu kadarını yapabildim. Fazlasını ve tahkîkîni kasd edenlere de tedkîk ve tetbi' kapıları açıktır. [3] Türk'ün evlâdı arasından hükûmete geçen ve zabt-ı umûra muvaffak olan

TUTUK[307] BİN TÜRK

idi. Türk vefât edince veled-i erşedi, velîahd-ı emcedi bulunan Tutuk geçdi (1)[308] âkıl, munsıf, müdebbir bir zât idi. Bugüne kadar cârî olan rüsûmdan birçoğunu ihtirâ' eden o dur. Hattâ yemeğe tuz konulması onun eser-i keşfidir. Birgün ava çıkmış, urduğu bir ceylanı kebâb etmiş, yerken bir lokmasını yere düşürmüştü. Düşen lokmayı ağzına götürünce evvelki lokmadan lezzetli geldi. Bu lezzetin de yerde bulunan tuza bulanmasından husûle geldiğini anladı. Ondan sonra yemeklere tuz konulmaya başladı.

Tutuk, mülûk-u Fars'ın ilki Kiyumers ile mu'âsır bulunmuş ve (240) sene mu'ammer olmuştu.

---

307 توتوك

308 (1) Ebü'l-Gāzî Hân, ba'zılarının Tutuk'u hükümdârlar sırasında zikir etmediğini söylerse de ekser müverrihinin kavli zikir ettiğimiz gibidir.

AMLINCA[309] BİN TUTUK

Tutuk ölünce yerine oğlu Amlınca (2)[310] geçdi. Ve uzun müddet yaşadı. İhtiyârlayınca hükûmeti oğlu (Zib Batuy)[311] a bırakıp kûşe-i uzlete çekildi.

[4] ZİB BATUY

Saltanat tahtına oturdu. Türk evlâdı arasında adl ve emânı neşir eyledi. Âkıl, âdil, munsıf, şeci‘ bir zât idi. Emr-i Hakka icâbet edince yerine oğlu

GÜYÜK[312] HÂN

geçdi. O da ömrünün nihâyetini bulup âbâ ve ecdâdının gittiği yere gidince makâmına meşhûr

ALINCA HÂN

oturdu. Şecâ‘at, şehâmet ulüvv-ı himmet ve ma‘delet sâhibi bir hükümdâr idi. İdâre-i âdilânesi yüzünden Türklerin ni‘meti çoğaldı ve servetleri son dereceye vardı. Nûh aleyhi’s-selâmın zamanından o vakte gelinceye kadar hidâyet yolunu ta‘kîb edegelmişlerdi. Ni‘met ve servetleri çoğalınca (ان الانسان ليطغى. ان راه استغنى) ya‘ni “insân kısmı gınâ kesb edince azar” kavl-i ilâhiyesinin sırrı zuhûra geldi. Dalâlet ve gavâyeti rüşd-i hidâyete tercîh ederek şeytâna tâbi‘ ve ni‘me-i Rabbâniyeye kâfir oldular.

Alınca Hân, Fars Hükümdârı (Huşeng) ile mu‘âsır idi. Bidâyet-i saltanatından bir müddet geçince zevcesi bir batında iki çocuk doğurdu ve birine (Tatar) diğerine (Moğol) adı konuldu. Bunlar yetişip büyüyünce Alınca Hân memleketi ikiye taksîm ederek birini Tatar’a, diğerini Moğol’a virdi. Birbirlerini sevmelerini, yekdigerine yardım etmelerini, ve dâimâ müttehidâne davranmalarını tavsiye eyledi. Daha sonra da âlem-i âhirete gitdi.

Tatar ve Moğol Hânlarından her biri, memleketinin zabt ve rabtıyla meşgūl oluyordu.

---

309 املنجه

310 (2) İlce (ايلجه)de denilir

311 ذيب باتوى

312 كيوك

[5] TATAR HÂN BİN ALINCA HÂN

Babası ölünce umûr-ı hükûmetin tertîbi ve idâre-i memeleketin tanzîmi ile iştigāl etti. Birâderi Moğol ile sevişerek ve hoş geçinerek ömrünü geçirdi. Evlâdı da Moğolların oğullarıyla - Baydu Hân bin Ordu Hân bin Atsız Hân bin Atlı Hân bin Yelince Hân bin Buka Hân bin Tatar Hân zamanına kadar - dostâne yaşadı. Moğol'un oğulları da Tatar Hânzâdeleri ile – Tingiz Hân zamanına kadar – bu yolda vakit geçirdi. Hükûmet Baydu ve Tingiz Hânlara intikâl eyleyince iki âile arasında niza‘ ve ihtilâf zuhûr etti. Tatar ahfâdından (Sevinç Hân bin Baydu) Moğol torunlarından (İli Hân bin Tingiz) devrelerine kadar da o niza‘ ve ihtilâf tezâyüd eyledi. Ve aşağıda zikir edilecek şeyler oldu.

MOĞOL HÂN

Pederinin kendisine ta‘yin ve tahsîs eylediği memâliki idâre eyledikten sonra irtihâl ederek yerine büyük oğlu:

KARA HÂN

geçdi. Bunun zamanında Moğollar arasında küfür zuhûr ve intişâr eyledi. Hem o dereceye vardı ki bir baba, ciğerpâresi evlâdında âdât-ı bâtılalarına karşı cüz'i bir kayıtsızlık görse bilâ-müddet ve lâ-merhamet onu öldürtür, katillerine de ikrâm ve in‘âm ederdi.

OĞUZ HÂN BİN KARA HÂN

Bu zât Türkler arasında Acemlerin Cemşîdî, Rumların ve Yunanlıların İskenderi mesâbesindedir. [6] Gāyet güzel olarak doğan bu çocuk, üç gün anasının memesini emmemiş anasının rü'yâsına girerek "Sen ilâhı tevhîd etmedikçe memeni emmem, sütünü içmem" demişti.

O vakit ki ta‘assub-ı müşrikâne kadının zâhiren tevhîdine mâni‘ olduğundan Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyyetine girince kâ'il olmuş, ondan sonra çocuğu memesini emmişti. Aradan bir sene geçipte çocuğa isim takılmak zamanı gelince babası, ümerâyı ve a‘yân-ı memleketi topladı. Büyük bir ziyâfet çekti. Çocuğu meclise getirdiler takılacak isim hakkında müşâvereye başladılar. O sırada çocuk fasîh bir lisân ile "Benim adım Oğuz Hân'dır" dedi ve ondan i‘tibâren bu isim ile şöhret aldı.

Oğuz Hân büyüyüp de sinn-i idrâke varınca Hakk-ı Subhâne sâbıka-i inâyetiyle ona tevhîd ve îmânı ilhâm eyledi. Lâkin babasından ve akrabâsından çekindiği için i'tikâd-ı muvahhidânesini izhâr edemiyordu. Nihâyet halkının dînine muhâlefet etmekte olduğu meydana çıktı. Babası ve kavmi tarafından birçok mihen ve meşâkka uğradı. Birkaç def'a hayâtına kasd edildi ve babasıyla arasında muhârebe ve mukâtele vukū'a geldi. Lâkin Cenâb-ı Hakk, o kavmin hidâyetini irâde buyurmuş olduğundan Oğuz'u vikâye ediyordu. Nihâyet babası, oğluna karşı açtığı muhârebelerin birinde helâk oldu, Oğuz'da onun yerine saltanat serîrine oturdu.

[7] O hükûmeti eline alınca teb'asını tarîk-i tevhîde teşvîk eyledi ve bu bâbda kat'i emirler virdi. Amcaları ve dayıları, eski i'tikâdlarını değiştirmek istemediler, her taraftan adam toplayıp Oğuz'la muhârebeye kalkıştılar ki Çin, Tatar, Hoten[313] evvelkileri gibi mütecâvir memleketlerden bile istimdâd eylemişlerdi.

Oğuz 73 sene bunlarla uğraşıp nihâyet galebe çaldı. Tatar memâlikini kendi memleketine zamm etti. Hoten'i ve Çin'i tamâmiyle istilâ' eyledi. Sonra cenûbe ve Mâverâü'n-nehr'e teveccüh ederek Taşkent, Seyram[314], Fergāna, Semerkand, Buhara, Belh ile Guristan'ı Kâbil'i Gaznini[315] aldı. Keşmir Meliki (Yağma Hân) dağlık arâzîden istifâde ederek dayandı.

Bir sene muhârebeden sonra onun helâkıyla Keşmir'i ve tevâbi'nı da feth etti. Sonra oralara kendi tarafından hâkimler ve muhâfaza için askerler bıraktı ki Frenklerin Hind Eskotları dedikleri Allahu a'lem bu askerler ve onların evlâd ve ahfâdıdır. Ba'dehû Bedehşan ve Semerkand yoluyla vatanına döndü. Bir sene dinlendikten sonra Fars bilâdı üzerine yürüyüp dokuz ay çarpıştı ve galebe çaldı. Hâlâ Amur Nehri diye meşhûr olan Ceyhun'un İran ve Tûrân arasında hadd-i fâsıl olması ve evvelce İran memâlikinden sayılan Heyatıla (.)[316] bilâdının Tûrân memâlikinden sayılması şerâ'atiyle musâlaha yaptı.

---

313 خط

314 سيرام

315 غزنينى

316 Bu açıklama metni, dipnot olarak Tahirü'l-Mevlevî'nin konu ile ilgili bilgilendirmelerini içerir. (.) ... Türk tâ'ifesinden, alâ kavlin Hindulardan bir cins-i mahsûsa idi ki selefte zuhûr eylediler ve sâhib-i şevket ve menâ'at idiler ve onlara Heyatıl ve Heyatıla dahi denir idi. Bir müddet Hindistan taraflarında devletleri müstemirr olmuştu... ve kaldı ki (Burhân) da mersûmdur ki Heytal (هيطل) ta ile Nâm vilâyeti Hatlan (خطلان) dır. Pâdişâhlarına Hıyatıle

Şu vak‘anın Kiyumers ile Huşeng zamanları arasında olduğu söylenilse de doğrusu Dahhak devrine müsâdiftir.

[8] Bundan sonra garba tevreccühle Bahr-ı Hazar ve Karadeniz sâhillerinde mütemekkin akvâmı, Rum, Yunan, Frenk ve Avrupa’nın şarkıyla şimâlini, belki Avrupa bilâdının çoğunu zîr-ı itâ‘atine aldı. Muhâfazaları için askerler bıraktı ki Yunanlılar onları Avrupa Eskotları tesmiye ettiler.

Oğuz Hân, kabâili ile Dağıstan akvâmını Gürcileri Kakfas Dağlarıyla etrâfında ve Karadeniz ile Bahr-ı Hazar arasında ki arâzîye iskân eyledikten sonra Anadolu’ya, oradan da Şam ve Mısır’a gitdi. Şu sayılan yerleri zabt ve herbirini idâresine rabt eyleyerek vatanına döndü. Maksat-ı re’sine vusûlünde 900 at ve 90.000 koyun kesdirmek sûretiyle azîm bir ziyâfet çekdi. Şarka ve cenûbe teveccühle Bilâd-ı Hind fethi itmâm etmek emelinde iken ölüm şu tasavvuruna mâni‘ oldu.(.) [317]

* * *

(هياتله) denir. Pes Heytal (هيطل) muhaffefen Heytal (هيتال) mu‘reb olup cem‘inde Heyatıla (هياطله) denmiştir. -Kāmûs Tercemesi

Hatal (ختل) ve Hatlan (ختلان) : Bedehşan ülkesinde bir vilâyettir – Burhân-ı Katı‘ Tercemesi

Heytal (هيتال) : ve Nâm vilâyet Hatlan (خطلان), pâdişâhlarına Heyatıla (هياتله) ıtlâk olunur - Kezâ

Heyatıla (هياطله) : Kesre “ta” ile bir şehir ismidir. – Kezâ

Heytal (هيطل) : Mâverâü’n-nehr bilâdının ismidir. – Mu‘cemü’l-büldân -Yâkut Hamevî -

Hatlan (ختلان): Mâverâü’n-nehr’de ve Semerkand civârındaki bilâd-ı müctemi‘anın ismidir. – Kezâ

Garba gelen Türklerin bir kısmına Bizanslılar Ak Hun mâ‘nâsına (Eftalit) ismini virmişlerdi. Çinliler bunlara (Tile) (تی له) İrâniler (Abtelit) (آب ته لیت) ya‘ni su kenârı (...?), Arablar (Heyatıla) demişler idi. Afganitan’ı, Horasan’ın bir kısmını işgāl ederek pâytahtlarını Bedehşan’a nakil eden Ak Hunlar İrâniler ile başlayan muhârebelerde gālib çıktılarsa da bir asırdan ziyâde süren hücûmlarında kendileride za‘îf düştüler...Sâsânîlerden Hüsrev Nûşîrevân Ak Hunları Mâverâü’n-nehr’e sürmeye muvaffık oldu. Şarktan gelen Cucan Tatarları ile ittifâk ederek Türklerin hücûmuna nihâyet virdi. – Yeni Târîh-i Umûmî- Ali Reşâd Beg (Mütercim)

317 (.) Asrımızın müverrihlerinden biri demiştir ki “ Oğuz Hân’ın hükûmeti 116 sene idi. Zuhûru zamanı da hicretten 3400 yıl evvel takdîr olunur. Türkistan’da vâki‘ Yas beldesini sonradan pâytaht ittihâz eylemişti. Bu belde bir vakitte Özbek Hânlarının makarr-ı hükûmeti olmuştu”. Müverrihlerin murâdı Türkistan kasabası olmalıdır ki aslı (Yesi) idi. Bundan dolayı Mevlânâ Ahmed Hazretleri’ne oraya nisbetle (Yesevî) denilir. Kezâ muharririn Özbek Hânları demekden maksadı da Ak Orda Hânları olmadır. Çünkü oraları onların makarr-ı hükûmeti idi.

(Künhü’l-ahbâr) sâhibi Âlî “ Oğuz Hân’ın İbrâhimü’l-Halîl aleyhi’s-selâmın ile mu‘âsır ve ona mülâkî ve mü’min olması muhtemeldir” demiş ve buna Oğuz Hân’ın mü’min olmasından istinbât ile îmânı Hazret-i İbrâhim vâsıtasıyla olacağını zu‘m etmiştir. Türklerin diyânetini ta‘rîf ettiğim sırada söylemiştim ki buna hâcet yoktur. Oğuz’un nefsinden, ya‘ni ilhâm ile muvahhid olması mümkündür. Ebü’l Ferec Malatî’in “ Hazret-i İbrâhim, Türk hükümdârının kızı ile izdivâc etti” dediği doğru ise Cenâb-ı Halîl’in aldığı Kantura’nın Oğuz Hân’ın kerîmesi olması istib‘âd edilemez.

[9] Evvelce de söylediğimiz vechile Oğuz Hân Türk Hânlarının en büyüğü, en meşhûru ve en akıllısı idi. Bundan dolayı zamanına göre zabt-ı bilâd ve tanzîm-i musâlaha ibâd için sünen-i hasene ve kavânîn-i mühtahsen ihtirâ‘ etmiş, ez-cümle Türklerin bir takım şu‘ûb ve kabâ’ile ayırmıştı. O kabâ’ilin en meşhûrları Uygur, Kıpçak, Kınglı ve Halaç (.)[318] ve Karlık kabîleleridir. Bunların her birine de mahsûs yerler ta‘yin eylemişti.

Kıpçak kabîlesinin yurdu: Bulgār ve Rus bilâdı ile Aladağ cibâli arasındaki vâsi‘ bir yer idi. Kıpçaklar orada Cayık ve İtil Nehirleri sâhilleri ile Karadeniz’in şimâlindeki Kırım arâzîsine kadar yayıldılar. Bu münâsebetle o koca beriyye (Dest-i Kıpçak) diye bunlara izâfe edildi. Şimdi ise Kāzak ve Kırgız çölü nâmıyla meşhûrdur.

[10] Kıpçakların Karadeniz sâhilinde (Sudak) isminde bir beldeleri vardı ki uzun müddet hükümetlerinin pâytahtı olmuştu. El-ân Yalta civârında bakâyâsı mevcûddur. Oğuz Hân’ın muhter‘âtı pek çok zamanlar Türkler arasında kalmış ve mer‘î tutulmuştu. Onlardan biri de (Al Tamga) (.)[319] dır ki Osmanlılar’da Murad Beg bin Orhan Gāzî bin Osman Gāzî zamanına kadar devâm etmiş, Murad Beg Rum İli’de gālib gelip de Sırp Kralı’yla musâlaha yapınca mu‘âhedeyi Al Tamga ile nişânlanmıştı. Nîtekim Osmanlı târîhinde zikir olunur.

Kezâ Oğuz Hân’ın muhter‘âtında ba‘zıları hâlâ da bâkîdir. Hilâl şekli gibi ki el-ân Devlet-i Aliyye’nin resmi alâmetidir. Bu şekil; Oğuz Hân’dan, yâhud ondan evvelkilerden kalma olup vehm edildiği gibi hâdis bir şey’ değildir. Aşağıda zikir edilecektir ki Saray’da Tatar hükümdârlarının kasırları üstünde Mısır Kantarı ağırlığında altûndan yapılmış bir hilâl vardı, adına (mâhçe tuğ) ya‘ni (alem hilâli) derlerdi. Cingiz ve Timur’a müte‘allik târîh kitaplarında bundan bahis olunur.

---

318 (.) Halaç: Türkçe olup aslı: Alaç, daha doğrusu Kalaç’dır ki Ebü’l-Gāzî Hân târîhinde zikir etmiştir. Alaç: Kāzak bilâdında meşhûrdur. Altı Alaç derler.

319 (.) Al: Türkistan’da sur-ı ahkâm ve menâşir üzerlerine sebt olunan mühür ve nişân-ı selâtîne al ıtlâk ederler.- Burhân-ı kâtı‘ Tercemesi
Tamga: Tamg, nişâne, eser, mühür, sorguc. Bâlâsı kırmızı ile yazılır ise Al Tamga, yaldız suyuyla Altûn Tamga ve siyah mürekkeb ile yazılırsa Kara Tamga denir. – Lûgat-ı Çağatay – Şeyh Süleyman Efendi (Mütercim)

Oğuz Hân'ın Gün Hân, Ay Hân, Yıldız Hân, Gök Hân, Dağ Hân, Tengiz Hân isimli altı evlâdı vardı. Evvelki üçüne (Bozok) sonraki üçüne (Üçok) denilmişti. Şu tesmiyenin sebebi olmak üzere acîb

[11] Bir kıssa vardır ki sözü uzatmayalım diye naklinden sarf-ı nazar ettik.

Oğuz Hân, saltanatı Bozoklar ile oğullarına, muhârebe işlerini, kumandanlığı ve elçiliği Üçok ve oğullarına tahsîs eyledi.

Oğuz Hânzâdeler'den beherinin câriyelerden olanlardan başka zevcâtından dörder oğlu olmuştu. Câriyelerden doğanlar ise pek çoktur. Ez- cümle Kırgız vardır ki bu nâm ile meşhûr tâ'ifenin ceddidir. Sonra onların oğullarıyla torunlarına neslinden gelen kabâ'il intisāb eylemişti. Bu kabîleler el-ân Kāzak çölünde mevcûd ve münteşirdir ki hepsinin zikri kitabımızı tatvîl eder. Bu husûsta ma'lûmât almak isteyenler Ebü'l-Gāzî Hân'ın (Şeceretü't-Türk) ne müraca'at buyursunlar.

TENBÎH

Ma'lûm ola ki Osmanlı Pâdişâhları'nın nesebi Oğuz ve Kāyı Hânlar'a çıkarmak husûsunda bütün müverrihlerin ittifâkı vardır. Lâkin Oğuz ve Kāyı Hânlar'dan hangisinin mukaddem ve mu'ahhar olduğunda ihtilâf etmişlerdir. Lâkin doğrusu: Künhü'l-ahbâr sâhibinin tahkîki gibi Oğuz Hân evveldir, Kāyı Hân onun torunlarındır. Oğuz Hân'ın Yâfes'e kadar çıkarılan silsilesinde Kāyı Hân ismi mezkûr değildir. Şu hâlde anlaşılıyor ki Kāyı Hân ondan sonradır. Ve Mâverâü'n-nehr ile Horasan'da tavattun eyleyen ahfâdından biridir.

Ebü'l-Gāzî Hân " Oğuz Hân'ın oğulları Türkmen tâ'ifesiyle Mâverâü'n-nehr'e ve Horasan'a geldiler" diyor. Bu da onların buralara o vakit geldiklerine ve Mâverâü'n-nehr ile Horasan'ın pek eski zamanlardan berî onların mülk-i mevrûsi olduğuna dalâlet ediyor.

[12] İSTİTRÂD

Türklere Türkmen denilmesinin sebebi hakkında ihtilâf edilmiştir. Ebü'l-Fidâ der ki " Sadr-ı evvelde Horasan ve Mâverâü'n-nehr Türklerinden müslimân olanlara

(tercemân oldu) derlerdi. Çünkü bunlar, fâtih Arablarla ihitilât ederek Arabcayı öğrenirler ve onlarla müslimân olmayan Türkler arasında vâsıta-ı mükâleme olurlardı. Bu lafız onlara alem oldu, sonrada tahrîf edilerek (Türkman) denildi."

(Ravzatü's-safâ) da deniliyor ki " Türkler bu taraflara gelip ahâlî ile ihtilât ve iklîmin tabî'atıyla imtizâc eyleyince iklîm iktizâsı, belkide irâde-i İlâhiye îcâbı olarak Türklüğe mahsûs levn ve sîmâları değişti. Bundan dolayı kendilerine (Türk mânend) ya'ni Türk'e benzer denildi. Sonrada (Türkman) diye ihtisâr edilerek onlara alem oldu."

Eğer bu gibi husûsâtda re'y ile söz söylemek olursa ben de derim ki: Sen kimsin, hangi kavimdensin? su'âline karşı (Türk men) ya'ni ben Türk'üm demeleri bu lafız ile tesmiyelerine sebeb olmuştu. Şu ta'lîl, elbette öteki iki vecihten ziyâde hakîkâte yakındır. (.)[320]

GÜN HÂN BİN OĞUZ HÂN

Oğuz Hân emr-i ilâhiyeye icâbet eyleyince ekber ve erşed bulunan oğlu Gün Hân geçti. Adil ve ihsân husûsunda pederinin meslekini sülûk etti. Oğuz Hân'ın [13] Irkıl Hoca nâmında bir vezîri vardı ki Uygur kabîlesi reîsinin oğlu ve âkıl, müdebbir bir zât idi. Gün Hân'da bunu kendisine vezîr ve idâre-i umûr husûsunda mu'în ittihâz etti. Onun tedbîri ile memleket işleri intizâm dâiresinde cereyân eyledi. Ahâlî ise hükümdârın adlî ve vezîrin tedbîrî sâyesinde âsûde yaşadı. Gün Hân 70 yıl hükûmet sürdükten sonra vefât etti. Yerine kārdeşi Ay Hân geçti. Adil ve emân bâbında babasının ve kārdeşinin eserini ta'kîb etti. Onun da irtihâlinde Yıldız Hân câ-nîşîn oldu.

Ebü'l-Gāzî'nin niçin söylediğini anlayamadığım şöyle bir sözü vardır: " Yıldız Hân kimin oğlu olduğunu tahkîk edemedim, Oğuz Hân'ın veled-i sulbîsi mi yoksa ahfâdından biri mi kesdiremedim. "

[320] (.) Tercemân lafzının muhtelif harekât ile telaffuz edildiği, cim harfinin Arablardan ba'zılarınca gayn gibi söylenildiği, hattâ bu sûretle telaffuzun Frenkçeye nakil edilmiş olan *Drogman* kelimesi düşünüldüğü gibi Ebü'l-Fidâ'nın ta'lîli pek de bî-vech görünmüyor. Tercamânı Frenklerin drogman yapmaları misilli Türkler de Türkman yâhud Türkmen yapmış olmaları istib'âd edilir bir şey' olması gerektir. – Mütercim-

Yıldız Hân'dan sonra oğlu Tengiz Hân, sonra onun oğlu Mengli[321] Hân hükümdâr oldu. Ebü'l-Gāzî, Mengli Hân'ı Tengiz Hân'a takdîm eder ve "uzun müddet yaşadı cidden ihtiyârlayınca hükûmeti oğlu İli Hân'a bırakıp uzlete çekildi " der. Birinci rivâyet Ravzatü's-safâ'da mezkûrdur ve inşâ'allâh doğrusu da odur.

Evvelce söylenildiği vechile İli Hân zamanında Tatar hükümdârı Sevinç Hân bin Baydu Hân idi. Yine mukaddimen zikir olunduğu üzere Tatar ve Moğol tâ'ifeleri arasındaki nizâ', Tatar mülûkundan Baydu Hân ile Moğol mülûkundan Tengiz Hân devrelerinde başlamış, Sevinç Hân ve İli Hân zamanlarında bu nizâ', muhârebeye müncerr olmuş, nihâyet Moğol devletinin (…?) intâc eylemişti. [14] Çünkü: Tatar Meliki Sevinç Hân, cenûbî Türkistan ve Mâverâü'n-nehr hükümdârı Tür bin Ferîdun[322] (.)[323] ile, yâhud Kırgız tâ'ifesi ile ittifâk etmiş, Moğol memleketi hudûdunda İli Hân ordusuyla uzun uzadıya çarpışmış, nihâyet İli Hân maktûl düşmesiyle bütün Moğol memâlikini istilâ' eylemiş, emvâlî yağmalamış, kadınları ve çocukları esîr almış, sağ kalabilen Moğolların hepsi kayd-ı esârete düşmüştü.

Anlaşılan şu vâkı'a Moğol tâ'ifesinin ayrılmasında, aralarında ihtilâf çıkıp Oğuz Hân evlâdından ba'zılarının Mâverâü'n-nehr'e doğru yayılmasından sonra olmuştur.

ERGENEKON(2)[324]

Moğol esîrleri arasında İli Hân'ın oğlu Kıyan Hân birâderzâdesi Neküz[325] de bulunuyordu. Bu gencler firâr için ittifâk ettiler ve zevcelerini alıp kaçtılar. İlticâ' eyledikleri yüce dağlar arasında ancak bir kişinin yürüyebileceği sarp bir yoldan geçip geniş bir vâdîye indiler. Ergenekon denilen burası cidden vâsi' bir yerdi. Akarsular, yeşil çimenlikleri, sâye-dâr ağaçlar vardı. Orada barınıp rivâyete göre dört

321 منكلى

322 Ferîdun, İran milli destan kahramanı

323 (.) Ma'lûm ola ki şu nakil, Ferîdun'un arzî üç oğluna taksîm etmesi efsânesine göredir ve yine ma'lûm ola ki benim yaptığım ancak nakildir.

324 (2) Ergene: Dağ beli, kemeri, teng, dar.
Ergenekon: Türkistan'da bir dağ ismidir. Kıyan, Neküz evvel dağın deresinde sâkin idiler. Ve Sevinç Hân kapusunu sedd etmiş idi. Bir müddet sonra seddi bozup âleme neşr oldular. Misâl:
ایركنه قون بر دره دور تنك وتار
قیان نكور بر قاچه بیلدور یاتار Lügât-ı Çağatay - Şeyh Süleyman Efendi (Mütercim)

325 نكوز

yüz, yâhud yedi yüz sene oturdular. Nihâyet çoğalıp barınamaz bir hâle geldiler. [15] Orada kaldıkları müddetçe dışarı ayak atmamışlar, lâkin vâsi‘ ülkeler bulunduğunu ve buraya li’s-sebeb gelinmiş olduğunu babalarından, dedelerinden duymuşlardı. Binâ’en-aleyh eski yurdlarına gidebilmek için çâre aradılar. Odun ve kömür cem‘ ederek dağın demir ve bakır ma‘deni bulunan bir mahalline yığdılar ve ateşe virdiler. Hayvânât derilerinden yaptıkları körük ile de üflemeye başladılar. Çalışa çabalıya ma‘deni erittiler. Ve bir geçit hâsıl ettiler. Oradan çıkıp çekirge gibi yayıldılar. O sırada bunların hükümdârı İli Hânzâde Kıyan neslinden Börteçine nâmında biri di. Yine o devrede Türk kabâ’ili arasında Tatarlardan daha kesretli ve kuvvetli bir kabîle olmadığı için bütün onlardan korkuyor ve kendilerine itâ‘at ediyordu.

Tatarlar, Moğolların böyle fezâları dolduracak bir kesretle ortaya çıktıklarını hoş görmediler, onların kahr ve tenkîline kalkıştılar. Aralarında mukâtele başladı ve uzun uzadıya devâm etti. Nihâyet Moğollar, Tatarların şevket ve satvetini kırdılar, onlara gālib gelip seleflerinin virdiklerini istirdâd ettiler. Şu gālibiyyet üzerine şân ve şeref kazandılar, bütün Türk kabâ’ilide kendilerine ister istemez münkâd oldular.

[16] ALANKOA[326]

Moğol mülûkünden Börteçine’den sonra 11 inci bulunan Yıldız Hân bin Mengli Hân bin Temirtaş Hân’ın iki oğlu olmuş, bunlardan da birinin (Dobun Bayan) nâmında bir oğlu, diğerinin Alankoa isminde bir kızı olmuş ve bunlar birbirleriyle tezevvüc eylemişti. Yıldız Hân’ın vefâtından sonra torunu Dobun Bayan hükümdâr olmuş ve otuz yaşında iken irtihâl ederek iki çocuk bırakmıştı ki biri yedi, diğeri altı yaşında idi. Birinin adı (Belküday)[327] öbürünün (Bökceday)[328] yâhud birinin ki (Belkenut)[329] diğerinin ki Berkenut[330] idi. Bunların ahvâline dâir hiçbir târîhte ma‘lûmât bulamadım.

Yıldız Hân’ın ölümünden sonra kavmin ileri gelenlerinden çokları Alankoa’yı almak istediler. Fakat o kimseye varmayacağını, oğlu büyüyünceye kadar mülkünü muhâfazaya çalışacağını söyledi. Aradan zamanlar geçti. Alankoa bir gice har-

326 الانقوا
327 بلکدای
328 بکجدای
329 بلکنوت
330 برکنوت

gâhında ba‘zı kadınlarla yatarken har-gâhın sakfesinden bir nûr parladığını, arasından da sarıya mâ’il beyaz sîmâlı ve güzel gözlü birinin çıktığını gördü. Haykırıp kadınları uyandırmak istediyse de sesini çıkmadı, davranıp kalkmaya çalışdıysa da yattığı yerden kımıldanamadı. Çadırın tepesinden inen ve nûr içinde görünen zâ’ir kendisine yanaştı. [17] ve hâmile bıraktıktan sonra savuştu. Diğer rivâyete göre Alankoa yalnız bir nûr görmüş, gördüğü nûr ağzına yâhud koynuna girmiş ve ondan gebe kalmıştı. Hulâsâ: O takarrub netîcesi olmak üzere üç erkek çocuk doğurdu (.)[331] biri (Bozoncar Hân)[332] idi ki Alankoa oğulları arasından hükümdâr olmuştu. Cingiz Hân ile bütün Tatar ve Moğol Hânlarının nesebi buna varır ve bu üç çocuğun zürriyetlerine – nûrdan tevellüdlerine binâ’en asîl ve âlî neseb demek olmak üzere – (Nîrûn) ta‘bîr olunur. Hâlâ Kāzaklar Cingiz Hân nesline (Ak Soyak)[333] ya‘ni (Beyaz kemik) derler ki asîl ve nesîb ma‘nâsınadır.

Ravzatü’s-safâ sâhibi:

Adem aleyhi’s-selâmın topraktan, İsa aleyhi’s-selâmın babasız halk olduğuna dâir âyât-ı Kur’âniyyenin îrâdıyla Alankoa kıssasının doğruluğunu te’yîde çalışır. O ve başkaları zikir etmemiş olsalardı, zâhirde müsteb‘ad görünen bu hâdiseyi kitabımda nakil eylemezdim.(:)[334]

[18] Şu garib hâdise Benî Ümeyye devletinin son senelerinde ve Benî Abbas için Ebû Müslim Horâsânî’nin çalışmaya başladığı zamanlarda olmuştu. Gûyâ Cenâb-ı Hakk Abbasilerin temhîd hükûmeti ile tahrîb-i saltanatları esbâbını birlikte halk eylemişti.

Bozincar Hân sinn-i rüşde vâsıl olupta Moğol hükümdârlığına geçince (Kāan) lakabını aldı ki bu lafız: Hân-ı hânân, Melikü’l-mülûk ve Şâhinşâh ma‘nâsına idi.

---

331 (.) Bu çocuklardan büyüğünün ismi (Bukon Katgın)(?) (بوقون قتغين) ortancasının (Buskın Calçı) (?) (بوسقين جالچى) küçüğünün (Bodoncar) yâhud (Bozoncar) idi.
Bukon (بوقون) adı Yukon (يوقون), Calçı (جالچى) nın ismi Salcut (سالجوت) olduğu da mervîdir. Calçı’nın nâmı ba‘zı mevâzı‘de Salçuk (سالچق) diye zikir edilmesinden Selçukilerin (سلچوقيلر) bunu neslinden geldiğini ba‘zıları istinbâta kalkışmışlardır.

332 بوزنجر

333 آق سوياك

334 (:) Bu kıssa sûret-i zâhirede hurâfe görünür. Lâkin müverrihlerin çoğu onu zikir etmiş, Çin târîhleri de reîsleri Buda’nın bâkire bir kızdan doğmasıyla te’yîd eyleyerek nakil eylemiştir. Necîb Âsım Beg (Türk Târîhi) nde buna dâir lâzım gelen sözleri söylemiştir. Oraya mürâca‘at buyurula.

Bozincar Hân ölünce (Buka Hân) ondan sonra (Dotumin Hân) ondan sonra oğlu (Kaydu Hân) ondan sonra oğlu (Baysungur Hân) ondan sonra oğlu (Tümine Hân) ondan sonra oğlu (Kabul Hân) ondan sonra oğlu (Kubule Hân) ondan sonra kārdeşi (Bartan Bahâdır Hân) sonra oğlu (Yesuki[335] Bahâdır Hân) hükümdâr oldu. Bunun isminde ihtilâf edilmiştir. (Misuka)[336] (Bisuka)[337] (Yisuka)[338] şeklinde zabt edenlerde vardır.

Yesuki Hân, meşhûr Cingiz[339] Hân'ın babasıdır ki beş dâne oğlu olup en büyükleri Cingiz idi.

CİNGİZ HÂN

549 zilka'desinin 10 ında doğmuştu ki Çin vilâdetinde seb'a-ı seyyâre mîzân burcunda ictimâ' eylemişti, tâli'de mîzân burcu bulunuyordu. Türklerin hisâbına göre o sene de (Domuz Yılı)idi. Doğduğu vakit avuçlarında kan bulunduğu için hûn-rîz olacak, muhârebelerde galebe çalacak, düşmenlerini kahr edip rub'-ı meskûnun ekser aksâmını alacak diye ehl-i hibre istidlâlende bulunmuştu.

[19] Babası ona o sene ölen Tatar Hân'ı Temuçin'in adını koydu. 562 senesinde ve Temuçin 13 yaşında olduğu sırada Bisuka Bahâdır öldü. Biraz sonra da müdebbir-i umûru bulunan Sugan Çiçin(?)[340] onu ta'kîb etti. Moğol kabîleleri Temuçin'i zâ'if buldukları için dağıldılar. Başında pek az kimse kaldı. Daha sonra aralarında fitne zuhûr ederek mücâdelât mükâtelâta tebeddül eyledi. Temuçin çok sıkıntılı zamanlar geçirdi. Dehr-i enva' takallübâtına uğradı. Mükerreren esârete uğradı, mahbûs ve mukayyed olarak kaldı. Fakat Cenâb-ı Hakk onun vâsıtasıyla âleme kahr ve celâli sıfatını göstermeyi, onun kılıcıyla milyonlarca halkın kanını döktürmeyi, menem diger nist dâ'iyesinde birçok mülûk ve selâtîni onun şiddet ve satvetiyle kahr etmeyi irâde buyurmuş olduğu için kader kendisine müsâ'id davrandı. Mekre uğratmak isteyenlerin elinden kurtuldu. Nihâyet düşmenlerini galebe çalıp

335 يسوكى
336 ميسوكا
337 بيسوكا
338 ييسوكا
339 جينكز
340 سوغن چچن

hepsini kesr ve kahr etti. Bütün Tatar ve Moğol kabâ'ilini başına topladı. Riyâset-i liyâkatini tanıtıp cümlesini itâ'at altına aldı.

Kerayit[341] kabîlesinden Ong[342] Hân'a – ki o vakit Türkistan Hânlarının en büyüğü idi – gālib gelince temedduh ve iftihâr [20] maksadıyla (Cingiz) lakabını takındı. Tebe'asından olup kehânet ve gaybe vukûf iddiâ'sında bulunan birinin " Sana Cingiz Hân lakabı virmek için bana emir olundu" demesi üzerine bu lakabı aldığıda mervîdir ki 599 senesi Domuz yılı idi. Mebde'-i istiklâli olan o sene Cingiz Hân 49 yaşına girmişti.

Sonra – Hârîzmşâh'ın zâ'if düşürmüş olduğu- Hoten memâlikini, daha sonra Çin'i istilâ' eyledi. Kendisiyle saltanatında münâza'a, yâhud emrine muhâlefet edecek kimse bırakmadı. Korkusu kalblere müstevlî oldu, sît-ü tasallutı etrâfa ve âfâka yayıldı. Gālib-i mutlak olduğu bu muhârebeler yine Domuz yılına tesâdüf eden 611 senesinde hitâm buldu. (.)[343]

[21] Cingiz'in İslâm diyârına çıkması ve beldeleri yakıp yıkması, müslim ve gayr-ı müslim birçok insânlara katl-i'âmm icrâsı

Hafî değildir ki Hakk Subhâne ve Te'âlâ (فعال لما يريد) olup icrâatından su'âl sorulmaz olmamakla berâber şu âlem-i esbâbda ahkâmında icrâsını ve kudretinin

---

341 كرايت

342 اونك

343 (.) Cingiz Hân'ın hayâtı ibtidâsından intihâsına kadar harb ile geçmişti. İlk çarpıştığı Taycutlar (تايجوت) ile Türk ve Tatar kabâ'ilinden tâbi'aları idi. Bunlar Temuçin'ni zâ'if gördükleri için ona tecâvüz etmişler, fakat netîcesinde mağlub olmuşlardı. Sonra Camuka Çiçin'in teşvikiyle aleyhine kıyâm eden Ong Hân'ı ve oğlunu tepeledi ki o vakit onlardan kuvvetli kimse yoktu. Bu gālibiyyeti üzerine müstakill olmuştu.
Daha sonra Nayman kabîlesinden Tayang (تيانك) Hân'a galebe çaldı. Çünkü Tayang Hân, Cingiz'in kuvveti artmakta olmasını ve Ong Hân'ı öldürdüğünü duyması dolayısıyla Alakuş Tigin Ongutı (آلاقوش تيكن الاونكوتى) ile ittifâk ederek Cingiz'in üstüne yürümüş, müte'addid müsâdemelerden sonra mağlûbiyyete uğramıştı. Bundan sonra Tangut ve Merkit kabîlelerini – ki Naymanlara yardım etmişlerdi - perîşân eyledi. Daha sonra Buyruk Hân Naymanî üstüne gidip öldürdü. Bu münâsebetle Kırgız ve Uygur ta'îfeleri kendisine inkıyâd gösterdi. Daha sonra Hıta (خطا) ve Kara Hıta (قراخطا) ve Çurçet'e (چورچوت) harb açtı. Altan Hân Hıtaî (آلتان خان خطائ) ile aralarında harben ve sulhen birçok vekāyi' geçti. Nihâyet Altan Hân mesmûmen öldü. Ondan sonra da Tayang Hân Naymanî'nin oğlu Köçlü Hân'ı öldürdü. Bunun üzerine artık Türk'ten, Tatar'dan, Moğol'dan, Hoten'dan muhâlefet edebilecek kimse kalmadı. Ba'de-zâlik Hârizmşâh ile aralarındaki vak'a hâdis oldu. Cingiz Hân'ın mâ-cerâlarını tedkîk edecek olursak kendisinin müdâfa'a maksadıyla muhârebeye mecbûr olmuş bulunduğunu görürüz. Ba'zıları onun vekāyi'ni cihângîrliğe heves ve bütün Türkleri bir sancak altına toplamayı arzu etmesine haml ederler. Bu fikir, kendisinden sonradan zuhûr etmiş olabilir. Yoksa bidâyetinden böyle bir düşüncesi yoktur. Va'llâhü Subhâne ve a'lem.

izhârını esbâb-ı zâhireden bir şeye ve kulları tarafından zuhûr eyleyecek bir emre ta‘lîk eylemişti. [22] Bundan dolayı (ان الله لا يغر ما بقوم حتى يغروا ما با نفسهم) ya‘ni “ Bir kavme efrâd-ı muzmerrlerini değiştirmedikçe Allah, onlar hakkındaki lutf ve keremini tagayyür etmez” (و اذا اردنا ان نهلك قرية امرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرًا) ya‘ni “ Bir karyenin ihlâkını murâd ettiğimizde o karyenin zenginlerine emir ederiz, orada fisk ü fücûr yaparlar. Binâ’en-aleyh o karye azâba müstehakk olur, bizde onu külliyen tedmîr ederiz.” buyurmuştur.

Bu kimse târîh-i akvâmı tedkîk edecek olursa munkarız devletlerden her birinin indirâsına küfrân-ı ni‘met, irtikâb-ı zulm, fisk ü fücûr, ahkâm-ı şerî‘at husûsunda tekâsül, ilâhın ta‘zîmini emir eylediği şe‘â’iri tahkîr, dîni ve milli menâsıbı ehli olmayanlara tevcîh gibi hukûk ve emânâtı izâ‘a, tebe‘a ahvâlinden gaflet misilli birçok sebebler bulunduğunu görür. Bunların en mühimmi ise re‘âyânın ahvâlinden gaflet etmek ve halka mezâlimde bulunmaktır, münâza‘a, şikâk, terk-i te‘âvün ve vifâktır. Nîtekim eserde vârid olmuştur ki (و اذا ظلم المسلمون بعضهم بعضًا فلدولة للكفار) ya‘ni “Müslimânların ba‘zıları ba‘zılarına zulm edecek olursa devlet küffârın olur”. Kezâ denilmiştir ki (الملك يدوم بالكفر ولايدوم بالظلم) ya‘ni “Hükûmet küfr ile devâm eder, fakat zulm ile pây-dâr olmaz”. Kur’ân-ı Kerîm’de (واعتصموا بحبل الله جميعًا ولاتفرقوا) [23] ya‘ni “Hep birden habl-i ilâhiye sarılıp müttefikane hareket ediniz parça parça olmayınız” kezâ (ولا تنازعوا فتفشلوا وتذهب ريحكم) ya‘ni “ Münâza‘a etmeyiniz za‘îf düşerseniz düşmenlerinizin kalbinde ki mehâbetiniz zâ’il olur” buyurulmuştur.

Zulmün envâ‘ı vardır. En şedîdi, en kubhi ve zevâl-i mülke te’sîr husûsunda en serî‘ı ehlu’llâha ve ehl-i ilme ihânettir. Nasıl olmaz ki Cenâb-ı Hakk bir hadîs-i kudsiyyede (من عاوى لى وليًا فقد بارزنى بالمحاربة وفى رواية فقد آذنته بالمحاربة ومن خاربته صرعته) ya‘ni “ Benim bir velîme adâvet gösteren bana karşı muhârebeye kalkışmış ve mübârizeye çıkmış olur. (Bir rivâyette) Ona i‘lân-ı harb ederim. Muhârebe ettiğimi de yere çarparım.” buyurmuştur.

Bunları anladıktan sonra bilmiş ola ki Cingiz’in hurûcuna dâir âlimler ve müverrihler birçok sebeb beyân etmişlerdir ki ba‘zıları zâhirî, ba‘zıları mahfîdir.

Ben, buna dâir ehl-i kemâl âsârından vâkıf olabildiklerimi muhtasaran zikir eyleyeceğim.

Ârif Câmî kuddise sirruhu's-sâmî (Nefehâtü'l-üns)[344] kitabında ve Necmeddîn-i Kübrâ'nın[345] mürîdi Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'nin terceme-i hâlinde derki:

"Sultân Muhammed Alâeddîn Hârizmşâh'ın vâlidesi Türkan Hâtun (.)[346] Şeyh [24] Mecdüddîn Bağdâdî'nin va'zına gelir, bu da erbâb-ı arzdan ba'zılarının hoşuna gitmezdi. Tarz-ı âharla Sultân'a arz etmek için fırsat ararlardı. Hârizmşâh saltanatının sonlarında işreti i'tiyâd etmişti. Ser-hoş ve bî-hûş olduğu bir sırada " Vâlideniz İmâm Ebû Hanîfe mezhebine göre nefsini velîsiz Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'ye nikâh etti." dediler. Sultan bunu işitince fenâ hâlde gazaba geldi. " Bizi rüsvây eden o herifi denize atınız" emrini virdi. Şeyh Mecdüddîn'i Ceyhun'a attılar. Garîkan şehîd oldu. Rahimehü'llâh. Hâdiseyi Necmeddîn-i Kübrâ kuddise sirruhu işitince (فرذ زند مجدالدین رادر آب اندا خنتد ومرد) ya'ni "Oğlum Mecdüddîn'i suya attılar da öldü, öyle mi ?" diyerek secdeye kapandı, uzun müddet sâcid kaldı, sonra el-hamdü li'llâh diyerek başını kaldırdı. Meclisinde bulunanlar, secdesinin ve el-hamdü li'llâh demesinin sebebini sordular. "Oğlum Mecdüddîn'in diyetini Hakk Subhâne ve Te'âlâ'dan istedim. Bana ihsân buyurdu." dedi. "Diyeti nedir?" diye sordular. "Hârizmşâh'ın mülkî " cevâbını virdi.

Şeyh'in şu ahbârını Hârizmşâh'a yetiştirdiler, neşvesi zamanında ki irâdesini de anlattılar. Fevka'l-âde tedhîş etti, Şeyh'in gönlünü nasıl ele alacağını bilemedi. Bir tas altûn alıp üstüne kefen ve kılıc koydu. Tası başına alıp züll ve inkisâr ile yalın ayak olarak Şeyh'in huzûruna gitti, saff-ı ni'âlde durup " Hatâ' ettim. Diyet istersen işte altûn, kısâs [25] istersen işte kılıc, işte kefen, işte baş. Bunlardan başkasına muktedir değilim " dedi. Şeyh ise " Bu, hüküm kadar îcâbıdır. Diyeti bütün memlekettir. Arada senin başında, ekâbir ve a'yânından çoğunun başları da gidecektir. Hattâ bizde senin eserini ta'kîb edeceğiz." ahbârında bulundu. Hârizmşâh

[344] Ebü'l-Cennâb Necmedîn-i Kübrâ el-Hârizmî (ö.618/1221) Kübreviye tarikatının kurucusudur.

[345] Nefehâtü'l-Üns; İranlı mutasavvıf, şair ve aynı zamanda Nakşibendi şeyhi olan Abdurrahman-ı Câmi'nin Farsça kaleme aldığı sûfî tabakat eseridir.

[346] (.) Türkan Hâtun, Hârizmşâh'ın vâlidesi değildi, belki pederinin zevcesi, ya'ni üğey anası idi.

hâ'ib ve hâsir ve kalbi münkesir olarak döndü. Belânın hulûl edeceğini ve ahvâlinin değişeceğini anladı. Çok geçmeden de Cingiz Hân hurûc etti ve olanlar oldu.

Kezâ nakil olunur ki Sâhib-i Mesnevî Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin pederi Mevlânâ Bahâeddîn Belhî, Hârizmşâh'ın hemşîre-zâdesi idi ve kendisine intisâb ve ittibâ' eylemiş olanlar sayılamayacak derecede çoktu. Erbâb-ı kulûbe karşı ulemâ-ı zâhirenin mu'tadı vechile allâme Fahreddîn Râzî de Mevlânâ Bahâeddîn'e hased ederdi. Bir gün Hârizmşâh'a " Siz saltanatın ancak nâmına hâ'iz ve hazîneye muhâfız bulunuyorsunuz. Saltanat-ı hakîkî ise Bahâeddîn'de. Eğer o istemiş olsa bir kelime ile sizden o nâmıda nez' edebilir." iğvasını etti.

Hârizmşâh zâten Mevlânâ Bahâeddîn'den tevehhüm ediyordu. Fahreddîn'in sözü ise tevehhümünü arttırdı. Binâ'en-aleyh Mevlânâ Hazretleri " Saltanatı kabûl ve yerimize oturmakla bize lutf etmiş olsalar " diye haber gönderdi. Mevlânâ Bahâeddîn maksadı " Peki biz gideriz. Lâkin bizim yerimize başkaları gelecekler, Hârizmşâh'ı da burada bırakmayacaklar " dedi. [26] ehli ve ıyâli ve müte'allikât ve ittiba'ı ile Rum'a hicret eyleyerek Konya'da tavattun etti. Konya Hükümdârı Sultân Alâeddîn Selçukî kendisine son derece ikrâm ve ihtirâmda bulundu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî Mesnevîsi'nde

تادل مرد خدا نامد بدرد هیچ قومی راخدا رسوا نکرد

ya'ni "Bir velînin kalbi müteellim olmayınca Allah hiçbir kavmi rüsvây eylemez " beytiyle buna işâret etmiştir.

İşte şu iki vak'a esbâb-ı hafiyyedendir ki zâhiri sebeblerin mebâdîsi gibidir. Esbâb-ı zâhire cümlesinden olmak üzere de Ravzatü's-safâ' mü'ellifi der ki: Hârizmşâh Halîfe-i Abbasî Nâsır-Lidînillâh ile bozuşup muhârebe etti. Hattâ onu hal' eylemeye kalkıştı. Nâsır ise Cingiz Hân'a mektûb gönderip (.)[347] onu Hârizmşâh'ın memleketine ta'arruz için tahrîz etti. Bundan maksadı Hârizmşâh'ın Cingiz ile meşgūl ederek kendisiyle uğraşmasına mâni' olmaktı. Akıl ve idrâk sâhibleri, bu işin vehâmetini söylemek sûretiyle halîfeyi teşebbüsünden vazgeçirmek istedilerse de

[347] (.) Müverrihler der ki: Nâsır, bir şahsın başını tıraş ettirmiş, mektûbunu herifin kafa' derisine iğne dövdürmüş, saçları çıktıktan sonra dervîş kıyâfetinde yollamıştı. Mektûb yazdırmayışının sebebi Hârizmşâh'ın eline geçer korkusu idi.

hiçbirinin sözünü dinlemedi. Böyle yapmakla [27] kazdığı kuyuya kendide düştü ki bi'l-âhire memleketin harâbına ve hilâfetin zürriyetinden inkıta'ına sebeb oldu."

Ravzatü's-safâ'da bu fıkradan sonra şöyle bir hikâye nakil ediliyor: " Üç zâhid giderken bir yolun kenârında çürümüş bir takım kemik gördüler, acabâ hangi hayvanın kemikleri? diye bir yere toplanmaları için du'âya başladılar. Birinin du'âsıyla kemikler toplanıp biribirine bitişti, ikincisinin du'âsıyla et ve deri kaplandı, üçüncüsünün du'âsıyla da kocaman bir arslan olarak davrandı, bunların üstüne atlayıp üçünü de paraladı ve yedi."

İşte medeni ve halîfe Nâsır'ın hareketi de böyle olmuştu. Böyle olunca Cingiz Hân'a la'net okumakta ne mânâ' vardır? Acabâ müsebbib ve müşevvikler o la'nete müstehakk değil midir?

Halîfe Nâsır'ın mektûbu Cingiz Hân'a te'sîr etmişti, Hârizmşâh'tan saltanatın nez'ı husûsunda şeytân da kendisine vesvese virmişti. Lâkin Hârizmşâh ile aralarında mu'âhede ve musâlaha bulunduğundan onu nakz etmek istememiş, Halîfe'nin teşvîk-âmiz mektûbuna da ehemmiyyet virmemişti. Lâkin Gayır Hân'ın gadr vâkı'î üzerine ise değişti. Çünkü o, öyle bir hareket idi ki kendisinde İslâmiyyet değil, cüz'i insâniyyet bulunan bir kimseden sâdır olamazdı. İşte o gadr, esbâb-ı zâhirenin ikincisi, belki de hakîkate en yakın olanıdır.

[28] GAYIR HÂN VE GADR FECÎ'ÂI

Cingiz Hân uzun müddette ve birçok muhârebe netîcesinde Türkistan memâlikini elde etti, oralarda kendisine karşı duracak kimse kalmadı. Binâ'en- aleyh artık dinlenmek, vaktini hoşca geçirip eğlenmek, beldeleri ta'mîr, ahâlîyi terfîh eylemek, neşr-i adâlet, te'mîn-i âsâyiş ile sâir taraflardan erbâb-ı ticâret celb etmek istedi. Çünkü devâm edegelen muhârebelerden usanmış, her neye mal olursa olsun artık silm ve sukûna meyl göstermişti. Husûsiyle Hârizmşâh ile hoş geçinmek emelinde idi. Zîra onun memleketi kendisine bilâd-ı sâireden yakın olmakla berâber askeri; dağları, taşları tutmuş, heybet ve satveti ise herkesin kalbine dolmuştu. Buna zamîmeten Cingiz Hân müslimânları sever, müslimânlığı ta'zîm ederdi.

Bu gibi esbâb dolayısıyla 612 senesinde (Mahmud Yalavac Harezmî) (Ali Hace-i Buhârî) ve (Yusuf el-Enzarî) den mürekkeb bir sefâret hey'etiyle birçok hediyyeler gönderdi, Hârizmşâh'tan mu'âhede talebinde bulundu. İki taraf tüccâr ve züvvârının mü'temen olarak gidip gelmesi de mutâlebât cümlesinde idi. Sefâret hey'eti, Hârizmşâh'ın huzûruna çıktı, Cingiz'in talebini anlattı. Mahmud Yalavac'ın fesâhât-ı lisâniyye ve mahâret-i siyâsiyyesiyle Hârizmşâh teklîfi kabûl etti. Sefâret buna sevinip karşı taraftan nakz edilmedikçe mu'âhede kilemine ri'âyet göstermeyi tasmîm eyledi, hattâ bu azm u kasdıyla idi ki Halîfe Nâsır'ın teşvîkine kulak virmemişti.

[29] Üç sene bu hâlde geçti. Bu müddet zarfında iki tarafın tâcirleri de, yolcuları da gidip geliyor, şu iyâb ü zihâbdan iki memlekette istifâde ediyordu. 615 senesinde Cingiz Hân bilâdından bir ticâret kervânı gelmiş, Hârizm diyârında ser-haddinde ve Siriderya denilen Seyhun Nehri sâhilinde kâ'in Otrar beldesine konmuştu. Hârizmşâh'ın orada bir vâlîsi vardı ki evvelce ismi (İnalcık) iken karâbeti dolayısıyla Sultân tarafından kendisine Gayır Hân unvânı virilmiş ve isminin telaffuzu men' edilmişti.

Gelen kâfile dört yüz kişi kadar olup birçok mal ve metâ' getirmişlerdi. Gelenlerden biri, yasak olduğunu bilmediği için vâlîye ismiyle hitâb etti. Vâlî bu hitâba kızmakla berâber tüccârın malına da konmak istediğinden " Cingiz Hân tarafından tüccâr kıyâfetinde bir takım câsûs gelmiş. Haklarında ne irâde buyurulur?" diye Hârizmşâh'a bir arîza takdîm etti.

Hârizmşâh o esnâda Irak'ta bulunuyordu. Halîfe Nâsır'ın askerleriyle çarpışmış ve gelecek bahârda yine müsâdeme etmek üzere dönmüştü. Gayır Hân'ın arîzası üzerine tedbîr ve tefekküre lüzûm görmeksizin tâcirlerin hep birden katline emir virdi. Bu müdhiş haber Otrar'a gelince Kardan[348] halkının cümlesi – yalnız biri kaçıp kurtulmak üzere - i'dâm edildi. [30] Yanlarındaki mal ve metâ' da bi't-tab' Gayır Hân'a kaldı. Kurtulan tâcir, gidip Cingiz Hân'a hâdiseyi anlattı. O da Hârizmşâh'a bir memûr yollayıp kısâs icrâ etmek üzere Gayır Hân'ı istedi. Fakat Hârizmşâh o memûru da öldürtüp mülkünün zevâl-i sebebini kendi hâzırladı. Cingiz

348 كاردان

Hân memûrunun da katl edildiğini işitince fenâ' hâlde gazaba geldi. Hârizmşâh'ın idâme-i sulha imkân bırakmadığını gördü ve gidip onunla muhârebe etmeye azm etti. Fakat evvelce yüksek bir dağın tepesine çıkıp başını açtı, yüzünü gözünü topraklara sürdü. Kendisinin bu işte ma'zûr ve tebe'asının intikâmını almaya mecbûr bulunduğunu söyleyerek ilâhından nusret diledi.

Üç gün süren münâcâtı netîcesinde galebesine dalâlet etmek üzere hâtifi bir ses işitti. Ondan sonra dağdan çıkıp askerin hâzırlanmasını emir etti. Harb etmek için geleceğini bildirmek üzere Hârizmşâh'a bir memûr da yolladı. Nihâyet aralarında – târîh kitaplarının mücmelen ve mufassalan nakil ettikleri- melhame-i azîm vukū'a geldi ki burada onu tafsîli ile şu muhtasar kitabı tatvîl etmek istemiyorum.

Tenbîh: Ebü'l-Ferec Malatî'nin rivâyetleri hakkında mütâla'a:

Malatyalı Ebü'l-Ferec (Muhtasarü'd-düvel) isimli kitabında Cingiz Hân'ın dağa çıkıpta üç gün du'â' ettiğini yazdıktan sonra der ki:

"Üçüncü gice rü'yâsında bir papas gördü ki siyâhlar giyinmiş eline bir asâ almış olduğu hâlde Cingiz'in kapısı önünde durmuş, [31] (Korkma, dilediğini işle, sen te'yîde mazharsın) müjdesini virmişti. Cingiz Hân havf ve sürûr içinde uyandı, menziline gelip rü'yâsını zevcesine anlattı. Ong Hân'ın kızı bulunan bu kadın " Gördüğün kıyâfet babama gelipte du'â' eden râhibin kıyâfeti. Sana gelişi de muzaffer olacağına işârettir. " diye ta'bîr etti.

Cingiz Hân hizmetinde bulunan Hristiyan Uygurlardan " Burada bir râhib var mıdır?" su'âlinde bulundu. (Mardenha)(?)[349]yı haber virdiler. Çağırttı. Mardenha siyâh kisvesiyle huzûruna gelince (Rü'yâmda gördüğümün kıyâfeti böyle idi ama şahsı o değil) dedi. Râhib de (Hân Hazretleri ihtimâl ki azizlerimizden birini görmüştür.) cevâbını virdi. Cingiz Hân, ondan sonra Hristiyanlığa meyl ve Hristiyanlara hüsn-i zann göstermeye, haklarında in'âm ve ikrâm etmeye başladı."

Yine Ebü'l-Ferec, bu fıkrasından evvel ve Cingiz Hân'ın bidâyetinden bahis ederken demiştir ki:

[349] ماردنحا

“ Bu sene, (ya‘ni 699) ki târîh-i İskenderi’ninde 1514 nici yılıdır. – Moğol Devleti başladı. Bu sırada şark Türklerinin başında Ong Hân bulunuyordu. Ong Hân, Hristiyan olan Kerayıt kabîlesinden olup (Melik Yuhanna) tesmiye edilirdi. ”

Ebü’l-Ferec iki fasılda söylediği şu sözlerin hepside yalandır. [32] Hem o kadar yalandır ki tekzîbe bile değmez. Lâkin kendisi meşhûr, sözü de küçük büyük ba‘zı kimseler indinde, husûsiyle Hristiyan bulunduğu için Nasârâ tâ’ifesi nezdinde makbûldür. Nasrânîler, dînlerinin revâcına delâlet edebilecek böyle bir rivâyete pek ehemmiyyet virirler, o rivâyetin doğru ve yalan olduğunu tedkîk etmeden sıhhatine aldanırlar. O gibileri böyle bir vehim ve hatâya düşmekten kurtarmak için mebhûsün-anh rivâyetin mâhiyyetine dâir birkaç söz söylemede beis yoktur. Belki de ta‘assubdan sâlim bulunan hakîkat-ı tâliblerden o sözlerden müstefîd olur. (…?) Allahü’l-tevfîk

Birinci sözün ya‘ni Cingiz Hân’ın rü‘yâsında papas gördüğünün yalan olması:

İnkâr edilemez ki umûr-ı târîhiyye nakilden ibârettir. Aklî ya‘ni ihtirâ‘i olamaz. Şübhe yoktur ki Ebü’l-Ferec’de târîhi başkalarından nakil ve rivâyet sûretiyle yazmıştır. Moğollar ile Cingiz Hân’ın ve evlâd ve ahfâdına ahvâline dâir yazılmış târîhler ise mücelladât-ı kesîre teşkîl edecek derecededir. Eğer Ebü’l-Ferec’in dediği doğru olsaydı hiç olmazsa bir ikisinde bundan bahis olunurdu. Öyle husûsî târîhlerde mezkûr olmaması rivâyet-i vakâ‘nın yalan ve uydurma bulunduğunu isbât eder.

Ong Hân’ın kızı Cingiz’in zevcesi bulunduğuna dâir ikinci sözünün yalan olması:

Cingiz’in zabt-ı ahvâline i‘tinâ’ eden müverrihler, meşhûr ve muhterem olarak beş zevcesi bulunduğunu yazarlar ki [32] onlar arasında Ong Hân’ın kızı yoktur (.)[350] zevcât-ı sâiresine gelince Moğol usulünce onların hiç kadar ve i‘tibârı yoktu, belki mevki‘leri câriyeden aşağı idi ki istimtâ‘ için bulundurulurdu. Böyle bir

[350] (.) Cingiz’in gençliğinde almış olduğu kadın, Kongırat (قونكرات) kabîlesi re’si Daye Sicin’in kızı Börte-Fuçin idi ki çocuklarının anası ve baş kadını o idi. Buna eski Türkler indinde (Bay Bice) denilirdi. Hâlâ da Kāzaklarda bu ta‘bîr vardır. İkincisi Altan Hân Hıtaî ’nin kızı Kencu (كنجو) idi. Üçüncüsü Tayang Hân Naymanî’in karısı Kuysu (كوى سو) (?) dördüncüsü ve beşincisi de Tatarlardan birinin Meysülün (?) (ميسولون) ve Yesu (?) (يسو) nâmındaki kızları idi. (Şeybanî Nâm) ile (Şeceretü’t-Türk) de bu sûretle zikir edilmiştir.

kadına Cingiz'in rü'yâ nakil etmesi husûsîyle muhârebe gibi mühim bir iş için müşâverede bulunması, o kadının da rü'yâ ta'bîrine kalkışması pek müsteb'addır.

Ebü'l-Ferec'in bu iki yalanı arasında birde tenâkuz vardır ki Ong Hân'ın Hristiyan bulunan Uygurlardan olduğunu söylemişken yine Ong'un Nasrânî olan Kerayıt kabîlesinden olduğunu nakil eylemiştir.

Fi'l-vâki' Ong Kerayıt kabîlesinden idi ve onların hükümdârı bulunuyordu, bu doğrudur. Lâkin Kerayıtların Hristiyan oldukları kizb-i mahzdır, aslı ve esâsı yoktur, Nasârâ muhter'âtındandır. Doğrusu oralardaki Moğol ve Tatar kabâ'ili o vakitlerde hiçbir dîn ile mütedeyyin değildi, husûsîyle tanassur etmemişti. Çünkü Hristiyan bilâdıyla hem-hudûd ve Hristiyanlarla muhtelıt olmadıklarından Nasrâniyyeti bilmezlerdi.

[33] Bu yalancı deccâllerin sözüne aldanan ba'zı İslâm müverrihleri de Nasrâniyyetin intişârına kâ'il oldular. Papasların en büyük ma'rifeti, Hristiyanlığın tervîci ve ecdâdınız Hristiyandı diye avâmm-ı nâsı avlamak için neşr-i ebâtîlden ibâret olduğunu bilemediler. Eğer Nasrâniyyet, onların iddiâsı gibi Türkler arasında intişâr etmiş olaydı – aşağıda geleceği vechile – Tatarların ibtidâ'-i zuhûrunda Papa'nın göndermiş olduğu müte'addid hey'etleri üzerine münteşir olurdu. Hâlbûki o hey'etlerin bir iş görebildiklerini hiçbir müverrih yazmamıştır.

Müslimânlığa gelince: Onu ve müslimânları bilirler ve haklarında ta'zîm gösterirlerdi. Cingiz'in bilâdında ve tebe'ası arasında birçok müslimân olduğu gibi Otrar da mazlûmen katl edilen tüccârın hepside müslimân idi.

O vakit Moğol ve Tatarları müslimânlığa delâlet ve îmâna irşâd eyleyecek kimseler olupta mehâsin-i İslâmı kavlen ve fi'len göstermiş olsalardı hepsi birden müslimân olurlardı. Onların bir müddet küfürde pây-dâr olmaları, kendilerine tarîk-ı hakka irşâd eyleyecek, mezâyâ-yı İslâmı bi'l-fi'l izhârıyla dîn-i mübîne celb eyleyecek adam bulunmamasından idi.

Müslimânlığın izhâr-ı mehâsini şöyle dursun, Hârizmşâh'ın gaddârâne mu'âmelesi gibi müslimânların rüesâsından kendilerini İslâm'dan tenfîr eyleyecek hâller sudûr eylediğini görüyorlardı.

El-ân meşhûr olduğu vechile mağlûb olanlar her hâl ü kârda gāliblerini taklîd eyledikleri hâlde Moğollar ve Tatarlar bilâd-ı İslâmi gālibâne istilâ' ettikten sonra müslimân olmuşlardı. [34] Çünkü: Mâni' zâ'il olduğu için müslimânlarla yakından temass etmişler ve İslâm'ın mehâsin ve mezâyâsını re'yü'd-dîn görüp anlamışlardı.

İnşâ'allâh aşağıda beyân edileceği üzere Cingiz Hân'ın îmânında ihtilâf edilmiştir. Fakat gerek kendisinin, gerek evlâdının ve ahfâdının müslimânlara muhabbet gösterdikleri, onları milel-i sâire erbâbına takdîm ve tercîh eyledikleri şübheden âzâdedir. Binâ'en-aleyh Ebü'l-Ferec'in " Bundan sonra Hristiyanlara meyl gösterdi " demesi kizb-i sarîh ve masnû'-ı fazîhadır.

Ong Hân için " Melik Yuhanna tesmiye olunurdu " demesi de son derece ta'accübe şâyândır. Çünkü bu (Melik Yuhanna) Avrupa Hristiyanlarının muhter'ât-ı acîbesinden olmakla berâber ona dâir tasnî' ve nakil edilen efsâneler muhtelif yek-diğerini nakîzdır.

Papasların ba'zısı Melik Yuhanna'yı ba'zen Moğolistan'da, ba'zısı Hindistan'da yaşatır, ba'zısı da Habeşistan'da hükümdâr yapar. Kezâ ba'zıları onu Cingiz ile, ba'zıları da Cingiz'in evlâd ve ahfâdı ile mu'âsır gösterirler. Bundan dolayı da milel-i sâire erbâbından evvel kendi milletdaşlarından olupta kelisanın boyunduruğundan yakalarını kurtarmış ve hakâyıkın keşfine harf-ı nazar eylemiş bulunanlara karşı mashara olurlar.

Bunlara dâir ma'lûmât almak isteyenler (Malte- Brunn) ın yazıp da Rifâ'a Beg'in terceme eylemiş olduğu coğrafya kitabına mürâca'at buyursunlar.

Gelelim Cingiz'in beyân-ı ahvâline:

Hârizmşâh'ın memâlikini istilâ' ve yedi sene zarfında yaptıklarını icrâ ettikten sonra: [35] Yurduna dönmeyi tasmîm eyledi. Buhara'dan geçerken (Sadr-ı cihân)a ya'ni Kâdı'l-kudât ve Şeyhü'l-İslâm bulunan zâta " Bana şerî'atınızı iyi bilen bir iki kişi yolla " diye haber gönderdi. Sadr-ı cihân'da (Kâdı Eşref) ile berâber bir vâ'iz yolladı. Cingiz Hân bunlara müslimânlığın hakîkatini sordu. Kelime-i şehâdet ile, namâzı, orucu, zekâtı ve haccı anlattılar. Dördünü tahsîn etti. Haccın Beytü'llâh'ı ziyâret demek olduğu söylenince " Bütün dünyâ Beytü'llâh'tır. Beyt-i ilâhî yalnız bir

yere muhtass olamaz. Anlaşılan Hicaz, çöl ve çorak olduğu için oralara gidipte ahâlisinin fukarâsına tasadduk eylesinler diye Allah zenginlerden haccı lütfen emir etmiş " dedi.

Kâdı ile vâ'iz Buhara'ya avdet edince Kâdı Sadr-ı cihân'a Cingiz'in İslâm ile müşerref olduğunu söyledi, vâ'iz ise erkân-ı İslâm'dan biri olan haccı inkâr etti, diye küfrüne hüküm eyledi(.)[351] Şu hikâye sahîh olduğu takdîrde Cingiz'in îmânından şübhe edilemez. Çünkü haccı inkâr etmemiş, anlayışına göre farziyet ve teşrî'ında ki hikmeti söylemek istemiştir. Bu ise inkâr değildir. Allah kullarının serâirini herkesten iyi bilir.

[36] Moğollar ve Tatarlar o vakit hiçbir dîn ile mütedeyyin değildiler. Böyle oldukları hâlde putlara da tapmazlardı. İlâhı bir bilirler ve ona takarrub husûsunda bir takım zunûn ve evhâma tabi' olurlardı. Bu vehmiyyâtın ba'zıları hâlâ Kāzaklar arasında bâkîdir. Ba'zı târîhlerde onların güneşe, yıldızlara, husûsiyle putlara tapındıklarının yazılmış olması doğru değildir. Zîra Türklerin idrâkı, el ile yapılmış birşeye ibâdet etmekten müte'âlidir. Hattâ bundan dolayı haklarında " Onlarda fikr-i tevhîd bulunması yurdlarının tabî'atı îcâbıdır." denilmiştir. (.)[352]

[37] Cingiz Hân'ın istilâsı esnâsında ne kadar askeri bulunduğunda ihtilâf edilmiştir. Tezyîd ve taklîl husûsunda ifrât edenler vardır. En doğrusu o vakit hiçbir devlette bulunmayacak derecede muntazım, şecî', müdebbir, muharrib zâbitân idâresinde olmak üzere yüz bin neferden az değildi. El-hâsıl zafer zahrî esbâbının hepsi de Cingiz ordusunda mevcûd idi. Cingiz Hân yurduna dönerken Buhara'da

---

351 (.) Mervî derki: Cingiz Hân avdetinde Buhara'ya uğrayıp kendisine usûl-i dîn-i İslâm'ı takrîr ve beyân için bir adam istemekle Kâdı Şerafeddîn ile bir vâ'iz gönderilmiş. Varıp ve Cingiz huzûruna girip Kelime-i şehâdet ile salât ve savm ve zekât ve haccı takrîriyle vekillerinden cümlesini istihsân edip ancak hac husûsunda tereddüd ve te'emmül ile " Zâhir, Mekke-i Mükerreme'de zirâ'ât ve felâhat olmadığından ahâlisi, giden huccâctan malzeme tedârük için Cenâb-ı Hakk, onu teşrî' kılmış ola " diye aklen tevcîh etmiş. Onlar dışarı çıktıklarında Kâdı Şerafeddîn onun İslâmı'na hüküm etmiş, lâkin vâ'iz efendi ona kâ'il olmamış. Kısâs-ı Enbiyâ' - Cevdet Paşa (Mütercim)

352 (.) Birinci maksadda " Türklerin dîni ve ma'ârifi " faslında şu satırlar yazılmıştı. Amerikalı Draper der ki: "Vahdet ve kesret i'tikâdı, tabî'at-ı arz muktezayâtındandır. Arablar ile Suriyeliler gibi dağlar, tepeler, vâdîler ve boğazlar arasında sâkin olanlar kesrete ve ta'addud-ı ilâha meyl etmişlerdir. Türkler ve Hindliler misilli çöllerde ve ovalarda oturanlarda vahdet i'tikâdına mâ'ildir."
Şu sözün bu asır feylesoflarının küfriyâtından olduğuna dâir şek yoktur. Ma'a-mâ-fih sıhhati ve nefsü'l-emre mutâbakatı da şübheden âzâdedir. Hatâ', yalnız mes'elenin ta'lîlindedir. (Mütercim)

Sadr-ı cihân'a " Hârizmşâh, ulemâdan da vergi alır mı idi ? " diye sormuş ve evet cevâbını alınca " Bu mu'âmele üzerine nasıl nusret ve zafer umardı. Çünkü nusret, du'âya mevkûftur. Du'â' ise neşât ve ferağ kalb ile olur, bunlar ise ihsân ve in'âm ile husûle gelir " demiş, sonra da ulemâdan ve talebe-i ulûmdan vergi alınmamasını emir ederek onlarda du'â' eylemiş ve memleketine dönmüştü.

Vatan-ı asliyesine varınca, evlâdını, kārdeşlerini, akrabâsını, erkân-ı devleti, ayân-ı memleketi toplamış, onlara birçok vesâyâ da bulunmuş, ittihâd ve ittifâkı tavsiye ve şikâk ü nifâktan, husûsiyle (Yasa) yâhud (Yasak) nâmıyla tedvîn eylediği kânûna muhâlefetten tahzîr eylemiş, ok kubûrundan çıkarıp uzattığı bir okun kırılmasını emir etmiş, ok kırılınca bir, iki, üç dört dâne virmiş, onlarda kırılınca bir avuç ok uzatmış, onların mecmû'ı kırılamayınca da tek okları infirâda, avuç dolusunu ittifâka teşbîh eyleyerek " Toplu bulunursanız düşmen sizi kıramaz, siz ona galebe çalarsınız " demiş, menâsıb ve vazaîfinde ancak ehl-i erbâbına virmesini fevkaden (?) tenbîh etmişti.

[38] Cingiz'in zevceleriyle câriyelerinden erkek ve kız olmak üzere birçok çocuğu doğmuş, hattâ rivâyete göre adedleri kırka bâliğ olmuştur. Lâkin zevcelerinin ilki olupta Moğol âdâtınca (Bay Bice) ya'ni sâhibetü'l-beyt denilen (Börte-Fuçin) den tevellüd eylemiş dört oğlu vardı. Bunlar Bay Bice'den doğdukları için yine Moğol âdâtınca babalarına vâris olabilirlerdi. Bu âdet ba'zı Kāzak kabâ'ilinde el-ân câridir.

Cingiz'in Bay Bice'den doğan dört oğlunun en büyüğü – Arabların Tuşi, yâhud Duşi dedikleri- (Cuci). Diğerlerininde yaşları sırasıyla (Çağatay) (Tuli)[353] (Oktay) idi.

Bunlardan Cuci Hân'a: Bütün Deşt-i Kıpçağı, Dağıstan'ı, Hârizm'i, Bulgar, Saksın[354], Rus iklîmlerini müntehâ-yı umrâna ve Bahr-ı Muhît garbî sâhiline kadar,

Çağatay Hân'a: Uygur bilâdıyla Türkistan'ı ve bütün Mâverâü'n-nehr'i,

Mengü Kāan ve Hülâgû'nun babası olan Tuli Hân'a: Horasan'ı, Irak ile Diyarbekir'den istilâ' edeceği ve atının ayağı basacağı yerleri,

353 تولی
354 سقسین

Oktay'a da: Kendi asıl ülkesiyle Hoten'i ve Çin iklîmini şarktaki müntehâ-yı umrâna kadar virmiş, bunu hepsi üzerine (Kāan) nasb ederek velî-ahdı kılmıştı.

(Kāan) Melikü'l-mülûk ma'nâsınadır ki Moğollara göre Kāan, müslimânların [39] halîfesi mevki'indedir. Onun dûnunda (Kān) vardır ki (Hân) dandır. Ba'zıları demiştir ki Kāan Hâkân'ın, yâhud Hâkân Kāan'ın muharrefidir ki Kān ve Hân lafızları da böyledir.

Cingiz Hân, Oktay Kāan nasb ile diğerlerinin ona ve ondan sonra Kāan olacağa itâ'at gösterilmesi ve Kāan'a mutî' olmayan ile yasaya tabi' oluncaya harb edilmesi lüzûmunu emir ve tavsiye eylemişti.

Bu tavsiye Oktay Kāan ile Mengü Kāan zamanlarında mer'î bulundu. Kubilay Kāan devrinde ise Berke Hân ona muhâlefet etti (1)[355] ve Cingiz'in yasasına ehemmiyyet virmedi. Sonra halefleri de ona tabi' oldular. Çünkü îmân ile teşerrüf etmişlerdi. Daha sonra bütün şu'ûb ve kabâ'il îmâna gelerek yasaya muhâlefet umûmîleşti.

Cingiz Hân 624 Ramazân'ın beşinci gicesi öldü ki o sene Türklerin hisâbına göre yine domuz yılı idi. 73 sene yaşamış, 20 yılda müstekillen saltanat sürmüştü.

[40] OKTAY KĀAN

Cingiz'in mevtinden i'tibâran iki sene geçince kārdeşleri, oğulları, memleket a'yânı, ordu ümerâsı Kārakurum'da toplandılar, vasiyyeti mûcibince Oktay Kāan'ı Kāanlık tahtına geçirdiler. 643 senesine kadar icrâ-yı saltanat ve o sene vefât etti. Âdil, şecî', müslimân muhibbi bir hükümdâr idi. Babası, dedeleri gibi bir dîn ile mütedeyyin değildi. Ta'dâd-ı mehâsini yolunda Mîrhând Ravzatü's-safâ'da sözü uzatmış ise de onların burada zikrine lüzûm görmedik.

Oktay Kāan ile Mengü Kāan ve Kubilay Kāan gibi Cingiz zâdelerin saltanatları esnâsında Çin memâlikinde müslimânlık intişâr eyledi. Pekin ile dâhilindeki ba'zı cevâmi' o sıralarda inşâ' edilmiş, Çin kıt'ası da 769 târîhine kadar Cingiz'in elinde kalmıştır.

---

[355] (1) Daha evvel Güyük Kāan ile Batu Hân arasında bir muhârebe olmuş ise de muhâlefet Güyük Kāan tarafından başlamıştı.

GÜYÜK[356] KĀAN

Babası Oktay Kāan'ın vasiyyeti mûcibince bir sene sonra, ya'ni 770 târîhinde Kāanlık serîrine oturdu. Vezîri Gadak Hân'ın delâletiyle Hristiyan oldu. Fakat cülûsundan bir sene sonra vefât etti. Amcası Cuci Hân'ın oğlu [41] Batu Hân ile aralarındaki vâkı'a, inşâ'allâh Batu Hân'ın tercemesinde zikir edilecektir. Güyük Hân'ın ölmesiyle Kāanlık Oktay neslinden Tuli Hân sülâlesine intikâl eyledi. Mürûr-ı zaman ile Mâverâü'n-nehr Hükûmeti de Çağatay Hân zürriyetinden Oktay Kāan evlâdına geçti ve onlarda tedâvül etti. Sonuncuları Sultân Mahmud Hân bin Surgatmış Hân idi ki 805 senesindeki Ankara melhamesinde Yıldırım Sultân Bayezid'i esîr almış, kendisi de o sene orada vefât eylemişti. Timur tarafından katl ettirildiği de söylenir. Bunlardan ilk evvel kimin müslimân olduğunu öğrenemedim. Ancak şurası ma'lûmdur ki Kaydu bin Kaşin bin Oktay müslimânları çok severdi. Hattâ onun vâsıtasıyla Berke Hân, Mısır Hükümdârı Melikü'z-zâhir Baybars vesâir mülûk-ı memâlik ile muhâbereye başlamış, vefâtına kadar da mürâselâta inkıta' virmemişti.

Kaydu Hân, Berke Hân'ın Hülâgû ile ve haleflerinin Hülâgû zâdeleri ile olan muhârebelerinde Saray Hükümdârlarının görür gözü, tutar eli mesâbesinde idi. Ravzatü's-safâ'da deniliyor ki:

Kaydu ulemâyı sever, hukemâ' ile mübâhase ederdi. Kumız ve şarâb içmezdi. Gāyet zekî dirâyetli idi. Sabâhları tulû-ı fecirden evvel kalkardı, murâkebe eder gibi diz üstüne oturup boynunu bir tarafa eğer bir müddet o hâlde kalırdı. Meclisine devâm eyleyen [42] Mevlânâ Zeyneddîn şu rubâ'îyi ona isnâd eder:

اندرره حق که بنده شاه یکیست محبوب و مقربان درکاه یکیست

بت خانه شك ام دوش پتی رادیده ام انکشت بر آوردکه الله یکیست[357]

Bu söz, havâss-ı İslâm'a yakışacak bir kelâmdır. İnşâ'allâh kâ'ilide müslimândır.

---

356 كيوك

357 Tahirü'l-Mevlevî Farsça beytin açıklmasını yapar. Ana metin içinde yazılmış olan bu açıklamayı dipnotta belirttik. Me'âli: Allah yolunda kul da, şâh da müsâvîdir, der-gâh-ı ilâhiye mukarreb ve oraca mahbûb olanlar birdir. Dün gice büt-hâneye gittim. Putlardan birini gördüm ki parmağını kaldırıp Allah birdir dedi. (Mütercim)

ÇAĞATAY HÂN

Cingiz'in ikinci oğlu olup babasının vasiyyeti mûcibince Mâverâü'n-nehr'de Hânlık mesnedine oturmuştu. Yasa ahkâmına ri'âyet husûsunda Cingiz oğullarının en müte'assıbı bu idi. Zürriyetinden 18 kişi Mâverâü'n-nehr'de Hânlık etmişti. En sonları Kabul Kāan idi ki Emîr Hüseyin bin Emîr Kazgan tarafından saltanata getirilmiş, 760 târîhinde Timurlenk[358] tarafından Emîr Hüseyin ile katl edilmiş, Mâverâü'n-nehr hükûmetide - zikir olunduğu vechile- (Surgatmış)a virilmişti. Çağatay evlâdından birçoğu Hoten ve Kâşgar cihetlerinde ve Moğol Hânları unvânıyla hükûmet eylemişlerdir ki nesilleri zamanımıza kadar gelmiştir, hattâ zann ederim ki oralarda zürriyetleri mevcûddur. Mâverâü'n-nehr ahâlîsi Çağatay Hân'a nisbet edilerek kendilerine Çağatay denilmiş ve bu nisbet hâl-i hâzıra kadar devâm ede gelmiştir.

[43] Çağatay evlâdından ilk müslimân olan (Mübârek Şâh bin Kara Hülâgû bin Muturgan bin Çağatay) idi. Onlardan sonra da (Barak) Hân ihtidâ' etmişti. Lâkin bunlarla berâber Çağatay zâdelerin hepsi İslâm'a girmedi. (Tarmaşirin) Hân müslimân olunca Mâverâü'n-nehr'deki Moğol ve Tatarların hiçbiri şirk üzerine kalmadı.

Tarmaşirin Hân, sekizinci asrın evâ'ilinde idi. İbn Battûta, rihlesinde müşârun-ileyh ile görüşüp kunuştuğunu ve garâ'ib ahvâline dâir işittiklerini yazar. Sonra (Tuğluk Temur)[359] Hân müslimân olunca onunla berâber 160.000 Moğol İslâm'a geldi.

TULİ HÂN BİN CiNGİZ HÂN

Cingiz Hân'ın üçüncü oğludur ki babası ona, Irak, Fâris, Horasan ve havâlîsini tahsîs eylemiş, lâkin oralarda hükûmet edemeden evvel ölmüş, sonra zürriyetinden 9 kişi teseltane etmişti.

Bunların ilki Hülâgû dır ki Bağdat'ın tahrîbi, orada vesâir İslâm memleketlerinde katl-i âmm icrâsı gibi birçok şenâ'at icrâsından sonra 663 Rebîü'l-evvel'inde kâfir ve zındık olarak helâk olmuştu. Sonuncuları da Ebû Saîd Hân

358 تيمورلك
359 توغلوك تيمر

aleyhü'r-rahmet idi ki 736 târîhinde vefât etmiş, onun irtihâliyle Irak'ta Tuli Hân silsilesi münkatı' olmuş, lâkin Çin'de 967 târîhine kadar devâm eylemişti. Tuli sülâlesinden ilk müslimân olan (Neküdar Oğlan bin Hülâgû)[360] idi.

[44] Neküdar'in sebeb-i İslâm'ı:

Seyyid Ahmed Rifâ'î Hazretlerine nisbetle Ahmediyye denilen Rifâ'îlere (Şeyh Ebû Ya'kûb) ve (Derbenli Mahmud Hâce) vesâire Hülîgû'ya karşı ateşe girmek, zehir ve erimiş bakır içmek gibi kerâmetler göstermiş (1)[361] bunun üzerine Hülâgû müslimân olmamakla berâber müslimânlar hakkındaki şiddetini tahfîf eylemiş, oğlunun terbiyesini o meşâyiha bırakmıştı.

Neküdar onların terbiyesiyle ihtidâ' ederek (Ahmed) nâmını aldısa da hükûmete geçtikten sonra kendisini öldürdüler. Lâkin (Mahmud Gāzan Hân) hükümdâr olunca ma'iyyetindekiler ister istemez İslâm'a girdiler.

Mahmud'un İslâm'ı, Hacı Nevruz Beg'in delâletiyle (Firuzkuh) da 694 Şa'ban'ında (Şeyh İbrâhim el-Hammûye) nin huzûrunda vâki' olmuş, onunla berâber ordusunu teşkil eyleyen 80.000 nefer ve bi'l-âhirede 400.000 kadar ahâlî ihtidâ' etmişti.

Mahmud Gāzan'ın mekârim ve menâkıbı târîh kitaplarında mezkûr ve meşhûrdur. Hazret-i Ali Kerimü'llâh veche Efendimizi mükerreren rü'yâsında gördüğü, Mevlânâ Habbetü'llâh Türkistanî ile ulûm-ı Arabî'de mübâhese ve ekseriyyâ galebeylediği, zamanında memleketinde birçok ulemâ ve urefâ olup onlara ikrâm ve ihtirâm ettiği mervîdir.

[45] CUCİ HÂN BİN CİNGİZ HÂN

Bunun oğulları ahvâlini tafsîlen zikir edeceğiz. Çünkü beyân-ı sadedinde bulunduğumuz Bulgār, Kāzan, Kırım vesâir memâlikte Hânlık etmiştir.

Cuci Hân – ki Arab târîhinde Duşi ve Tuşi diye mezkûrdur – Cingiz'in en büyük oğlu idi. Pederi tarafından av vazîfesine ta'yin edilmişti ki vazîfe Moğollar indinde hidemât-ı mülûkun en şereflisi add olunurdu.

---

360 نكودار اغلان بن هلاكو

361 (1) Beyzâvî'den naklen Karamânî târîhinde muharrerdir.

Yukarıda söylenilmişti ki Cingiz Hân Bulgār, Rus, Çerkes, Hârezm, Kıpçak bilâdıyla bunların havâlîsini tahsîs eylemişti. Kārdeşleri Çağatay ve Oktay ile araları açık bulunduğundan 617 târîhinde Hârezm istilâ' edilince babasının emriyle, yâhud kendiliğinden Kıpçak taraflarına çekilmiş, harb ve nehb, katl ve selb gibi işleri terk ile ma'iyyetindekilerle berâber sayd ü şikâre vaktini hasr eylemişti. Lâkin bu melâhî esnâsında civâr memleketlerden ba'zıları sulhan, ba'zılarını da harben zabt etmekten geri durmamıştı.

O sıralarda Rus küberâsıyla hukkâmın birer birer kendisine mürâca'at ederek memleketlerinin istilâsına teşvîk eyledikleri, bidâyeten bu teşvîki merk ve hîleye haml eden Cuci'nin sonra Rusların hırs ve nifâk sevkiyle vukū'a gelen teşvîklerine tebe'an Rus bilâdına hücûm ettiği rivâyetlerinin aslı ve esâsı yoktur. Tatarların satvet ve şevketini düşürmek, onları Rusların nifâkından istifâde etmiş gibi göstermek için uydurulmuş bir yalandır. [46] Cingiz Hân yurduna döndüğü sırada avdetini Cuci'ye bildirmiş ve huzûruna gelmesini emir etmişti.

Cuci askeriyle birlikte sürgün avı yapmış, birçok şikâr elde etmekle berâber deştte bulunan tuhaf ve tarâifden hediyyeler götürmüştü ki takdimleri miyânında muhtelif tonlu bin et vardı. Bu hediyyeler ile teveccühünü kārdeşlerinde muhabbetini kāzandı. Cingiz onun hakkında şefkat âsârı ibrâz eyledi. Ve birçok nasîhattan sonra – hükümrân olduğu memlekete- i'âde etti. Cuci'nin babasıyla olan mâ-cerâsı başka sûretle de nakil edilmiştir. O nakle i'tibârımız olmadığı gibi zikrinden de fâ'ide göremediğimiz için ibrâzından sarf-ı nazar eyledik.

Cuci, Kıpçağa avdetine müte'âkib vefât eyledi ki ölümü 624 senesiydi ve babasından altı ay evvel idi. Nisbeten(?) âdil ve merhametli olup yemek, içmek, giyinmek husûsunda tekellüfü sevmezdi. Her şeyde sâdelikten hoşlanırdı. Babası ve ecdâdı gibi dîn ile mukayyed değildi. (Orda) (Batu) (Şuban) (2)[362] (Berke) (Cimtay)(?)[363] (Berkecartu)(?)[364] (Kaytemur)(?)[365] isimli yedi oğlu vardı. (*)[366] (Cuci

[362] (2) Şuban (Şiban), evlâdı da ona nisbetle Şeybâniyye unvânıyla şöhret almıştır. Nîtekim Özbeklerde - âtîyede zikir edilecek- Özbek Hân'a mensûbiyyetle iştihâr etmişlerdi ki bu nisbet ve şöhretleri Mâverâü'n-nehr'de hâlâ bâkîdir.

[363] جمتای

[364] برکجارتو

[365] قایتمر

Ulusu) denilen memleketi, uzun müddet vesâir Cingiz oğulları hilâfına olarak evlâdı elinde kaldı. Hükûmetleri Kāzak bilâdında 1265 ve Kırım'da 1298 târîhine kadar sürdü. [47] Sonra bunlardan ba'zıları Mâverâü'n-nehr'de hükûmet ve oraları Timurlenk evlâdı elinden nez' ettiler, birçok âsâr-ı celîle ve hayrât-ı nâfi'a vücûda getirdiler. Hepsinin ahvâline dâir tafsîlât virmek için başlı başına bir kitap yazmak lâzım gelir. Binâ'en-aleyh şu eserin hâtimesinde icmâlen zikirleriyle iktifâ' ettik.

Bu şu'beden, ya'ni Cuci Hân oğullarından, hattâ bütün Cingiz zâdelerden en evvel müslimân olan (Berke) Hân'dır ki inşâ'allâh terceme-i hâlinde tafsîlât virilecektir.

BATU HÂN BİN CUCİ HÂN

624 târîhinde Cuci ölünce Cingiz adam gönderip Cuci oğullarından Orda ile Batu'yu çağırttı. Gelip huzûruna çıkdıklarında da kendilerini ta'ziye ve teselli etti. Sonra Batu'ya gök renkli, Orda'ya ak renkli bir har-gâh virdi (1)[367] onlar bu har-gâha (Orda) derlerdi. Onun için Batu'nun nesline (Gök Orda) Orda'nın sülâlesine (Ak Orda) mecmû'ına da (Altûn Orda) denildi. (.)[368]

[48] Cingiz Hân, Cuci'nin yerine ikinci oğlu Batu Hân'ı Deşt-i Kıpçak Hânlığına münâsib gördü. Çünkü o kārdeşinden daha müsta'idd ve kâbiliyyetli idi. Binâ'en-aleyh ona (Sayın Hân) ya'ni (Melikü'l-mecîd) birâderine de (Akın Hân) ya'ni (Melikü'l-muğîr) lakabını virdi. Sonra kārdeşi (Ötüçin)(?)[369] ile Cuci oğullarını memleketlerine gönderdi. Batu'nun babası makâmına oturtulmasını, müteveffâ Cuci'nin âhir ömründe niyyet etmiş olduğu Rus seferinin icrâsını emir etti:

---

366 (*)İbn Haldûn der ki: " Tatar, Hârizmşâh'ın kızlarını esîr alınca onlardan biriyle Duşi Hân bin Cingiz Hân tezevvüc etmişti." Târîhinin diğer bir yerinde de derki: "Celâleddîn Hârizmşâh, Duşi Hân'ın zevcesi ve çocuğunun anası olan hemşîresinden mektûb alırdı.

367 (1) Orda kelimesinin hakîkî ma'nâsı budur. Sonra sultânın, yâhud nâibinin har-gâhı ile bulunduğu mu'askere (Orda) dendi, daha sonrada ma'nâsı tevsî' edilerek bütün asker ictimâ'-gâhına ta'bîr edilir. Arablardan ba'zıları bundan tahrîf ederek (urza) ve (orta) şekline koydular. Orda mukâbilinde beyt-i sagîre de (otağ) ve (otak) ıtlâk olundu, sonra (ota) şeklinde tahfîf edildi ki el-ân Türkler beyninde müsta'meldir. Arablarca (uza) diye telaffuz olunur.

368 (2) Har-gâh: Der-gâh vezninde umûmen yol ve vâsi' mahal ve husûsan büyük çadırdır. Mukaddem kara eve denir idi ki ekrâd ve urbân begleri ve müte'ayyinleri kurarlar ve Türkman'ın keçeden evi idi. Sonra pâdişâh ve vezîrinin otaklarına ıtlâk olundu. Burhânı-ı Kātı' Tercemesi

369 اوتچيكن

Batu Hân Kıpçak tahtına geçince esbâb-ı seferi ihzâra başladı. Fakat bununla meşgūl olduğu sırada Cingiz'in vefâtı gelmekle ondan muvakketen vazgeçti. Ta'ziyet vesâire için Cingiz'in bilâdına azm etti. Giderken küçük kārdeşi (Tokay Timur) u vekîl bırakmıştı. Sâir kārdeşlerini birlikte götürdüğü mervî ise de doğru değildir. Bu seferinde yalnız gitmiş, yâhud kārdeşlerinden bir ikisini götürmüştür. Beş kārdeşiyle berâber gidişi iki sene sonradır ki 627 târîhinde (Oktay Kāan) ın iclâsı için toplanan (Kurultay) da bulunmak içindi ve kārdeşlerinin cümlesini götürmüştü.

İclâs merâsimi icrâ edildikten, eğlence ve meserret günleri geçtikten sonra hep birden Hoten ve Çin üzerine yürüdüler. Çünkü Cingiz'in ölümüne müte'âkib oralardaki mülûkun ba'zıları isyân etmişlerdi.[49] Bu seferden gālibâne avdet edilince Oktay Kāan, kārdeşi Cuci'nin Rus ve Macar bilâdıyla havâlîsi için tasavvur eylemiş olduğu seferi icrâ etmek istedi. Batu Hân'ın ma'iyyetine otuz bin asker virdi. Üç yüz bin kişi terfîk eylediği söylenilse de şübhesiz mübâlağadır. Çünkü o vakitlerde bu kadar adamın i'âşesi masârifine tahammül edilebilmesini akıl kabûl etmez.

Oktay Kāan, oğlu Güyük Kāan'ı, Tuli Hân'ın oğlu Mengü Kāan'ı, Çağatay Hân'ın oğlu Baydar'ı da Batu ile berâber yolladı. Ordu ve hânzâdeler Batu'nun memleketine gelipte ziyâfet ve ikrâm müddeti geçtikten sonra Batu Hân kendi ordusunun da hâzırlanmasını emir etti. İstihzârât tamâm olunca evvelâ deşt-i bilâddan teshîr edilmemiş olanlardan başladı. Ve tamâmiyle Deşt-i Kıpçağı istilâ' eyledi ki 633 târîhinde idi.

Bundan sonra Bulgār hudûduna doğru ilerledi. Ural Dağları'ndan Cayık Nehri'nin menba'larına yaklaşınca (Saksın) kavmiyle Bulgār askerleri Bulgār beldesine kaçıp Tatar'ın gelmekte olduğunu haber virdiler.

Lâkin Rus müverrihi Karamzin'in kavline göre Batu Hân üç sene tevakkuf ederek ba'dehû Bulgār memleketine hücûm eyledi. Kurâ ve kasabâtını tahrîb ile ahâlîsini katl ettirdi.

Tatar müverrihi (Mercânî) nin ifâdesine nazaran Bulgār Emîri (İlham Hân) Batu Hân'ı istikbâl etti. Mukâvemete mecâli olmadığını anladığı için arz-ı inkıyâd eyledi. (…?) Batu Hân [50] nâmına olmak Bulgār memleketi onun memâlikinde

sayılmak ve lede'l-hâce Bulgār askeriyle Tatar ordusuna mu'âvenette bulunulmak şartıyla musâlaha yapılır. İlham Hân yine Bulgâr emâretinde bırakıldı. Zâten Cingizilerin mu'tâdı böyle idi. Kendilerine itâ'at gösteren mülûk ve ümerâyı kendi taraflarından mansûb olmak üzere yerlerinde bırakırlardı.

Şu hareket 635 sene-i hicrîyesine müsâdif olan 1237 târîh-i mîlâdîsinde idi.

Sonra Batu Hân, askeriyle Rus harbine iştirâkını ve ordusuna mu'âvenetini Bulgār Emîrine emir etti. Onun ise bu emre adem-i itâ'atı mümkün değildi. Çünkü hîn ü hâcette Tatar ordusuna yardım etmesi musâlaha şerâ'tinden idi. Binâ'en-aleyh askerini toplayıp Batu Hân'ın ordusuyla Rusya üzerine hareket eyledi ki 635 senesinin son bahârı içinde idi. O vakit Rusya Polonski(?)[370], Galiçya, İleyski(?)[371], Çernigof, İsmulinski(?)[372], Suzdal, Novgorod gibi müte'addid begliklere ve müstebid hükûmetlere ayrılmıştı. Aralarında - müslimânların şimdiki hâlî gibi- nifâk ve şikâk hüküm sürüyordu. O kadar ki (Yaroslav bin Vsevolod) Batu'nu ma'iyyetinde olup onu Ruslarla harbe teşvîk ediyor, seferin gāyet kolay olacağını söylüyor, yolları ve geçid yerlerini gösteriyordu. Çünkü kārdeşi Yigor (Gorgi) Suzdal kıt'asının hâkimi idi. Yaroslav ise onu çekemiyor, hükûmeti birâderinin elinden almak istiyordu.

Tatarların Rusya'ya hareket azminde bulunduklarını haber alınca Batu Hân'ın nezdine gelmişti. Edeceği hizmet mukâbilinde prensliği elde edeceğini umuyordu.

Lâkin şu ve ba'zı Rus Prenslerinin Rusya üzerine yürümesi için [51] vaktiyle Cuci Hân'ı teşvîk eylemiş olmaları rivâyeti doğru değildir. Tatarların şevketini ve Rusların za'îf ve cebânetini örtmek için uydurulmuş bir yalandır. Bu husûsta ki sözlerin en doğrusu Karamzin'in ifâdesidir ki sâbıkan Kadî Hüseyin Atâ Efendi ile Mirza İsfendiyâr Efendinin tercemesinden o ifâdeyi aynen nakil ediyorum:

Karamzin diyor ki:

" Tatarlar, Bulgār memleketini tahrîb edince bilâ-tevakkuf Rus bilâdına girdiler ve sık ormanlar arasından geçerek Razan[373] vilâyeti ve sâir gibi Rusya'nın

370 پولونسکی
371 الیسکی
372 اسمولینسکی
373 رزان

şarkında ve şimâlinde ve cenûb-ı şarkında vâkı‘ başlıca beldeleri kasd eylediler. Evvel emirde iki emir ile sihr-bâz bir kadından müteşekkil bir sefâret hey’eti gönderdiler. Razan vâlîlerinden Yuri, Oleg, Roman, İnkurviç[374] ile Muram ve Pronski(?)[375] ahâlîsi bu hey’ete Voronej Nehri kenârında mülâkî oldu ve Batu Hân’ın maksadı ne olduğunu anlamak istedi.

Tatarların bu seferki kasdı: Rusya’nın tamâmiyle Tatar hükûmetine ta‘bi olmasını te’mînden ibâret idi. Bunun için elçiler: “ Eğer sulh etmek istiyorsanız bütün emlâkınızın onda birini bize viriniz ” teklîfinde bulundular. Muhâtabları da “ Ruslardan bir kişi sağ kalmayacak olursa o vakit onların emlâkını alırsınız ” cevâbını virdiler. Bir de çekilip gitmelerini söylediler.

Sefâret hey’eti Vladimir beldesine ve (Gorgi) nin nezdine gitti.

Razan vâlîleride Tatarların kasdını en büyük hâkimlerine bildirdiler. Onu vatan ve dîn nâmına müdâfa‘aya teşvîk ile berâber kendisinden yardım dilediler. O ise şevket ve kuvvetine i‘timâd ve Tatarlara mukâvemet edebileceğini tevehhüm eyleyerek Razan’dan gelen istimdâda cevâb virmedi. O vilâyeti ve ahâlîsini Tatarlara kurbân virdi. Çünkü: [52] Yuri, yardım gelmesinden ümîdini kesince az mikdardaki askeriyle Batu Hân’a karşı meydan muhârebesine çıktı. Lâkin az bir müddet içinde askeri tamâmiyle muzmahill oldu ve bütün ümerâsıyla yerlere serildi. Ancak Oleg İnkurviç kurtulmuş, lâkin esîr olmuştu.

Batu Hân, korkunc ordusuyla Yuri’nin pâytahtına doğru yürüdü ve yollarına tesâdüf eden Pronski, Belgorod ve İjitstilavitsay’ı(?)[376] istilâ’ eyleyerek tahrîb ile ahâlîsini öldürdü. Sonra Razan’a hücûm ile muhâsara ve beş gün mukâtele etti. Altıncı gün surun ba‘zı cihetlerini yakıp yıktılar, dumandan istifâde ederek ip merdivenlerle şehre girdiler. Ahâlîsini katl, beldeyi tahrîb eylediler.

Knez Yuri ile zevcesi, anası, papaslara varıncaya kadar a‘yân ve rüesâ’ öldürüldü, hattâ maktûlinin felâketine ağlayacak kimse kalmadı.

374 اینغورویچ
375 پرونسکی
376 ایژیستلاویتسای

Boyar (a‘yân)lardan biri toplayabildiği 1700 kişi ile intikâm almak için Tatarlara bir hücûm yaptıysa da evvelce maktûl olanlara iltihâk eylemekten başka bir şey’ kazanamadı.

Kezâ (Knez Vsevolod bin Gorgi) Razan Knezi Yuri’nin birâderzâdesi Knez Roman İnkurviç[377] ile ittifâk ederek (Kolomna) civârında Batu Hân ordusuyla çarpıştıysa da Rusların ekser efrâdıyla kumandanlarından (Yeremi Klipodiç)[378] ve Knez Roman maktûl olmuştu. Knez Vsevolod babasının yanına kaçtı.

[53] Batu Hân Moskova şehrini yaktırdı, Knez Vladimir bin Gorgi’yi esîr ve kumandanları Filib ile efrâdını ve ahâlîyi katl ettirdi.

Baş Knez Gorgi şu hâlden tedhîş ederek Vladimir beldesinden çıktı. Şehrin muhâfaza ve müdâfa‘asını oğulları Vsevolod ile Mistislav’a bıraktı. Birâderzâdelerden üçü ile Yaroslav’a gitti. Mologa Nehri’ne dökülen Sit Çayı sâhilinde az bir kuvvetle oturup asker cem‘ etmeye ve kārdeşlerinin, husûsiyle ukalâ‘dan sayayılan Yaroslav’ın gelmesini beklemeye başladı.

635 târîh-i hicrîyesine müsâdif olan 1238 senesi Şubât’ın ikinci günü Tatar ordusu Vladimir kal‘ası önünde göründü. Ahâlî ordu efrâdının kesretiyle berâber hareketindeki hiffeti görünce şaşırdılar ve pek tabî‘î olarak şiddetli bir korkuya tutuldular. Vsevolod ve Mistislav ile kumandan Peter Slaviyukuç[379] kendilerini teşcî‘ ve muhârebe için teşvîk ettiler.

Bu sırada Tatar ordusu zâbitânından ba‘zıları süvârî olarak (Altûn Kapı) önüne gelip, “ Baş Knez burada mı, yoksa başka bir tarafa gitti mi? ” diye sordular. Fakat kal‘adan ok atılmakla cevâb virildi, (….?) tarafdan aynı sûretle mukâbele edildi. Tatarlar, Moskova’da esîr edilmiş olan Knez Vladimir’i gösterip “ Kneznizi tanır mısınız? ” dediler.

Ahâlî ile kārdeşleri onu görünce gözlerinden yaş döküldüyse de tecâled göstermek [54] istemediler. Korkularını gizlemeye çalıştılar. Zâbitânın sözünü

377 رومان اینغورویچ
378 یرمی غلییودیچ
379 پترواوصلاویوکویچ

dinlemediler. Tatarlar, Altûn Kapı'nın önünden çekildiler. Hücûma muvâfık bir yer bulmak için beldenin etrâfını dolaştılar. Ondan sonra çadırlarını kurdular.

Bu esnâda Vsevolod ile Mistislav dışarıya çıkmak ve Tatar ordusuna bir hücûm yapmak fikrinde bulundularsa da âkıl, müdebbir ve mücerreb olan kumandan Peter kendilerini bırakmadı. Çünkü büyük Knez Gorgi'nin vatanı müdâfa'a ve şehri tahlîs için askerle geleceğini umuyordu.

Batu Hân ise askerinden bir fırkayı Suzdal beldesine göndermişti ki o fırka, ilk hücûmda şehre girmiş, kadın ve erkek ruhbân ile manastırda bulunanları esîr ederek sâir ahâlîyi öldürmüştü.

Şubât'ın 6 ıncı günü Tatarlar hücûma hâzırlandıkları kal'ayı yıkmak ve suruna çıkmak için îcâb eden âlât ve edevâtı hâzırladıkları kal'adan görülünce onlarda müdâfa'a istihzârında bulundular. Vâkı'an Batu Hân'a mürâca'atla musâlaha etmek imkânı varsa da kibir ve gurûrları buna mâni' ve kendilerini helâka sâik oldu.

Şubât'ın 7 inci günü Tatarlar her taraftan beldeye hücûm ettiler ve girdiler. Vsevolod ve Mistislav, ehl-i ıyâlleri ve adamlarıyla birlikte kal'aya, Gorgi'nin zevcesi, kızı ve sâir evlâdı, a'yânından birçokları kelisaya kaçmışlardı.

Tatarlar kelisayı yaktılar. Mültecilerden içeride kalanlar yandı, dışarıya çıkanlar öldürüldü. Kelisanın emvâl ve eşyâsı iğtinâm olundu. Ahâlînin çoğu katl, pek azı esîr edildi. Onlarda Tatar ordusunda soğuktan öldü.

[55] Vsevolod ve Mistislav, Tatar ordusunu yarıp kaçmaktan başka kurtulmak için çâre kalmadığını görünce kendilerini saflara urdular. Fakat kibir ve azametlerinin cezâsını Tatar kılıclarıyla tattılar.

* * *

Vladimir'in teshîr ve tahrîbinden sonra Tatar askeri ikiye ayrıldı. Bir fırkası Kastrama ve Gāliçine gibi Volga sâhilinde, ya'ni şimâl tarafındaki, bir fırkası da Rostov[380] ve Yaroslav gibi garb cihetindeki bilâd üzerine yürüdü. Güzer-gāhlarında zikre şâyân müdâfa'aya ve mükâteleye tesâdüf etmemiş bu fırkalar, Şubât zarfında

380 راصتوف

İslapod[381] ve Yugastif[382]'den mâ-âdâ on dört beldeyi istila' eylediler. Pereyaslavl[383], Uroyif[384] ve Dimitrof bilâdını da ahâlîsini katl ve esîr etmek sûretiyle hâlî bıraktılar.

Bu evânda Knez Gorki, Sit Nehri sâhilinde oturuyor, ehl ü evlâdıylanın ve tebe'asının helâkına, vatanının harâb olmasından dolayı gözyaşları döküyor, bununla berâber celâdet-i iltizâm ve salâbet-i izhâr ederek son nefesine kadar müdâfa'aya ve mükâteleye hâzırlanıyordu. Askerinin kumandanlığına havâss mensûbiyyetinden Boyar Yaroslav Halikuç[385] isminde birine tevcîh etmişti.

1238 Martı'nın 4 inci günü idi ki 3000 kişiden mürekkeb olan bir fırka askeri gelip Tatarların oraya doğru ilerlemekte oldukları haberini getirdi. Knez Gorki ve kārdeşi İsvestlav[386] atlarına bindiler ve askerlerini ta'biye ettiler. [56] gelip çatan Tatarlarla çarpışmaya başladılar. Pek az bir müddet geçmişti ki Ruslar pek fenâ' bir sûrette münhezim oldular. Knez Gorki Tatar atlarının ayakları altında kaldı. Sulkivi [387] (ihtimâl ki Gorki'nin kārdeşlerinden, yâhud oğullarından biri) esîr oldu. Fakat nâ-becâ nahvet ve azamet gösterdiğinden katl edilip cesedi Şerinski[388] ormanına atıldı.

* * *

Bundan sonra Batu Hân ordusuyla Novgorod tarafına teveccüh etti. Yolda Volok Lemski[389] ve Tver[390] beldelerini istilâ' eyledi ki orada Yaroslav'ın oğlu helâk oldu.

Ba'dehû Torjik[391] beldesini muhâsaraya aldı. Ahâlîsi, Novgorodlıların mu'âveneti ümîdiyle iki hefte müdâfa'ada bulundular. Böyle bir zamanda nefsinden başkasını kim düşünebilir? "Ölürüz, vatanı teslîm etmeyiz" diyorlardı. Fakat ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Hulâsa esbâbını aramakta hiç birinin hâtırına

381 ايصلاپود
382 يوغاستف
383 پرياصلاول
384 ايوريف
385 بويار يارسلاو خالكويچ
386 اسواتسلاو
387 سيلكوى
388 شرينسكى
389 لامسكى
390 توير
391 تورژيك

gelmiyordu. Nihâyet Tatar beldeyi istilâ' etti. Teslîm olmayıpta muhâsarayı uzattıklarından dolayı ahâlîyide kılıcdan geçirdi.

Buna müte'âkib Siliykrimski(?)[392] tarîkiyle (Volga menba'ındaki büyük göl) Novgorod'a doğru ilerledi. Güzer-gāha tesâdüf eyleyen kasaba ve karyelerden hepsi hâk ile yeksân edildi. Novgorod'a ancak yüz versete(?) kadar bir mesâfe kalmıştı ki ormanların bataklıkların kesreti dolayısıyla Batu Hân memlekete döndü. Yoksa Novgorod'a girseydi ganâ'ime müstağrak olurdu. Çünkü oradaki emn-i dâimî dolayısıyla tüccârın kesreti ve servetinden o vakitlerde oraya müsâvî hiçbir belde yoktu.(*)[393]

[57] Avdette – Kalugā vilâyeti muzâfâtından – Kozeliski[394] beldesine tesâdüf olundu. Burası Rusya'nın büyük ve meşhûr şehirlerinden değildi. Fakat Vasili nâmında genc ve mağrûr bir hâkimin idâresinde idi.

Tatar ordusu gelince memleketin eşrâf ve a'yânı müşâvere ettiler ve "Bizim hâkim genc ve gayr-ı mücerreb olmakla berâber Rusların meşâhîr ve mu'teberânından olduğumuz için bize vatanı müdâfa'a yolunda ölmek düşer. Ölürüz, lâkin târîh sahîfelerinde hürmetle yâd ediliriz, âhirette ecr-i cezîle nâ'il oluruz" karârını virdiler, müdâfa'a ve mukâteleye hâzırlandılar.

Tatar ordusu yedi hefte Kozeliski etrâfında bekledi. Ahâlîsinin muhârebesiz kal'ayı teslîm etmeyeceğini anlayınca suru yıkmaya başladı ve pek az müddette yıkıp içeriye girdi. Ruslar, bıçağa varıncaya kadar âlât-ı kâtı'a ile döğüştüler ve Tatarların kal'a tahrîbinde kullandıkları edevâttan çoğunu harâb ettiler. Nihâyet Tatarlar galebe çaldılar. Ahâlîden sağ kimse bırakmadıkları gibi memleketi de hâk ile yeksân ederek harâb şehir nâmını virdiler.

Knez Vasili muhârebe esnâsında gā'ib olmuştu. Maktûlinin kanı içinde boğulduğu da nakil edilir.

---

392 سيليغرمسكى

393 (*) Batu Hân'ın kış içinde Rus bilâdına kasd etmesinden anlaşılıyor ki yollarda tesâdüf edilecek olan nehirler ve bataklıklar üzerine köprü ve geçid yaptırmak külfetinden kaçmıştı. Mart sonlarında ise buzların erimesi dolayısıyla yol kısalmış, ondan başka seferin uzunluğu ve muhârebenin çokluğu yüzünden askeri de yorulmuştu. Novgorod ahâlîsinin tâli'i varmış ki bu gibi sebeblerle Batu Hân geri dönmüştü.

394 كوزيلسكى

Batu Hân Rusya'nın şark ve şimâlindeki fütûhâtını bununla itmâm eylemiş oldu. Ondan sonra biraz istirâhat fikriyle Don Nehri taraflarına teveccüh etti ve Don ile Volga Nehirleri arasındaki akvâm-ı mevcûdenin hepsini taht-ı itâ'atına aldı. [58] Sonra ya'ni (638 senesi bahârında) Muram, Gāruhof[395] vesâire bilâdı aldı. Bu beldeler Murdova'da (Burtas)[396] olup Vladimir kelisasının vakfı idi. Büyük Kneze tabî' olan o cihetler ahâlîsi, Tatarların istilâsını görünce kendilerine korku ârız oldu. Mallarını, mülklerini bırakıp etrâfa dağılmaya ve canlarını kurtaracak yer aramaya başladılar.

Batu Hân'ın askeri ise ilerliyor, lâkin bu seferde cenûbe doğru gidiyordu. Pereyaslaf[397] beldesi tahrîb edildi. Oradaki Mihail kelisası, serveti i'tibârıyla evvelce istilâ' edilen yerlerin hepsindeki ganâ'ime tekâbül ediyordu. Re's-i rûhânî bulunan piskopos da, ahâlînin pek çoğu da katl olunmuştu. Tatar ordusunun bir fırkası da Çernigof beldesini muhâsaraya almıştı. Mahsûrunda kuvvet ve şecâ'atle meşhûr olanlar – Knez Mihail'in birâderzâdesi- Knez Mistislav bin Galib'in[398] kumandasında olarak kal'adan çıktılar. Pek şiddetli mukâvemet gösterdiler ve me'yûsâne müdâfa'ada bulundularsa da Tatarları yerlerinden oynatmak ve kasdlarından döndürmek kâbil olamadı. Bunlar pek fenâ' bir hezîmete uğradıktan sonra Tatarlar beldeyi yaktılar ve yıktılar ki.

Şu vâkı'â 1239 sene-i mîlâdiyyesine müsâdif olan 637 sâl-i hicrîyesinde idi. Batu Hân askeri, mütevâlî harblerden husûle gelen yorgunluğu izâle için Don Nehri sâhiline döndü. Avdet esnâsında Piskopos Parfiru'yu[399] esâretten ıtlâk eylediler. Piskoposu salıvirmekten maksadları: Papasları elde etmek ve onlar vâsıtasıyla ahâlîye va'z ettirmek, Knezleri Tatar itâ'atına teşvîk eylemekti.

Bu esnâda Knez Mistislav da esâretten firâr sûretiyle halâs bularak Macar'a kaçmıştı.

[59] TATAR ORDUSUNUN (KİYEF)E VÜRÛDU VE İSTİLÂSI:

395 غاروخوف
396 برطاس
397 پرياصلاف
398 مسيتسلاو بن غليب
399 پارفيرو

1240 sâl-i mîlâdiyyesine müsâdif olan 638 târîh-i hicrîyesinde Batu Hân cenûbî Rusya'yı istilâ' kasdında bulundu. Oranın mevki' ve ma'mûriyyeti i'tibârıyla en güzeli, ticâret ve servet i'tibârıyla da birincisi Kiyef beldesi idi.

Batu Hân, Kiyef'in istilâsına amcazâdesi Mengü Hân bin Tuli'yı memûr etti. Mengü askeriyle gelip Dinyeper Nehri'nin sâhiline ordu kurdu ve Kiyef beldesini görünce manzarasından hayrete düştü. Binâ'en-aleyh itâ'at etmeleri, muhârebeye kalkışmamaları hakkında ahâlîye haber gönderdi.

Cingiz Hân devrinde – ve şimdi Yekaterinslav[400] vilâyetinde Maryopol[401] civârında vâkı' olup Kalitski[402] denilen - Kalka Nehri sâhilinde Tatarların yaptıkları Rusları tedhîş etmişti.(*)[403]

Kezâ Batu Hân'ın Ryazan, Vladimir ile Sit Nehri'nde, Pibel(?)de[404], Çernigov'daki harekâtı Tatarların hakîkatini ve muhârebedeki kuvvet ve kudretini onlara anlatmıştı.

[60] Şu hâl kendileri için mü'esser bir ibret olmak lâzım gelirken kibirleri ve tedbîrsizlikleri basîretlerini bağladı ve düşünce yollarını sedd etti. Binâ'en-aleyh ucb ve gurûra düşüp nefislerine i'timâd ettiler ve müdâfa'aya karâr virdiler. Hattâ aralarında tanzîm ettikleri ahd-nâmeyi Mengü'nün gönderdiği elçilerin kanlarıyla yazdılar.

Vsevolod'ın oğlu olup orada hâkim bulunan Knez Mihail şu elçi katli üzerine Tatarların galebesi hâlinde gāyet şedîd davranacaklarını anladığı için hayâtından korkup Macar'a kaçtı. Rostislav bin Mistislav, Kiyef tahtını hâlî görünce temellüke kalkışdı ise de Galitsya Hâkim'i meşhûr Danili bağteten Kiyef'e girdi ve Knez Rostislav'ı esîr etti. Lâkin Tatara karşı mukâvemet husûsunda aczini his eylediği

400 يكاترينسلاو
401 ماريوپول
402 قاليتسكى
403 (*) Mukaddemede hâmiş olarak zikir edilmişti ki Tatarların Kıpçağa savleti üzerine ora hânlarından ba'zılarının, ez-cümle Kuton (قوتان) Hân'ın teşvîki dolayısıyla bütün Rus ümerâsı Kiyef'ten çıkmış, Yekaterinslav vilâyetinde Maryopol civârında vâkı' olup bugün Kalinski denilen Kalka Nehri kenârında Tatar ordusuyla karşılaşmış, kısm-ı küllîsi maktûl düşdükten sonra kaçanlar Dinyeper Nehri'ne kadar kovalanmıştı.
404 پيبل

cihetle Boyar Dimitri'ye tarafından tevkîl eyleyerek yardım talebi bahânesiyle Macaristan'a doğru gitti.

Batu Hân, elçilerinin öldürüldüğünü haber alınca fenâ' hâlde gazaba geldi. Binâ'en-aleyh ordusuyla Dinyeper Nehri'ni geçti ve Kiyef'i her taraftan muhâsaraya aldı. Atların kişnemesi, develerin böğürmesi, araba tekerleklerinin gıcırdaması ve Tatarların bağırıp çağırması o kadar gürültü yapıyordu ki Kiyef ahâlîsi birbirinin sesini güc ile işitebiliyordu.

Knez Danili'nin vekîli Dimitri, gāyet dikkat ve teyakkuz ile müdâfa'a tertîbine ve askerin (…?) başladı. O sırada esîr bir Tatar getirdiler, ordunun ahvâlinden ve efrâdının mikdârından su'âl ettiler. "Asker adedî sayılmaz ve mikdârını ilâhtan başka kimse bilmez. Ordu bi'z-zât Batu Hân'ın idâresindedir. Oktay Kāan'ın oğlu Güyük, Tuli Hân'ın oğlu Mengü, Çağatay Hân'ın oğlu Baydar gibi Cingiz torunları ile Bulgār, Kāzan, Suzdal memleketlerini teshîr etmiş olan Kumandan Subutay[405] Bahadır'da ordudadır" cevâbını virdi. [61] Bu sözleri işiten Dimitri'nin ödi patlamak derecesine geliyordu. Lâkin ahâlînin elçileri öldürmüş olmasından dolayı mukâteleden başka çâre kalmamış olduğunu biliyordu.

Şübhe yok ki o esîr Tatar öldürüldü. Çünkü: Elçileri katle cesâret gösterenler, elbette bir esîri sağ bırakmazlar.

Tatarlar, kal'a yıkmakta kullanılan edevâtı getirip kapıyı dövmeye başladılar ve yıkıncaya kadar gice gündüz uğraştılar. Nihâyet içeriye girdiler ve ahâlîye hücûm ettiler. İçeridekilerde göğüslerini siper ittihâz ederek pek şiddetli müdâfa'ada bulundular. Boğāz boğāza yapılan bu muhârebedeki maktûlinin cesedleri tepeler gibi yıkıldı, dökülen kanlardan coşkun seyller husûle geldi. Kıyâmetten numûne olan bu boğuşma akşama kadar sürdü. O vakit Kumandan Dimitri'de yaralandığı için Ruslar bozuldular, nefîs ve kıymet-dâr şeylerden alabildikleri kadarını alıp Dysatiniyev(?)[406] kelisasına doldular. Rus mülûkundan ilk tanassur etmiş olan Vladimir'in oradaki kabrinden meded umdular. Fakat Vladimir'in kabri, Tatarların savletine karşı

405 سوبدای
406 دیساتینوی

duramadı. Kelisayı yıktılar, divarlarını toprak seviyesine indirdiler. İçindekileri öldürdüler. Esîr edilmiş olan Dimitri'yi Batu Hân'ın huzûruna getirdiler.

Rusların Tatarları vahşet ve adem-i insâniyyetle ithâm etmelerine rağmen Batu Hân Dimitri'yi afv eyledi. O da –Karamzin'in kavline göre- hayâtının Ruslara fâ'idesi olacağı düşüp Batu'nun afvını kemâl-i ta'zîm ile kabûl etti.

[62] Tatarlar galebetleri dolayısıyla sevindiler ve ferah ve meserretlerini izhâr ve i'lân ettiler. Kiyef beldesi, Rusya'nın servet, ma'mûriyyet ve medeniyyet i'tibârıyla ümm-i bilâdı denilecek bir hâlde iken iki üç gün içinde hâk ile yeksân oldu. Şu hâl-i harâbı dört beş asır devâm ederek eski azametinden ve meşhûr mezârlarından eser kalmadı.

Bugünde oraya gelen seyyâh ve zâ'irler ne Olga'nın(*)[407] ne de Vladimir'in kabrini bulabilirler ki bu ve emsâli şeylerin hepside o vak'ada mahv olmuş gitmiştir. Çünkü Batu Hân hiçbir şey' bırakmamış, hattâ esnâm ve evsân kırılıp altûnları, gümüşleri, murassa' ise üstündeki mücevherâtı alınmış, manastırları yağma edilip tahrîb olunmuştu. Katl-i âmm esnâsında kimse ayırd edilmemiş, papas olsun, âvammdan bulunsun, ancak kaçıp ormanlara ilcâ' ve ihtifâ' edebilenler sağ kalmıştı.

* * *

Batu Hân Kiyef işini bitirdikten sonra cenûbî Rusya hükkâmından çoğunun Macaristan'a kaçmış olduğunu haber aldı. Binâ'en-aleyh Galiçya, Vladimir taraflarına doğru hareket etti. Güzer-gâhında bulunan Ladijiyen[408] beldesini muhâsara ve cüz'i bir himmetle istilâ' eyledi. Orada da başka yerlerde yaptığını yaptı. Kezâ Kamintsa[409] ile Vladimir vesâiresiyi de zabt ile Novgorod'dan başka Rusya'da bir emâret bırakmadı. Novgorod'un kurtuluşu da Knez Aleksandır'ın hüsn-i tedbîri sâyesinde olmuştu.

Kiyef'de Knez Danili'nin vekîli ve müdâfa'a kumandanı olup Tatar ordusunda esîr bulunan Dimitri, Rus memâlikinin günden güne harâb olduğunu gördükçe [63] te'essüften ölüm derecelerine geliyordu. Bir gün Batu Hân'a "Rusya

407 (*) işaretinin dipnotu yazıda yer almamaktadır
408 لاديژين
409 كامينتسا

fakirdir, ahâlîsinden alınacak ganîmet, çekilen te‘ab ve meşakkatin onda birine müsâvî olmaz. Fakat Nemse ile Macar gāyet zengindir, oraları istilâ’ edilecek olursa çok fâ’ide elde edilmiş olur. Bundan başka ora hâkimi, senin düşmenindir, seninle muhârebe için hâzırlanmıştır. Bütün kuvvetini toplamaya meydan bırakmadan böyle kavî bir düşmeni çiğnemek hazm ve ihtiyâta muvâfıktır” dedi. Bu söz, Batu Hân’a te’sîr ederek bütün ordusuyla Rusya’dan çıktı, Macar ve Nemse üstüne yürüdü. Dimitri de Tatarların elinde esîr bulunduğu hâlde zekâsı ve hüsn-i tedbîri ile, vatanını onların pençesinden kurtarmış oldu.

Karamzin böyle diyor ve Batu Hân’ı Macar ve Nemse üzerine kıştırtıp Rusya’dan çıkarttı dedi Dimitri’yi medh ve senâ’ ediyor.

Hâlbûki hakîkat, onun vehm ettiği gibi değildir. Belki Macar hâkiminin Tatar savletinden kaçanları kabûl ve himâye eylemekte olduğunu Batu Hân görünce ona haddini tanıtmak ve intikâm almak için memleketine yürüdü. Rusya’da ise Tatarlara karşı duracak kimse kalmamıştı. Çünkü hâkimlerinden ba‘zıları muhârebede katl edilmiş, ba‘zıları da firâr etmiş olup mütebâkîlerde mecâl-i mukâvemet mefkûd idi.

Hattâ bunların en büyük silâhı “Tatar geliyor” lakırdısını işitince kaçıp savuşmaktan ibâret idi. Hulâsa: Hiçbirinde memleketi kurtarmak [64] fikri yoktu. Belki her şahıs nefsini tahlîs edebilmek endîşesinde idi, hattâ sağ kalanlar, ölmüş olanlara hased ediyorlardı.

Rusya’nın memâliki sırasına girdiği, orada kendisine karşı duracak kimse kalmadığı Batu Hân’ın ma‘lûmu olunca mağlûbiyet ile muhârebe ederek onları külliyen imhâ’ eylemekte ma‘nâ bulamadı. Çünkü sulta-ı hükûmetin inkıyâd ettirmekten ibâret olan maksadı tamâmiyle husûle gelmişti. Binâ’en-aleyh Lehistan’a teveccüh ve tamâmiyle istilâ’ etti, sonra Macaristan’a girdi, ba‘zı aksâmını aldı. Ba‘dehû Beserabya[410], Boğdan, Eflak ve Tuna Bulgāristanı’nı zabt eyledi. Rusya’da icrâ ettiği katl, tahrîb ve yağmayı buralarda da yaptı. Daha sonra Bosna’yı ve Arnavutluk’u(?)[411] (…?) Nemse ve Almanya hudûduna vâsıl oldu. Bunun üzerine Avrupa’yı fevka’l-âde bir havf ve dehşet kapladı. Herkes birbirine mektûblar

410 بيسرابيا
411 ارناوولعى

gönderip Tatarların koparmakta oldukları kıyâmetten tahayyüz etmeye başladı. Bunların en ileri gideni Almanya İmparatoru Frederik idi ki Selâhaddîn Eyyûbî ile musâlaha yaparak Kudüs'ü sulhan almış ve Filistin'de ilerlemeyi bırakıp kendi memleketinin muhâfazası kaydına düşmüştü. Durup dinlenmeksizin mektûblar yazıyor, Hristiyanların Tatarlara karşı müttefik ve müttehid bulunmaları lüzûmunu söylüyor ve bu husûsta teşvîkâtta bulunuyordu.

Hulâsa: Avrupa âlem-i nâsrâniyyeti o vakte kadar uğramadığı için müdhiş bir korkuya düşmüştü, hattâ asırlardan berî devâm edegelen salîb harbleri unutulmuştu.

[65] Kendi vatanlarının ve beldelerinin müdâfa'asından ümîdlerini kestikleri cihetle Kudüs'ün muhâfazası bile hâtırlarına gelmiyordu. Bu korku ve ümîdsizlik Avrupa'nın müntehâ-yı garbına kadar sirâyet etmiş, hattâ 1238 sâl-i mîlâdiyyesine müsâdif olan 636 sene-i hicrîyesinde Firizya[412] ve Gotya[413] ahâlîsinin balık tutmak üzere İngiltere sâhillerine gitmeleri men' edilmiş, zikir olunan ahâlînin Tatar hücûmuna karşı müheyyâ bulunmak için memleketlerinden ayrılmamalarını nasîhat zımnında kendilerine vâ'izler gönderilmişti. Şu nakil ettiklerimiz, Rıfâa Beg'in terceme eylediği Malte-Brunn coğrafyasında da mezkûrdur.

Karamzin diyor ki: Avrupa kıt'ası sûret-i zâhirede Tatar hükmüne girmemiş olmakla berâber ma'nen o hükme tâbi' demekti. Çünkü o sırada onlara muhâlefet ve mukâvemet için kimsede kuvvet yoktu. Batu Hân'ın bir işâretiyle bütün Avrupa'nın da az bir zaman içinde istilâsı mümkündü. Lâkin Batu Hân muhârebeyi tevkîf ile birdenbire geri döndü ve idâme-i harb kudreti varken bilâ-sebeb avdeti ta'accübî mûcib oldu. Sonradan anlaşıldı ki sebeb-i rücû'ı Oktay Kāan'ın ölümü imiş, fütûhâtı itmâma mâni' ve kendisini avdete sâ'ik olan ancak bu imiş.

Bende derim ki:

Batu Hân'ın Avrupa'dan rücû'ına Karamzin'in zikir ettiği vechile Oktay Kāan'ın ölümü sebeb olabildiği gibi başka sebeblerde bulunabilir. Tatarlar bu muhârebelerde senelerce yir etmişler, o uzun seferler netîcesinde istirâhata ihtiyac hiss etmişlerdi.

412 فيريزيا
413 غوتيا

[66] Binâ'en-aleyh dinlenmek için dönmüşler, sonra da Oktay'ın ölümünü haber almışlardır. Sonra da buna Batu Hân ile Güyük Kāan arasında vukū'a gelen ihtilâf inzimâm eylemişti. Vâkı'an Mengü'nün kāanlık tahtına cülûsuyla bu ihtilâf mündefi' olmuşsa da artık Avrupa fethine yeniden teşebbüs edilmemişti. Bunun sebebi de ya Batu'nun ihtiyârlayıp umûr-ı dâhiliyyenin idâresine oğlu Sartak ile kārdeşlerine bırakması, yâhud umûr-ı sâire idi. Va'llâhü a'lem

Böyle olmakla berâber Tatarlar ile Alman askeri Moravya'da harb etmişti. Lâkin bu harbin şu sefer esnâsında mı, yoksa sonra mı vukū'a geldiğini bilemiyorum. İbn Haldûn onu Berke Hân zamanında olmak üzere gösterip vakâyi'ı nakil ederken der ki:

" Bundan sonra Berke Hân kārdeşi Batu'yu (doğrusu Baydu olacaktır) harb için garbe gönderdiği ve Alman mülkîyle harb ederek mağlûb oldu. Avdetinde kederinden öldü"

İbn Haldûn'un şu nakli şübhesiz hatâdır. Çünkü bu muhârebe, Almanya İmparatoru İkinci Frederik zamanındadır ki Tatar ordusunun memleketine doğru yürüdüğünü işitince oğullarının kumandasında şövalye askerinden mürekkeb bir kuvve-i müdâfa'a göndermişti.

İki ordu Moravya'da karşılaştı ve son derece de şiddetli bir mukâteleden sonra Tatarlar münhezim oldu. Kumandanları Baydu idi. Bu muhârebe bir çok târîhte bu sûretle yazılmış, Baydu'nun da Berke Hân'ın birâderi olduğu zabt edilmiştir. Fakat bu mağlûb kumandanın Baydu değil, Çağatay Hân'ın oğlu Baydar olması ağleb ihtimâldir.

[67] Çünkü Batu Hân, onu bir fırka ile fütûhâtının müntehâ olduğu Alman bilâdına göndermiş, bu fırka münkesiren avdet edince bir daha o tarafa gidilmemiş, Baydu da mağlûben geri geldikten sonra kahrından ve kederinden ölmüştü. Bahis edilen bu muhârebenin İkinci Frederik zamanında olduğu tahakkuk eylediği takdîrde Berke Hân'ın zaman-ı saltanatında olmadığı da tebeyyün eder. Çünkü İkinci Frederik, Berke Hân devrine kadar yaşamamış, Batu Hân'ın son zamanlarında ve 601 senesine doğru ölmüştü. Va'llâhü Subhâne a'lem

SARAY BELDESİ'NİN BİNÂSI:

Batu Hân, Rusya vesâireyi istilâ', ahâlîsini de inkıyâda ve cizye i'ta'sını kabûle mecbûr eyledikten sonra kemâl-i şân u şerefle makarr-ı saltanatına döndü. İtil Nehri'nin şark sâhilinde ve Hacı Turhan beldesinin üst tarafında vâkı' (Aktepe)ye Saray nâmıyla bir pâytaht inşâsına başlattı. Binâsına 640 senesinde ibtidâ' edilen Saray, Berke Hân'ın zamanında ikmâl olundu ve saltanatlarının inkırâzına kadar pâytaht olarak kaldı. Bu beldeye dâir inşâ'allâh Berke Hân'ın tercemesinde mâ'lûmât virilecektir.

Bundan sonra Batu Hân mülkün tanzîmine, işlerinin tensîkine, beldelerin ta'mîrine, ahâlînin terfîhine, yolların te'mînine, halkın istirâhatına çalışmaya başladı. Birde itâ'at ve inkıyâdlarını te'kîd ve bey'atlarını tecdîd içinde Rus hâkimlerine haber gönderdi.

[68] Da'vetine ilk icâbet ve gelipte bî'at eyleyen Yaroslav bin Vsevolod oldu. Çünkü Batu Hân'ın huzûruna çıkıpta arz-ı ubûdiyyetten başka çâre olmadığını anlayınca ister istemez gelmiş, bî'at ederek itâ'at ve inkıyâd göstereceğine dâir mu'âhede yapmış, oğlu Kostantini de Kāan-ı kebîr Oktay nezdine göndermişti.

Yaroslav'dan sonra Vladimir, Kostantin, Boris bin Vasili, Vasili bin Vsevolod gibi sâir Rus hâkimleride Batu'ya mürâca'at ve izhâr-ı ubûdiyyetle arz-ı bî'at eylediler, memleketlerindeki hâkimliklerinin tasdîkine dâir birer mensûr aldılar.

Bunlardan biride Galitsya Hâkimi Danili bin Roman idi ki âkıl vesây-i re'y bulunduğundan dolayı Batu Hân'ın teveccühünü kazanmış ve hâkimlikte ibkâ' olunmuştu.

Batu Hân, Rusya'nın her belde ve kasabasına emîr ve beg demek olan (Knez) unvânıyla hâkimler ta'yîn etti, hepsinin riyâsetinede Büyük Knez unvânıyla Yaroslav'ı getirip Kiyef beldesini Büyük Knezlik merkezi olmak üzere tahsîs eyledi. Çernigov Knezliğini de Mihail'e virdi. Evvelce Büyük Knezliğin merkez-i idâresi Vladimir beldesi idi. Bunun tebdîli ve Kiyef beldesine tahsîsi ise ihtimâl siyâsî bir mütâla'aya ibtinâ' ediyordu ki o da Büyük Knez'in göz önünde bulunması harekât ve sekenâtının bilinmesi içindi. Çünkü Kiyef, Tatar karâr-gâhına Vladimir'den yakın ve

oraya gidilmesi Vladimir'e gidilmekten kolaydı. Birde cenûbî Rusya Batu Hân'ın nâ'ibleri bulunan Tatar ümerâsının idâresinde idi. Lâkin Hân'ın ahlâfı bu mühimmeyi nazar-ı dikkate almadılar, [69] Moskova'nın Büyük Knezlik merkezi yapılmasına rızâ gösterdiler. Bundan istifâde eden Ruslar yavaş yavaş kuvvetlendiler ve bilâ-âhirede Tatarlara galebe çaldılar.

* * *

Yaroslav'ın oğlu Kostantin'in Kāan-ı kebîr nezdine gittiğini söylemiştik. Kostantin Kāan nezdinde azîm bir ziyâfete tesâdüf etti ki Batu Hân'ın Rusya vesâiredeki fütûhâtı dolayısıyla viriliyordu. İki sene sonra avdet etti. Fakat yalnız onun gitmesi kâfî değildi. Baş Knez olan babasının da izhâr-ı ubûdiyyet için azîmeti lâzım geliyordu. Binâ'en-aleyh Yaroslav'da Rus ekâbirinden bir cemâ'atle yola çıktı. Zahmet ve meşakkatle çölleri kat' ederek Kāan'ın Amur Nehri sâhilinde bulunan karâr-gâhına vâsıl oldu. Lâkin Oktay Kāan ölmüştü, zevcesi (Turakina)[414] niyâbeten hükûmeti idâre ediyor, erkân-ı devlet de Güyük Kāan'ın iclâs esbâbını ihzâr ve tertîb ile oluyordu.

Yaroslav'ın beklemesini ve iclâs merâsiminde bulunması emir edildi. O merâsimde o vakte kadar görülmedik bir azamet ve haşmet ile 1244 sene-i mîlâdiyyesinde icrâ kılındı. Cingiz Hân'ın evlâdı ve ekâbiriyle ümerâsı, vüzerâsı, kumandanlarından başka aktâr-ı âlemin her tarafından murahhaslar gelmişti. Bağdad'tan Kâdı'l-kudât Şeyh Fahreddîn, Şam'dan Melikü'n-nâsır el-Eyyûbî'nin birâderi olan Haleb Emîri, Konya Sultânı tarafından Rükneddîn, Ermenistan'dan Tekfur Hatem'in kardeşi Kont Destibal, Gürcistan'dan büyük ve küçük Dâverân, Mâverâü'n-nehr ve Türkistan'dan Emîr Mes'ûd Beg Yalvac, Horasan'dan Emîr Argun Ağa ile Irak, Luristan, Azerbeycan, [70] Şirvan ekâbiri, Hoten'den Emîr Mahmud Yalvac, Elemût sâhibi Alâeddîn tarafından Muhteşem Kahistan(?)[415] , Papa ile Fransa İmparatoru tarafından Fransis râhibi Jan Bilan Karpini[416] – ki aşağıda bahis olunacaktır- Rusya'dan da Baş Knez Yaroslav iclâs merâsiminde bulunmuş, hepsi de Kāan'a lâyık hediyyeler getirmişti.

414 تراكينا
415 محتشمو قهستان
416 ژان بلان كارپين

Cingiz evlâdından orada bulunmayan yalnız Batu Hân idi ki ayaklarının ağrımakta olduğundan bahisle kendi gitmemiş, birâderi Berke Hân ile diğer kārdeşlerini göndermişti. Çünkü Ravzâtü's-sâfâ sâhibinin beyânına göre Güyük Hân'ın Kāan olmasına râzı değildi.

Baş Knez Yaroslav avdet ederken yolda öldü. Batu Hân'da oğlu Kostantin'i Baş Knezliğe ta'yin etti.

KIPÇAK DEVLETİ'NİN TEŞEKKÜLÜ

Cuci Hân'ın evlâdı tarafından 640 senesinde mu'azzam bir devlet teşkil edildi ki şimdiki Rusya'nın ekser bilâdı, Lehistan, Çehistan, Eflak, Boğdan, Ardel tamâmiyle Dağıstan, Azerbeycan, Kırım, Deşt-i Kıpçak, Harizm, Sugnak, Anzar ya'ni şimâl cihetindeki müntehâ-yı umrân bu devletin memâliki idâdında bulunuyordu. Hudûdu ise cenûben Tuna Nehri ve Karadeniz, Mâverâ-i Azerbeycan, Bahr-ı Hazar, şarkan Mâverâü'n-nehr, Mâverâ-i Türkistan, garben Avrupa'daki Rus bilâdı, şimâlende müntehâ-yı umrân idi.

[71] Zehebî, Ömerî, Mufaddal vesâiredeki memâlik ve mesâlik ahvâlinin zabtına i'tinâ' eden muhakkik müverrihler demişlerdir ki " Bu memleketin cenûbinden şimâle doğru mesâfesi 800 fersah, ya'ni altı aylık yol, şarkdan garbe olan mesâfesi de 600 fersah, ya'ni 4 aylık yol idi."

Bugünkü Rusya'nın ekser bilâdıyla cenûbden daha başka memleketler de onun dâhilinde idi, bu vâsi' memleket (Cuci Ulusu) ya'ni (Cuci hissesi) tesmiye olunurdu. Kezâ (Batu memleketi) (Berke beriyyesi) (Berke memleketi) (Deşt-i Kıpçak memleketi) (şimâl memleketi) (bilâd-ı şimâliyye) (Özbek memleketi) (Altûn Orda) (Tatar memleketi) de denilirdi. (mülûk-ı deşt) (mülûk-ı Kıpçak) (mülûk-ı şimâl) (mülûk-ı bilâd-ı şimâliyye) ta'bîrleri (…?) evvelki hükümdârlarının unvânlarından idi.

Şu ta'bîrlerden her birinin, bu devletin hükmü câri olan her yere şümûli vardı. Meselâ deşt bilâdı eczâ-ı memâlikinden bir cüz' olduğu hâlde bu mu'azzam memleket, deşt, Kıpçak memleketi ve Kıpçak devleti diye şöhret almıştı. Çünkü: Pâytahtı bulunan (Saray) beldesi, eskiden berî Deşt-i Kıpçak diye meşhûr olan bir

yerde idi. Kezâ oraları bu hükûmetin yaylası, karâr-gâhı ve ordularının cevelan-gâhı idi. Şu da var ki Kıpçak devleti münderis olduğu hâlde Kıpçaklılar belkide munkarız olmamışlardı.

(Nüveyrî) der ki: bu memleketin etrâfı tûlen ve arzan geniştir, ovaları çok, beldeleri azdır. Dâhilinde hadd ü hasra girmeyecek âlemler vardır. [72] Orası kadîmen Kıpçak bilâdı idi. Tatarların istilâsına uğrayınca Kıpçaklılar onların re'âyâsı oldu. Sonra muhâlata ve münâsebette bulundular. İklîmin tabî'î sevkiyle ve iki tarafın musâhereti netîcesinde hepsi bir cins teşkil eylediler…"

(İbn Arabşâh) da Deşt-i Kıpçak'ın vasfında diyor ki:

"Kıpçak ve Berke deşt-i Tatar bilâdıdır ki Türk kabîleleri ve mevâşî sürüleriyle doludur. Etrâf ve havâlisi mahfûz ve ma'mûrdur. Suyu ve havası latîftir. Ahâlîsi Türklerin en fasîhi, özce en temizi, yüzce en güzelidir. Kadınları güneş, erkekleri ay gibidir. Hânları, hükümdârları en birincilerinden, zenginleri de eşrâf ve a'yânın ileri gelenlerindendir. Aralarında yalan dolan, mekr ve hîle gibi şeyler yoktur. Arabaları ile konarlar, göçerler. Korku ve çekinmeden âzâde bulunurlar."

Kıpçak deştinin Berke Hân'a nisbet edilmiş olmasının sebebi: Müşârun-ileyhin Kıpçak Hânlarından en evvel İslâm'a gelmiş ve müslimân hükümdârlarıyla münâsebet te'sîs eyleyerek beyne'l-müslimin şöhret almış olmasıdır. Nîtekim terceme-i hâlinde beyân edilecektir.

Özbek Hân'a nisbeti sebebi de: Deşt-i mülûkun en meşhûru, en kuvvetlisi, en çok muhârebe edeni ve Mısır hükümdârlarıyla en ziyâde mükâtebe eyleyeni olmasıdır.

[73] Tatarların cevelan-gâhları deşt, Sarı Dağ vilâyetleri, Penza, Tanbov[417], Sarayçin[418], Don Nehri etrâfı, Kırım ve Hacı Turhan idi. Bu vilâyetler Tatar ümerâsından vâlîler ve nâ'ibler ma'rifetiyle idâre olunurdu. Fakat Rusya, Litvanya, Lehistan, Çehistan, Ulah vesâire gibi büldana ora ahâlîsinden hâkimler nasb ederlerdi. Bu hâkimler ahâlî tarafından intihâb olunurdu. Şâyed birinin hâkimiyeti

417 طنبو
418 ساريچين

hakkında ihtilâf vukû‘ bulursa nasb edip etmemek Hân’a aîd idi. Bu vilâyetlerden her sene için mu‘ayyen mikdârda harâc alınırdı. Hîn-i hâcette asker alındığıda olurdu.

Rusya’da Tatar ayağı basmamış ve hâkimi Hân’a bî‘at etmemiş nâhiye kalmamıştı. Ancak Novgorod beldesi müstesnâ idi ki yukarıda söylenildiği vechile Tatarlar ordusu oraya yüz vereste(?) kadar yaklaşmışken Batu Hân geri dönmüştü. Müverrih Karamzin, târîhinin bir yerinde bu rücû‘a çamur ve nehir dolayısıyla yolun su‘ûbetini sebeb gösterir. Bir yerinde Knez Aleksandır’ın tedbîri sâyesinde Batu Hân’ın avdeti vukû‘ bulunduğunu söyler. Fakat bu tedbîrin ne yolda olduğunu tasrîh etmez.

Novgorod Knez’i Aleksandır Batu Hân’a ziyâret ve bî‘at etmemiş olduğu gibi Rusları isyâna teşvîk etmekten ve bunun için ittifâk ve ittihâda da‘vet etmekten hâlî kalmıyor, sarf ettiği müsâ‘idden ise bir netîce husûle gelmiyordu.

[74] Aleksandır’ın teşebbüsâtı haber alınması üzerine Batu Hân kendisine gönderdiği bir tehdîd-nâmede “Ey Novgorod Knez’i Aleksandır! Cenâb-ı Hakk’ın birçok kavimleri bana musahhar ve münkâd kıldığını bilmiyor musun? Onların itâ‘at ve inkıyâdına karşı kendine müstakill kalacağını mı umuyorsun? Eğer emn ve râhatla hükûmetinde yaşamak istiyorsan nezdime gelir, huzûruma çıkar, bana itâ‘at ve inkıyâd göstereceğini ta‘ahhüd eylersin” dedi.

Bunun üzerine Aleksandır zâhiren olsun itâ‘attan başka çâre bulamadı. Binâ’en-aleyh kārdeşi Andrey ve ba‘zı ümerâsıyla Saray beldesine geldi, Batu Hân’a mutâva‘at ve bî‘at etti. O da onları Kāan-ı kebîre yolladı. Aleksandır ve Andrey, birçok mihen ve meşâkk içinde ve hafv ve dehşet arasında Hân’ın karâr-gâhına muvâsalat ve ba‘de’l-mülâkât 1249 sene-i mîlâdiyyesinde (hicrî 647) avdet eylediler. Kiyef beldesini Aleksandır’a virmiş, Andrey’e de Vladimir hâkimi nasb eylemişdi ki Kāan, cenûbî Rusya’yı oraları Batu Hân’ın vâlîleri idâresinde idi. Batu Hân Kāan’ın tevcîhini naks etmedi, hâkimiyetlerini musaddak olmak üzere kendilerine birer fermân virdi.

Aleksandır, Tatar tâbi‘atında bulunması dolayısıyla yüreği yandığı hâlde ölünceye kadar zâhirî itâ‘atten ayrılmadı. Kāan-ı kebîr nezdinden avdeti Ruslarca

bayram ittihâz edilmiş, çünkü Aleksandır kendilerinin müstened ve mu‘temedi olmuştu.

[75] Knez Aleksandır mükerreren Orda’ya gelmiş, altûn, gümüş hediyyeler takdîmiyle Hân’ın ve Tatar ümerâsının tevcîhlerini kazanmış, bu gibi tedâbîr ile Rusya’yı Tatarların ta‘arruzundan kurtarmış, oğlu Vasili’yi de Nijni Novgorod hâkimiyetine ta‘yin ettirmişti. İhtimâl ki Karamzin’in bahis ettiği tedbîr, Aleksandır’ın bu gibi hareketleridir.

Diğer Rus hâkimlerine gelince: Tatarlara isyân ile i‘âde-i istiklâl fikri hiçbirinin hâtırına gelmemişti. İttihâd ve ittifâk şöyle dursun, birbirlerine karşı nifâk ve şikâktan ber-devâm idiler. Hattâ Saray beldesine gelirler yek-diğerinden Batu Hân’a, yâhud ahlâfı olan hânlara şikâyette bulunurlardı. Hân’da şikâyet edilenin azlini muvâfık görürse onu azl ve yerine dilediğini nasb ederdi. Özbek Hân zamanında böyle bir Rus hâkiminin memleketi yağma da edilmişti.

Hulâsa: Rus hâkimleri, Tatar tâbi‘atında bulundukları ve münkâd oldukları müddetçe müsterih idiler. Hiç kimse kendilerine ta‘arruz edemezdi. Eden olursa şiddetle mu‘âkabe olunurdu. Lâkin birinden itâ‘ate mugâyer ve naks-ı ahdi müş‘ir bir hareket sâdır olursa cürmüne göre darb, habs ve katl cezâlarıyla tecrîm edilirdi.

Batu Hân’ın Yaroslav’ı Kiyef, Mihail’i Çernigov Knezliğine nasb eylemiş olduğunu yukarıda söylemiştik. Yaroslav’ın vefâtından sonra Mihail’in Saray beldesine gelmesi Batu Hân tarafından emir ve Mihail tarafından icâbet olundu. [76] Saray’a gelince Tatar ümerâsı âdetleri mûcebince Mihail’i âteş arasından geçirmek istediler. Mihail bunu Hristiyanlığa münâfî zann ederek yapmadı. Batu Hân’ın tehdîdi üzerine de geçmemekte ısrâr etti. Nihâyet itâ‘atsizliği dolayısıyla öldürüldü. İşte emrine itâ‘at göstermeyenlere böyle yaparlardı. Kendisinden vâkı‘ olmayan ve sudûr eden emre itâ‘atsizlik göstermeyen ise kat‘iyyen ta‘arruza uğramazdı. Fakat Rus hâkimlerinin nifâk ve şikâkı bitmez yek-diğeri aleyhine Hân’a olan şikâyetleri tükenmezdi. İşte bu yoldaki hareketleri, memleketlerinin alınmasına ve kendilerinin 138 yıl, ya‘ni 640 dan 778 sene-i hicrîyesine kadar Tatar hâkimiyeti altında kalmasına sebeb olmuştu. Sene-i merkûmdan sonra Berdi Beg Hân’ın vefâtıyla Tatar hükümdârları arasında ihtilâf çıktı. Ruslar fırsatı ganîmet bildiler, Tatar tâbi‘atından

çıkmak için yıllardan berî ızmâr ettikleri izhâra başladılar, isyân bayrakları açıp Mirza Mamay ile – ki bu ihtilâl esnâsında Kırım'da istiklâl kesb etmişti – harb eyleyerek onu hezîmete uğrattılar. Sonra 738 senesinde Toktamış Hân onları yekden inkıyâda mecbûr etti ve şu inkıyâd yüz sene kadar sürdü. Daha sonra ahvâl değişti, emelleri ber-aks oldu, Tatar Hânları beyninde ihtilâf ve ihtilâl çıktı. Ruslar bu ihtilâli iğtinâm ve istiklâllerini istihsâl eylediler. El-hükmü'llâhü'l-müte'âl. Nîtekim tafsîli gelecektir.

[77] Rusya'nın Tatar tâbi'atında bulunması takrîben 240 sene sürmüştü. Lâkin Tatarlar, Rusların umûr-ı dâhiliyesine müdâhale etmezlerdi. Onlardan edecekleri itâ'at ve virecekleri cizye ile iktifâ' ederlerdi. Bir Rus knezi vefât eyleyince yerine geçecek olanın Hân nezdine gidip menşûr alması lâzımdı. Binâ'en-aleyh bir Knez ölünce oğlu, yâhud kārdeşi, yâhud hısmı, akribâsı gibileri Saray beldesine gelirlerdi. Her biri Knez ta'yin edilmek için Hânzâdeye, vezîre, Şeyhü'l-İslâm'a, yâhud kurenâdan birine mürâca'at ve istişfâ'da bulunurdu. Hangisinin iltimâsı kuvvetli gelirse Knezliği o alır, öbürleri sıfrü'l-yed dönerdi. Hân birini Knez nasb edince onunla berâber ümerâdan birini bir mikdâr asker ve Knezlik fermânıyla gönderirdi. Knez'in makarr-ı hükûmetine gidilince Tatar emîri en büyük kelisaya atla girer, hayvanın arkası mukaddes tasvîrlerden en büyüğüne tesâdüf etmek üzere durur, orada toplanan a'yân ve ümerâ-yı beldeye karşı Knezlik fermânını okur, emrine itâ'at edilmesi lüzûmunu söyler, sonra Orda'ya avdet eylerdi.

Hân tarafından bir memûr gelince de Knez'in piyâde olarak uzakça bir mesâfeden istikbâl ve dönüşünde teşyî' etmesi mu'tâd idi.

4.7 DEFTER 2

[78] Söylenildiğine göre Ruslara tarh denilen cizye miyânında mikdâr-ı mu'ayyen köle ve câriye i'tâsıda vardır. Hân'ın tahsîldârı, mu'ayyen cizye ile bu köle ve câriyeleri almak için her sene Moskova'ya giderdi. Knez, onları geniş bir meydana saf hâlinde dizer ve tahsîldâra arz eder, o da beğendiğini alıp götürürdü.

Bu meydan el-ân Moskova'da mevcûdtur. Adına Rusça Detski Pol derlerdi ki (Çocuklar Meydanı) ma'nâsındadır. Deniliniyor ki: Moskova ahâlîsi oraya

çocuklarını götürür ve Tatarların vaktiyle kendilerine yapmış olduklarını anlatırlarmış. Bundan maksadı da Tatarlara ve bütün müslimânlara çocuklarının adâvetini arttırmak ve metbû'larına muhâlefetten tahzîr etmek, bir de ikinci def'a böyle bir beliyyeye uğramamaları için kendilerine hamiyyet-i vataniyye dersi virmek imiş.

Bununla berâber Rus ekâbiri, kendi arzularıyla kızlarını Hân'a, yâhud oğullarına, yâhud zevcelerine virirlerdi ki onlar vâsıtasıyla Hânlık dâiresinin esrârına vakıf olmak isterlerdi, ba'zende Hân'ı ve Hânzâdeleri ıdlâl için kızlarını yollarlardı. Eski vakitler şöyle dursun bu zamanda bile (*)[419] Rusya'da kızlar ve kadınlar, vesâ'itin en mühimmlerindendir.

[79] Tatarlar bu derece istilâ' ve galebeleriyle berâber Rusların dîni ve mülkî ve dâhilî işlerine kat'iyyen karışmamışlar, bu gibi husûsâtta onları istedikleri gibi harekette serbest bırakmışlardı. Belki Ruslar, dîni işlerinde müzâyakaya uğrayınca Hân'a şikâyet ederler, o da onları o müzâyakadan halâs eylerdi. Nîtekim aşağıda zikir edileceği üzere Baskak tâ'ifesi kelisa madesizden dolayı Özbek Hân'a şikâyette bulunmuş ve şikâyetlerinin def'î zımmında kendilerine bir fermân virilmişti.

İşte bütün şu hâllere karşı Rusların Tatarlara galebesinden bugüne kadar olan mu'âmeleleri tamâmiyle ber-aksdır. Çünkü taht-ı tâbi'atlarında bulunan müslimân kavîmlerin hepsine de mu'âmelât-ı şedîde ve müzâyakât-ı adîde icrâsından geri durmazlar. Şerî'at ahkâmına temessük etmekten men' için birçok mevâni' ve şenî'a ihdâs ederler. Hükûmet ve kuvvetlerini gasb ettikleri gibi dînlerini, îmânlarını da selb eylemek isterler. Müslimânları askere alırlar, en âdî işlerde kullanırlar. Asker olmayanlardan da harâc ve cizye tahsîl ederler. Her sınıf tebe'a-yı müslimeye canlarından usandıracak derecede eziyyette bulunurlar ki bu ahvâl-i elîme, kitabımızın lübbî netîcesi olan dördüncü maksadda mümkün mertebe şerh edilecektir. Şu beytin kâ'ili ne güzel söylemiştir:

[419] (*) Mü'ellifin kitabı yazdığı zaman olacak, eserinin cild-i evvelinde târîh-i tab' yoksa da cild-i sânîyesinin 1908 de basılmış olduğu üzerinde murakkamdır. (Mütercim)

ملكنا فكان العفو مناسجية فلما ملكتهم سال بالدم ابطح [420]

[80] Şaşılacak şeylerdir ki Ruslar şu hâlleriyle Tatarları akvâm-ı vahşiyeden, kendilerini de milel-i medeniyyeden sayarlar. Heyhât heyhât!

Bundan daha ziyâde ta‘accübe şâyân olanı ise medeniyyet ve insâniyyette Avrupalılara müşâbehet ve mümâselet iddiâ‘sında bulunmalarıdır. Avruparlılar ile aralarında pek bâriz bir fark mevcûd iken bu iddiâ‘ya nasıl kalkışıyorlar? Acabâ Yehûdîlere karşı olan mu‘âmelelerini unuttular mı ki daha üzerinden iki sene geçmedi. Yoksa müslimânlara yaptıkları ve yapmakta oldukları mezâlime karşı gözlerini mi kapıyorlar? Zavallı ehl-i İslâmı türlü türlü tazyîk ile vatanlarını terk edip muhâcir olmaya ve ötede berîde sefîl ser- gerdân sürünmeye mecbûr ediyorlar.

Avrupalıların hâli ise: Tevzî‘-ı adâlet, neşr-i emniyyet, terfîh-i ri‘âyet ve i‘mâr-ı memlekettir.

Evet. Ruslar müslimânlar aleyhine olan siyâsetleriyle Avrupa’nın İspanya ahâlîsini andırıyorlar, hattâ onları örnek tutuyorlar. Fakat düşünmüyorlar ki İspanyalıların o mezâlimi, Avrupa’nın temeddün ve insâniyyetten pek uzak bulunduğu eski asırlarda idi. Ruslar gibi kemâl-i temeddün iddiâ‘sında bulunanların, hayvan derkesinde olan o vakitteki İspanyolları taklîde kalkışmaları ise cehl ve noksanın en ileri derecesidir.

Şu söylediklerim Rusların istilâ’ zamanına âid şeyler değildir. Öyle zamanlarda bu gibi hâllerin vukû‘ı tabî‘î ve zarûrîdir. Nîtekim iki tarafta da vâkı‘ olmuştur. [81] Şu fark öyle ki Tatarlar, evvel itâ‘at teklîfinde bulunurlar, inkıyâd gösterildiği takdîrde ta‘arruz etmezlerdi. Nasıl ki Ruslarada böyle teklîfte bulunmuşlar, fakat itâ‘at cevâbı yerine sebb ve setm işitmişler sefîrlerinin öldürüldüğünü haber almışlar, ondan sonra da yaptıklarını yapmışlardı. Fakat Rusların inkıyâdıyla iki taraftan yapılan mu‘âhedât üzerine Tatarların o mu‘âhedât ahkâmına kat‘iyyen muhâlefetleri ve Rusların dîni işlerine ta‘arruz ve müdâhaleleri kat‘iyyen vâkı‘ olmamıştı. Taraf-gîrlikten hâlî ve adl ve insâf ile (…?) bir kimse

[420] Tahirü’l-Mevlevî beytin açıklmasını metnin içinde yazmıştır. Dipnot olarak burada yazdık. Me’âli: Biz mâlik olduğumuz vakit afv bizim seciyyemizdi. Lâkin, siz mâlik olunca derede seyl yerine kan aktı.

tarafının mu‘âmelâtını mîzân-ı akl ile tartacak olursa hangi tarafın ağır bastığını bilâ-tereddüd teslîm eder.

Sevk-i kelâm ile yapmış olduğumuz şu istitrâddan sonra sadede avdet edelim.

BATU HÂN'IN KĀRDEŞLERİNE VİLÂYET TEVCÎHİ

Batu Hân memleketler zabtıyla umûr-ı idâreyi yoluna koyduktan sonra – muhârebe esnâsında şecâ‘ât ve ikdâmı görülen- birâderlerinden ba‘zılarını vilâyet ve arâzî i‘tâsıyla taltîf eyledi. Ez-cümle büyük kārdeşi Orda'ya on bin haneyi, diğer birâderi Şeybân'a da onbeş bin haneyi şâmil bir nâhiye virdi. Şeybân'a ilâve olarak (Kurel)[421] memleketini de tahsîs etti.

Müverrihler demişlerdir ki: Cingiz Hân, torunu Orda bin Cuci'ye Gaznin[422] ve Bamyan[423] vilâyetlerini virmiş ve o vilâyetler müddet-i medîde Orda'nın zürriyeti elinde kalmıştı. Va'llâhü a‘lem

[82] Bende derim ki: Batu Hân'ın memâliki, Cingiz Hân'ın vasiyyeti mûcebince Kāan hükûmetine mürtebid ve Cingiz Hân evlâdı elindeki memâlik-i sâire gibi münkâd olmak lâzım gelirse de Batu Hân ve ahlâfı diğerleri gibi Kāan'a itâ‘at ve Cingiz yasasına teba‘iyyet etmediler. Şu hâl, Batu'nun vefâtı ve Berke Hân'ın İslâm ile teşerrüfünden sonra bütün bütün arttı. Binâ'en-aleyh bu memleket müstakill, belkide başkalarına ve Kāan hükûmetine mütehakkim bir devlet-i mu‘azzama hâlini aldı. Nîtekim aşağıda zikir ve beyân edilecektir.

GÜYÜK HÂN İLE BATU HÂN'IN İHTİLÂFI

Oktay Kāan, Kāanlığa intihâb edildiği sırada o makâmın zürriyetine tahsîsi teklîfinde bulunmuş ve bu teklîf Kurultayca kabûl bulunmuştu. Oktay'ın vefâtında o şart mûcebince büyük oğlu Güyük Hân'ın Kāanlığa geçirilmesi lâzım geliyordu. O ise babası öldüğü vakit ba‘zılarına göre Batu Hân'ın nezdinde Rusya'da fütûhât ile meşgūl oluyor, ba‘zılarına ve sahîh olan rivâyete göre de memleketin diğer bir tarafında bulunuyordu ki merkeze gelinceye kadar anası ve Oktay Kāan'ın zevcesi (Turakina) niyâbeten hükûmeti idâre etmişti.

421 كورل
422 غزنين
423 باميان

Güyük Hân gelipte Cingiz'in evlâd ve ahfâdıda toplayınca mutantan ve mu'azzam merâsim ile onu iclâs eylediler. Az yukarıda da söylenildiği vechile bu merâsimde Asya'nın her tarafından, hattâ Avrupa'dan gelenlerin mikdârı sayılamayacak dereceye varmış, müverrihler bunun ta'rîfine acz gösterip emsâlinin vâkı' olmadığında ittifâk etmişti.

[82] Fakat bu ictimâ'da Batu Hân – ya mesâfenin uzaklığından, yâhud başka bir sebebden- bulunmamış, tarafından berdel olarak birâderi Berke Hân ile diğer bir kārdeşini yollamış, Batu'nun şu hareketi ise Güyük Kāanca hoş görülmemişti. Bundan başka Güyük Kāan, Atabegi bulunan ve Hristiyan olan (Kadak Hân) nın teşvîkiyle tanassur etmişti. Aşağıda zikir olunacağı üzere o sırada Moğol diyârıda papaslarla dolmuştu. Bunlar türlü türlü vesveseler îkâ'ıyla müslimânları tezlîl eylemek, belki de müslimânlığı kökünden sökmek istiyorlardı. Lâkin Hristiyan Avrupa ile Nasrânî Güyük Kāan'ın memleketi arasında azîm bir hâ'il duruyordu ki o da Batu Hân'ın memâliki idi.

Batu Hân ise müslimânları severdi. Papasların tesvîlâtı yüzünden tazyîkâta uğrayan ehl-i İslâm, Batu Hân'a ilticâ' ve gördükleri mezâlimden bess-i şekvâ eylediler. Buna mukâbil papaslarda Güyük Kāan'ı müslimânların onlara tarafdârlık ve himâyetkârlık eden Batu Hân'ın aleyhine, hattâ Batu'nun memleketini istilâ' ederek kendisini ortadan kaldırmak husûsuna iğrâ' eylediler. Bunlara dâir ilerde biraz ma'lûmât vereceğiz.

Batu Hân, Güyük'ün Kāanlığını tanımadı. Güyük de ona karşı hareketi tasmîm ederek (Çiketay Noyan)[424] kumandasında bir fırka gönderdi. Bu fırka, Batu Hân'ın vâlîleri tarafından idâre edilen Azerbeycan ve İran cihetlerine gidecek Batu'nun vâlîlerini kayd u bend ile Güyük Kāan'a gönderecekti. [83] Vâlîler, Çiketay fırkasının gelmekte olduğunu haber almışlar ve keyfiyyeti Batu Hân'a yazmışlardı. Cevâb-ı vürûddan evvel Çiketay gelip vâlîlerini tevkîf etti. Onlarda Kāan'ın emrine karşı gelmemek için mutâva'at ve teslîmiyyet gösterdiler. Fakat Çiketay, onların ellerini bağlanıp Kāan'a göndereceği sırada Batu'nun cevâb-nâmesi geldi ki Çiketay ile ma'iyyet-i ümerâsının mukayyeden kendisine gönderilmesini

424 چیکتای نوین

emrediyordu. Cevâb-nâmenin misâli şüyû‘ bulunca vâlîlerinin tarafdârları kıyâm ile onların ellerini çözdüler ve Çiketay ile belli başlı adamlarını bağlayıp Batu Hân’a yolladılar. O da Çiketay’ı kaynar suya attırmak sûretiyle öldürttü.

Bunu haber alan Güyük Kāan 600 bin süvârî ile Batu Hân kasdıyla yola çıktı. O da askerini toplayıp karşılamak istedi. İki ordunun birleşmesine sekiz konak mesâfe kalmışken Güyük Kāan füc’eten öldü.

Müverrih İbn Fazlullah el-Ömerî bu vak‘ayı şu sûretle yazdığı gibi Ravzatü’s-sâfâ’nın ibâresinden de böyle anlaşılır. Frenk müverrihleri: Güyük Kāan’ın kasdı Avrupa’yı istilâ’ etmek idi derlerse de doğru değildir. Kāan’ın maksadı o olsaydı şübhe götürmez ki Batu Hân’ın ittifâkı ve (…?) ile olurdu. Müverrih Ebü’l-Ferec: Güyük Kāan’ın bu seferi hem tebdîl-i hava etmek, hem anası Turakina’ın ölümünden mütehassıl kederini gidermek içindi. Derse de o da doğru değildi.

[84] Her ne hâl ise Cenâb-ı Hakk, bir muhârebe vukû‘ıyla müslimânların arada ezilmekten muhâfaza etmiş ve deccâlin vekîlleri bulunan papasların şerrinden vikâye eylemişti. Şu hâdise, ya‘ni Kāan’ın ölümünü 647 Rebî‘ü’l-âhirinin dokuzunda, yâhud ondan sonra idi. Güyük Kāan’ın müddet-i istiklâlî bir sene kadar, yâhud ondan pek az fazla devâm etmişti. Vefâtı üzerine yanındaki ümerâ ve asâkir şaşırdılar sonra Batu Hân’a mektûb göndermeye karâr virdiler.

Yazdıkları arîzada Güyük’ün vefâtını haber viriyorlar, kendisinin evlâd-ı Cingiz arasında ekber ve erşed ve akvâ bulunduğunu söyleyerek Kāanlık tahtına cülûsunu teklîf ediyorlardı.

Ebü’l-Ferec diyor ki: Güyük ölünce ma‘iyyetinde olanların hepisi de Batu Hân’ı Kāan yapmak içim ittifâk ettiler. Çünkü Cingiz evlâdının ekber ve a‘kalı o idi. Güyük’ün zevcesi (Oğlan Hanmış)[425] bu mes’ele hakkında görüşmek üzere Batu’nun nezdine geldi ve bir gice sonra avdet etti” Batu Hân, Kāanlık teklîfine “bana lâzım değil” diye cevâb virdi. Bunun üzerine Tuli’yın oğlu ve Hülâgu’nun birâderi (Mengü) nün Kāanlığa ta‘yin etti.

425 اغلان خانمش

Ravzatü's-sâfâ'da deniliyor ki: Batu Hân, Cingiz evlâdı arasında kuvvet ve şevketiyle mümtâz olduğu için Mengü'yü Kāanlık tahıtna iclâs için kendi nezdinde toplanmalarına dâir Cingiz ahfâdına ve ümerâya haberler gönderdi. Bunlardan ba'zıları Cingiz'in diyârını bırakıp da Kıpçak'a gitmeyi azametlerine yediremediler. Güyük Kāan'ın oğulları ise [85] işin sonunda müterakkaben oldukları yerlerde kaldılar. Mengü'nün anası (Surtunsi Bike) oğlunu amcası Batu Hân'ın nezdine arz-ı ta'zîm ve (…?) hâtır için gönderdi. Mengü'nün şu nezâketi Batu'nun hoşuna gitti, Kāanlık için onda kâbiliyyette gördü. Binâ'en-aleyh nezdinde bulunan Cingiz torunları ve ümerâ ile bi'l-ittifâk bu işe karâr virildi. Ba'dehû Mengü'yü kārdeşleri Kubilay ve Hülâgu ve Artık Buğa[426] ile pâytahtları olan Kulurane (?)[427] gönderdi. Birâderi Berke Hân'ı da yüz bin kişilik bir ordu ile Mengü'nün orada iclâsına memûr etti. Fakat Oktay Kāan oğullarının mümâna'atı dolayısıyla emr-i iclâsı iki sene kadar kaldı. Bunu haber alan Batu Hân, birâderi Berke Hân'a gönderdiği bir mektûbda mu'ânedelere rağmen Mengü'nün iclâsı, muhâlefet gösterecek olanlarında i'dâmı emrini virdi. İ'tirâz edenler – pek azı müstesnâ olmak üzere- sözlerinden rücû' eylediler. Mengü Kāan tahtına oturdu, Berke Hân'da ma'iyyetiyle döndü.

MOĞOL VE TATAR DİYÂRINDAKİ PAPASLAR

Moğol ve Tatar diyârındaki papasların ahvâline dâir ba'zı şeyler söyleyeceğimizi va'd etmiştik. Burada bir parça ma'lûmât vireceğiz.

ORALARA NASIL YAYILDILAR?

Gizli, kapaklı değildir ki müslimânlarla hristiyanlar neşr-i dîn husûsunda tamâmiyle yekdiğerine zıd bir hâlde bulunurlar. Bu eskiden berî câri ve mücerreb bir şeydir. Müslimânlar, tevhîde da'vet ve insânları doğru yola hidâyet için [86] memûr değillermiş, hattâ menhî etmişler gibi oturup kalmışlardır. Hâlbûki neşr-i İslâma teşvîk husûsunda müte'addid hadîs-i şerîf vardır.

Hristiyanlar ise tamâmiyle bunu hilâfınadır. Neşr-i ebâtîle cidden ihtimâmı vardır ki Avrupa'da Nasrâniyyet'in intişârı ancak bu ihtimâm sâyesinde olmuştur. Kezâ papasların hükümdârları ve müte'addid fırkaları ittifâk ve ittihâda da'vet

426 آرتق بوغا
427 كلورانه

etmeleri âdetleridir. Azıcık târîh okuyanların ma‘lûmudur ki bu ihtimâm ve âdet netîcesinde papaslar birçok iş görmüşler, hâlâ da görmekte bulunmuşlardır. Müslimânlara karşı ehl-i salîbin heyecâna getirilmesi, ezelde ehl-i İslâm’ın katl ve tebdîl-i dîne mecbûr edilmesi, bakiyyesininde sürülüp memleketlerinden çıkarılması, Şam sâhillerinin istilâsı ve Kudüs’ün zabtıyla senelerce hristiyanların elinde kalması hep bu ihtimâm ve âdetin âsârı idi. Nihâyet Atabegiye ve Eyyübiyye hükümdârlarının himmet ve gayretiyle onların istilâsı önüne sedd-i mümâna‘at çekilmiş ve iki yüz sene kadar muhârebe ve mukâteleden bıkıp usanmıyorlardı, papaslar ise onları teşvîk ve iğradan hâlî kalmıyordu.

Papaslar, müslimânlar karşısında za‘îf ve mağlûb olduklarını gördükleri sırada şarkta Moğol tûfânı ve Tatar kasırgası ile İslâm memleketlerinden çoğunun harâb olduğunu, o asırlarda kuvvet ve şevket husûsundaki derecelerine hiçbir hükümdârın varamadığı Hârizmşâhlar Devleti’nin ortadan kalktığını müşâhede ettiler. Bu işleri yapmış olanların ise levh-i medâriki dîn nakşından hâlî ve arâzî-i kulûbi Hristiyanlık, Yehûdîlik ve Müslimânlık [87] inbâtına kâbiliyyetli bulunduğunu anladılar. Bunların tanassurunda Hristiyanlık için fevka’l-âde fâ’ide, bi’l-aks müslimânlar için son derecede zarar husûle geleceğini hiss ettiler. Çünkü: Moğol ve Tatarlar tanassur ettikleri takdîrde onlar şarktan, berîkilerde garbdan hücûm ederek arada kalan müslimânları ortadan kaldırmak kolay olacaktı. Binâ’en-aleyh Papa, Tatar diyârına fevc fevc papas göndermeye başladı. Bu sevkiyyât netîcesinde onların tanassuru kâbil olduğu sûrette maksad hâsıl olacaktı. Olmadığı takdîrde ise hiç olmazsa Avrupa’ya hücûmlarının önüne geçebileceklerdi. Çünkü Avrupalılar Tatar muhâcemesinde emîn olamıyorlar, belki her an o hücûmun vukû‘nu bekliyorlardı.

(Malte-Brunn) ın yazdığı coğrafya kitabının cild-i evveli tercemesinde Rifâa Beg diyor ki: “Hristiyanların halîfesi bulunan Papa, müslimânların savâ‘ik savletine mümâna‘at olunmak için buzlu nehirler geçilmek ve çıplak dağlar aşılmak sûretiyle vahşî çöl hükümdârlarının nezdine gidilmesini ve onların Hristiyanlığa celb ve imâle edilmesini papaslara emreyledi. Onlarda sefer meşakkatlerine tahammül ederek korkunc çölleri geçtiler. Bu çöller, muhtelif cinslere mensûb vahşî kabâ’il ile meskûn idi ki onlar tahrîb-i bilâd ve ta‘zîb-i ibâdi âdetâ dîn telakkî ediyorlardı. Papaslar ise

Hristiyanlığa yardım ve Nasrâniyyeti bu vahşîler arasında neşir eylemek arzusuyla hareket ettiklerinden birçok akvâm-ı vahşiyye arâzîsinden silahsız olarak geçiyorlardı. Nihâyet [88] emîn ve mutma'inn olarak Moğol pâytahtına vâsıl olabildiler. O pâytaht ki silahların her türlüsüyle ve zulmün envâ'ıyla mücehhez bulunuyordu. Oradan sudûr eyleyen tahrîb ve ihlâk emri bir an içinde (Vistüle) ve (Huang Ho)[428] Nehirleri arasında kemâl-i şiddetle infâz olunmuştu.

Bu seferler, papaslarada münhasır kalmıştı. Belki Roma papasları, mütedeyyin hristiyanları sevk-i hamiyyetle va'z ve nasîhatte bulunmaları için fevc fevc yolluyordu.

Papa'nın Moğol Hânlarına gönderdiklerinden biri râhib (Eskalin)[429] idi ki 642 sene-i hicrîyesine müsâdif olan 1246 sâl-i mîlâdiyyesinde yola çıkmış, Irak tarafına doğru gidip iki ay sonra bilâ-muvaffakiyyet dönmüştü. O vakitlerde ise Moğollar Leh, Silezya[430] vesâireyi tahrîb eylemiş, Rus diyârında ise cebr ve kahr ile hükmetmekte bulunmuşlardı.

1246 senesinde Papa (Jan Plano Karpini) isminde bir şahsı (küçük dîn kārdeşi) lakabıyla telkîb eyleyerek Kıpçak'da icrâ-yı saltanat eyleyen Batu Hân'a gönderdi. Karpini'nin yanında başkaları da vardı. Bunlar Çeh, Silezya ve Leh bilâdını geçtiler. Dinyeper Nehri sâhilinde Kanu (*)[431] beldesinde, sonra Kalmaniye(?)[432] bilâdında Moğollara râst geldiler. Nihâyet Batu Hân'ın ordusuna vâsıl oldularsa da sıfru'l-yed olarak döndüler. Bunların seferi altı ay sürmüştü.(*)[433]

---

428 هوانغ هو

429 اسقلين

430 سيليزيا

431 (*) İhtimâl ki Kiyef'in altındaki Kanif beldesidir.

432 قلمانيه

433 (*) Müverrih Karamzin'in Karpini siyâhatnâmesinden iktibâsen yazdıklarını bizde şuraya nakil ediyoruz. Bu sayfanın zahrinde -[88] 88inci sahîfe ikinci hâşiyesi
Karamzin diyor ki: Avrupa Tatar istilâsı endişesiyle bi-huzûr idi. Çünkü Batu Hân dâimâ bu niyyette idi. Papa Dördüncü İnukenti (اينوكينتى), Fransa ruhbânlarından Plan Karpini isminde birini, beyân-ı muhabbet etmek ve tarafından bir emân-nâme almak üzere Güyük Kāan'a yolladı. Karpini der ki:
Güyük Kāan'ın muhabbetini kazanmak ve Rusya'nın mezheb-i dîniyyesini Latin kelisasına rabt etmek için Papa tarafından ona hitâben yazılmış bir mektûbu hâmilen 1246 senesi İtalya'dan çıktık ve Rusya'ya geldik. Morovya'ya (مازوويا) vusûlümüzde Rus Knezlerinden Vasili'ye tesâdüf ettik. Bize Tatarların avâ'id ve ahlâkı beyânında dedi ki:

- Kāan'ın nezdine eli boş gitmek doğru değildir, mutlakan zî-kıymet hediyyeler lâzımdır, yoksa Kāan sizi kabûl etmez.
Bunun üzerine ferve ve semmûr kürkleri ile sırmalı elbise gibi kıymetli hedâyâ iştirâ' eyledik ve Kiyef beldesine gönderdik. Rus mezheb-i dîniyyesinin Latin kelisasına rabtı hakkında Papa'nın teklîfini etmiş olduğunu kabûl etmedi,
-Kārdeşim Danili, Büyük Kāan'ın nezdindedir. O gelmeden bir şey' diyemem. Cevâbını virdi.
Kiyef'e geldik ki harâb olmuş, ahâlîside o harâbe etrâfında çırılçıplak açlıktan za'îflamış bir hâlde toplanmıştı. Mezârdan çıkmış gibi bize bakıyorlardı. İnsân onları öyle görünce te'sîrine uğramaktan kendini alamıyordu.
Tatar memleketinin hudûdu Tavrida (Kırım) dan başlıyordu. Hudûda vâsıl olunca yem bulamayacakları için atlarımızı bıraktık, onların yerine Tatar atları satın aldık. Çünkü Tatar atları tırnaklarıyla karı eşip altında buldukları otları yiyorlardı. Kırım'a geldik. Tatarlar etrâfımızı sardılar. Nereden ne niçin geldiğimizi ve nereye gideceğimizi sordular. Bütün hristiyanların büyüğü olan Papa tarafından geliyoruz. Bizi Büyük Kāan'a yoladı. "Bizden ne zarar gördü ki Lehistan ve Macaristan'dan arâzîmizi cebren ve kahren aldı? Ben sulhu severim, kendisiyle harb etmek istemem. Bir de Kāan'ın dînimizi kabûl ederek nefsini ve ehlini âhiret cezâsından kurtarmasını temennî ederim diyor" dedik cevâb virmediler. Ba'zı hedâyâmızı almakla kanâ'at gösterdiler. Yanımıza adam katıp bizi kumandanlarının nezdine gönderdiler. Bu emîrin ismi Karumşâh (ihtimâl ki Haremşâh) idi. 60.000 askerin kumandanı bulunuyordu. Kumandan bizi isticvâb eyledikten sonra Batu Hân'a yolladı. Yalavitsa (يالاويتسه)arâzîsini, Dinyeper, Don, Volga Nehirlerini geçtik, Yayık Nehri'ne vâsıl olduk. Bu arâzînin hepsi de Tatarların yaylasıdır. Mevsim-i şitâda Karadeniz'e yakın yerlerde kışlarlar. Batu Hân Volga Nehri sâhilinde bir takım köşkler yaptırmıştır. 160.000'i Tatar, mütebâkîsi hristiyan vesâire milletlerden olmak üzere 600.000 askeri vardır.
Îd-sâlîbi yakın idi. Bizi Batu Hân nezdine götürdüler. "Ateş sihri ve efkâr-ı fâsideyi ibtâl eder" vehminde bulundukları için iki ateş arasından geçirdiler. Batu Hân'ın çadırı kapısına geldik. Çadırı gördüğümüz gibi mükerreren secde etmemizi emreylediler. Kemâl-i ta'zîm ile çadırın içine girdik. Batu Hân taht üzerinde müte'azzamâne oturuyordu. Bizi de sol tarafa oturttular. Vüzerâ ve ümerâyla Hân'ın ailesi ayakta duruyor, zevceleri ve çocukları kürsüler üstünde oturuyordu. Papa İnukenti'nin mektûbunu son derece bir ta'zîm ile Hân'a virdik ki, Latince, İslavca ve Tatarca yazılmıştı. Batu Hân onu iltifât ve dikkatle okudu. Ara sıra altûn ve gümüş kâselerle kumız içiyordu. Muzika da ale'd-devâm çalıyordu.
Batu Hân, kırmızıya mâ'il, iriyarı, mütebessim, azametiyle berâber mültefit, muhârebede şecî', dirâyetli, mücerreb, şiddetli ve hud'a-kâr bir zât idi. Mektûbu okuduktan sonra bizim büyük nezdine götürülmemizi emretti. Şiddet ve sür'atle çölleri kat' etmeye başladık. Urûc-ı İsa yortusunda Bisirmin'e(بيسيرمين) (ya'ni Hârezmve Hive) geldik. Buraları ki ahâlîsi evvelce şevket-i kaviyye ve saltanat-ı azîmesi varmış. Fakat Tatarlar, onları bitirmişler ve tâbi'iyyetleri derkesine getirmişler. Bu vilâyet, Buhara hudûdunda ve Batu Hân'ın birâderi Şeybân'ın idâresindedir. Oradan ayrıldıktan sonra çölleri, dağları kat' ederek Baykal Gölü hizâsına geldik. Onu da solumuzda bırakıp Temmuz sonunda Moğol bilâdına geldik. Moğollar, asl-ı Tatarlardır. Oktay Kāan ölmüş, oğlu Güyük daha Kāanlık tahtına oturmamıştı. Bütün işler vâlidesi (Turakina) nın yed-i idâresinde idi. Güyük Hân, bizi vâlidesine yolladı.
Turakina azîm bir sarayda oturuyordu ki gāyet büyük olan kapısının önünde yalın kılıclı birçok asker duruyordu. Bizi saraya karşı secde ettirdikten sonra Turakina'nın nezdine götürdüler. O sırada vüzerâ, ümerâ ve asâkir, Güyük Hân'ın Kāanlık tahtına iclâsı hâzırlığıyla meşgūl bulunuyorlardı. Bizim beklememiz emredildi. Bir ay kaldıktan sonra Altûn Orda'ya götürüldük. Orada arzın her tarafından gelmiş birçok kalabalık vardı. 24 Ağustos'ta bir takım tekellüfâttan sonra Güyük Hân'ı Kāanlık serîrine oturttular ve başına tâc giydirdiler. Âdetlerince birçok ibâdet icrâsından sonrada vüzerâ, asker ve ahâlî Kāan'a teveccühle du'â' ederek " Bizim Kāan'ımız olmanı istiyoruz" diye bağırıştılar. Kāan bunlara " Ümerâma itâ'at ve düşmenlerimle harb edecek misiniz?" diye sordu. "Kabûl ediyoruz" cevâbını alınca " Ben de Kāanlığı kabûl ediyorum" dedi. Vezîrler Kāan'ın başına tâc giydirdikten sonra elinden tutup tahtından indirdiler ve keçe üstüne oturttular. " Eğer adâlet edecek ve ahâlîye merhamet gösterecek olursan biz de senin yardımcın oluruz. Yok, zulüm edecek olursan

[89] sonra Kebirum Rubarfis(?)[434] seferi vardır. Bunun sebebi de: Moğol Hân'ı hristiyan olmuş diye Fransa'da bir şâyi'a çıkmış, bundan dolayı bütün hristiyanlar sevinmiş, Fransa Kralı Sen Lui de bunun için Dubirfis Oros Barok(?)[435] ile Karamanlı Bartalmi'yi[436] göndermişti.

Bu papasda (1253=651) senesinde yola çıktı ve Moğolların kürsî-yi saltanatı bulunan Karakurum'a vâsıl olduysa da gittiği gibi döndü.

[89] Moğollara gönderilen papaslardan biri de meşhûr siyâhatnâme sâhibi Cenevizli Marco Polo idi ki Papa 1271=670 senesinde ve Kubilay Kāan devrinde yollamıştı. Marco Polo 25 sene müddetle Kāan'ın nezdinde kaldı ve dîvân hizmetinde bulundu, babası Nikolay Pavlos(?)[437] da böyle idi. Sonra döndü ve meşhûr siyâhatnamesini yazdı.

---

başka şeyler şöyle dursun şu altındaki keçeyi bile senden alırız" dediler. Ba'dehû hep birden kalktılar ve Kāan'ı keçesiyle berâber kaldırıp kendilerine Kāan ta'yin ettiler ve babasından kalan hazîneyi ona teslîm eylediler.

Sonra günlerce sürmek üzere ziyâfet çektiler. Ahâlîye et yedirdiler ve kumız içirdiler. Güyük Kāan o vakit 40, 45 yaşlarında bulunuyordu. Gāyet azametli ve dirâyetli idi. Lâkin abûs ve mütefekkir görünürdü. Hristiyan kölelerinden mukarrebleri, kendisinin Nasrâniyyet'e mütemâ'il bulunduğunu, yakında tanassur edeceğini çünkü hristiyanlara çadır etrâfında ibâdet için izin virdiğini söylerlerdi. Müte'addid lisân bildiği hâlde Moğolca konuşurdu. Her lisân için tercemânı ve huzûrunda sır kâtibleri vardı. Yazı yazmak bilmezdi. Her işi şifâhen hall ü fasl ederdi."

Karamzin'in Karpini'den nakil ettikleri burada hitâm buldu ki mütercim son derece ihtisâr etmiştir. Turakina'nın ahvâlini beyân sırasında Karamzin'in sükûtundan anlaşılıyor ki: Moğol İmparatoriçesi'nin tanassur etmiş olduğuna dâir hristiyanların işâ'a eyledikleri havâdisin aslı yoktur, belki bu da onların mu'tâd olan uydurmaları cümlesindendir. Eğer Turakina'nın hristiyanlığı vâkı' olsaydı Karamzin mutlakan ve müfterihâne yazardı. Yine Karamzin der ki: "Güyük Kāan'ın tetevvüc ve cülûsuna müte'âkib ilk hükmü: Tamâmen Avrupa'nın istilâsı için ordusunun hâzırlanmasını irâde etmek olmuştu. Kezâ Papa'ya İnuketi'ye (اينوكتى) cevâbda da gerek kendisinin, gerek bütün Avrupa imparator ve krallarının huzûruna gelip itâ'at etmeleri lüzûmunu ve illâ Cingiz Hân'ın yeryüzünde Moğollardan başka hükümdâr bırakılmamasına dâir olan vasiyyetini infâz için hepsinin kılıcdan geçirileceğini yazmıştı. Avrupa seferi için asker toplamakla meşgūl iken ölmüş ve yerine Mengü Kāan geçmişti."

İşte şu ifâde Rus müverrihi Karamzin'in sözüdür. Eğer vâkı'a mutâbık ise Güyük Kāan'ın tanassuru hakkında hristiyanların şâyi'ası da asılsızdır. Hristiyanların temâyülüne gelince onda şekk yoktur. Nîtekim Ravzatü's-sâfâ' vesâire târîhlerde de bundan bahis olunur.

434 گيوم روبرقيس

435 دوبرقيس اورويس بروق

436 برت لمى

437 نيوقولاك پاولوس

[90] Yine onlardan biri de Andre Lukmal[438] idi ki Moğol ve Tatar kabâ'ili arasında Nasrâniyyeti neşir için 1245 senesinde sefere çıkmıştı.

Şu zikir edilenlerden mâ-adâ ta'dât edilemeyecek derecede Hristiyanlık dâ'ileri vardır ki asırlardan berî o taraflara sefer etmekten ve neşr-i ebâtîle sarf-ı mukadderât eylemekten hâlî kalmamışlardır. Bunları bu yoldaki muhâtarâtı iktihâm etmeye sevk eden şey', gayr-ı ilmi olmakla berâber siyâhatlarının coğrafya ilmine pek çok hizmeti olmuş, uzun müddet keşif edilemeyecek memâlikin ahvâline dâir ma'lûmât edinilmesine fâ'idesi dokunmuştur."

Bende derim ki: Malte-Brunn'un ifâdesinden anlaşılan papasların sebeb-i siyâhatları olan [91] maksadına nâ'il olmadıklarıdır. Kezâ "Moğol Hân'ı hristiyan olmuş diye bir şâyi'a çıkmış…" diyerek bu hâdisenin tekzîb edilmek istenmesi de [92] doğru değildir. Evet. Güyük Kāan tanassur etmiş ve bu yüzden müslimânlar epeyce bir tehlike geçirmiştir (*)[439] ki Kāan'ın tanassuru ve tâbi'atındaki müslimânların uğradığı muhâtara her tarafa şâyi' olmuştur. Bu münâsebetle Ebü'-Ferec Malatî târîhinde şu yolda kuskuslanıyor : " Güyük Kāan'ın Atabeglik makâmında bir emîr-i kebîr vardır ki [93] İsmi Kadak[440] Hân olup Hazret-i Îsâ'ya îmân etmiş mâ-i mukaddesle ta'mîd edilmişdi. Çinikay[441] isminde diğer bir emîrde aynı sûrette tanassur eylemişti. Bu ikisinin mesâ'îsi netîcesinde Güyük Hân'da, vâlideside, aile-i hükümdârı da nâsrânlara, esgaflara, ve râhiblere hüsn-i nazarla bakmaya başlamışlar, Frenklerden, Ruslardan, Süryânilerden, Ermenilerden dîn-i mesîhe sâlik olanların kadr ve şânı yükselmişti. Moğollar ile aralarındaki sâir kavîmlerin havâss ve avâmmı selâm mevkî'inde (ber hamr) demeyi ikrâm ediyorlardı. Bu, Süryâni lisânda mürekkeb bir lafızdır ki (bârek mâlikî) ya'ni "mâlikim mübârek olsun" ma'nâsınadır."

Bende derim ki:

---

438 اندره لوقيمل

439 (*) Ravzatü's-sâfâ'da deniliyor ki: Mel'ûnun biri Moğol tâbi'atında bulunan bütün müslimânların iğdiş edilmesi için Güyük Kāan'dan fermânlar istihsâl eylemiş, bunları arabalara doldurup eyâlet vâlîlerine götürmeye kalkışmıştı. Yolda karşısına çıkan bir canavar, üstüne atlayıp husyelerini koparmak sûretiyle onu helâk etti. Herif, ehl-i İslâm aleyhine yapmak istediği mekre kendi uğradı. Güyük Kāan'da onun sû'-i âkıbetini haber alınca bu vahşiyâne fikirden rücû' etti.

440 قداق

441 چنيقای

Allah, bu fesâd ateşini Batu Hân'ın himmetiyle çarçabuk söndürdü. Nîtekim yukarıda bahsi geçmişti. Güyük Kāan'ı ıdlâl eyleyen Kadak Hân ile arkadaşı bu seyyâhların iğvâsıyla tanassur eylemişti. Bu kadar çok muvaffakiyyette o seyyahların meşâkk-ı sefere tahammülleri, mehâlik ve muhâtarâtı iktihâmları, kendi dînlerinde harâm olan at eti yemeleri ve sütünden içmelerinin mükâfâtı olmuştu.

Eski zamanlardan bu yana gelinceye kadar papasaların neşr-i ebâtîl için dînlerince olan muharremâtı bile irtikâb etmekten çekinmemeleri ve bir av yakalamak için usanmayıp üşenmemeleri âdetleri iktizâsındandır.

Lâkin Cenâb-ı Hakk'ın habîb-i mürseline olan kitab-ı menzilinde ki va'd-ı kerîmi mûcebince dîn-i İslâm'ın zuhûr ve istilâsı için onların ebâtîli revâc bulmaz ve tadlîlâtı kimse üzerinde mü'essir olmaz. Eğer uzun seneler süren uğraşma netîcesinde [94] Birkaç şahsı kandırabilseler bile iğvâları sürüp gitmez. Bu, onların ahvâlini tedkîk edenlerce mücerrebdir. Papasların bir takım safdilleri düşürmek yakalamak için teşebbüsâtta bulunmaları, örümceğin sinek tutmak için ağ kurmasına benzer. Örümcek, çalışıp çabalayıp ağını gerdikten ve uzun müddet bekledikten sonra bir iki sinek tutulur. Fakat o vakte kadar ev sâhibi hizmetçilerinden birine evin süpürülüp temizlenmesini emreder. Köşenin, bucağın temizlendiği sırada uğradığı bir süpürge darbesiyle örümceğin kendi ezilir, kurduğu ağ bozulur, yakaladığı av da kurtulur. İşte onların misâli!

1590=999 senesinde Japonya bilâdında 20.000 Hristiyan katl ve yeni yapmış oldukları kelisa tahrîb edilmişti. 1638=1048 senesinde ise yine oralarda 37.000 Nasrânî ihlâk olunmuştu. Hâlbûki Japonya'nın Hristiyanlığı kabûl eylemiş olduğu zann ediliyordu. Papaslar, bilâd-ı şimâlîyede Tatar Devleti'nin za'fa uğramasından sonra, ya'ni 1549=956 târîhinde Japonya'da Hrisityanlığa da'vete başlamışlar, nihâyet 50 yıllık da'vetlerinin hebâen mensûra olduğunu görmüşlerdi. Çünkü Nasrâniyyet Japonların dînlerin en mebgûzı olmuştu.

Kezâ Çin'de de Hristiyanlık böyle bir musîbete uğramış, oradaki Nasrâniyyet dâ'ileri (misyoner) da'vetlerine icâbet eyleyenler öldürülmüştü ki bu hâdisenin üzerinden daha pek çok zaman geçmemiş ve merâreti henüz kalblerinden zâ'il olmamıştı. [95] Hâl böyle iken papaslar usanmazlar ve yorulmazlar, âdetleri dâimâ

böyledir. Müslimânlara gelince: Onlar, berîkilerin tamâmiyle zıddı olarak bu gibi işlerde kemâl-i isriğnâ' gösterirler. İngiltere ve Amerika'da ihtidâ' edenler, âvazları çıkdığı kadar haykırıp müslimânlardan – başka bir şey' değil- ancak ilmen istedikleri hâlde nidâlarına cevâb viren ve da'vetlerine icâbet gösteren olmıyor. Hattâ garîbtir ki ba'zıları, o mühtedîlerin tekfîriyete dâir risâle yazmaya kalkışıyor. İnnâ li'llâh ve innâ ileyhi râci'ûn.

Eğer böyle bir taleb Hristiyanlıktan vukū'a gelse idi taleb vâkı' olan yerin ufukları papaslarla tıklım tıklım dolardı…

Yapmak istediğimiz bir istıtrâd bizi maksaddan uzaklaştırmaya başladı. Lâkin herşey' münâsebet gelince zikir olunur, birbirlerine benzeyen şeylerin yek-diğerine ilhâkı da münker sayılmaz.

MELİK YUHANNA

Hristiyanlık neşri maksadıyla Tatar diyârına gelen papaslar, bilâd-ı şimâlîyede (Melik Yuhanna) isminde hristiyan bir hükümdâr ihtirâ' etmişler. Ondan bir takım acâib ve garâ'ib nakil eylemişlerdir. Bunun vücûdiyine kâ'il olanlardan biri de Malatyalı Ebü'l-Ferec ki bu Melik Yuhanna'nın, Kerayit kabîlesinden Ong Hân olduğunu söyler. Nîtekim yukarıda beyân etmiştik. Hâlbûki Ong Hân'ı 599 sene-i hicrîyesinde Cingiz Hân öldürmüş, papasların seferleri ise bu târîhten çok sonra vukū'a gelmişti. Öyle iken papas efendilerin onu gördüklerine ve konuştuklarına dâir olan sözleri nasıl tasdîk edilebilir? Meğer ki onlara göre evliyâ'ullâhdan olan Ong Hân, öldükten sonra dirilmiş, yâhud papas efendilere hoş geldiniz, safâlar getirdiniz demek için ma'nen zuhûr etmiş ola! Çünkü hepside Mesîh uğrunda uzak uzak mesâfelerden gelmiş oldukları için tabî'î bu iltifâta layık bulunuyorlardı.

[96] Bu hurâfelerin o cihangerd râhiblerden sudûru istib'âd edilemez. Asıl ta'accübe şâyân olan Ebü'l-Ferec Malatî'nin bunları kabûl ve nakil eylemesidir. Hâlbûki Ebü'l-Ferec, zamanındaki ulûm ve fünûna vâkıf bir adamdır. Lâkin Cenâb-ı Hakk, bir kimseye hidâyet nûru virmezse o şahıs hiçbir taraftan doğruluğa götürecek bir aydınlık göremez.

Ebü'l-Ferec gibi hristiyanların emâsilinden bulunan bir adam, böyle hurâfâtı kabûl ve nakli irtikâb eyleyecek olursa başkları hakkında ne denilebilir?

Papasların Melik Yuhanna hakkındaki hikâyelerinin yalan olduğu beyândan (…?). Gerek onların sözlerindeki tenâkuz, gerek Tatar ve Moğol diyârı ahbârıyla fevka'l-âde meşgūl olan müslimân müverrihlerin eserlerinde böyle bir kimseden bahis edilmemesi, o şahsın mevhûm olduğuna ve papasların muhteri'âtında bulunduğuna en âdil bir şâhiddir.

İslâm müverrihlerinin Melik Yuhanna'dan bahis etmemeleri, ona dâir ma'lûmâtı edinemediklerinden denilemez. Çünkü müslimânların eskiden berî bilâd-ı etrâk hakkında pek etrâflı ma'lûmâtları vardı. Hristiyanlarda bidâyeten İbn Havkal, İstahrî, Ebû Yezid el-Belhî, İbn Hurdazbin, İbn Rüste vesâire gibi müslimân müverrihlerin kitaplarından oraların ahvâline ittılâ' peydâ etmeye çalışmışlardı. Hattâ Batlamyus'un bu husûsta ma'lûmâtı olmadığı Malte-Brunn Rifâa' Beg tarafından terceme edilen coğrafyasında sarâhaten söylenilmektedir.

Müslimânların bilemedikleri ba'zı ahvâle hristiyanlar vukûf peydâ etmişlerdir denilmesi de doğru olmaz. Çünkü Tatarların zuhûrundan sonra vezîrlerinin ve kâtiblerinin pek çoğu müslimânlardandı. Bunlar, Tatarlar ile berâber [97] onların memleketlerinde dolaştılar. Müslimânlık nûrunu neşir ettiler, târîhi ve etnografi hâllerini zabt eylediler. Böyle oldukları hâlde hristiyanların vâkıf oldukları bir şeyden bunların haber-dâr olmaması nasıl tevehhüm edilir? Böyle bir vahîm, ancak Frenklerin zartasına (*)[442] (Yerhamüka'llâh) diyecek kadar efrence-perest olanların hâtırına gelebilir.

TENBÎH

Ebü'l-Fidâ (Takvîmü'l-büldân) da demiştir ki,

" Ükek: İtil Nehri'nin garb sâhilinde, Saray ile Bulgār arasında iki tarafa olan mesâfenin ortasında kâ'in ufak bir beldedir ki her ikisininde on beş konak

[442] (*) Mü'ellif bu sözüyle Kerküklî Şeyh Rızâ merhûmun:
Fukarâ' atsesine sayha ü bî-gâh denur Küberâ' zartasına Yerhamüka'llâh denir
latîfesine telmîh ediyor. (Mütercim)

ba‘dindedir. Bilâd-ı Berke de Tatar hükümdârının ordusu oraya kadardır, ötesine tecâvüz etmez.”

Rus coğrafyacılarından ba‘zılarıda Ebü’l-Fidâ’nın bu sözünü nakil ettikten sonra der ki: “ Sarata civârında (Edik) isimli bir Rus köyü vardır. Kezâ onun yanındaki dağa da Edik tesmiye olınur ve arâzîsinde yüzük, sikke cînî parçaları gibi âsâr-ı kadîm bulunur ve oraların eski Tatar bilâdından olduğu anlaşılır”

Coğrafyacı, bunu söyledikten sonra “ Ebü’l-Fidâ’nın Ükek beldesinden murâdı bu ise Tatar hükümdârının ordusu oraya kadardır, ötesine tecâvüz etmez demesi doğru değildir, çünkü Edik karyesi, memâlikinin ortasında idi” mütâla‘asında bulunur.

Bende derim ki: Ebü’l-Fidâ’nın bu ufak belde için Tatar ordusunun müntehâsıdır demesi [98] İhtimâl ki bi’z-zât Tatar memleketini, ya‘ni Orda denilen Saray beldesiyle muzâfâtına kasd eylemiş olmasındandır, üst tarafı ise Bulgār vilâyetiyle mülhakâtıdır. Vâkı‘an oraları da Tatar memâliki cümlesinden idi, fakat evvelce de beyân edildiği vechile Bulgār vilâyetini kendilerine tabi‘ olmak üzere emîrinin elinde bırakmışlardı. Şu hâlde Ebü’l-Fidâ’nın sözünde mahzûr kalmamış olur. İbn Battûta’nın Hacı Turhan’dan Kostantiniyye’ye olan seferini hikâye ederken zikir eylediği ve “ Saray mülhakâtının müntehâsıdır. Oradan bir gün sonra varılan yerden Rus dağları görünür” dediği Ükek beldesinin mevki‘inde Ebü’l-Fidâ’nın şübheye düşmüş olmak ihtimâli de vardır. Binâ’en-aleyh müşârun-ileyhin Ükek’de murâdı, şu ufak belde olmak mümkündür, hattâ yakînen odur, çünkü “ İtil Nehri’nin garb sâhilinde ve Saray ile Bulgār arasındadır” demesi şübheye binâ’endir. İbn Battûta’nın zikir ettiği Ükek ise ne Bulgār ne İtil Nehri kenârındadır, ne de Saray ve Bulgār arasındadır. Va’llâhü Subhâne a‘lem

BATU HÂN'IN VEFÂTI

Sayın Batu Hân 653 târîhinde vefât etti. 654, yâhud 650 senesinde öldü diyenlerde varsa da evvelki târîh doğrudur.(*)[443] Saltanatı müddet 30 seneye yaklaşmıştır. Çünkü babasının 624 de vefâtı üzerine Hân olmuştu.

Karamzin, Papa'nın sefîri Karpini'den naklen " Batu Hân kırmızıya mâ'il, iri yarı, mütebessim, azametiyle berâber mültefit, muhârebede şecî', dirâyetli, mücerreb, şiddetli ve hud'a-kâr bir zât idi." diye Batu Hân'ın şekil ve şemâlini ta'rîf eder.

[99] Ravzatü's-sâfâ'da mü'ellif de derki:

"Cuci ölünce Batu mevki'ne geçti. Kıpçak diyârını bakâyâsıyla Lan, Las (Lezgi) , Rus, Bulgār bilâdını vesâireyi teshîr etti. İtil Nehri civârında Saray nâmıyla bir belde inşâ' ederek orada tahta oturdu. Hükmü, bütün Cingiz evlâdına câri idi. Hiçbir dîn ve mezhebe sâlik değildi. Bir ilâha ibâdetten başka şey' bilmezdi. Cömerdliknin, ihsânının, virgisinin hadd ve pâyânı yoktu. Etrâf ve afâktaki hükümdârlar, hizmetine gelirler ve hediyyeler takdîm ederlerdi. Getirilen emvâlin bir kısmını hazîneye koydurmadan evvel müslimân, Moğol vesâire tefrîk etmeksizin meclisinde bulunanlara dağıtırdı. Bir şeyin azına, çoğuna bakmazdı. Tâcirler her taraftan kumaş ve emti'a-ı sâire getirip kendisine kıymetinin birkaç misli bahâ ile satarlardı. Rum ve Şam sultânlarına fermân gönderirdi. Kapısına mürâca'at eyleyenler, maksûduna nâ'îl olmaksızın dönmezlerdi. Îcâb-ı hâl ve zamana göre etrâfa fırkalar, ordular yollardı. Güyük Kāan'ın vefâtından sonra Mengü Hân, onun yardımıyla Kāanlık tahtına oturmuştu. Ayş ve tarabla vakit geçirir ve bu yolda imrâr-ı hayâtı pek severdi. Nihâyet hâdimü'l-zât olan mevtin hücûmuna ma'rûz kaldı ve 653 senesinde öldü."

SARTAK (*)[444] HÂN BİN BATU HÂN

İbn Haldûn der ki:

---

443 (*) Mü'ellifin esahh olmak üzere gösterdiği bu târîh şâyân-ı nazardır. Çünkü Batu'dan sonra ikinci olan Berke Hân'ın cülûsuna yine tevsîk eyleyerek 653 dür diyor ki her ikisine göre Berke Hân, Batu ölmeden cülûs etmiş oluyor. Allâhü a'lem doğrusu yine 650 olacak – Mütercim

444 (*) Bu ismi mü'ellif böyle yazdığı gibi (صرتاق) şeklinde de yazıyor. Müneccim Başı târîhinde Sertak (سرتاق) sûretinde mazbût. Yine mü'ellifin aşağıda gelecek bir iktibâsında (Sarı Tağ) (صارى طاغ) olmak üzere muharrer- Mütercim

"Batu Hân bin Duşî Hân ölünce makâmına kārdeşi Sartak Hân geçti. Ve iki sene hükûmet ettikten sonra 652 de vefât eyledi"

[100] Aynî der ki:

"Batu'nun Toğan[445], Berke, Berkecar adlı üç oğlu kalmıştı. Fakat kārdeşi Sartak bin Duşî Hân bunlarla münâza'a ve galebe ederek 650 de hükûmete geçti ve 652 de âhirete göçtü. Müddet-i idâresi 2 sene bir aydır. Çocuğu olmamıştı."

Nüveyrî der ki:

"Bu memleketin hükûmeti Duşî Hân'da idi. Sonra Batu Hân'a, daha sonra Sartak bin Duşî Hân'a, ondan sonra da Batu'nın evlâdı ve ihvânına intikâl etti" sözlerini nakil ettiğimiz bu müverrihlerin hepside Sartak'ı, Cuci'nin oğlu ve Batu'nun kārdeşi gösteriyor, bir de Aynî ile İbn Haldûn, Batu'nun târîh-i vefâtını 650 olarak irâe ediyor.

Müneccim Başı der ki (*)[446]:

"Mûsî-ileyh (ya'ni Sartak, Müneccim Başı târîhindeki imlâsına göre Sertak Hân) Mengü Kāan hizmetinde olup pederi fevtinde onu yerine Hân nasb ve bi'l-cümle mühimmâtın tekmîl ve itmâm ve Kırım'a irsâl etti. Yolda gelirken fevt olmağla yerine birâderini Urlağcı[447] Hân'ı irsâl eyledi. Bu dahi çok geçmeden fevt olacak yerine (Berke Hân) geçdi. Şeref-i İslâm ile müşerref olmuştur."

Ebü'l-Gazî'de Müneccim Başı gibi Batu'dan sonra Sartak'ın, Sartak'ı müte'âkib Urlağca'nın Hânlığını yazar, fakat Sartak'ın Mengü Kāan nezdinde bulunduğundan bahis etmez.

Fâzıl Mercânî ise ondan iktibâs etmekle berâber burada Karamzin'den nakil eyler, fakat Urlağcı'yı Berke'nin vezîri, müdebbir-i umûru, yâhud müstemlekât nâzırı mesâbesinde bildirmesi Karamzin'e muhâliftir. Çünkü Karamzin 1250=648 senesi havâdisinin beyânı sırasında der ki:

---

445 طوغان

446 (*) Mü'ellifin nakli terceme edilmemiş, târîhin ibâresi aynen nakil olunmuştur- Mütercim

447 ارلاغجی

[101] “Bu sıralarda Vladimir hükûmeti ve Odil[448] hâkimleri Sartak’ın hükmü altında bulunuyordu. Çünkü Batu Hân hayâtta bulunmakla berâber işlere bakmaz olmuş, umûr-ı idâreyi Sartak’ın tedbîrine havâle eylemişti.” (*)[449]

Yine Karamzin der ki:

“Ceddi Mihaili Batu Hân’ın katli üzerine küçük Boris ağlamış, bundan dolayıda Sartak bin Batu’nun nezdine gitmesi zarûrî olmuştu. Sartak o vakit Rusya hudûdunda bulunuyordu. Boris, ba‘de’z-ziyâre Rusya’ya avdet için Sartak tarafından me’zûn oldu.”

Yine Karamzin der ki:

“1256=653 senesi ibtidâlarında Orda (ya‘ni Tatar memâlikinde) azîm karışıklık oldu. Çünkü Batu Hân ölmüş, oğlu Sartak, babasının yerine oturmak istemiş, lâkin amcası Berke’nin hîlesine kurbân olmuş, çünkü Berke, Mengü Kāan’ın emriyle onu katl ederek Hânlık serîrine geçmişti. Novgorod Knez’i Aleksandır o vakit Orda’da bulunuyordu. Vukû‘ bulan da‘vet üzerine oğlu Vasili’yi vekîl bırakarak gitmişti.”

Nakil ettiğimiz ibârelerden anlaşılmıştır ki Müneccim Başı ile Karamzin Sartak’ı [102] Batu’nun oğlu yapıyorlar. Hacı Abdülgaffâr Efendide târîhinde: “ Batu Hân ölünce (Sarı Tağ) ve (Toğan) nâmında iki oğlu kaldı, akîb-i vefâtında Sartak’da vefât etti. Toğan küçük bulunduğundan Berke Hân tasalten eyledi” diyor, hâlbûki aşağıda da zikir olunacağı üzere Toğan bin Batu babasından evvel ölmüş, onun zevcesi (Berekaşin)[450] de oğlu Tedan Mengü’yü[451] Batu’nun yerine iclâs eylemek istemişti. Nîtekim Nüveyrî vesâirede mezkûrdur.

Bundan başka müverrih Aynî Sartak, yâhud Sarı Tağ’ın eceliyle öldüğünü Karamzin’de amcası Berke tarafından katl edildiğini söylüyor, diğer müverihler ise vefâtı sebebini yazmıyorlar. Lâkin İbn Haldûn uzun bir kıssa nakliyle “Berke birâderzâdesi (Serhad bin Baycu)’nun kendisini zehirleyeceğini hiss etmesi üzerine

448 اودیل

449 (*) İşte bir takım büyük müverrihlerin o senelerde Sartak Hân olmuş göstermek sûretiyle yanılmalarının sebebi budur.

450 براقاشین

451 تدان منکو

onu öldürdü" diyor. Lâkin bu hâdiseyi de Berke Hân'ın evâ'il-i saltanatında gösteriyor. İhtimâl Serhad dediği Sartak bin Batu'dur.

EBÜ'L-ME'ÂLÎ NÂSIRÜDÎN HAZRET-İ SULTÂN BERKE HÂN BİN CUCİ HÂN BİN CİNGİZ HÂN ALEYHİ'R-RAHMET VE'L-GUFRÂN

Sartak ölünce serîr-i saltanatına amcası Melik Berke Hân bin Cuci Hân aleyhi'r-rahmet câlis oldu ki – Nüveyrî'nin, İbn Haldûn'un, Makrîzî'nin, Aynî'nin zabtlarına göre- 652 senesi idi. Ravzatü's-sâfâ' sâhibi ile Karamzin'in nakilleri ise yukarıda geçmişti.(*)[452] Hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu ise Allah bilir.

[103] Berke Hân'ın cülûsu târîhinde olduğu gibi Cuci'nin mi, yoksa Batu Hân'ın mı oğlu olduğunda da müverrihlerce ihtilâf edilmiş ve bu ihtilâf İbn Haldûn târîhinde gösterilmiştir. Doğrusu ise Cuci'nin oğlu, Batu'nun kārdeşi olmasıdır (1)[453] nîtekim yukarılarda kirâren işâret edilmişti. Berke Hân İslâm'a gelmiş, sağlam bir müslimân olmuş, Cenâb-ı Hakk onu mahv olmak derecesine gelen müslimânlığın bekâsına sebeb kılmıştır.

Cingiz evlâdından en evvel İslâm'a gelenin Berke Hân olduğunda ittifâkı varsa da kārdeşi Batu Hân'ın saltanatı zamanında mı, yoksa kendi hân olduktan sonra mı ihtidâ' eylediğinde ihtilâf edilmiştir Lâkin sahîhî birâderi zamanında müslimân olmuştur.

Kalkaşendî der ki:

"Berke'nin ihtidâsı, hân olmasından evveldir. Kārdeşi Batu onu Mengü Kāan'ın dedesi tahtına iclâs için göndermiş, o da vazîfeyi îfâdan sonra (2)[454] dönerken Buhara'da tarîkat şeyhi bulunan (Bâharzî) ile görüp İslâm'a gelmiş ve sağlam bir müslimân olmuştu. Birâderinden sonra hân olduğu vakit müslimân bulunuyordu."

Zehebî, Berke Hân'ın vefâtını zikir ederken der ki:

---

452 (*) Bu nakillerden maksad Batu Hân'ın târîh-i vefâtıdır. Berke Hân'ın sene-yi cülûsu değildir.
453 (1) Sartak'ın ibni Batu olduğu gibi
454 (2) İbn Haldûn târîhinde 648 senesi

"(…?) bu kadar senesi Saksın'dan Şeyh Seyfeddîn Bâharzî'yi ziyâret için Buhara'ya gitmiş, zâviye kapısında sabâha kadar beklemiş, sonra içeriye girip Şeyh'in ayaklarını öpmüş, kendisiyle berâber ümerâsından bir takımıda îmâna gelmişti. [104] Zehebî'nin ifâdesi, Berke Hân'ın müslimânlığı Hân olmasından evvel olduğuna sarâhaten delâlet eder. Çünkü: Hânlığı o târîhten sonradır. Lâkin bu rivâyet, Şeyh Seyfeddîn'in ziyâreti için Berke Hân'ın yeni bir sefer yapmış olduğuna ihâm eder. Nîtekim Târîh-i Aynî'de de böyledir ki aşağıda inşâ'allâh zikir edeceğiz.

İbn Fazlullâh el-Ömerî (Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr) unvânlı kitabında Güyük Kāan ile Batu Hân arasındaki mâ-cerâyı söyledikten sonra der ki:

"Güyük Kāan'ın ölümünden sonra yanındaki hânlar ve begler şaşırdılar ve düşünüp taşındıktan sonra Batu Hân'a mektûb yazmaya karâr virdiler, Güyük Kāan'ın öldüğünden ve kendisinin Kāanlık tahtına elyak bulunduğundan bahisle dilediğini yapmasına dâir Batu Hân'a bir arîza takdîm ettiler. Batu Hân: Bana tahtın lüzûmu yok. Ona Tuli evlâdından birini gönderiyorum. Diyerek Kāanlığa Mengü bin Tuli'yi ta'yin eyledi ve kārdeşleri Hülâgu, Kubilay ve Artık Buğa ile berâber yolladı. Mengü'yü tahta oturtmak için birâderi Berke Hân'ı da yüz bin kişilik bir ordu ile memûr etti.

Berke Hân, Mengü'yü götürüp iclâs eyledikten sonra döndü. Buhara'ya gelince Şeyh Necmeddîn Kübrâ halkasından Şeyh Seyfeddîn Bâharzî ile görüştü. Şeyh'in kelâmı kendisine hiss-i te'sîr ederek huzûrunda müslimân oldu. Şeyh, Bağdad Halîfesi Musta'sım ile mükâtebe etmesini ve onunla hoş geçinmesini tavsiye eyledi (*)[455] o da Musta'sım'a mektûb ve hediyye gönderdi. Aralarında mükâtebât ve muhâdât tevâlî eyledi."

[105] Bende derim ki: Mengü Kāan'ın iclâsı 648 de idi. O hâlde Bâharzî'nin ziyâreti Berke Hân'ın Mengü Kāan'ı iclâsa gittiği vakit kalbinde muzmerr idi. Belki iclâs mes'elesi arazî olup ziyâret husûsî maksûd bi'z-zât idi denilmekle Zehebî'nin kelâmı tevcîhe ve iki rivâyet arasındaki ihtilâf ref' edilmiş olur.

[455] (*) Ba'zı müverrihin ifâdesine göre bu mükâtebe daha evvel başlamıştı. (en-Nücûmü'z-zâhire) de deniliyor ki : " 644 senesinde Bağdad'a Tatar tarafından iki elçi gelmişti ki biri Berke Hân, diğeri Baycu tarafından idi. Bunlar Vezîr İbnü'l-Alkamî nezdinde ictimâ' ettiler." Baycu: Hülâgu'nun Anadolu ordusu kumandanı idi.

Aynî diyor ki:

"Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın sit ve şöhreti etrâfa yayılmış, şe'â'ir-i İslâm'ın izhârı için hulefâsını büyük şehirlere göndermişdi ki onlardan Sa'deddîn el-Hammûye'yi Horasan'a, Kemâleddîn eş-Şeryakî'yı Türkistan'a, Nizâmeddîn el-Cündî'yi Kıpçak'a, Seyfeddîn el-Bâharzî'yi Buhara'ya yollamıştı.

Bâharzî, Buhara'da yerleştikten sonra mu'teber bir mürîdini Berke Hân ile görüşmeye memûr etti. Mürîd, Berke ile mülâkât ve ona va'z ve nasîhat ederek müslimânlığı sevdirdi, tarîk-ı hidâyeti tavzîh ve tenvîr etti. Bunun üzerine Berke Hân müslimân olduğu gibi ma'iyyetindekileri de İslâm'a imâle eyledi. Sonra Şeyh Seyfeddîn'in bulunduğu bilâdın hâsılâtı, der-gâha ta'âmmiyye olmak üzere Şeyh'e virilmesine dâir bir fermân yazdırıp Bâharzî'ye gönderdi.

Fermânı getiren ona takdîm edince Şeyh "Bu nedir?" diye sordu. Memûr : " Bu fermân elinizde bulundukça dilediğinizi himâye edersiniz" dedi. Şeyh de: " Onu bir eşeke bağlayıp kıra salıvir. Eğer eşeği, üzerine sinek konmaktan himâye edebilirse kabûl ederim, yoksa öyle bir şey' ne me gerek" cevâbını virip fermânı almadı.

Memûr, avdet ve Berke Hân'a arz-ı keyfiyyet edince Hân " Ben bi'z-zât ziyâretine [106] giderim" diyerek Buhara'ya geldi ve görüşmek için izin istedi. Şeyh, üç gün bekletti, huzûruna kabûl etmedi. Sonra mürîdlerinden ba'zıları " Bu adam, büyük bir hükümdârdır. Mülâkâtınızla teberrük ve musâhibinizden istifâza için uzak bir memleketten kalkıp gelmiş. Kabûl buyurulsa ne be's var" demeleri üzerine müsâ'ade etti. Berke Hân, Şeyh'in yanına girdi ve selâm virdi. Önüne getirilen der-gâh yemeğinden yedi ve Şeyh'in huzûrunda tecdîd-i İslâm eyledi. Necmeddîn Kübrâ, mülâkât esnâsında nikâblı bulunmuştu ve Berke Hân çıkıncaya kadar yüzünü açmamıştı.

Hân, beldesine avdet eyledi. Fukahâ' ve ulemâya ikrâm ve ihtirâmda bulundu. Memleketin her tarafında medreseler, mecsidler yaptırdı. Onun islâmı üzerine bütün aşîreti müslimân oldu. Zevcesi (Çiçek Hâtun) da ihtidâ' ederek çadırdan bir mescid yaptırdı ki hareketi esnâsında berâber götürülür ve konak yerinde kurulurdu…"

Aynî'nin şu ifâdesinde Berke Hân'ın islâmı Hânlığından sonra olduğu sarîh gibidir. Hattâ bu husûsu, ibâre-i menkûlenin biraz üst tarafından (و لما ملك البلاد اسلم و حسن اسلامه ya'ni " Hânlık mevki'ne geçince İslâm'a geldi ve sağlam bir müslimân oldu." Demesiyle de açıktan açığa söylemiştir. Melik-i mü'eyyed (Ebü'l-Fidâ) Berke Hân'ın müslimân oluşuna Aynî'nin beyânına yakın bir ifâde ile zikir etmiş, Ebü'l-Gāzî Hân'da târîhinde aynı sûrette beyânâtta bulunmuştur.

[107] İbn Haldûn, İbn Fazlullâh el-Ömerî ve Ebü'l-Fidâ'nın zikreylediklerini nakil ettikten sonra diyor ki:

"Melikü'l-mü'eyyed'in zikreylediğine göre kıssanın siyâkı, Berke Hân'ın İslâm saltanatı zamanında olduğuna delâlet ediyor. Fakat İbnü'l-Hakîm'in, ya'ni İbn Fazlullâh'ın, kendisinden nakil eylediği Şeyh Nizâm Ebü'l-Fezâil Yahyâ'nın zikrine göre Berke Hân'ın müslimânlığı birâderi Batu Hân zamanında olmuştur. Kezâ İbnü'l-Hakîm (Sartak) dan bahis etmemiş, Batu'dan sonra Berke Hân'ı zikir etmiştir…"

Lâkin sahîh ve savâb olan Berke Hân'ın saltanatından evvel müslimân olmasıdır. Va'llâhü a'lem bi's-savâb

Makrîzî ve Nüveyrî'de Berke Hân'ın hissü'l-İslâm olmasını, şe'â'ir-i İslâm'ı izhâr etmesini, ulemâ ve fukahâya ikrâm ve ihtirâm görmesini, haremî Çiçek Hâtun'unda müslimân olup çadırdan mescid yaptırmasını tıbkı Aynî gibi nakil ederler. Yalnız Nüveyrî ilâveten der ki:

"Berke Hân, Cingiz'in a'kâbı içinden en evvel müslimân olandır. Ondan evvel birinin İslâm'a geldiği bize nakil edilmemiştir. Onun islâmıyla kavminin ekserîde müslimân olmuştur."

Kezâ Zehebî, Kutbüddîn'den naklen diyor ki:

" Berke'nin müslimânlara meyli vardı. Azîm ordulara mâlik olup memleket ve hükûmeti ba'zı cihetten Hülâgu'ya tefevvuk ederdi. Ulemâya ta'zîm, sülahâya i'tikâd ve hürmet eylerdi. Mısır hükümdârının muhibbi idi. Ondan gelen elçileri mu'azzam ve muhterem tutardı. Hicaz ahâlîsinden olupta nezdine gelen bir cemâ'ata fevka'l-âde hürmet ve ihsânda bulunmuştu. Kendisi ve askerlerinin pek çoğu

müslimân olmuştu. Çadırdan mescidleri vardı ki seferde onlarda nakil olunur içlerinde beş vakit namâz kılınırdı. Her birine muvazzaf imâm ve mü'ezzin ta'yin edilmişti.

[108] Berke Hân; şecî', cömerd, âdil, hiss-i ahlâk sâhibi bir zât idi. Çok kan dökmekten ve fazla memleket tahrîb etmekten hoşlanmazdı. Hilmî, re'fet ve şefkati ve salâh hâli vardı.

Zehebî, bu sözlerden sonra yukarıda zikir eylediğimizi nakil ve Bâharzî'ye âid kıssayı ilâve eder.

TENBÎH

Mısır'da bulunan matba'asında basılmış olan İbn Haldûn târîhinin beşinci cildinde Berke Hân'ın islâmi kıssasını görmüştüm ki Seyfeddîn Bâharzî yerine (Şemseddîn el-Bâhûrî) nin huzûrunda müslimân olduğu nakil ediliyordu. O vakit Moğol ve Tatar târîhine kıllet-i ittılâ'm vardı. Fakat el-hamdü li'llâh şimdi kesret-i mütâla'a dolayısıyla onların ekser mâ-cerâsı bence bedîhiyyât kabîlinden oldu. Evet, o vakit Şemsedddîn Bâhûrî ismini görünce terceme-i hâl kitaplarını karıştırdım, o isimde kimseyi bulamadım. Binâ'en bunun Seyfeddîn Bâharzî olduğuna ve Batu yerine Batu[456], Güyük yerine Güğüd[457], Sartak yerine Serhad[458] yazılması vesâire gibi sehv nâsih kabîlinden olduğuna hüküm ettim.

Bunları yazışım, kârîlerin beni cehl ve tahrîf ile ittihâm etmemeleri, birde İbn Haldûn nüshalarındaki bu gibi galata aldanmamaları içindir. Sonra Aynî, Ömerî, Zehebî, Kalkaşandî târîhinde de Berke Hân'ın Seyfeddîn Bâharzî'nin huzûrunda müslimân olduğunu görünce tevfîk-i ilâhiye hamd ve senâda bulundum.

[109] ŞEYH SEYFEDDÎN BÂHARZÎ'NİN TERCEME-İ HÂLİ:

Müşârun-ileyh, Şeyh Necmeddîn Kübrâ kuddise sirruhunun kibâr-ı eshâbındandır. Mevlânâ Câmî (Nefehât) ında ve Şeyh'in terceme-i hâlinde der ki:

456 باتو yerine باطو
457 كيوك yerine كغود
458 صرتق yerine سرخاد

"Şeyh Necmeddîn'e Hoten iklîminden bir câriye hediyye olunmuştu. Şeyh, zifâfı gicesi eshâbına: Ben bu gice meşrû' lezzet-i cismâniye ile meşgūl olacağım. Sizde bana muvâfakaten bu gice riyâzâtı bırakın ve istirâhat edin dedi. Şeyh Seyfeddîn büyük bir ibrik doldurup mürşîdinin halvet-hâne kapısının önünde sabâha kadar bekledi. Şeyh Necmeddîn çıkıpta onu orada ve ayakta görünce: Ben size bu gice istirâhat ediniz demedim mi idi? Niçin nefsine böyle meşakkat virdin? diye sordu. O da: Evet söylemiştiniz. Lâkin benim için şeyhimin kapısını baklemekten daha elezz bir şey' yoktur. Cevâbını virince Şeyh Necmeddîn: Şevket ve satvet sâhibi pâdişâhların senin rikâbında yürüyeceğini tebşîr ederim müjdesinde bulundu.

Ba'de-bu'din selâtînden biri Şeyh Seyfeddîn'in ziyâretine gelmişti. Gideceği vakit: Ben size bir at takdîmini, hattâ bineceğiniz vakit hizmetinde bulunmayı nezir eylemiştim diye şu nezrin kabûlünü recâ' eyledi. Şeyh, Sultân'ın su'alini is'âf için kalktı. Sultân, atın üzengisini tuttu. Şeyh binince at koşmaya başladı. Sultân'da yular elinde bulunduğu için elli adım kadar Şeyh'in rikâbında koştu. Bundan sonra Şeyh Seyfeddîn'nin vaktiyle kendisine virdiği müjdeyi hikâye etti.

[110] Yine Mevlânâ Câmî der ki:

"Şeyh Necmeddîn kuddise sirruh Seyfeddîn'i evâ'il hâlinde halvete koymuştu. İkinci erba'în esnâsında halvet-hânesinin önüne geldi, parmağıyla kapıyı urup dost indinde mahbûb olanlar için riyâzât ve mücahedâta hâcet yoktur meâlinde fârisî bir beyit okuyup halvetten çıkardı ve Buhara'ya gönderdi."

Bende derim ki: Şeyh Seyfeddîn'nin karye, Buhara'dan yarım fersah kadar mesâfesi olan (Fethâbâd) dadır. Karyenin yanı başında âlî ve ma'mûr bir medrese vardır (*)[459] ismi: Sa'îd bin Mutahhar bin Sâ'îd, künyesi: Ebü'l-Me'âlim, şöhreti: Seyfeddîn Bâharzî, lakabı: Şeyhü'l-âlem'dir.

---

459 (*) Bu medrese ile vakfı, Kāzan ahâlîsine mahsûstur. Her vakit iki üç Kāzanlı talebe bulunur. Şeyhin zürriyetinden olan mütevellîsine kadar hiç kimse bu medreseyi kimin binâ' ettiğini bilmez. Şeyhin mürîdlerinden Kāzanlı bir zenginin yaptırmış olduğu Buharalılarca meşhûrdur.
Tuli'yın zevcesi ve Hülâgu'nun anası Surtunsi Bike'nin (سرتونسی بیکه) – Hristiyanlığa meyli olmakla berâber- Buhara'da üç tabakalı bir medrese yaptırdığı, birçok vakıf bağlayıp tevliyetini Şeyh Seyfeddîn'e virdiği Ravzatü's-sâfâ' ile Ravzatü'l-ebrâr'da mezkûrdur.
Bu kavle göre medresenin binâsı ya Surtunsi Bike'ye yâhud Berke Hân'a âiddir. Kāzan ahâlîsine tahsîs edilmiş olması ikinci ihtimâli kuvvetlendirir.

[111] Evet: Berke Hân'ın zulmetten nûra çıkmasına, onun sebebiyle bir âlem halkının müslimân olmasına göre (Şeyhü'l-âlem) lakabı kendisi için ehakk ve elyaktır.

Aynî'nin nakline nazaran Berke Hân'ın yanında yüzünü açmamasına gelince ve bu rivâyet doğru olduğu takdîrde Şeyh'i Necmeddîn Kübrâ'nın, Berke'nin eslâfı tarafından şehîd edilmiş olması, Berke'ye karşı hicâbıyla bulunmasına sebeb olabilir. Nîtekim amcası Hamza'yı şehîd etmiş olan Vahşi müslimân olunca Benî Ekrem sallallâhü aleyhi ve sellem efendimiz onu görmek istememişti. Lâkin Aynî'nin bu rivâyeti ukûl-i selîm ashâbınca kabûl edilebilecek bir şey' değildir. Doğrusu ise İbn Fazlullâh el-Ömerî'nin zikri vechile Bâharzî ve Berke arasında sohbet ve münâsebetin te'kîd etmiş olmasıdır. Hattâ Şeyh'in rikâbında yürüyen hükümdârın Berke Hân olması mümkün ve muhtemeldir. Yine Berke'nin gelipte Şeyh'in kapısında beklemesi, Bâharzî'nin kendi Şeyh'i kapısında durmasının mükâfâtıdır. Va'llâhü Subhâne âlem

[112] (Kunye) sâhibi Şeyh Necmüddîn Ebü'r-Recâ Muhtâr bin Mahmûd ez-Zâhidî, Nâsırüddîn, Berke Hân nâmına bir risâle yazıp (Risâle-i Nâsıriye) tesmiye ve Berke Hân'a hediyye eyledi. Nîtekim Ebü'l-Fidâ ve Cenâbî bunu zikir etmişlerdir.

(Keşfü'z-zunûn) da deniliyor ki:

"… Şeyh Necmeddîn, bu risâleyi Berke Hân'a Cingizî nâmına yazmış ve üç bâba tebvîb eylemişti. Birinci bâb: Nübüvvet-i Muhammediye sallallâhü aleyhi ve sellemin hakîkatinden, ikinci bâb: Nübüvvet-i Muhammediye muhâliflerinin zikriyle şübhelerine karşı cevâbdan, üçüncü bâb da: Müslimânlar ile Hristiyanlar arasında bir münâzaradan bahis eder. 659 Cemâziye'l-âhira'sında itmâm etmiştir."

Evvelce kapısında gümüş büyük bir halka ile târîh-i vefâtını ve ba'zı evsâfını, hâvî altûn bir kitâbe vardı. Lâkin 1219 târîhlerinde çalındı. Şimdi abanoz üzerine altûn ile yazılmış diğer bir kitâbesi vardır ki 659 Zilka'de'sinin 24 inci günü 75 yaşında vefât eylemiş olduğunu ifâde eder. Lâkin o kitâbe, Türbesinin kapısında yazılı olan:

شیخ عالم امام اهل زمان در زمانیکه رفت ازعالم

بهر تاریخ سال کلك قضا مقتدای زمانه کرد رقم ٦٥٨

târîhine muhâliftir, onda Şeyh'in vefâtı bir sene sonra gösterilmiştir. (مقتدای زمانه) ya'ni 658 târîhi ise Mevlânâ Câmî'nin Nefehât'ındaki tevrîhe muvâfıktır.

Şeyh'in (Erba'în Bâharzî) nâmıyla meşhûr olmak üzere hadîste bir eseri ve asâr-ı sâiresi vardır. Mü'ellif-i fakîr 1293 ve 1321 senelerinde karînin ziyâretiyle teşerrüf eylemiştir ki o vakitler türbesine nezâretle muvazzaf olanlar (Maksûd Hâce) vesâire gibi zürriyetinden yetişmiş bulunan ulemâ ve fuzalâ' idi.

Karamzin diyor ki:

"Tatarlar müslimân olunca İslâm'a tamâmiyle teveccüh eylediler. Husûsiyle Berke Hân kendisini Kur'ân'ın, şerî'atın ve dînin hâmisi ve hâdimi i'lân etti. Tatar kavmi de Hânlarına tebe'an müslimân oldular. Hattâ Mengü Temür Hân zamanında bir Rus'u müslimânlık hakkında tefevvühâtta bulunduğundan dolayı öldürdüler ve derisine saman doldurdular."

Berke Hân ve ona tebe'an kavminin birçoğu müslimân olunca etrâf-ı âlemden ulemâ ve fuzalâ' celb eyledi. Bağdad halîfesi Musta'sım-Billâh'a mükerreren arîza gönderip bî'at etti ve hediyyeler yolladı. Birâderi Batu'nun başlamış olduğunu yazdığımız Saray beldesinin binâsını itmâm etti. Bu şehir, o vakitteki beldelerin en büyüğü ve en güzeli olmuştu. İbn Arabşâh (*)[460] (Acâ'ibü'l-makdûr) unvânlı eserinde ve Saray beldesinin vasfında der ki:

[113] "Deşt Hükûmeti pâytahtı Saray beldesidir ki müzeyyen ve mükemmel bir İslâm beldesidir. Sultân Berke rahmehü'llâh müslimân olunca onu binâ' etmiş ve merkez-i hükûmet ittihâz eylemiştir. Sâhası i'tibârıyla en büyük ve sekenesine göre en kalabalık beldelerdendir. Hikâye ederler ki: Saray ahâlîsinden birinin kölesi kaçmış, sapa bir sokağın içinde dükkân açıp üç sene alış-viriş etmiş de efendisi ona tesâdüf etmemiş. Şu adem-i tesâdüfte şehrin geniş ve kalabalık olmasından ileri gelmiş.

Saray, İtil Nehri kenârında mebnîdir. Suyu tatlı nehirler arasında ve İtil Nehri'nden daha büyüğü olmadığından seyyâhlar, müverrihler ve coğrafya şinâsları müttefiktir."

Yine, İbn Arabşâh der ki:

"Berke Hân dîn-i İslâm ile teşerrüf edipte şerî'at evâmirinin tatbîkâtına teşebbüs eyleyince ahâlîye dîn ahkâmını öğretmeleri için her taraftan ulemâ ve meşâyîh da'vet etti. Gelenlere de ziyâde ihsânda bulundu. Âlim ve ulemâya hürmet ve şe'â'ir-i İlâhiye ve sünen-i Nebeviyye'ye ta'zîm gösterdi. Kendisinin ve haleflerinden Özbek ve Cani Beg Hânların zamanında sâir Hanefî ve Şâfi'î

[460] (*) Müşârun-ileyh orada senelerce oturmuş, evlenip çoluk çocuk sâhibi olmuştu. Binâ'en sözleri ilmi ve yakînidir.

ulemâsından başka Kutbüddîn er-Râzî, Sa‘düddîn Teftâzânî, Hacibiyye şârihi Şeyh Celâleddîn gibi ulemâlar Saray’da bulunuyorlardı. Bunlardan sonra da Hâfızüddîn el-Bezzâzî ve Mevlânâ Ahmed Hocendî – orada yerleşmiş, ve şu emsâli âlimler vasıtasıyla Saray beldesi, ilm mecma‘î, sa‘âdet menba‘i olmuş, az zaman içinde orada birçok ulemâ, fuzalâ’, üdebâ’, zurefâ’ san‘atkârân toplanmıştı.

[114] İbn Fazlullâh el-Ömerî de der ki:

“Şecâ‘addîn Abdürrahman el-Hârizmî el-Tercemân nâmındaki fâzıl şöyle demişti: Saray beldesini Berke Hân, İtil Nehri sâhilinde ve çorak bir zemîn üzerinde binâ’ etmiştir. Pâytaht olan bu beldenin suru yoktur. Dâhilinde büyük bir saray vardır ki sakfenin üstünde iki mısır kantarı ağırlığında altûndan masnû‘ bir hilâl görülür (*)[461] Saray, burc ve bârulu bir sur ile ve ümerâ konaklarıyla ihâta edilmiştir. İşte burası deşt hânlarının kışın ikâmet ettikleri yerdir. İtil Nehri, Nil’den üç def‘a büyüktür. Sathında büyük gemiler seyr-u sefer eder, Rus ve Sakleb diyârına kadar gider.

Saray büyük bir beldedir. Çarşıları, hammâmları vardır. Şehrin ortasında cesîm bir havz yapılmıştır ki suyu nehirden gelir ve kullanılır. Lâkin içilecek su, toprak destiler içinde durultulur, arabalarla şehre götürülüp satılır.”

[115] İbn Battûta diyor ki:

“Saray beldesi en güzel beldelerdendir. Büyüklüğü ve kalabalıklığı son derecededir. Çarşıları güzel, caddeleri geniştir. Bir gün şehri dolaşmak ve büyüklüğünü anlamak için a‘yândan ba‘zılarıyla atlara bindik. Bizim oturduğumuz yer şehrin bir cihetinde idi. Oradan sabâhleyin hareket ettiğimiz hâlde ona mukâbil olan cihete ancak zevâlden sonra varabildik. Orada öğle namâzını kıldık, yemek yedik ba‘dehû atlara binip döndük, menzilimize ba‘de’l-mağrib geldik. Arzan beldeyi kat‘an gidip gelmek için bir gün geçmişti. Geçtiğimiz yerlerde hep ma‘mûr evler görülüyor, virânelere, bostanlara tesâdüf edilmiyordu.

[461] (*) Şu rivâyette gösteriyor ki: Evlerin sakfına, kapıların üstüne, menârelerin tepesine hilâl şekli konulması eski Tatarlardan kalmış bir âdettir. Yoksa kaysarlardan alınmış değildir. Nîtekim bunun Oğuz Hân’dan kaldığını yukarılarda söylemiştik. Binâ’en-aleyh hilâl şeklini Tatarların Osmanlılardan, Osmanlıların da Rum Kaysarlarından almış olduklarını söyleyenler azîm bir hatâ’, belki de büyük bir cinâyet irtikâb etmiş olurlar.

Saray'da Cum'a namâzı kılınan 13 büyük cami' vardı ki biri Şâfi'îlere mahsûs idi. Mescidlere gelince hakîkaten çoktu. Şehir dâhilinde akvâm-ı muhtelife sâkindi. Asıl şehir ahâlîsi ve hükûmet mensûbı Moğollar idi ki ba'zıları müslimândı. Bunlardan varsa müslimân Lezkiler, Kıpçaklar, Çerkesler, Ruslar, Rumlar vardı ki bunlarda hristiyanlardı. Her kavim kendine mahsûs mahallede oturuyordu ki her mahalleninde çarşısı, pâzârı mevcûd idi. Irak, Mısır, Şam vesâire tâcirleriyle garîbler; etrâfına sur çevrilmiş bir mahallede otururlardı ki ticâret malları orada mahfûz bulunurdu. Sultânın (Altûn Taş) denilen sarayı da o mahallede idi."

TENBÎH

Mısır'da ve Kalküta'da tab' edilmiş olan (Acâ'ibü'l-makdûr) nüshalarında [116]

(و بين بنيان سراى وخراب مابها من الامكنة ثلاث وستون سنة)

ibâresi vardır. " Saray'ın binâsıyla dâhilindeki mebânînin harâb olması arasında 63 sene geçmiştir " demektir. Bu rakamlar; musanniften (İbn Arabşâh'dan) değil, kitabın nâsihi ile tab'ından sâdır olmuş pek bâriz bir hatâdır. Çünkü musannif Saray beldesinin ahvâlini pek iyi bilirdi. Kitabımızın biraz evvelki mebâhisini hâtırlayanlarda bilirler ki Saray şehrinin binâsına Batu Hân zamanında başlanmıştı ki 740 senesi içinde idi. Berke Hân devrinde 755 târîhinde inşââtı hitâma ermişdi.

Eğer bu müddetin, ya'ni Acâ'ibü'l-makdûr'da gösterilen 63 senesinin başlaması, beldenin mebde-i binâsından i'tibâr edilirse Toktay Hân[462] zamanında, hitâm bulmasından sayılırsa Özbek Hân devrinde harâb olmuş olması lâzım gelir. Hâlbûki ikiside doğru değildir. Çünkü şimâlindeki Tatar devleti Toktay ve Özbek Hânlar ahdinde şevket ve satvetin uç kemâlinden idi. Saray beldesi ise Timurleng'in ikinci gelişinde ve 798 senesinde ilk def'a tahrîb edilmiş, ma'a-mâ-fîh bu tahrîb de külliyen olmayıp şehir sonradan i'mâr kılınmış, Kapçak ve Tatar devleti muzmahill ve aksâm-ı adîdeye münkasim olduktan sonra Kırımlı Mengü Giray Hân'ın hücûmuyla büsbütün harâb olmuştu. Nîtekim bu (maksad)ın sonunda inşâ'allâh zikir edilecektir.

462 طقطای خان

Şübhesiz İbn Arabşâh Saray'ın birinci def'a ki harâbiyesini kasd eylemiş, kitabın nâsihide (مائة و ستون) olan asıl ibâredeki (مائة) lafzını (ثلاث) sûretinde tahrîf etmiş, yâhud asıl ibâre (مائة وثلاث وستون) iken (مائة) lafzı unutulmuştur. [117] Şuda var ki Saray devleti'nin, hattâ Saray beldesinin devâmı müddeti Timurleng'in tahrîbine kadar değildir. Devlet za'fa uğramakla berâber ondan yüz sene sonraya kadar pâydâr olmuştur.

İKİNCİ TENBÎH

Ba'zıları Saray beldesini, el-ân Kırım'da mevcûd ve ma'mûr olan Bağçesaray şehri zann etmişlerdir. Hattâ bu vehm, Müneccim Başı Târîhi gibi mu'teber eserlere de geçmiştir ki hatâ' olduğunu beyâna bile hâcet yoktur. Çünkü: Aralarında bir aylık yoldan ziyâde mesâfe vardır. Şimâlindeki Tatar devleti zamanında Kırım, onun vilâyetleri cümlesinden biri ki orada Saray Hânları tarafından mansûb bir vâlî bulunurdu. Bu hâl, hânlar arasında ihtilâf ve ihtilâl çıkıncaya kadar devâm etti. İhtilâl esnâsında Kırım vilâyeti istiklâl külahını kaptı. Ondan sonra Kırım Hânları Bağçesaray'ı pâytaht ittihâz eylediler. Hükûmetleri asırlarca sürdü ve İstanbul'a ve Avrupa'ya yakınlığı dolayısıyla pek çok şöhret aldı. Bağçesaray'ın Saray beldesi zann edilmesinin sebebi de bu fevka'l-âde şöhret oldu.

Ba'zılarıda yine Saray beldesini, Cayık Nehri kenârındaki Saraycık kasabası sanmışlardırki bu da yanlış bir zanndır. Menşe'ide isimlerindeki müşâbehet ve müşârekete bakıpta bilâ-tahkîk hüküm edivirmektir. Hâlbûki ikisi bir olmak şöyle dursun, aralarında on beş günlük mesâfe vardır. Saray beldesi İtil Nehri sâhilinde, Saraycık ise Cayık Nehri kenârındadır.

[118] SULTÂN BERKE HÂN ALEYHİ'R-RAHMET VE'L-GUFRÂN İLE AMCAZÂDE Kİ HÜLÂGU BİN TULİ BİN CİNGİZ ARASINDA İHTİLÂF VE MUHÂREBE VUKŪ'A GELMESİ

Berke Hân'ın tasallutan etmesinden i'tibâren çok geçmedi ki kendisiyle amcazâdesi zâlim, kâfir ve muharrib Hülâgu'nun arası açıldı, beynelerinde şidddetli muhârebeler vukâ'a geldi, hattâ adâvet vâkı'a oğullarına ve torunlarına mirâs kaldı, 734 târîhinde ve Özbek Hân devrinde Sultân Ebû Sa'îd İlhanlı'nın ölümüyle Hülâgu

nesli ınkıtâ‘a uğrayıncaya kadar Cingiz ahfâdının bu iki şu‘besi arasında vifâk husûle geldi.

Hülâgu ve Berke ihtilâfının esbâbını ta‘yin husûsunda müverrihlerin muhtelif kolları vardır.

Ba‘zıları demişlerdir ki: “Cingiz evlâdının elde ettikleri ganîmetlerden Kāan-ı kebîr ile Batu Hân’a hisse göndermeleri mu‘tâd idi. Batu ölüpte Berke, Hân olunca Hülâgu ona mansubâtından bir şey’ yollamadı. Bundan dolayı Berke Hân’da Hülâgu’ya gazab-nâk oldu.

Ba‘zılarıda demişlerdir ki: “Cingiz’in arâzi taksîmi sırasında Tebrîz ile Marağa’nın kendilerine virilmiş olduğunu Batu ailesi iddiâ‘ ederlerdi. Bundan dolayı araları Hülâgu ile evlâd ve ahfâdından mutâlebeye kalkıştılar.”

Daha başka türlü söyleyenlerde vardır ki hepsini zikir etmekte hiçbir fâide yoktur. Yalnız Nüveyrî ve Aynî ile diğerlerin şu sözlerini garâbetine binâ’en nakil edeceğim : “ Batu’nun oğlu Sartak ölünce Toğan bin Batu’nun karısı (Berekeşin) oğlu (Tedan Mengü)yü Hân yapmak istedi. Lâkin oğlunun amcaları ve Batu Hân’ın oğullarıyla tüman begleri muvâfakat göstermediler. Bunun üzerine o vakit Irak-ı Acem bilâdının zabtıyla meşgūl olan Hülâgu’ya kanadsız bir ok, [119] ve bezi olmayan bir sancak sapı gönderdi, yolladığı kimseye “ Tîrkes okdan, kılıf yaydan hâlî kaldı” demesini ve gelip memleketi tesellüm etmesi lüzûmunu söylemesini tenbîh etti. Gönderdiği adam gittikten sonra kendi de gidip Hülâgu’yu getirmek için yola çıktı. Fakat yaptıkları haber alınınca arkasından adam tuşturup cebren getirdiler ve öldürdüler.

Hülâgu Berekeşin’in sözlerini işitince Kapçak mülkünü de elindeki memâlikine ilâve etmek tama‘na düştü. Hâzırlanıp ordusuyla çıkdıysada onu öldürülmüş ve Berke’yi iclâs edilmiş buldu. Ondan sonrada Berke Hân ile aralarında birçok muhârebe oldu”.

Bende derim ki: Bu rivâyetin doğru olmadığına şekk ve şübhe yoktur. Çünkü: Bir kadının sözüne kapılarak Hülâgu’nun Cingiz kânûnuna muhâlefet etmesini ve ahvâlini pek iyi bildiği Kapçak memleketindeki askerin kesret ve kuvvetine vâkıf

iken Cuci evlâdıyla muhârebeye cür'et göstermesini akıl kabûl etmez. Bundan başka Hülâgu'nun o sıralarda Irak-ı Acem fethiyle meşgūl idi denilmesi de yanlıştır. Çünkü Berke ile Hülâgu arasındaki muhârebenin 663 senesinde olduğunu bütün müverrihler müttefikan yazarlar. Hülâgu ise o sırada Irakeyn'i tamâmiyle istilâ' eylemişti. Meğer ki Nüveyrî ve Aynî'nin yazdığı, İbn Haldûn'unda te'yîd eylediği vechile Berke ve Hülâgu arasında müte'addid muhârebeler vâki' olmuş ve biri Bağdad vak'asından evvel icrâ edilmiş bulunsun. Lâkin bu da sıhhat ve hakîkten uzaktır. [120] Çünkü: İlk muhârebe Bağdad vak'asından evvel olsaydı Hülâgu, mağlûb ordusuyla Bağdad kasdına cesâret edemezdi, Berke Hân'da onu – hafî kalmayacağı üzere- istediği harekette bulunmasına meydan virmezdi. Zâten İbn Haldûn, bahis eylediğimiz bilâd hakkında kıllet-i ittilâ'ı bulunduğunu i'tirâf ediyor.

Bende derim ki: Berke Hân, İslâm'a gelmesiyle sıfat-ı cemâlin mazharı ve küfür ve dalâl erbâbına karşı ehl-i İslâm'ın hâmîsi olmuştu. Hülâgu ise küfründe devâm ve sebâtı dolayısıyla sıfat-ı celâlin mazhar, millet-i Ahmediyye ve ümmet-i Muhammediye'nin (aleyhi's-salâtü ve's-selâm) en büyük düşmeni bulunuyordu. Her iki sıfatın muktezâsıda tabî'î başka idi. Erbâb-ı kemâlin ma'lûmu olduğu vechile bu mugāyeret iktizâ' bulunmasaydı âlemde iki kişi arasında nizâ' ve cidâl vukū'a gelmezdi.

Berke Hân, daha kārdeşi Batu'nun hayâtında halîfeye dost geçinir ve ona ta'arruzda bulunmaktan Hülâgu'yu men' ederdi. Hülâgu ise halîfeye düşmen olmakla berâber Batu'nun şevket ve satvetinden çekindiği için buğzunu izmâra çalışırdı. Batu Hân ölünce o buğzu meydana koydu, Bağdad'a hücûm ederek yapacağını yaptı. Bundan sonra Berke ile aralarındaki adâvet arttı, Berke de ondan müslimânların intikâmını almak istedi.

(İbn Fazlullâh el-Ömerî) ve ondan naklen (İbn Haldûn) der ki:

"Mengü Kāan tahtında yerleşipte nüfûzu cây-gîr olunca Kazvin ve Cibal ahâlîsi tarafından murahhaslar gelip (Melâhide) nin (*)[463] sû-i mücâveretinden

[463] [120 inci sahîfenin hâşiyesi] (*) Melâhide, yâhud bâtıniyye hükûmeti: Meşhûr (Hassan Sabbah) ın Rey civârındaki (Alamût) kal'asında teşkil ettiği bir idâre idi ki 473 den 654 târîhine kadar 181 yıl sürmüş, (Şeyhü'l-cebel) nâmıyla sekiz kişi hükümdârlık etmişti.

şikâyette bulundular. O da [121] Kārdeşi Hülâgu'yu bu işe memûr etti ve kumandasına ordu virdi. Hülâgu, Melâhide'nin kal'alarına teshîr ve hükûmetlerini tenkîl eyledikten sonra Bağdad ve havâlîsinin zabtı husûsu Mengü Kāan'dan istîzân etti ve müsâ'ade aldı. Hülâgu, Bağdad zabtı için ilerlediği sırada hareketini haber alan Berke Hân'ın canı sıkıldı. Çünkü Musta'sım ile aralarında meveddet vardı ve bu meveddet Şeyh Bâharzî'nin tavsiyesiyle te'kîd eylemişti. Binâ'en-aleyh kārdeşi Batu'ya –ki Mengü'yü Kāanlık makâmına getiren o idi- " Mengü'yü biz Kāan yaptığımız hâlde ahdimizi noksan, himâyemizi tahkîr, dostlarımıza ta'arruz, Musta'sım'ın memleketine tecâvüz etmek sûretiyle hizmetimize mukâbele gösteriyor. Musta'sım, benim dostumdur. Aramızda mükâtebe ve meveddet mu'âhedesi vardır" diyerek Mengü'nün müsâ'adesi ve Hülâgu'nun hareketini birâderi nezdinde çirkin gösterdi. O da Hülâgu'ya bulunduğu yerden ileri geçmemesi için haber gönderdi. Batu'nun adamları geldiği vakit Hülâgu, Ceyhun'un karşıki sâhilinde idi. Kapçak Hân'ının irâdesini tebliğ eyleyince nehri geçmedi, Batu ölünceye kadar da orada oturdu.

Batu Hân vefât edince Hülâgu tekrâr Mengü Kāan'dan istîzân etti ve aldığı müsâ'ade üzerine yürüdü, Melâhide'nin kal'alarını aldı ve sâkinlerini öldürdü, hattâ Hemdân vesâire ekâbirinden 700 kişiyi kendisinin ve Mengü Kāan'ın ahîddârı, bi'l-aks Batu ve Berke Hânların tarafdârı olmakla ithâm ve i'dâm etti. Sonra Deşt-i Kapçak'a tecâvüzde bulundu. Berke Hân'da azîm bir orduyla mukâbelesine çıktı. Hülâgu ordusu birçok maktûl virub hezîmete uğradı.

[122] Berke ordusu ta'kîb eyledise de (Ger)[464] Nehri'ni geçmediler. Hülâgu çekilmeye mecbûr oldu. Bu münâsebetle Berke ile aralarında adâvet arttı".

Her iki müverrihin şu nakline İbn Haldûn:

"Hülâgu bundan sonra Bağdad'a gitti, fecî'a-ı meşhûreyi vukū'a getirdi" fıkrasını ilâve ediyor ki bunu nereden nakil eylediğini bilemiyorum.

Târîhinin diğer bir yerinde de müverrih Ebü'l-Fidâ'dan naklen:

Sonuncuları olan Hânde(?) Rükneddîn Hülâgu tarafından esîr edilmiş ve Mengü Kāan nezdine gönderilmiş, fakat yolda i'dâm olunmuştu. (Mütercim)

464 كر

“Berke ile Kubilay Kāan arasında fitne zuhûr eyleyerek Berke ile Hülâgu beyninde muhârebeyi intâc etti. 660 senesinde mukâtele eylediler” diyor. Şu iki ibâre, Berke ve Hülâgu arasında müte‘addid vak‘alar geçdiğini ve birinin Bağdad fecî‘asından evvel, diğerininde sonra olduğunu anlatıyor.

Bu ibârenin nakliyle yukarıda ettiğimiz va‘di îfâ’ eylemiş oluyoruz. Lâkin evvelce söylediğimiz vechile Hülâgu’nun Bağdad hâdisesinden mukaddem Berke Hân ile muhârebe etmiş olması doğru değildir. İbn Haldûn’un buna dâir olan ifâdesi ise ya vehimdir, yâhud sehv kalmadır. Va’llâhü a‘lem

Hulâsa: Aradaki harbin sebebi: Hülâgu’nun tuğyânı ve beldeleri tahrîbiyle insânları ta‘zîbi ve ihlâkıdır.

Bu sözü iyice tahkîk ve tedkîk eyledikten sonra söyleyen (Zehebî) gibi bir İslâm müverrihi “ Berke ile Hülâgu arasındaki harbin en büyük sebebi Hülâgu’nun Musta‘sım’ı katli mes’elesidir” demiştir ki şu söz, bu husûsta şâhid-i kâfîdir. Berke Hân’ın Musta‘sım ile şühedâ-ı müslimînin intikâmı da‘vâsına doğrudan doğruya kalkamamasının iki sebebi vardır. Birincisi: Askerinin çoğu müslimân değildi. Müslimân olanlarda yeni îmâna gelmiş, fakat Cingiz’in yasası onların kalbinde iyice yerleşmişti. Musta‘sım’ın [123] katliyle bilâd-ı müslimînin istilâsı ve oralarda katl-ı amm icrâsı yasa mûcibince muhârebeyi îcâb eder bir hâl değildi, belki de şeref ve iftihârı bâdî bir hareketti.

İkincisi: Bütün Cingiz evlâdına hâkim-i mutlak ve aralarında müslimânların halîfesi gibi olan Mengü Kāan, Hülâgu’nun kārdeşi idi. Hülâgu’da yaptıklarını onun müsâ‘adesiyle yapmıştı. O hâlde Hülâgu ile muhârebe etmek Mengü Kāan ve bütün evlâd-ı Cingize i‘lân-ı harb demek olacaktı. Binâ’en-aleyh Berke Hân, zâhirde Hülâgu ile harb îcâb edecek ve Hülâgu’yu Berke’nin tevâbi‘i nazarında müte‘addi ve cânî gösterecek bir sebeb îcâdına, Cingiz evlâdını tefrikaya düşürecek bir vesîle ihdâsına çalışıyor, dâimâ fırsat gözetmekten hâlî kalmıyordu. Ondan dolayı Marağa ve Tebrîz vilâyetlerini taleb etmek, Batu Hânedânı’na gönderilen ganâ’im hissesini istemek gibi müverrihlerin zikir eyledikleri ve harbin hakîkî sebebleri sandıkları mütâlebâtında devâm ediyordu. Hâlbûki bunlardan maksadı: Hülâgu’yu usandırmak, gazaba getirmek ve tecâvüz ettirmekti. Böyle olduğu takdîrde Hülâgu, Berke’nin

tebe‘ası nazarında mütecâviz, cânî ve kıtâle müstehakk sayılacak, o vakit her biri Berke’ye tarafdâr olarak onun tarafından harbe atılacaktı. Berke’nin bu gibi düşüncelerle vakit geçirdiği sırada Mengü Kāan, Hoten taraflarında vukū‘a gelen isyânı bastırmak için ordusuyla oraya teveccüh etmiş, kārdeşlerinden (Kubilay)ı yanına alıp diğer birâderi (Artık Buğa)’yı kāim-makâm bırakmıştı. Mengü Kāan öldü. Ümerâsıda bilâ-nifâk Mengü’nün en büyük kārdeşi olan Kubilay’ı Kāanlık tahtına geçirdi. Berke Hân bu haberi alınca fırsatı ganîmet bildi. (Kaydu bin Kaşin bin Oktay bin Cingiz)ı tarafına celeb etti. Bu prens, hem akıllı, hem müdebbîr, hem şecî‘ bir zât idi. [124] Artık onun ma‘iyyetine biraz asker virip Mengü’nün kāim-makâm bırakmış olduğu Artık Buğa’ya gönderdi ve “Kāanlığa sen, birâderin Kubilay’dan ziyâde müstehakksın çünkü Mengü, seni kāim-makâm bırakmıştı. Kubilay’a tâbi‘ olma. Kalk hakkını ara. Sana yardım etmek üzere Kaydu bin Kaşin’i gönderdim. Daha ziyâde askere ihtiyâcın olursa ben seninle berâberim” diye haber yolladı.

Artık Buğa, bunu üzerine Kāanlık da‘vâsına kalkıştı. Ma‘iyyetindekilerde kendisine tâbi‘ oldu. Kubilay ise bunu haber aldığı gibi pâytahtına döndü. Artık Buğa, mukâbele ve mukâtelede bulundu. Aralarında 658 târîhinde başlayan muhârebe senelerce sürdü.

O târîhlerde Hülâgu 400.000 kişilik bir orduyla Şam tarafını zabt etmiş ve Mısır’a doğru yürümek niyyetinde bulunmuştu. Bu düşünce ile meşgūl olduğu esnâda Mengü’nün öldüğünü, kārdeşleri Kubilay ile Artık Buğa’nın harb ettiğini, Berke Hân’ın teşvîkiyle Mâverâün-nehr’deki Çağatay oğullarının isyân ettiğini haber alınca şaşırdı. Mısır seferinden vazgeçerek Şam’a (Ketboğa) ismindeki kumandanını on bin kişilik bir kuvvetle bıraktı. Kendi bilâdına döndü.

Sonra Mısır Melîki (Kutuz)[465], mastûr olduğu vechile Ayn-ı Câlût mevki‘inde Ketboğa ordusu ile harb ederek istîsâl eyledi. İşte bu Berke Hân’ın hasenât-ı cümlesinden idi ki Hülâgu gibi bir tağiynin dağlar taşlar dayanmayacak kuvvetini insirâfına mecbûr etmiş Mısır kıt‘a-ı İslâmiyyesini istilâya uğramaktan kurtarmıştı.

465 قطز

[125] Hülâgu, karâr-gâhına dönünce, -amcazâdeleri bulunan – Çağatay oğullarına Kāan'ın itâ'atini kabûl ettirebilmekten başka bir şeye muvaffak olamadı. Lâkin kendisine bir şaşkınlık geldi. Hele Mısırlıların Ketboğa ordusuna galebesi haberi, kendisini çıldıracak dereceye getirdi.

Berke Hân ise gazabını arttıracak haberler gönderip duruyordu. Vâkı'an Kāan ile aralarındaki harb ve darbdan sonra o cihetten mutma'inn olmuştu. Lâkin Berke Hân'ın bahâneleri devâm ediyordu. Nihâyet gazabı son dereceye geldi ve Mısırlılardan intikâm almak için Şam tarafına mı, yoksa Berke ile harb etmek üzere Deşt-i Kıpçak'a gitmek husûsunda iyice tereddüdleri geçirdikten sonra Berke ile mukâteleye karâr virdi ve aralarında - zikir edilecek – muhârebe vukū'a geldi.

* * *

"660 senesinde idi ki Berke Hân, Hülâgu'ya iki elçi göndermiş, Batu Hân'a takdîmi mu'tâd olan hedâyânın irsâlini taleb eylemiş, Hülâgu'nun sihr-bâzlarını ifsâd etmek için elçilerle berâber birkaç da sihr-bâz yollamıştı.

Hülâgu, buna muttali' olunca hepsini tutturup (Tila)[466] kal'asında habs ettirdi, on beş sonrada cümlesini öldürttü - Târîhü'l-mufaddal" Ravzatü's-sâfâ'nın şu naklide buna yakındır.

"Berke Hân ile Hülâgu'nun arası açılması esbâbından biri de bu idi ki: Berke'nin akribâsından bulunan (Tutar Oğul)ı[467] Hülâgu'nun adamları sihr-bâzlıkla ithâm etmişlerdi, Hülâgu da onu Suncuk Noyan[468] ile Berke'ye göndermiş cürmüne göre cezâ' tertîb etmesini istemişti.

Berke Hân, Cingiz kânûnı mûcibince hakkında hüküm virmesi için Tutar Oğul'ı Hülâgu'ya i'âde etti. O da onu katl ettirdi. Hâlbûki Berke Hân, Hülâgu'nun afv edeceğini ummuştu.

[126] 658 Safer'inin 17sinde vukū'a gelen şu katl, Berke'nin bütün bütün canını sıktı. Hülâgu'nun teşnî' ve tevbîhine dâir mütehakkimâne haberler ve adamlar

466 تلا
467 توتار اوغل
468 سونجق نويين

göndermeye başladı. İş hadd-ı i‘tidâli geçince Hülâgu’nunda tahammülü kalmadı. Meclisinde bulunanlara:

- Berke benden büyük olmakla berâber bana dâimâ tehdîdkârâne haberler gönderiyor, unf ve şiddetle mu‘âmelede bulunuyor. Şimdiye kadar tahammül edebildimse de artık edemeyeceğim. Akribâlığımızı bir tarafa bırakıp muhâlefet yoluna gideceğim. dedi.

Berke Hân’da bu sözleri işitince fenâ hâlde gazaba geldi:

-Hülâgu, ihvânına danışmaksızın ve dost, düşmen ayırt etmeksizin müslimân memleketlerini yakıp yıktı. Saltanat-ı İslâmiyyeyi izmihlâle uğrattı, mü’minlerin halîfesini öldürdü. Binâ’en-aleyh tevfîk-i İlâhiye yardımcım olursa ondan mazlûmların intikâmını alacağım, kendisini âlemlere ibret bırakacağım dedi.

BERKE VE HÜLÂGU ARASINDAKİ MUHÂREBE

Ravzatü’s-sâfâ’da yukarıki sözler söylenildikten sonra deniliyor ki:

“Bundan sonra Berke Hân ordusuna pîşdâr olarak Nogay’ı otuz bin kişi ile gönderdi. Nogay; hem Berke’nin, hem de maktûl Tutaz Oğlan (*)[469] ın akribâsından idi. [127] Nogay, Derbend’i geçip Şirvân hâricinde çadır kurdu. Bunu haber alan Hülâgu’da 660 Şevval’inde – karâr-gâhı bulunan – Aladağ’dan hareket etti. Pîşdâr olarak (Şiraman Noyan)ı[470] sâir ümerâ ile yolladı.

Bunlar Şirvân hudûduna yaklaşınca Nogay üzerlerine hücûm ederek ümerâdan ve efrâddan birçoğunu öldürdü ve muzafferen karâr-gâha döndü.

O senenin Zi’l-hicce’si içinde (Tobay Noyan)[471] - Şirvân’a bir fersahlık mesâfede bulunan Nogay ordusuna hücûm ederek onu inhizâma uğrattı. Nogay’ın inhizâmını işiten Hülâgu 661 Muharrem’i ibtidâsında Şemahi(?)[472] nevâhisinden hareket, 23inde bütün müsellah askeriyle Derbend’de teveccüh etti. Oraya vusûllerinde Derbend burclarını muhâfazaya memûr edilmiş bir takım asker gördüler ve üzerlerine hücûm ile yerlerinden oynattılar. Nihâyet Derbend’i geçip Kapçak

469 (*) Yukarıda bunun ismi Tutar Oğul diye zikir edilmişti.
470 شیرامون نویان
471 تابای نویان
472 شماخی

ordusuyla muhârebeye başladılar. Berke ordusu tamâmiyle bozulup efrâdından tek neferi kalmayacak sûrette dağıldı. Zafer ibtidasında idi ki Hülâgu'nun pîşdâr kumandanları : " Biz düşmen ta'kîbine gidelim, şehzâde (ya'ni Abağa[473] bin Hülâgu) geri dönsün" dediler. Abağa onlarla birlikte gitmek için ısrar etti. Hülâgu'da Kapçak ahâlîsi hakkında nehb ve selb emrini virdi.

Hülâgu'nun pîşdârları (Terek)[474] Nehri'ni geçtiler, çöl, emvâl ve emti'a ve hayvânât-ı ehliye ile dolu idi, lâkin muhâfaza ve mümâna'a olacak kimse yoktu. Bunu gören efrâd yağmaya ve buldukları kadınlarla eğlenmeye başladılar. Tamâmiyle [128] dağıldıkları sırada Berke Hân o vâsi' çölün her tarafından kum gibi askerle çıkıvirdi. Berîkiler müdâfa'aya kalkışdılar. Muhârebe güneş batıncaya kadar sürdü. Hülâgu'nun askerleri Terek sâhiline kadar kaçtılar. Nehrin müncemid sathı üzerinden öbür tarafa geçmek istediler. Lâkin buz kırıldı, efrâddan birçoğu boğuldu. Abağa az bir mikdâr ile savuşup (Şaran) mevki'ında bulunan babasının yanına gelebildi. Ondan sonra kalkıp kemâl-i sür'atle memleketlerine döndüler."

İbn Vâsıl el-Hamevî der ki:

"Melikü'z-zâhir'e şöyle haber geldi: Berke'nin elçileri Hülâgu'nun nezdine vâsıl oldular. O da hepsinin boyunlarını urdurdu. Sonra ordusuyla Azak'a doğru hareket ederek Kura Nehri'ne ve Demir Kapı'ya dayandılar. Berke, Hülâgu'nun kendi memleketine tecâvüzünü işitince köylerin ve kasabaların tahliye edilerek geri çekilinmesi, Hülâgu'nun ilerlemesine mümâna'at ve müdâfa'a edilmemesini emir etti. On beş günlük mesâfedeki arâzî kâmilen tahliye olundu.

Hülâgu, girdiği yerlerin boşalmış, Berke ordusunun savuşmuş olduğunu gördü askeride ihtiyâtı bırakıp nehb ve gārete başladı.

Berke, Hülâgu ordusunun gāret-gerliğe başladığını haber alınca on yaşına kadar olan çocukların bile ata binerek muhârebeye gitmesi için emir virdi. Sayılamayacak ve ibtidâsı ile sonu bulunamayacak kadar halk toplandı.

Hülâgu, Berke arâzîsini zabt ettim vehminde bulunuyordu. O sırada havada boğucu bir sıcaklık hiss etti. Sebebini sorunca: Atların nefesinden ! dediler.

473 آبغا
474 ترك

[129] Hülâgu ordusunda (Samğar)[475] yâhud (Sintay)[476] isminde bir ihtiyâr vardı ki her tarafı kâmilen meflûc idi. Bunun bulunduğu ordu mutlakan gālib gelirdi. Çünkü: İki asker karşılaşınca kendini attan indirtir ve yere oturup:

- İşte ben burada otuyorum. Sakat bir ihtiyârı kurtarmak isteyen döğüşsün, bırakıp kaçmak zilletini irtikâb edende savuşsun derdi.

Hülâgu, buna düşmen askeri hakkında mütâla'asını sordu. Samğar, kamçısını yere urduktan sonra:

-Kamçımın karşısında atlı yüz bin asker var. Ondan başka sağdan da, soldan da geliyor. Bu ordunun sayısını bilemiyorum cevâbını virdi.

Hülâgu, evvelce nehri geçmiş bulunanların mahv olduğuna hüküm etti. Sonra ma'iyyet askeriyle ric'at eyleyerek nehri geçti ve ordusunun hezîmetini gördü.

Bozgun asker, dehşetle kaçıyor ve kurtulmak için nehri geçmeye uğraşıyordu. Birden bire buz kırıldı. Nehrin sathında olanlardan bir kimse kurtulmadı. İlk bozulanlar nehirde boğuldu, geri kalanlarda Berke ordusu tarafından katl olundu. Hülâgu, pek az kalan ma'iyyetiyle kaçmıştı.

Berke, muhârebe meydanına geldi. Maktûlinin cesedleri toplanılıp üç yığın yapılması için emir virdi. Topladılar, yığdılar, gāyet yüksek üç tepe husûle geldi. Sonra o cesedler çürüdü, yalnız kemikleri kaldı ki gelenler geçenler iki günlük mesâfeden o yığınları görürlerdi.

Bu vak'aya (Demir Kapı nevbeti) derler. Berke, muhârebe meydanına gelipte maktûllerin kesretini görünce:

- Allah, Hülâgu'nun belâsını virsin. Moğol'u, Moğol kılıcıyla doğratıyor. Eğer müttefik bulunsaydık bütün dünyâyı feth etmiş olurdun demişti."

[130] Şeyh İmâdüddîn İbnü'l-Kesîr der ki:

"Bu sene (ya'ni 660 da) Hülâgu ile amcazâdesi Berke Sultân'ın arası açıldı. Berke, Hülâgu'ya adam yollayıp feth ettiği yerlerden ve aldığı ganâ'im ile esîrlerden

475 صمغار
476 سنتای

– âdetleri vechile- hisse istedi. Hülâgu'da Berke'nin adamlarını öldürttü. Bunun üzerine Berke gazaba geldi ve Melikü'z-zâhir'e mektûb gönderip Hülâgu'ya karşı ittifâk teklîfinde bulundu. (661) de Berke Hân ile Hülâgu karşılaştı ki her ikisinin ma'iyyetinde mu'azzam orduları vardı. Çarpıştılar. Hülâgu fenâ' hâlde bozuldu. Ordusunun pek çoğu kırıldı, bakiyyeside nehirde boğuldu. Kendisi ma'iyyet askerinden pek azıyla kaçabildi. Va'llâhü'l-hamd ve'l-minne. Berke Hân, maktûlinin çokluğunu görünce ağladı:

- Moğolların birbirini öldürmesi acıklı. Fakat dağı ve bağı olana karşı ne yapılabilir? dedi. Yâhud bu meâlde te'essüflerde bulundu."

Ömerî der ki:

"Hülâgu Deşt-i Kapçak'a tecâvüz etti ve üç gün oturdu. Dördüncü gün Berke ordusunun atları göründü ve Hülâgu askerini çiğnedi. Hülâgu, kaçmaya davrandığı sırada Sintay ismindeki emîr-i kebîr atından indi (*)[477] ve Hülâgu'nun bindiği atın yularından tutup[478]

[477] (*) Irak'taki (Ukbe Sintay) buna mensûbtur.

[478] Defter 2 burada sona ermektedir. Esere dair kütüphane çalışmaları sonucunda, devam niteliğinde başka bir yazıya ulaşamadık.

SONUÇ

Tahirü'l-Mevlevi, Türkçülük akımının benimsendiği bir dönemde, Türklerin tarihini öğrenmek için yine bir Türk yazarın kaleminden çıkmış bir eser arayışına başlamıştır. Bu arayışının sonucunda, aynı hislerle yola çıkmış olan Şeyh Murad Remzi'nin *Telfîkü'l-ahbâr ve Telkîhü'l-âsâr fî Vakāyı'i Kazan ve Bulgār ve Mülûkit-Tatar* adlı eserini tercüme ederek, *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi, Defter 1* ve *Defter 2*'den meydana gelen eserini yazmıştır. Mevlevi, daha öncede belirttiğimiz gibi, *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi* eserinde, Murad Remzi'nin eserinin mukaddimesindeki konulara yer vermektedir. Ayrıca bu eserinde mukadimmeyi dört bölümden meydana getirmiştir. *Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 1* başlığında, Türk'ün nesebinin Hz. Nuh'un oğlu Yafes mi, yoksa Hz. İbrahim'in cariyesi olduğu belirtilen Kantura'dan mı olduğuna dair farklı rivayetler verildikten sonra, Türk'ün nesebinin Hz. Nuh'un oğlu Yafes'den geldiği görüşü öne çıkarılır. Yafes'in en büyük oğlunun isminin Türk olduğu ve Türk neslinin bu kişiden geldiği belirtir. Türkler çoğalınca Tatar, Moğol, Kıpçak, Hazar, Becenekler gibi çeşitli kabilelere ayrılırlar. Yaşadıkları coğrafyanın Tataristan ve Türkistan olrak adlandırıldığı, bu bölgeninde; batıda Çin, güneyde Hind, İran, Rum ve Karadeniz, kuzeyde imar edilmemiş topraklara kadar, doğuda ise, Tuna, Dinyester, Vistül Nehirlerinin olduğu sınırları teşkil ettiği açıklanır. Türklerin göçebe bir kabile oldukları ve göçebelik hayatlarına dair özellikler aktarılır. Türklerin ahlaki özellikleri ve adetlerinin anlatıldığı bölümde, hürriyeti ve istiklali sevmeleri, hanlarına itaatleri, savaşlardaki maharetleri, mazlumun yanında durarak adalet ve insafa uyduklarını, sözlerine riayet edip, ihaneti sevmedikleri vb. özellikleri anlatılır.

Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 2 başlığında, Türklerin dini ve maariflerine değinilir. Türklerin putperest ve Mecusi olmadıkları gibi, bazı kavimlerin kabul ettiği Şamanizm ve Budizm ile Uygurların Hristiyan olması dışında bütün Türklerin bir dine mensubiyeti olduğunu söylemenin doğru olmayacağı görüşlerine yer verilir. Türklerde vahdaniyet algısının bulunduğuna ve bunun nedeninin de Türklere gelen bir peygamber olabileceği de ifade edilir. Türklerin yazılı eserleri olmadığı için

maariflerinin olamayacağına dair görüşler sert bir dille eleştirilir. Türklerin eğitimlerini atalarından sözlü olarak aldıkları ifade edilir.

Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 3 başlığında, Türk hikmet ve edebiyatına yer verilir. Türklerin yazılı bir literatürleri olmamasının dolayı maarif ve medeniyetleri olmadığına cevap olarak, önemli Türk alimlerinin isimleri ve eserleri sıralanır. Türklerin diğer kavimlerle ilişkileri iki kısımda ele alınır. Birinci kısımda İran devleti, ikinci kısımda ise Çin ile olan ilişkileri dile getirilir. Bu iki devletin kendilerini Türklerden korumak için sed inşa etmek zorunda kaldıkları da ilave edilir.

Kāzan, Bulgār ve Tatar Târîhi 4 başlığında, Çinlilerin Türklere verdikleri isimler, Çin'in çeşitli sülale dönemlerinde Türklerle olan mücadeleleri, Çin Seddinin inşası ve bu dönemdeki Hun hakanlarını isimleri aktarılır.

Defter 1, ikinci maksad'ın 333-428 sayfaları arasını ihtiva eder. Tatarların ortaya çıkışı başlığı altında Tatarların Türk'ün bir sınıfı, hatta aslı olduğu görüşüne yer verilir. Türk'ün yerine geçen oğlu Tutuk Han'dan itibaren Türk Hanları hakkında bilgiler verilir. Alınca Han'ın Tatar ve Moğol adlı iki oğlunun Tatar ve Moğol kavimlerini meydana getirdiği belirtilir. Oğuz Han'ın Acemlerin Cemşidi, Rumların ve Yunanlıları İskenderi değerinde olduğu söylenir. Oğuz Han ile ilgili rivayetler, yaptığı muharebeler ve aldığı topraklar, Oğuz Han'ın neslinden gelen hanlar ve "Türkmen" kelimesinin kökeni hakkında açıklamalarda bulunulur. Tatar Han'ı Sevinç ile Moğol Han'ı İli dönemindeki muharebe sonucu Moğolların Tatarlara esir düştükleri, sonrasında Ergenekon efsanesinde aktarıldığı gibi esaretten kaçıp Ergenekon Dağında güçlenmeleri ve Tatarları yenmeleri aktarılır. Alankoa efsanesi ile de Cengiz Han'ın nesebi hakkında bilgi verilir. Cengiz Han'ın doğumundan esarete düşüşüne, esaretten kurtularak dünyayı ele geçirmesi de genişçe anlatılır. Cengiz'in İslam diyarlarına saldırmasının ve harap etmesinin nedenlerine dair yapılan farklı görüşler idade edilir. Cengiz'in yapmış olduğu bu zülmü, müslümanların dinden uzaklaşmalarına, başkalarına zulüm eder hale gelmelerinden dolayı olduğunu belirten görüşler ve bu görüşlerin dayandırıldığı ayet ve hadisler açıklanır. Ayrıca Sultan Muhammed Alaeddin Harizmşah'ın, Kübrevi Tarikatı Şeyhi

Necmeddin Kübra'nın sevdiği bir müridini haksız yere öldürtmesi üzerine Necmeddin Kübra'nın diyeti olarak, Cengiz Han'ın Harizm topraklarını ele geçirdiği hakkındaki rivayete de yer verilir. Cengiz Han'ın İslam topraklarına girmesinin asıl nedenin ise Gayır Han ve Gadr olayı olduğu belirtilir. Cengiz Han ve Harizm Sultanı arasında yapılan ticaret anlaşmasından sonra, Cengiz'ın koruması altındaki bir kafilenin Harizm valisi tarafından mallarına el konulmak için öldürülmesi, Harizm Sultanı'nın Cengiz Han'ın elçi gönderip bu valiyi istemesine rağmen kabul etmeyip elçiyi öldürtmesi üzerine başladığı anlatılır.

Cengzi Han'ın İslam topraklarından yurduna dönerken, Buhara'da İslam'ı anlatması için Sadr-ı Cihan'dan iki kişi göndermesi konusu da aktarılır. Bir vaiz ve bir kadı'nın gönderilmesi, Cengiz'e İslam'ın anlatılması sonucunda, İslam'ı kabul edip etmediğine dair kadı ve vaizin farklı görüşleri dile getirilir. Yurduna dönen Cengiz Han, ailesini toplayarak "Yasa" adı altında, koyduğu kanunlara uyulmasını tavsiye ederek, topraklarını Cuci, Çağatay, Tuli ve Oktay adlı dört oğluna taksim eder. Cuci'nin oğlu Batu Han'ı kuzey-doğu taraflarına yaptığı seferler, Rus topraklarını ele geçirmesi anlatılır. Batu Han'ın Kıpçak Devleti, Altun Orda, Dest-i Kıpçak adları ile anılan devletinin kuruluşuna değinilir. Ayrıca Batu Han zamanında inşasına başlanan Saray şehri hakkındaki bilgiler verilir.

Defter 2 'de, Cengiz Han'ın kaanlık makamına getirdiği Oktay Kaan'ın oğlu Güyük Han ve Batu Han arasındaki anlaşmazlıklara yer verilir. Bu anlaşmazlığın nedenlerinin ise; Güyük Han'ın hristiyan oluşu, papazların o bölgede müslümanları istememeleri üzerine müslümanlara yapılan zulümler, müslümanları koruyan Batu Han'ın Güyük Kaan'ın bu davranışlarına karşı durması olduğu aktarılır. Güyük Kaan'ın, Batu Han ile savaşa giremeden ani ölümü üzerine, Batu Han'a yapılan Kaanlık teklifi, onun ise bu teklifi kabul etmeyerek Tuli'nin oğlu Mengü'yü tahta geçirmesi konuları ifade edilir. Batu Han'dan sonra, Berke Han'ın tahta geçişi, ilk müslüman Tatar Hanı olarak, Berke Han'ın tahta geçmeden önce mi, sonra mı müslüman olduğuna dair farklı rivayetlere yer verilir. Şeyh Baharzi'nin Berke Han'ın müslüman olmasındaki rolü anlatılır. Berke Han ile Hülagu arasında yaşanan problemler, yapılan savaşlar gibi konular da ifade edilir. Moğol ve Tatar diyarlarında

papazların yayılması, Melik Yuhanna hakkındaki rivayetler ve Şeyh Baharzi'nin terceme-i halide aktarılır.

SÖZLÜK

-A-

ağleb: 1. en kuvvetli, en kavî 2. en çok, ekser.

akîb: bir şeyin ardından gelen, arkası sıra giden.

anûd: inatçı, muannid, öngüllü, musırr.

âsûde: rahatlanmış, müsterîh.

atse: ansırma, aksırma.

âzmâ: denemiş, tecrübe etmiş.

-B-

ba'de-bu'din = birçok vakit sonra, neden sonra.

bâru: 1. kale duvarı, hisar burcu, sur. 2. sığınacak yer, melce, siper.

bedâhet: 1. bedîhi yani zâhir ve ayân ve delîl ve isbâttan müstağni olma.

bedîhiyyât: delil ve isbâta muhtaç olmayacak sûrette zâhir ve ayân olan şeyler, umûr-ı bedîhiye.

beliyye: beliyyât, belâ, musîbet, müşkilât.

ber-aks: tersine, aksine, hilâfına, bi'l-aks.

besâlet: şecâat, cesâret, yiğitlik, bahâdırlık.

bess-i şekvâ: ızhâr, fâş etme.

bezl: hüsn-i rızâ ile verme, esirgemeksizin ve bol bol sarf etme, dirîğ etmeme.

bî-gâh: vakitsiz, nâ-münâsib vakitte olan.

bî-hûş: aklını gâib etmiş, şaşkın, sersem.

-C-

câ-nişîn: birinin yerine oturan, vekîl, kaymakam.

cây-gîr: yer tutan, yerleşen, mukarrer, pâydâr.

cesîm: 1. vücutlu, gövdeli, iri 2. büyük, azîm, kebîr: cesîm bir dağ. 3. büyük, ehemmiyetli.

cezîl: çok, bol, kesîr.

-D-

dâver: 1. hükümdâr, melik. 2. hâkim, vali, vezîr. 3. hâkim-i mutlak olan Hakk Teâlâ hazretleri.

deşt: 1. ova, sahra, kır. 2. yaban, çöl.

derk: anlama, tefehhüm.

dil-âver: yürek taşıyan, yürekli, cesur, dilîr, kahraman.

dümdâr: ordunun arkasından gidip arka tarafını muhâfaza eden sınıf, pişdâr mukâbili.

-E-

ecrâm-ı semâiye, ecrâm-ı ulviye: semâvât ve eflâki dolduran ecsâm, sevâbet ve seyyâret ve ahcâr-ı cevviyye vesâire.

emced: daha yahut pek mecîd ve şeref ve ulüvv sâhibi.

-F-

felâhat: *is. ar*. ekincilik, çiftçilik, zirâat, hırâset.

füc'eten: birdenbire, ansızın, hasta olmaksızın, nüzûl gibi bir hâdise ile.

-G-

gadr: 1. emniyeti sû-i istimâl, vefâsızlık, hâinlik, hıyânet 2. merhametsizlik, merhametsizce muâmele, zulûm, sitem, cevr, cefâ 3. haksızlık.

gavâmız: kolay anlaşılmaz nükât, meydanda olmayan gizli dekâik.

gazab-nâk: gazaplı, öğkeli, kızgın, hadîd.

-H-

hâk ile yeksân: toprakla beraber, yıkılmış, eseri kalmamış

hall ü fasl: iş bitirmek.

hamîd:1. medhe şâyân, memdûh: ahlâk-ı hamîde, evsâf-ı hamîde. 2. hamd ü senâya sezâvâr olan Hakk Celle ve Âlâ hazretleri

hâmiş: 1. kitabın kenarına yazılan şerh ve îzâh ibâresi. derkenâr, hâşiye. 2. mektup imza olunduktan sonra altına ilâve olunan yazı.

hâtif: 1. bağıran seslenen 2. gâibden işitilen ses.

hulûl: 1. girme, duhûl, bir şeyin içine geçme. 2. gelip çatma, vusûl.

hûn-rîz: kan döken, seffâk.

I-İ

ıdlâl: dalâlete düşürme, doğru yolu şaşırtma, gümrâh etme, azdırma.

ızmâr: gizleme, saklama, ihfâ, izhâr mukâbili.

ibkâ': 1. dâim ve bâki etme, bırakma 2. yerinde bırakma, kendi hâlinde terk, dokunmama 3.bir memûru azl etmeyip memûriyetini tasdîk veya azli akîbinde memûriyetine iâde etme.

ibtinâ': bir şeyin üzerine binâ etme. bir şeye istinâd etme, bahs ve da'vâda bir şeye dayanıp ihticâc etme.

ictinâb: sakınıp çekinme, tevakkî, ihtirâz.

iğtinâm: 1. yağma ve çapul etme, ganîmet eyleme, harpte düşmanın eşya ve emvâlini zabt etme 2. ganîmet yani zahmetsiz bir kazanç nazarıyla bakma.

iğvâ': yolu şaşırtma, azdırma, ayartma.

îhâm: 1. vehm ettirme, vehm ve şüphe ve tereddüde düşürme.

ihdâs: meydana getirme, icat ve ihtirâ', yeni tarzda bir şeyi vücûda getirme, peydâ etme.

ihlâk: mahv ve nâ-bûd ve sarf etme.

ihtilât: karışıp görüşme, âmîziş.

ihtirâ': misli sebk etmemiş bir alet ve makine vesâire icadı.

îkâ' : vuku' buldurma.

ikdâm: sebât ve devam ile sa'y etme.

iktizâ': 1. lüzûm, lâzım gelme 2. ihtiyaç, hâcet, muhtâçlık, iftikâr 3. lüzûm ettirme, îcâb, lâzım getirme.

iltizâm: 1. kendi üzerine lâzım addetme, ihtiyâr 2. birinin tarafını tutma, tarafgirlik etme 3. îcâb ettirme, mûcib olma, intâc.

imrâr: geçirme.

imtizâc: 1. karışabilme, birden ziyâde cismin karışıp bir cisim teşkil etmesi 2. birbirini tutma, uygunluk, muvâfakat 3. geçinme, hüsn-i muâşeret, uyuşma 4. Alış ma, sıhhate muvâfık bulma.

inbât: bitirme, bitmesini mûcib olma.

indirâs: asla eser kalmayacak sûrette mahv olma.

inhitât:1. düşme, aşağılanma, alçalma: arâzînin inhitâtı. 2. tedennî. 3. sinn-i kemâlden sonra sinn-i şeyhûhata yüz tutma: sinn-i inhitât. 4. *tıb.* kuvvetten düşme. 5. bir şiş vesâirenin inmesi.

inkıyâd: itâat, râm olma, ser-fürû etme, boyun uzatma.

insirâf: 1. çekilme, çekilip gitme.

intâc: netice verme, mûcib olma, tevlîd etme.

intihâb: 1. seçme, öründeleme, bir şeyin en güzîdesini ayırıp alma: 2. bir meclis-i idâre veya belediye için a'zâ ta'yini ve bunun için kânûnen îfâ olunan muâmelât 3. tâliplerin içinde en muktedir ve müstahıklarının tefrîk ve ta'yîni.

inzimâm: katılma, zamm ve ilhâk ve ilâve olunma, munzamm olma.

îrâd: 1. getirme, nakletme: misâl, delîl îrâd etmek, îrâd-ı edille. 2. bir mülkün verdiği temettu‘, mahsûlât ve kira vesâireden alınan akçe, gelir 3. kira veya mahsûl veren emlâk ve akar.

irtikâb: 1. kötü ve mezmûm ya memnû‘ bir iş, bir günâh işleme 2. rüşvet alma.

is‘âf: birinin talep ve ricâsını kabul ile istediğini icrâ etme.

isticvâb: sorup cevap alma, söyletme, istintâk.

isti‘dâd: 1. bir şeyin kabul ve ihrâzına olan meyl-i tabî‘i, kâbiliyet 2. zekâvet, fetânet, ilm ve terbiyeye kâbiliyet.

istidlâl: bir delîl ve burhâna istinâd ederek bir şeyden bir netice çıkarma, delil ile anlama.

istifâza: feyizlenme, feyz ve bereket hâsıl etme.

istiğnâ’: 1. mevcutla kanâat ve onu bâis-i gınâ ittihâz ederek başka bir şeye arz-ı ihtiyaç etmeme, kanâat. 2. adem-i tenezzül, yüz çevirip bakmama, naz, kibir ve nahvet.

istihrâc: 1. bir şeyin içinden diğer bir şeyi çıkarma 2. netice çıkarma, istidlâl etme 3. bir lisânda okuduğunu anlama, meâl çıkarma 4. tefe’ül nücûmundan ahkâm çıkarma.

istihsâl: hâsıl etme ve ele geçirme.

istihzârât: hatırda duran ma‘lûmât ve eş‘âr vesâire, müstahzarât.

istimdâd: 1. yardım isteme, birinin avn ü merhametine mürâcaat 2. düşmana karşı yardım için bir kumandandan veyahut müttefik bir devletten asker talebi.

istirdâd: geri isteme, verilmiş veya gönderilmiş bir şeyin geri çevrilmesini talep etme.

istinkâf: kabul etmeme, red, imtinâ‘, i‘râz, adem-i muvâfakat.

istişhâd: 1. şâhit getirme, şehâdetine mürâcaat 2. delîl ve burhân add etme, isbât-ı da‘va için îrâd 3. şehid olma, ihrâz-ı şehâdet.

işâ‘a: şüyu‘ ettirme. (bir haberi) yayma, neşr.

iştirâ’: satın alma, mübâyaa, harîd

ittihâz: 1. edinme, kabûl etme: bu kanunu ittihâz etmiştir 2. ad ve itibâr nazarıyla bakma 3. kullanma, isti‘mâl etme 4. düşünme, kurma, tevessül.

iyâb ü zihâb: gidip gelme.

-K-L

kıtâl: 1. mukâtele, mudârebe, müşâcere, vuruşma 2. muhârebe, mücâdele, cenk, kavga.

lede'l-hâce : ihtiyaç görüldüğünde, inde'l-hâce.

lezki: *i.* Kafkas akvâmından bir kavim ki, Gürcüler'e müşâbih olup Dağıstan cihetlerinde sâkindirler

lübb: 1. iç, mağz. bâdem gibi meyvelerin içi. 2. bir şeyin iç tarafı, kışrından yani kabuğundan mâ-adâsı, öz 3. kalp, rûh, akıl, mana.

-M-

mâ-adâ: geçen, tecâvüz eden, başka, gayri, fazla.

masnû‘: 1. sanatla yapılmış, sanat mahsûlü, mamûl 2. aslî ve tabîî olmayan, sahte, sunî, icat ve ihtirâ olunmuş, yapma, düzme.

mastûr: çizilmiş, yazılmış, muharrer.

mebgûz: buğz olunan, buğz ve kîne dûçâr ve mazhar.

mebhûsün-anh: bahs olunan şey, sâlifü'z-zikr, mezkûr.

medlûl: delâlet olunan, gösterilen, bir kelime veya işâretten anlaşılan, münfehem.

mefkûd: 1. olmayan, gayr-i mevcûd, ma‘dûm: akçe mefkûddür; vesâit mefkûd olunca ilim tahsil olunamaz. 2. hayat ve memâtı bilinmeyen şahs-ı gâib.

me’haz: 1. bir şeyin alındığı yer, mahall-i aslî, menba‘. 2. bir müellifin bir kitap yazmak için mürâcaat edip içlerinden malûmât aldığı kitapların beheri.

meflûc: felç illetine mübtelâ, nüzûl isâbet etmiş.

melhame: çok telefâtı mûcib büyük muhârebe.

menhî: nehy ve yasak edilmiş, şer‘an memnû.

me’nûs: 1. alışılmış, ülfet ve ünsiyyet olunmuş.

merâret:. acılık, telhî: zehirin merâreti.

mercû: 1. umulan, ümit olunan, me’mûl. 2. yalvararak istenilen, niyâz olunan.

mesmûmen: zehirlenmiş olduğu halde.

metbû‘: 1. kendisine tebeiyyet olunan, tabi mukâbili.

mevâşî: yük hayvanlarıyla süt ve etleri için beslenen hayvanât.

mev‘ize: va‘z, nasihat, öğüt, pend: mevâ‘iz-i müessire.

me’yûsâne: ümitsizce, ümitsizlikle, nevmîdâne.

miyân: 1. bel, hasr: miyânından haber sorarsan iklîm-i melâhatte. 2. orta, vasat 3. ara, aralık, mâbeyn.

mu‘âhede: iki devlet arasında akd olunan ahd ü peymân ve misâk.

mu’ahhar: geride bulunan, sonra vâki olan, sonraya ve geriye kalmış, mukaddem mukâbili, sonraki.

mu‘ânede: inat, inatcılık, muhâlefette ısrar.

mu‘arreb: Araplaşmış, ta‘rîb olunmuş, an-asl Arap değil iken, badehü bu hâli peydâ etmiş olan.

mugâyeret: başka türlü olma, uymama, uygun olmayış, farklılık, adem-i muvâfakat, muhâlefet.

muhâceme: her taraftan ve birden hücum etme, üşüşme.

muhaffef: 1. hafiflendirilmiş, tahfîf olunmuş. 2. kolay telaffuz olunacak sûrette ihtisâr olunmuş.

muhâlata: karışıp görüşme, ihtilât.

muhtera‘: icat olunmuş, icat olunan şey.

mukayyed: 1. bağlı, bağlanmış: merbût ve mukayyed. 2. ayağında zincir ve pranga bulunan 3. kuyûd ve şurûtla bağlı, ale'l-ıtlâk olmayıp tahsis ve hasr edilmiş, meşrût 4. bir işe ehemmiyet verip, ikdâm ve dikkat eden, takayyüdâtta bulunan 5. deftere geçmiş, kayd olunmuş, sûret veya hülâsası yâhut ismi defterde yazılı.

muktezâ: 1. iktizâ eden, lazım gelen, icap eden, icap neticesi.

murahhas: 1. izinli, ruhsatlı, me’zûn. 2. gönderen devlet veya heyet nâmına istediği şekilde rey vermeye me’zûn olmak şartıyla diğer bir devlet veya heyet nezdine gönderilen vekil.

murassa‘:1. kıymetli taşlarla donanmış, cevherlerle müzeyyen . 2. *ed.* iki mısra veya fıkrası lafız-be-lafız mevzûn ve mukaffâ düşen (kelâm, beyt).

musaddak : gerçeklendirilmiş, tasdik ve te’kîd olunmuş, sahîh ve şâyân-ı itibâr olduğu bir dâire-i resmiyye tarafından tahrîren beyân olunan.

musâlaha: 1. barışma, barışık, uzlaşma: devleteyn-i muhâsımeteyn musâlaha ettiler; akd-i musâlaha olundu. 2. sulh, âsâyiş, müsâlemet: musâlaha-i umûmiyye.

musannefât: cem ve tahrîr olunmuş kitaplar, te’lîfât, âsâr-ı kalemiyye.

musannif: kitap te’lîf ve tahrîr ve cem ve telfîk eden.

mu‘tâd: itiyâd edilmiş, alışılmış, âdet olunmuş.

mutâva‘at: 1. mutî ve tâbi olma, baş eğme, ser-fürû etme.

mutantan: tantanalı, debdebeli, haşmet ve dârât ile olan.

mutâva‘at: 1. mutî ve tâbi olma, baş eğme, ser-fürû etme.

muvakkaten: az bir zaman için, şimdilik.

muzmahill: mahv u perîşân olan, eser bırakmayacak sûrette mahv u nâbûd olan.

muzmerr: 1. gizli, saklı, örtülü, açıktan olmayan. 2. *ed.*zihinde olup ve zihnen anlaşılıp, mezkûr olmayan.

mübâriz: diğer biriyle başbaşa kavgaya tutuşan, iddiâ ile cidâle girişen, düello yapan.

mücânebet: bir tarafa çekilme, uzaklaşma, sakınma, ihtirâz.

mücâvir: 1. komşu, hem-civâr. 2. bir büyük mabed veya türbenin yanında ihtiyâr-ı uzletle ibâdet eden, mu‘tekif.

mücehhez: 1. hazırlanmış, tedârikât ve malzemesi ikmâl olunarak tehyi’e olunmuş 2. yelken, halat ve demir gibi levâzımı ikmâl olunmuş, donanmış (gemi).

mücerreb: denenmiş, tecrübe olunmuş.

mücmelen: kısa olarak, az sözle, muhtasaran, hülâsaten.

müddet-i medîde: pek çok zaman, tûl müddet.

mükâleme: 1. söyleşme, iki kişi arasında olunan söz. 2. bir lisan tahsili için iki lisan üzere tertip olunmuş mükâleme sûretinde tabirler 3. akd-i musâlaha ve muâhede için iki devlet murahhasları beyninde olunan müzâkere.

mülâkî: buluşan, kavuşan, görüşen.

mülhakât: 1. zamîmeler, ilâveler, zamâ’im. 2. bir merkeze merbût ve tâbi yerler.

mümâna‘at: mâni olma, karşı durma, muhâlefet, adem-i muvâfakat, razı olmama.

müncemid: donmuş, donuk, buz hâlinde olan.

müncerr: 1. bir tarafa çekilip sürüklenen, sürülen, kayıp bir tarafa giden 2. varıp nihayet bulan, bir hâle müntehî ve münkalib olan.

mündefi‘: geçmiş, savulmuş.

münkasim: ayrılmış, bölünmüş, taksim olunmuş.

münkesir: 1. kırılmış, kırık, pârelenmiş.

münhasır: 1. her tarafı kuşatılmış, mahdûd: münhasır bir mahal. 2. yalnız bir şey veya şahsa mahsus olup, onun hâricine şümûlü olmayan.

münhatt: inhitât eden, inhitâtta bulunan, mevkii aşağı olan, alçak.

müntehâ: 1. bir şeyin varabildiği en uzak mahal, son derece 2. son, nihayet, âkıbet, gayet, uç.

mürâsele: 1. mektuplaşma, mektup teâtîsi, mükâtebe, muhâbere. 2. vaktiyle kudâtın nüvvâb tayini için yazdıkları resmî mektup.

müsâdeme: 1. çarpışma, tokuşma, çatma, birbirine çarpıp vuruşma 2. muhâsım iki asker bölükleri birbirine rastgelmekle aralarında vukû bulan küçük muhârebe, çarpışma.

müstemirr: 1. sürekli, devamlı, dâimî, gayr-i munkatı.

müşâreket: 1. bir işte başkalarıyla birlikte bulunma 2 ortaklık, bir şirket ve kumpanya vesâire azasından bulunma.

mütemâ'il: bir tarafa eğilmiş, bir cihete meyl eden.

müttehid: birleşmiş, birlik olan, müttefik.

müttehem: 1. töhmetli, hakkında şüphe olunan, kendisine bir cürüm ve kabahat isnat olunan 2. kabahatli, bir cürüm fâ'ili.

mütevattın: bir yeri vatan ittihaz eden, yerleşen, yerleşmiş.

müverrih: 1. târih yazan adam, ilm-i târihe müteallik kitap ve te'lîf sahibi.

müzâyaka: 1. darlık, sıkıntı, güçlük, müşkilât. 2. yokluk, züğürtlük, geçinmede darlık ve sıkıntı.

-N-

nâ-becâ: yerinde olmayan, mahalsiz, nâ-be-mahall, nâ-münâsip.

nâfe: 1. tilki vesâir hayvanların göbek cihetinden çıkan kürk. 2. bir cins âhûnun göbeğinde olup, miski hâvî.

nâm-ı müste'âr: kendi ismini belli ettirmek istemeyen bir adamın kullandığı sahte isim.

nehb: yağmâ, gâret, çapul.

neşve: hafif sarhoşluk, keyif olma.

nevbet: 1. sıra: şimdi nevbet (nöbet) bize geldi. 2. kerre, defa, sefer 3. münâvebe ve sıra ile görülen bir işten herkesin uhdesine isâbet eden kısım 4. karakol ve nokta hizmeti ki efrâd-ı askeriyyeye münâvebe ile gördürülür 5. büyük zevâtın kapısında muayyen vakitlerde çalınan mızıka 6. sıtma vesâir hastalığın mukannen sûrette iki

veya üç günde bir kerre ârız olması 7. Sıtma

nısfü'n-nehâr : gündüzün ortası.

nikâb: yüz örtüsü, peçe, yaşmak, lisâm, hicap.

-P-

pâyân: *i.* 1. son, âhir, nihâyet, encâm, gâye 2. uc, kenâr.

perestiş: 1. tapınma, tapma, ibadet 2. fevka'l-had muhabbet, düşkünlük, meftûniyet.

pîşdâr: askerin önden giden bölüğü, dümdâr mukâbili.

-R-

râh: yol, tarîk.

rub‘-ı meskûn = küre-i arzın bütün nısf-ı cenûbisiyle nısf-ı şimâlîsinin dahi Amerika tarafındaki yarısı keşfolunmazdan evvel bütün kısm-ı meskûnu zu‘m olunan ve inde'l-mütekaddimîn malûm olan çâr-yeki

rüchân: üstün olma, efdâliyyet, müreccahlık.

-S-

saff-ı ni‘âl: oda veya çadır vesâir oturulan mahallin ayakkaplarını çıkarıp bıraktıkları en aşağı sırası.

sakâmet: bozukluk, noksanlık, sakatlık, yanlışlık.

sarf-ı nazar etmek : gözlerini çevirmek, vazgeçmek.

satvet: biri üzerine şiddet ve kuvvetle sıçrama, batş, savlet.

savlet: saldırma, şiddetli hücum.

sebb: söğme, ta‘n, düşnâm.

sekenât:, duruş, kımıldanmama, hareket mukâbili.

selb: 1. kapma, zorla alma 2. ref‘ etme 3. nefy, inkâr, bir hadesin adem-i vukû‘u, isbât mukâbili.

ser-gerdân: başı dönen, sersem, mütehayyir, âvâre.

sıfru'l-yed: eli boş, tehî-dest.

silm (selm): barış, sulh, âsâyiş**.**

sirkat: çalma, aşırma, hırsızlık.

sorguç: *i.* 1. başa takılan tuğ, çelenk, serguç. 2. bazı kuşların tepelerinde tüğden zînet-i tabîiyye.

sühûlet: 1. kolaylık, âsânlık 2. kolaylığı mûcib olan vesâit 3. yavaşlık, usûl, mülâyemet, nâzikâne tarz ve muâmele 4. elveriş, ele doğru ve kolay gelme, kullanış 5. akçaca kolaylık, vakt ü hâlin müsâadesi.

-Ş-

şâhika: *is. ar. cm:* şevâhik. dağ tepesi, zirve.

şehâmet: zekâ ve fıtnatla beraber cesâret ve şecâat, dilîrlik.

şenî'a: kötü ve ayıp iş, nâ-sezâ hareket.

şikâr: 1. avlama, sayd, kans 2. avlanan hayvan, av. 3. tu'me, ganîmet.

şüyû':duyulma, herkesin mesmû' ve ma'lûmu olma, yayılma, dağılma, intişâr, ta'mîm.

-T-

ta'addüd: birden ziyâde, birkaç olma.

tahaffuz: sakınma, korunma, kendini muhâfaza etme.

tahayyüz: yer tutma, bir makâm-ı mahsusu olma, hürmet ve itibâra nâiliyet.

tahlîs: kurtarma, halâs buldurma.

tahzîr: sakındırma, hazer ettirme

tahsîn: güzel bulup takdîr etme, alkışlama, medh ü senâ etme.

takarrub: 1. yaklaşma, yakın gelme, yanaşma: bana takarrub etti. 2. vakti yakın olma, karîbü'l-vukû' olma.

ta'mîd: vaftîz etme.

tarab: sevinç, şenlik, ferah, sevinçten gelen coşkunluk ve tepinme.

tarassud: gözetme, bekleme, dikkatle intizâr.

tarh: 1. atma, koma, bırakma, vaz' 2. atma, tevzî', taksîm, tayîn 3. kurma, tertip, tanzîm 4. aşağı varma, tenzîl, çıkarma işlemi.

tasallut : 1. musallat olma, fuzûlen birinin başına hâkim kesilip rahat bırakmama 2. birini son derecede rahatsız etme; peşini bırakmama.

tasmîm: kat'î karar verme, katiyyen kararlaştırma, azm-i kavî.

tatvîl: uzatma.

tavzîh: açık beyân etme, açma.

tebvîb: bâblara taksîm etme.

tedmîr: mahv ve helâk etme.

te'emmül: etraflıca düşünme, mülâhaza, düşünüp taşınma, tedkîk ve mütâlaa.

tefâvüt: iki şey arasındaki fark, birinin diğerinden farklı olması.

teferrüc: 1. açılma, ferahlanma, inşirâh 2. eğlenmek için vâki' olan gezinme, seyir.

tefevvuk: üste çıkmak, başkalarından üstün olma.

tekâbül: 1. karşı karşıya gelme, rast gelme, yüz yüze gelme 2. karşılık olma, bir şeye karşılık ve bedel yerini tutma: ettiğim hizmet vaktiyle

kendisinden gördüğüm iyiliğe tekâbül etmiyor.

tekellüf: 1. bir zahmete, zahmetli bir işe katlanma 2. uzatma, işi mecrâ-yı tabî‘îsinde bırakmayarak gösterişli bir hâle koymak için yorulup çabalama 3. gösteriş, sahte tavır ve hareket, özeniş.

telhîs: 1. hülâsa etme, mufassal yazılmış bir şeyin en ehemmiyetli yerlerini alıp hülâsaten ifâde etme.

temâşâ: 1. bakıp seyretme, nazar, müşâhede: cambazların oyunlarını, nebâtât bahçesini, müzeyi temâşâ etmek. 2. gezme, teferrüc.

temedduh: kendi kendini methetme, öğünme.

temeddün: 1. şehrî ve medenî olmak, bâdiyede çadır altında yaşamaktan yani bedeviyyet hâlinden vaz geçip bir şehir ve kasabada sâkin olma, hazariyet hâline geçme, hazarî olma. 2. maârif ve sanâyi‘ ve sâir şuubât-ı medeniyette ilerleme, terakkî etme.

temhîd: 1. yayma, döşetme, bast etme. 2. düzeltme, tesviye etme ıslâh ve tanzîm eyleme.

temessük: 1. tutunma, yapışma, sarılma 2. bir deyn için dâyinin elinde medâr-ı istinât olmak üzere medyûn tarafından verilen senet.

tensîk: 1. nizâmına koyma, tanzîm etme, sıralama, düzeltme, hüsn-i nizâma koma, ıslâh.

tenvîr: aydınlandırma, ziyâlandırma.

teshîr : zabt ve isti‘lâ etme: oraları zabt ve teshîr etti.

tesvîl: *iz. ar. cm*: tesvîlât [“سؤال su’âl”den *ms.* tef‘îl] çirkin bir şeyi güzel göstererek iğfal etme.

teşnî‘:pek ma‘yûb ve çirkin nazarıyla bakma; ta‘yîb ve takbîh etme.

tervîc: 1. revâc verme, kıymet ve itibârını arttırma 2. geçirme, infâz etme.

tetebbu‘:bir şeyin arkasına düşüp her tarafını araştırma, arkasını bırakmayarak etraflıca tedkîk ve tahkîk etme.

tetevvüc: taç giyme, kendi başına taç koyma, Avrupa hükümdârlarının kuûdlarını müteâkip alenen ve resmen taç giyme, âyin ve alayları.

tevakkuf: 1. durma, meksetme, eğlenme: orada birkaç gün tevakkuf etti. 2. merbût ve muallâk olma, taalluk etme: bu işe karar verilmesi sizin hâzır bulunmanıza tevakkuf eder.

tevbîh: azarlama, tekdîr, ta‘zîr.

tevcîh: 1. yüzü bir cihete çevirme, döndürme 2. doğrultma, bir adama,

söz, nazar ve sâire atma 3. mana verme, tefsîr, te'vîl: şu sözü, filân muâmeleyi şöyle tevcîh ediyordu. 4. rütbe veya mansıb verme.

tevehhüm: zann ve gümân etme, vehme tâbi‘ olma, bî-esâs ve nâ-be-mahal şüpheye tâbî‘ olma.

tevliyet: 1. birini mütevellî etme, bir vakfa mütevellî nasb etme. 2. mütevellîlik, mütevellî sıfat ve vazîfesi.

tevrîh: târîh atma, yazılan bir şeyin altına sene ve ay ve gününü kayıt ve işâret etme.

tezallüm: taaddîden şikâyet etme, izhâr-ı mazlûmiyet etme.

tezâyüd: artma, çoğalma, ziyâdeleşme.

tezlîl: tahkîr etme, hor ve zelîl etme.

tezvîc : (bir erkek veya kızı) evlendirme.

tuğyân: 1. taşma, taşkınlık: tuğyân-ı miyâh. 2. azgınlık, serkeşlik.

-U-

ucb: hod-binlik, mağrûrluk, hod-pesendlik, kibr ü gurûr.

urûc: yukarı çıkma, yükselme, suûd, binme: Hazret-i İsa'nın (a.s.) göğe urûcu.

-V-

vâhî: boş, manasız, fâidesiz, esassız, ehemmiyetsiz.

vâreste: kurtulmuş, âzâde.

vesenî: veseniye. evsâna yani büt ve sanemlere ibâdet eden adam, büt-perest.

-Y-

yek-diğer: birbirine, birbirini.

-Z-

zarta: yellenme.

BİBLİYOGRAFYA

Abdürreşid İbrahim: **Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyyetin Yayılması: Türkistan, Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Uzak Hind Adaları, Hindistan, Arabistan, Daru'l-hilafe,** sadeleştiren:Ertuğrul Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, C.2, s.487-488.

Ağırakça, Ahmet: "Müneccimbaşı, Ahmed Dede" **DİA**, İstanbul 2006, C.XXXII, s. 4-6.

Aka, İsmail: "Mîrhând", **DİA**, İstanbul 2005, C.XXX, s.156-157.

Aka, İsmail: "Acâibü'l-Makdûr", **DİA**, İstanbul 1988, C.I, s.318.

Albayrak, Sadık: "İskilipli Mehmed Âtıf Efendi", **DİA**, İstanbul 2000, C. XXII, s.583-584.

Akçura, Yusuf: "Üç Tarz-ı Siyaset", Türk Tarih Kurumu Yayınları VII, Ankara 1976, sy.LXXIII, s.19-36.

Algar, Hamid: **Nakşibendilik,** Hazırlayan: A.Cüneyd Köksal, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

Avcı, Casim: "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", **DİA**, Ankara 2004, C.XXIV, s. 353-355.

Avcı, Casim: "Takvîmü'l-Büldân", **DİA**, İstanbul 2010, C.XXXIX, s.492-493.

Avcı, Casim: "Yâkut el-Hamevî", **DİA**, İstanbul 2013, C.XLIII, s.288-291.

Ayhan, Halis, Maviş, Hakkı: " Dârüşşafaka", **DİA**, İstanbul 1994, C.IX. s.7-9.

Aykut, M. Said: "İbn Battûta", **DİA**, İstanbul 1999, C.XIX, s.361-168.

Baltanova, Goulnar: "Rızâeddin Fahreddin", **DİA**, İstanbul 2008, C.XXXV, s.70-71.

Bilge, Mustafa L.: "İbnü'l-Verdî, Sirâceddin", **DİA**, İstanbul 2000, C.XXI, s.238-239.

Bolay, Süleyman Hayri: "Kam, Ömer Ferit", **DİA**, İstanbul 2001, C.XXIV, s.271-273.

Durmuş, İsmail: " Zebîdî, Muhammed Murtazâ", **DİA**, İstanbul 2013, C.XLIV, s.168-171.

Düzdağ, M. Ertuğrul, Okay, M. Orhan: " Mehmed Âkif Ersoy", **DİA**, Ankara 2003, C.XXVII, s.432- 439.

Ergin, Ali Şakir, Durmuş, İsmail: "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", **DİA**, İstanbul 2000, C.XXI, s.238-239.

Fayda, Mustafa, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, Tomer, Cengiz: "Tarih", **DİA**, İstanbul 2011, C.XL., s.66-72.

Gökyay, Orhan Şaik: " Kâtib Çelebi", **DİA**, Ankara 2002, CXXV, s.36-40.

Güngör, Zülfikar: "Tahirü'l-Mevlevi ve Mevlevilik Hakkındaki bazı görüşleri" **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** Samsun 2009, C.IX, S.3, s.174.

Halaçoğlu Yusuf, Aydın, Mehmet Akif: "Cevdet Paşa", **DİA**, İstanbul 1993,C.VII, s. 443-450.

Hayreddin ez-Ziriklî: **el-A'lâm:Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müşrikin**, Beyrut 1396/1976, Dârü'l-ilm li'l-Melayin 1992, C.7,s.95.

Hanioğlu, M.Şükrü: "Türkçülük", **DİA**, İstanbul 2012, C.XLI, s.551-554.

Heyet: "Mehmet Tahir Olgun" **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, C.7, s.25-26

Heyet: "Muhammed Murad Kazanî", **Evliyalar Ansiklopedisi,** (Türkiye Gazetesi) İhlas Gazetecilik Holding A.ş., İstanbul 1992, C.9, s.59

Heyet: "Rus Devrimi", **Büyük Larousse**, C.XIX, s.9964-9966.

Heyet: "Karamzin", **Büyük Larousse,** C.XII, s. 6395.

Heyet: "Karamzin", **Meydan Larousse**, C.X, s.532.

İbnülemin Mahmud Kemal: **Son Asır Türk Şairleri,** 3.bs, İstanbul, Dergah Yayınları, 1988, C.4, s.1857-1862

İmâm-ı Rabbânî**: el-Mektûbât: ed-Dürerü'l-meknûnâtü'n-nefîse** (trc.M. Murad el-Minzelevî), Mekke 1317, C.III, s.188.

İpşirli, Mehmet: " Hayri Efendi, Mustafa", **DİA**, İstanbul 1998, C.XVII, s.62-64.

İpşirli, Mehmet: " Medresetü'l-Kudât", **DİA**, Ankara 2003, C.XXVIII, s.343-344.

İzgi, Cevat: "Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed", **DİA**, Ankara 2002, C. XXV, s.160.

Kaçalın, Mustafa S.: "Mütercim Âsım Efendi", **DİA**, İstanbul 2006, C.XXXII, s.200-202.

Kafalı, Mustafa: "Ebülgazi Bahadır Han", **DİA**, İstanbul 1994, C.X, s.358-360.

Kandemir, M. Yaşar: "İbn Hacer el-Askalânî", **DİA**, İstanbul 1999, C.XIX, s.514-531.

Kanlıdere, Ahmet: "Mercânî", **DİA**, Ankara 2004, C.XXIX, s.169-172.

Kanlıdere, Ahmet: **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı- Eserleri-Fikirleri, Dergah Yayınları,** İstanbul 2005.

Kaya, Nevzat: "Karaçelebizâde, Abdülaziz Efendi", **DİA**, İstanbul 2001, C.XXIV, s.381-383.

Kemper, M.: **Sufis und gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1899:Der İslamische Diskurs unter Russischer Herrschaft**, Berlin 1998, s.10.

Kılıç, Hulusi: "Fîrûzâbâdî", **DİA**, İstanbul 1996, C.XIII, s.142-145.

Kılıç, Muharrem: "Temîmî, Takıyüddin b. Abdülkadir", **DİA**, İstanbul 2011, C.XL, s.424-425.

Kutluer, İlhan: "Keşfü'z-Zunûn", **DİA**, Ankara 2002, C.XXV, s.321-322.

Kurnaz, Cemal: "Onay, Ahmet Talat", **DİA**, İstanbul 2007, C.XXXIII, s.352-353.

Kütükoğlu, Bekir: "Âlî Mustafa Efendi", **DİA**, İstanbul 1989, C.II, s.416-421

Kütükoğlu, Mübahat S.: "Dârü'l-Hilâfeti'-l Aliyye Medresesi", **DİA**, İstanbul 1993, C.VIII, s.507-508.

Maraş, İbrahim: "Zeynullah Resûlî", **DİA**, İstanbul 2013, C.XLIV, s.372-373.

Mazıoğlu, Hasibe: "Akyürek, Ahmed Remzi", **DİA**, İstanbul 1989, C.II, s.304-305.

Olgun, Tahir: **Mevlevi Çilesi**, Haz. Prof. Dr. Cemal Kurnaz, Gülgün Yazıcı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.

Olgun, Tahir: **Divan Edebiyatının Bazı Beyitlerinin İzahına Dair Edebî Mektuplar,** Haz. Cemal Kurnaz, Akçağ Yayınları, Ankara, Eylül 1995.

Ökten, Sadettin: "Dımaşki, Şeyhürrabve", **DİA**, İstanbul 1994, C.IX, s.273-274.

Özaydın, Abdülkerim: "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", **DİA**, İstanbul 2000, C.XXI, s.26-27.

Özaydın, Abdülkerim: "İbnü'l-İbrî", **DİA**, İstanbul 2000, C.XXI, s.92-94.

Özaydın, Abdülkerim: " Ebü'l-Fidâ", **DİA**, İstanbul 1994, C.X, s.320-321.Özaydın, Abdülkerim: "el-Muhtasar", **DİA**, İstanbul 2006, C.XXXI, s.70-71.

Özcan, Nuri: "Mehmed Celâleddin Dede", **DİA**, Ankara 2003, C.XXVIII, s.446-447.

Özdemir, Mehmet: "Ebû Ubeyd el-Bekrî", **DİA**, İstanbul 1994, C.X, s.247-248.

Özdemir, Mehmet: "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", **DİA**, İstanbul 1994, C.X, s.128-130.

Özel, Ahmet: "Muhammed Murad Remzî", **DİA**, İstanbul 2007, C.34, s.566-568.

Özgüdenli,Osman Gazi: "Şeref Han", **DİA**, İstanbul 2010, C.XXXVIII, s.548-550.

Rahimi, Ferhad: "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,** Türkiye 2018, C. VII/I, s.89.

Sayyıd Maqbul Ahmed: "İbn Rüste", **DİA**, İstanbul 1999, C.XX, s.253-254.

Schmıdt, Jan: "Künhü'l-Ahbâr", **DİA**, Ankara 2002, C.XXVI, s.555-556.

Şentürk, Atilla: **Tahirü'l-Mevlevi Hayatı Ve Eserleri,** İstanbul, Nehir Yayınları, t.y.

Şeşen, Ramazan: "İbn Havkal", **DİA**, İstanbul 1999, C.XX, s.34-35.

Tahirü'l-Mevlevi: **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,** Haz. Nurcan Boşdurmaz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, Temmuz 2012.

Tahirü'l-Mevlevi: **Farsça Divançe ve Tercümesi,** Haz.Yusuf Öz, Yakub Şafak, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2003.

Tahirü'l-Mevlevi: **Edebiyat Lügati,** Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973.

Tanman, M. Baha: "Yenikapı Mevlevîhânesi", **DİA**, İstanbul 2013, C.XLIII. s.463-468.

Tatcı, Mustafa, Kurnaz, Cemal: "Mehmed Esad Dede", **DİA**, Ankara 2003, C.XXVIII, s.469-470.

Temir, Ahmet: "Doğumunun 130. Ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi", 1854-1934, **TTK Belleten**, L/197, 1986, s. 497

Temir, Ahmet: **Vatanım Türkiye: Rusya-Almanya-Türkiye üçgeninde memleket sevgisi ve hasretle şekillenmiş bir hayat hikayesi**, Haz.Bahşayiş Zeynep Temir Fıratoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011. C.XIX, s.25.

Togan, Zeki Velidi: **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan,** Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki Velidi: **Hatıralar,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/298, Ankara 1999.

Tolmacheve, Marına: "İstahrî", **DİA**, İstanbul 2001, C.XXIII, s.203-205.

Tomar, Cengiz: "İbnü'l-Fakih", **DİA**, İstanbul 2000, C.XXI, s.38-39.

Uludağ, Süleyman: "İbn Haldûn", **DİA**, İstanbul 1999, C.XX, s.8-12.

Uzun, Mustafa: "Abdürreşid İbrahim", **DİA**, İstanbul 1998, C.I, s.295-297.

Yazar, M.Behçet: **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,** Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938.

Yusuf Serkîs: **Mu‘cemü’l-matbûâti’l-Arabiyye ve’l-muarrebe**, Matbuatı Serkis Kahire 1928/1346, C.II, s.1481.

Yuvalı, Abdülkadir: “İbn Arabşah, Şehâbeddin”, **DİA**, İstanbul 1999, C.XIX, s.314-315.

Elektronik Kaynaklar

Илья Зайцев, “Murad Remzi ve Armin Vambery”, **Journal of History School (JOHS),** Çev:Tevfik Orkun Develi, September 2016 (Çevrimiçi) http//www.johscool.com, yıl 9, S. XXVII, s. 635.

EKLER

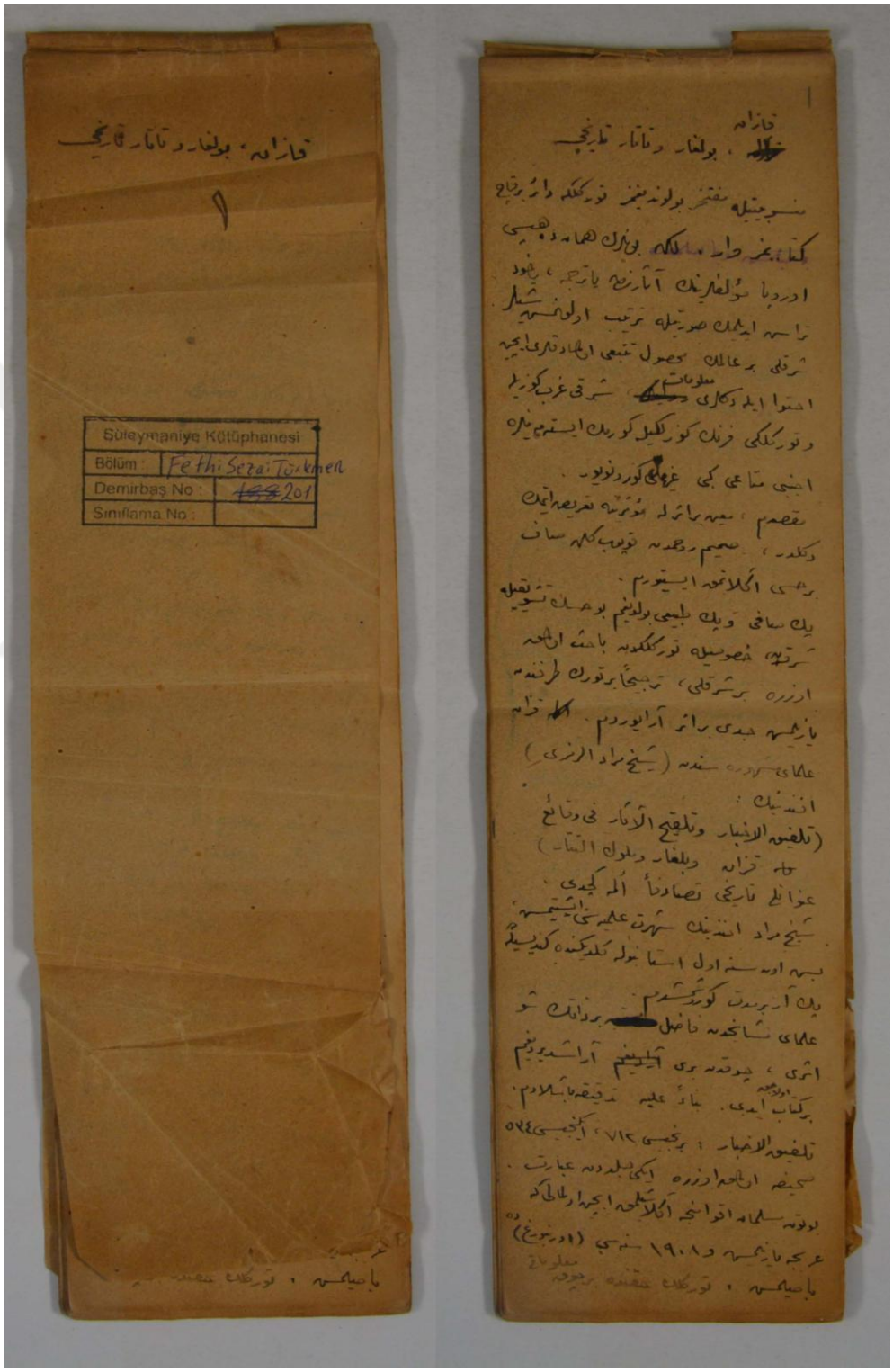

EK 1: Tarihü'l-Mevlevi'nin Kazan, Bulgar ve Tatar Tarihi adlı eseri

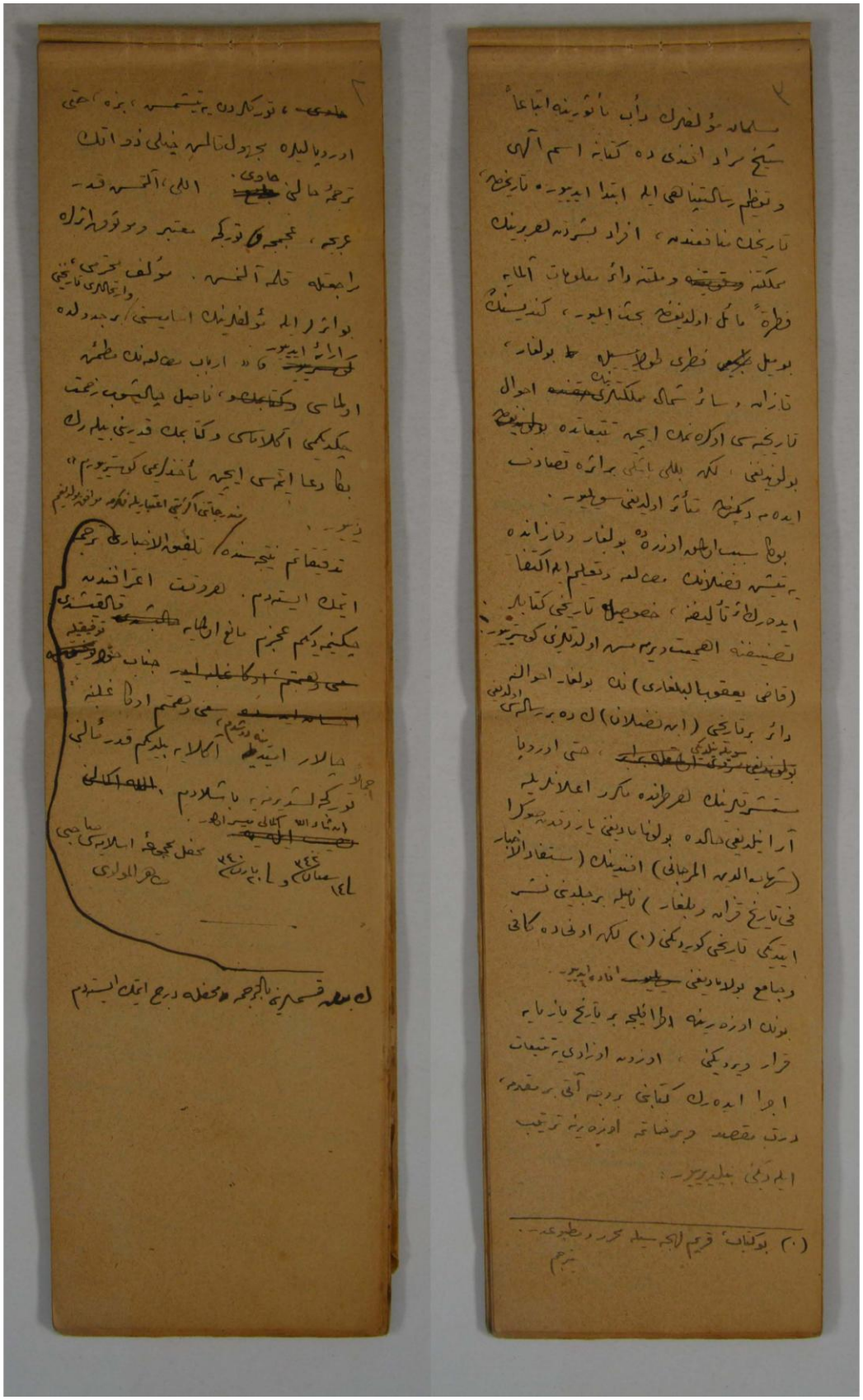

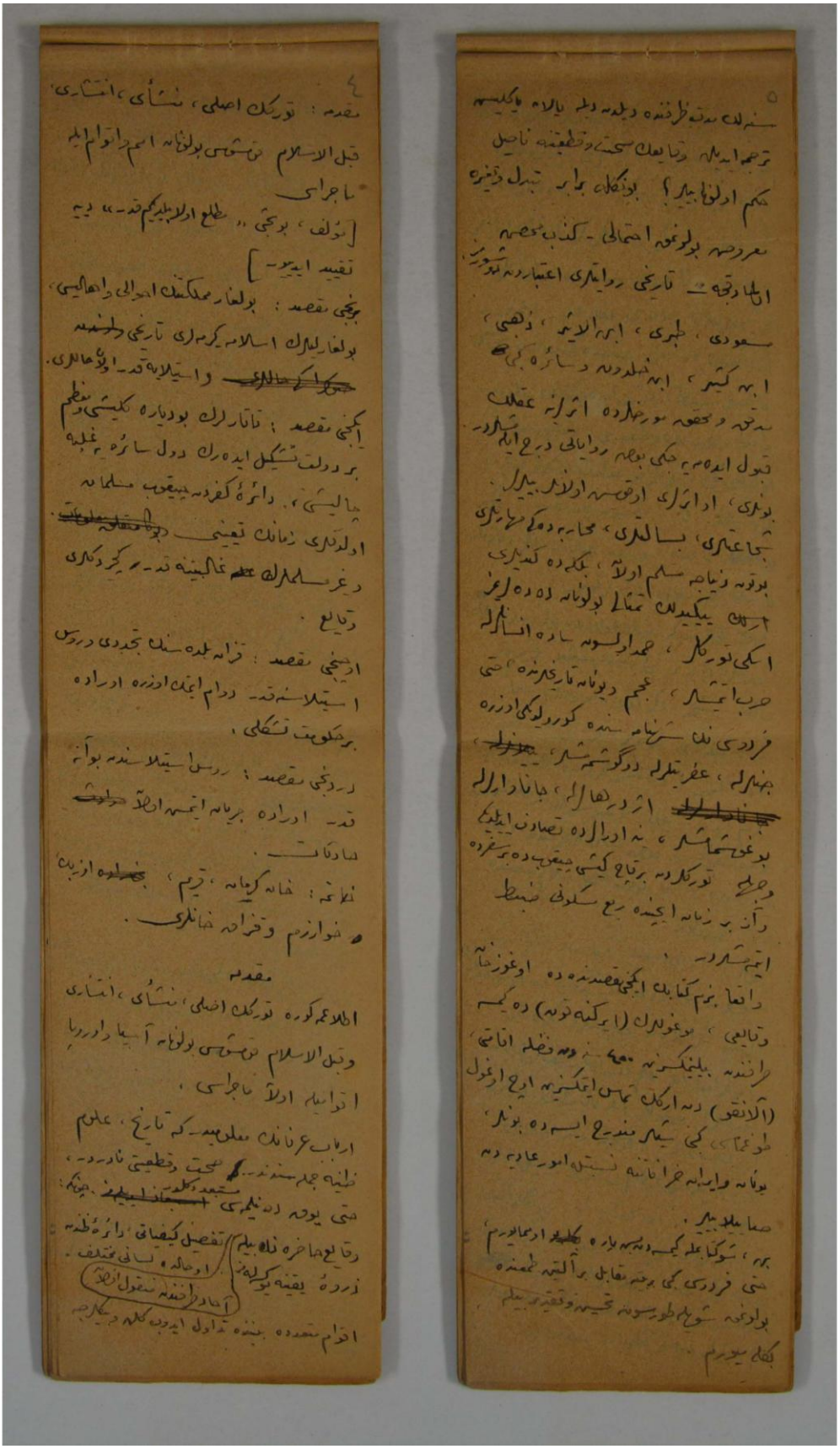

مقدمه : تورکلر اصلی، نشأی، انتشاری،
قبل الاسلام تورکلرک یولنامه اسم و انوام ایله
تاجرای
[تولف، برنجی "طالع اولوبلیرکم قد-" دیه
تقیید ایدیور-]
برنجی مقصد : بولغار مملکتنک اجرای و اهالیسی،
بولغارلرلرک اسلامه کیرمه‌سی تاریخی و اسلامیت
~~حیاتلرک حالاتی~~ و استیلایه قد- اولان حالاتی.
ایکنجی مقصد : تاتارلرک بودیاره نکبتی و منظم
بر دولت تشکیل ایده‌رک دول سائره‌یه غلبه
بیالیشی، دائره‌ی کفده جیقوب مسلمانه
اولدقلری زمانک تعیینی ~~حیاتلرک~~ و
دیغر مسلمانلرک ~~حیاتلرک~~ غالبینه قد- کچردکلری
وقایع.
اوچنجی مقصد : قزانه بلده سنک تجددی دروس
استیلا سنه قد- دوام ایتمش اولدیغی اراده
برحکومت تشکلی،
دردنجی مقصد : روس استیلا سنده بولنه
قد- اراده بریله ایتمیه الله ~~حیاتلرک~~
لمادکلات.
خاتمه : خانه کزمانه، قریم، ~~بخصوصده~~ اوزبک
و خوارزم و قراجه خانلری.

مقدمه

اطلاعمز کوره تورکلر اصلی، نشأی، انتشاری
وقبل الاسلام تاریخی یولنامه آسیا و اوروپا
اقوامیله اولان تماسی،
ارباب عرفانک معلومیدر که تاریخ، علوم
طبیعیه جمله سنده ~~حیاتلرک~~ صحت و قطعیتی نادر-،
~~حیاتلرک~~ مستعد و کلوب ~~حیاتلرک~~ جهتله:
وقایع حاضره نه بیلم / تفصیل کیفیاتی دائره ظنه
زرده یقینه یوکلوب / اوحاله لسانی مختلف
آثار و اخبره منقول اولان
اقوام متعدده بینده تداول ایدوب کلمه و یکلرجه

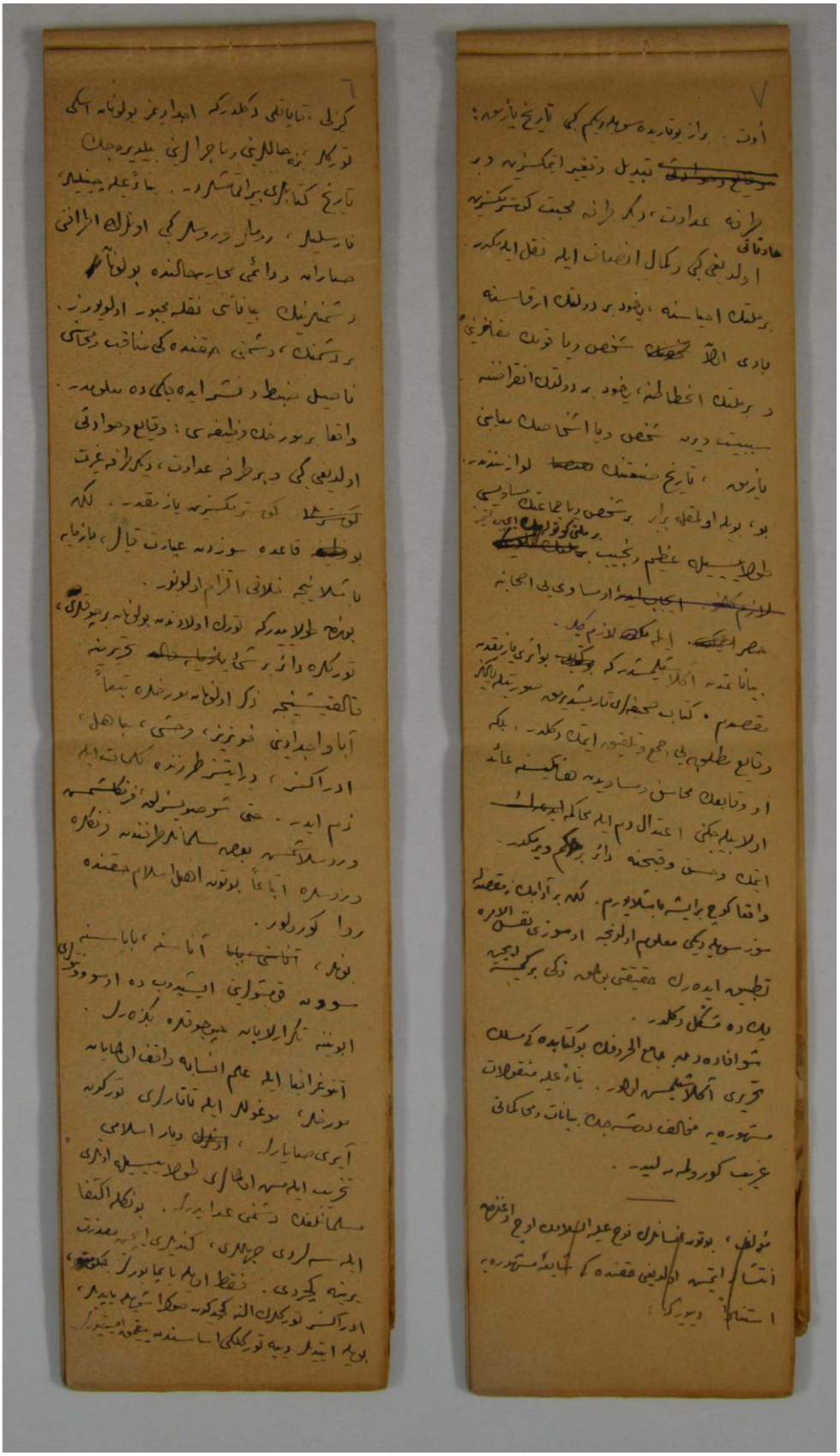

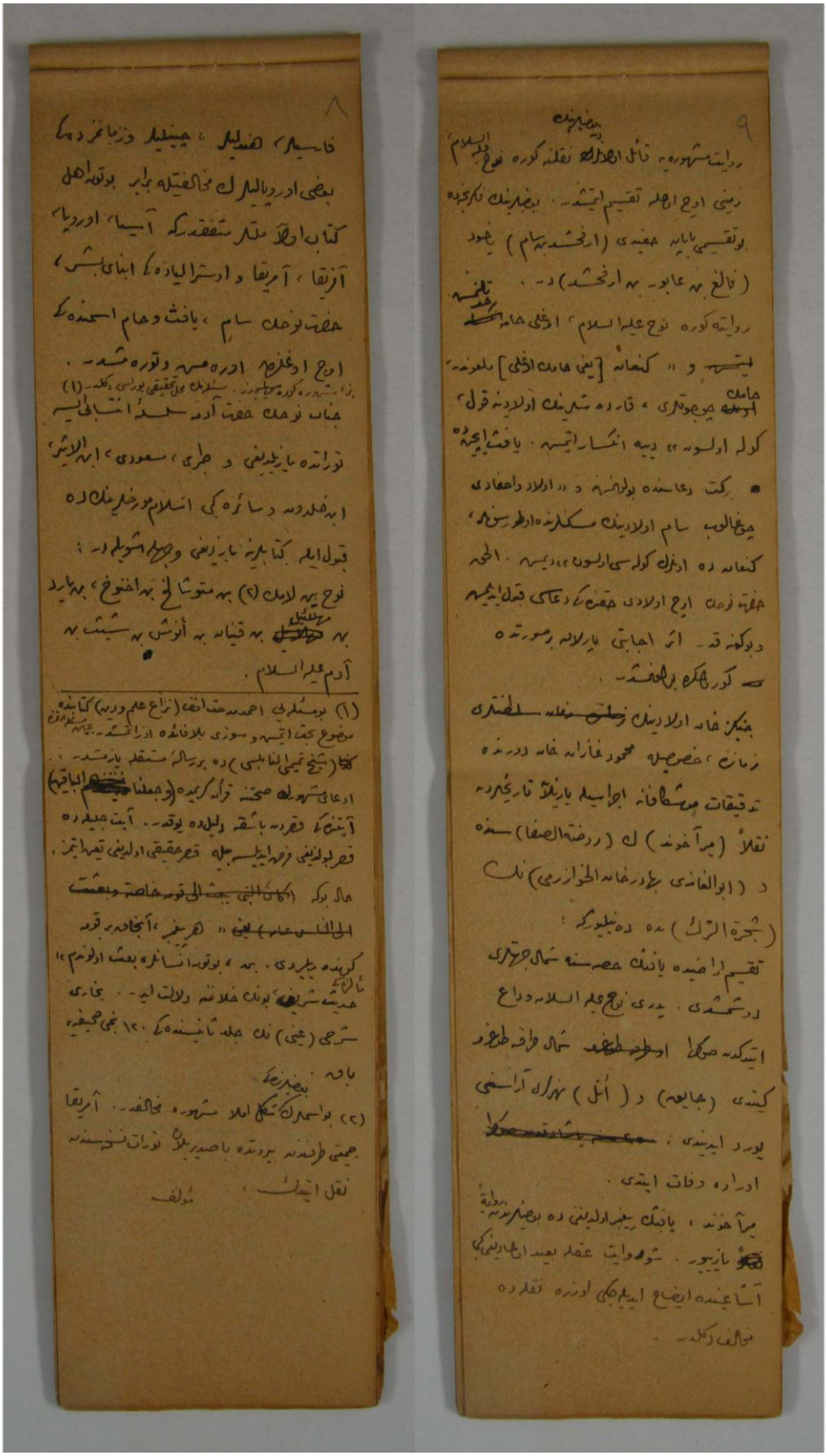

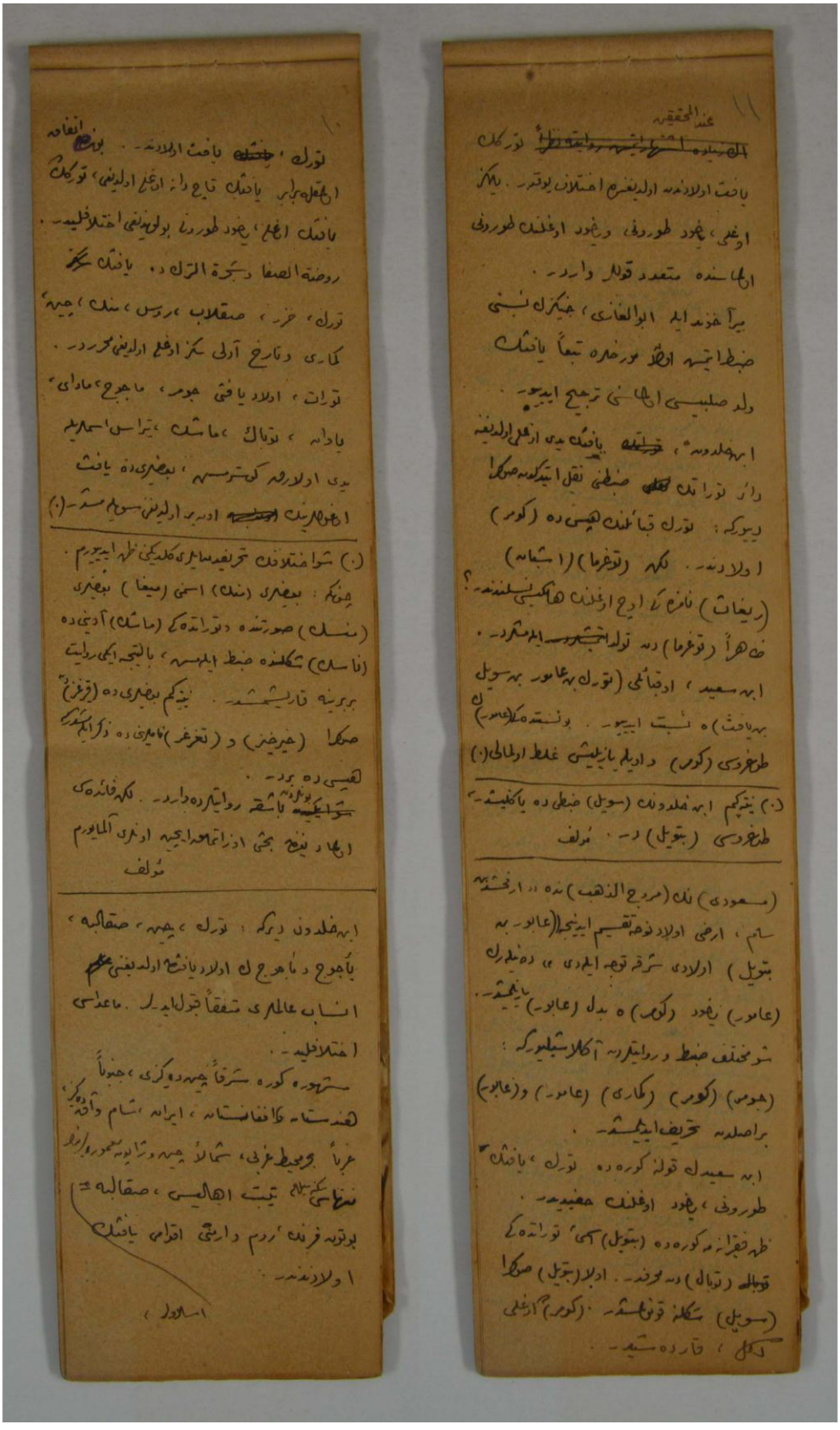

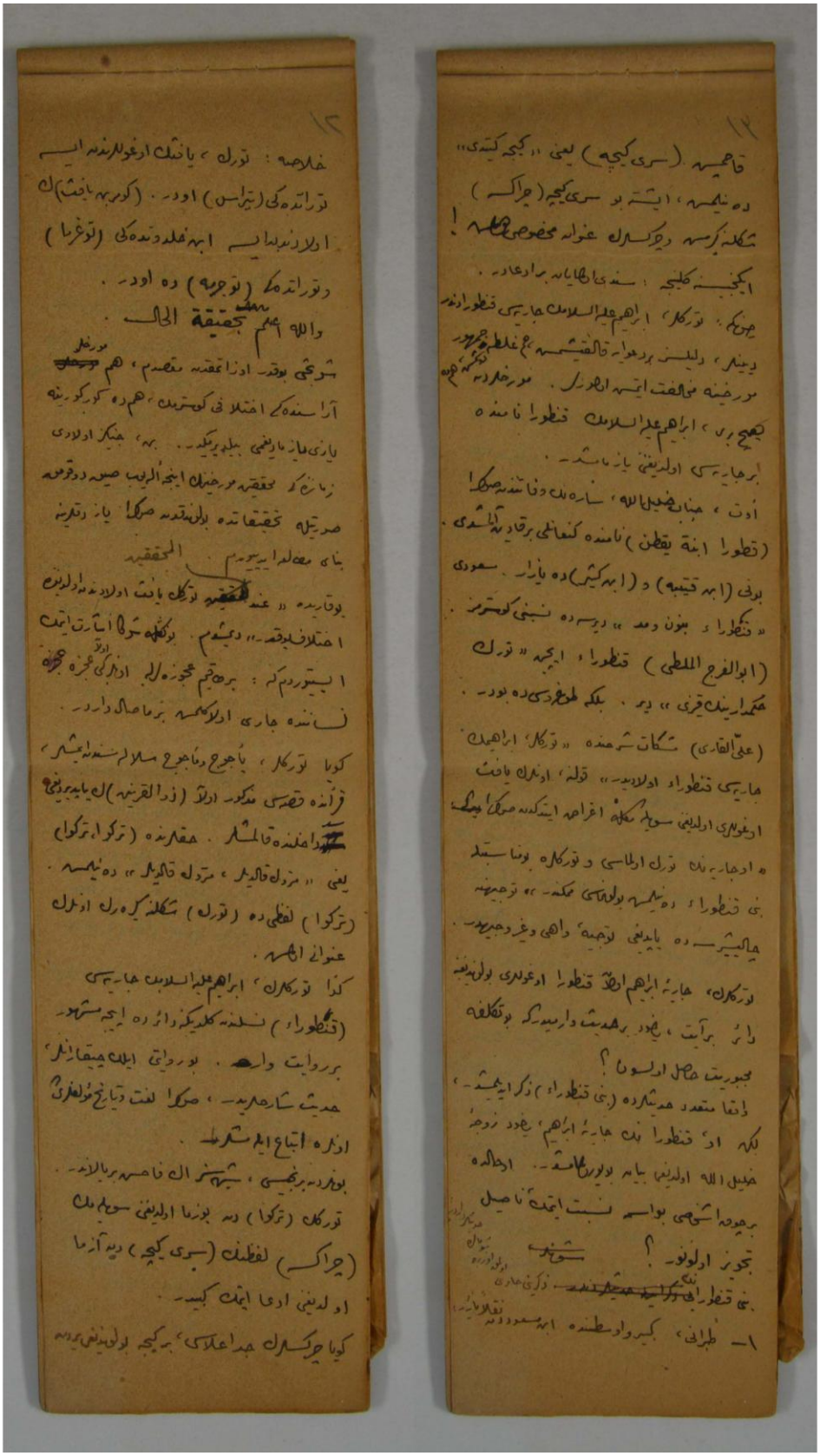

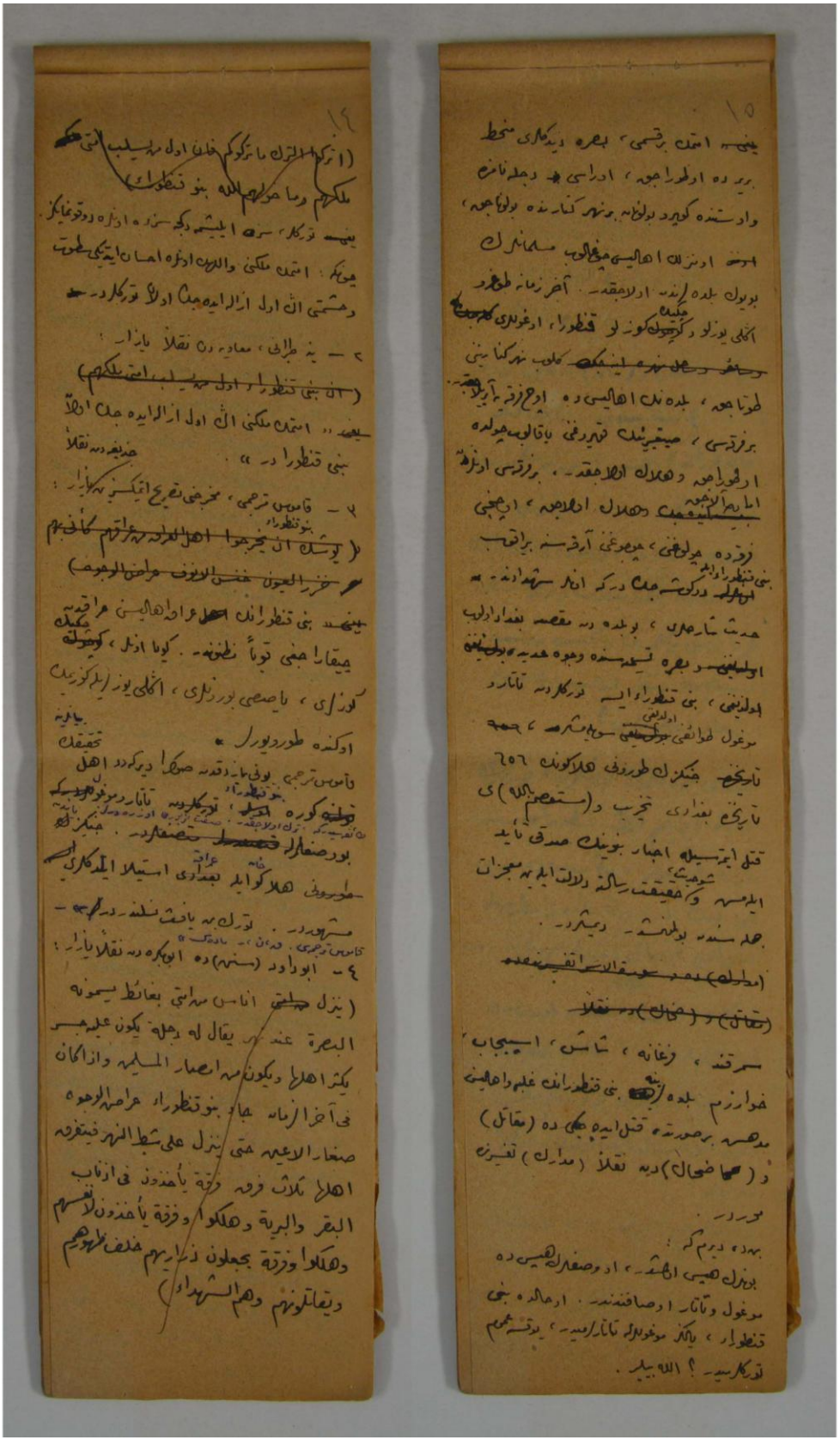

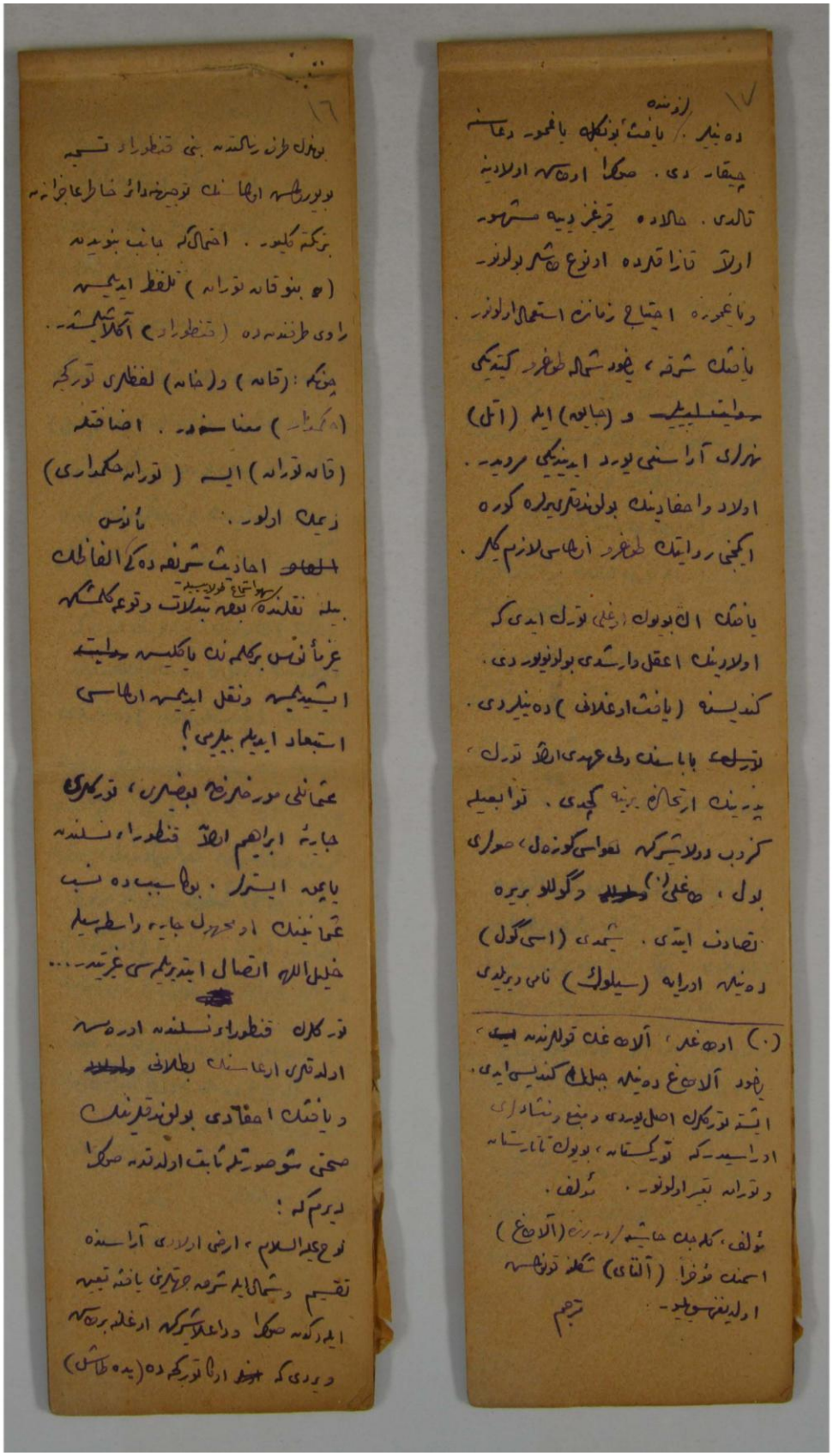

17

ده ینیر. یاغمور یاغمه سی دعاسنه
چیقاره دی. صحرا اوتاغنه اولادینه
تالدی. حالاده ترغیبه سترمه
اولمز تاثیر ایده رک اونوع شعر بولونور.
و یاغمورده احتیاج زمانی استعمال اولونور.
یاغمور شرقه، یاخود شمال طرفنه کیتمکی
رجا ایتملیدیلر. و (یاغمور ایله (آل)
نهاری آراسنده بر دوست اینتیکی مروجدر.
اولادینه و احفادینه بولوندقلری یره کوره
ایکنجی روایتک طوغری اولماسی لازم گلیر.

یاغمور آل بولوت (یعنی قرمزی بولوت) ایدی که
اولادینک اعمال و اشیاسنی بولونیور دی.
کندیسنه (یاغمور ارغلاق) ده ینیلردی.
قرمزی یاغمور دلی عربی اصل قرمزی
یه ینک ارتکاب ینه گلدی. قرمزی بعیله
کزدیکی وقت بر کره نعوذ باسی گوزه ل، صوری
بوزل، و غلی (۰) و حیله و گولله بر یره
تصادف ایتدی. گمدی (اسی گول)
ده ینیله اوریانه (سیلوک) نامی ویریلدی

(۰) اوه غلر، آلاه غلر تولانده ایدی،
یاخود آلاوغ ده ینیله جیلدک گندیسنه ایدی.
ایشته تورکلرک اصل یوردی و بنای و نشادلری
اولدیغی ایچون تورکستانه، بوبوک تاتارستانه
و تورانه بیر اولونور. مؤلف.

مؤلف، گلدیک حاشیه لرده یازدیغی (آلاوغ)
اسمنک مغولجا (آلتای) کلمه سنه
اولدیغنی سویلیور. مترجم

16

بوبوک طرفدارلرینک بعض قنطوداری تسمیه
بویورلدقلری اوقاتنک توضیحدن خارج عاجزانه
برکچ کلیور. اجمالاً گه بانب بویده
(ه بنو قانه تورانه) تلفظ ایدیلمه
راوی طرفنده ده (قنطوداد) اکلاشیلمشدر.
چونکه: (قانه) و (خانه) لفظلری تورکجه
(ه گمدر) معناسنده. اضافتله
(قانه تورانه) ایسه (تورانه حکمداری)
زعیم اولور. مؤلف

الفاظ احادیث شریفه ده کی الفاظک
بیله نقلنده بعضه تبدلات وقوع بولدیغنه
غرائب نویس برکلمه نک یاکلیشه جلیشه
ایشیدیلمه و نقل ایدیلمه اوقاتی
استبعاد ایدیلمیدر!

عثمانلی مورخلرنک بعضلری، قره کری
جایه ابراهیم اوغلی قنطوداری نسلنده
یاپیلمه ایستر. بو اسباب ده نسب
عثمانینک اوجورل جایه واسطه سیله
خلیل الله اتصال ایتدیرلمه سی غریبدر...

قره کان قنطوداری نسلنده اولدیغی
اولدقلری ارغلاق بطلاق و حیله
و یاخود اعقادی بولوندقلرینک
صحتی شو صورتله ثابت اولدیغنه صحرا
دیورم که:
نوح علیه السلام، ارضی اولادی آراسنده
تقسیم ایدرکن شرقه جوجه ری یافث تعیین
ایدرکه صحرا و داغلر گه ارغلاق برکه
دیدیکی قنطوداری (یده طاش)

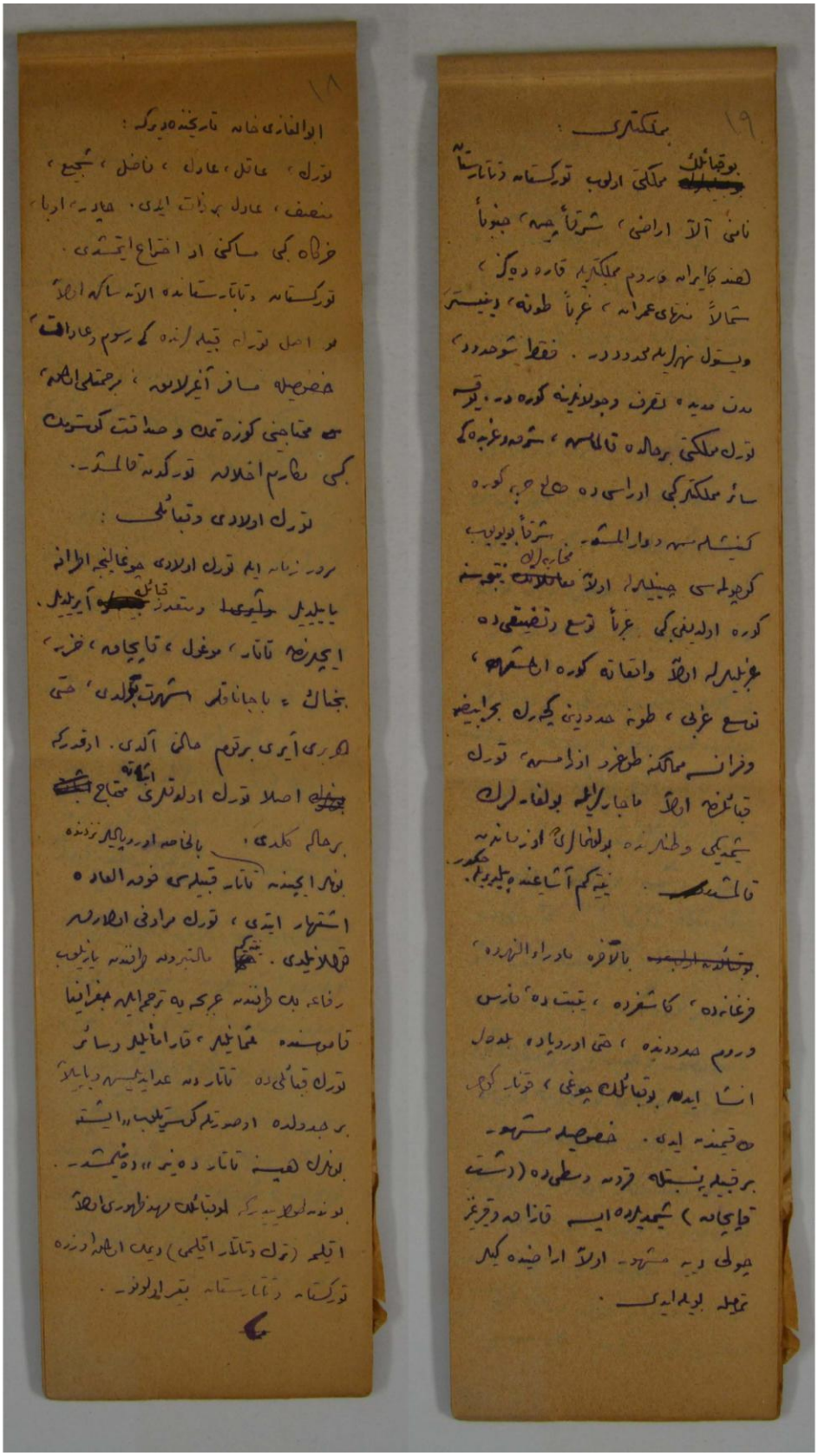

١٩

ممالکلری :

بوقبائلک مملکتی اولوب ترکستان و تاتارستان نامی آلتی اراضی، شرقاً چین، جنوباً لهند و ایران و روم مملکتلرینه قاده ده کی، شمالاً سیبری عمرانه، غرباً طونه، دنیستر و ولگا نهرلرینه محدوددر. فقط شو حدود، بدن بدیه، تعرف و تحولات کوره ده، یوقسه اورته و غربده کی تورک مملکتی برحاله تاماسیله، شو حدود و غربده کی سائر مملکتلرکی اوراسی ده هیچ بر، کوره کیشیلر سیه دوام المشدر. شرقاً بولونیه، کرپولری چینلیلر اولمقله برابر مجاورت بتونه کوره اولدقلری کبی غرباً توسع و تضیقی ده غرلیلرله اولان واقعاته کوره اختلاف ایدر، توسع غربی، طونه حدودینی کچرمش بولغارلر و دنیستر و ولگا مملکتلرینه طوغرو اوزامسیله، تورک قبائلنه اولان هجملری بولغارلرک شمالنده بولغارلرک اورتاسنده و شمالنده تاماسیله تورک قبائلی دکلدر. نیتکم آتاغنده یازیلوب کچدی.

بوقبائلده بالاخره ماوراء النهرده، فرغانه ده، کاشغرده، بتبت ده، فارس و روم حدودنده، حتی اورتا آسیاده بولنان بوقبائلک چوغی، قوتلی کوچلی و قیمتلی ایدی. خصوصیله سرحد برچیلرینه قدیم زمانلرده وسطی ده (اشتی قراچانه) یرلشدیرلدیکی قازاقلرله قرغیز چولی دیه مشهور اولان اراضیده کیلر تماملیله بویله ایدی.

١٨

ابوالغازی خانک تاریخنده دیرکه :

تورک، عاقل، عادل، فاضل، شجیع، منصف، عادل، برذات ایدی. عایله، اربا، خرتاه کبی مساکنی اجتماع ایتمدی. تورکستان و تاتارستانده الآن ساکن اولان تورک قبائلنک کوچرلرینک رسوم و عاداتی خصوصیله مسافر آغیرلامه، مرحمتلی اولمه، محتاجینی کوزه تمک و صداقت کستریمک کبی نظام اخلاقله تورکدن قالمشدر.

تورک اولادی و قبائلی :

بوده زیاده ایله تورک اولادی هرنه قدر اطراف یابانجیلرله خلیط و متعدد قبائل آمیخته ایسه‌لرده ایجرسنده تاتار، مغول، تانجاقه، خزر، بجناک، باجاناقلر اشتهرات بولدی، حتی کوری آیری برقوم مانی آلدی. ارقه‌کم هپسنک اصلا تورک اولدقلری مشتاع اثبات برهان کلدی. بالخاصه اورتا یاکه زدنده بولنان ایجنه تاتار قبیله‌سی فوقالعاده اشتهار ایتدی، تورک مرادفی اولارق ده قوللانیلدی. مالکنده بولنده یازیلوب رفاهیت بولنده عربجه یه ترجمه ایله مفرداتنا تاموسنده تماملیله، قاراماتیلر و سائر تورک قبائلی ده تاتار ده عداد ایدیلیردی. بر جمله‌ده اوصه‌تیلر کستریلدیکی ایشته بونلرک کبیسنه تاتار ده‌نیر ده‌نیشدر. بونده لطیفه‌یه کوره بوقبائلک رهبرلرندن اولان ایلیم (تورک و تاتار ایلیمی) دیمک اولمه اوزره تورکستان و تاتارستانه بتون اولونور.

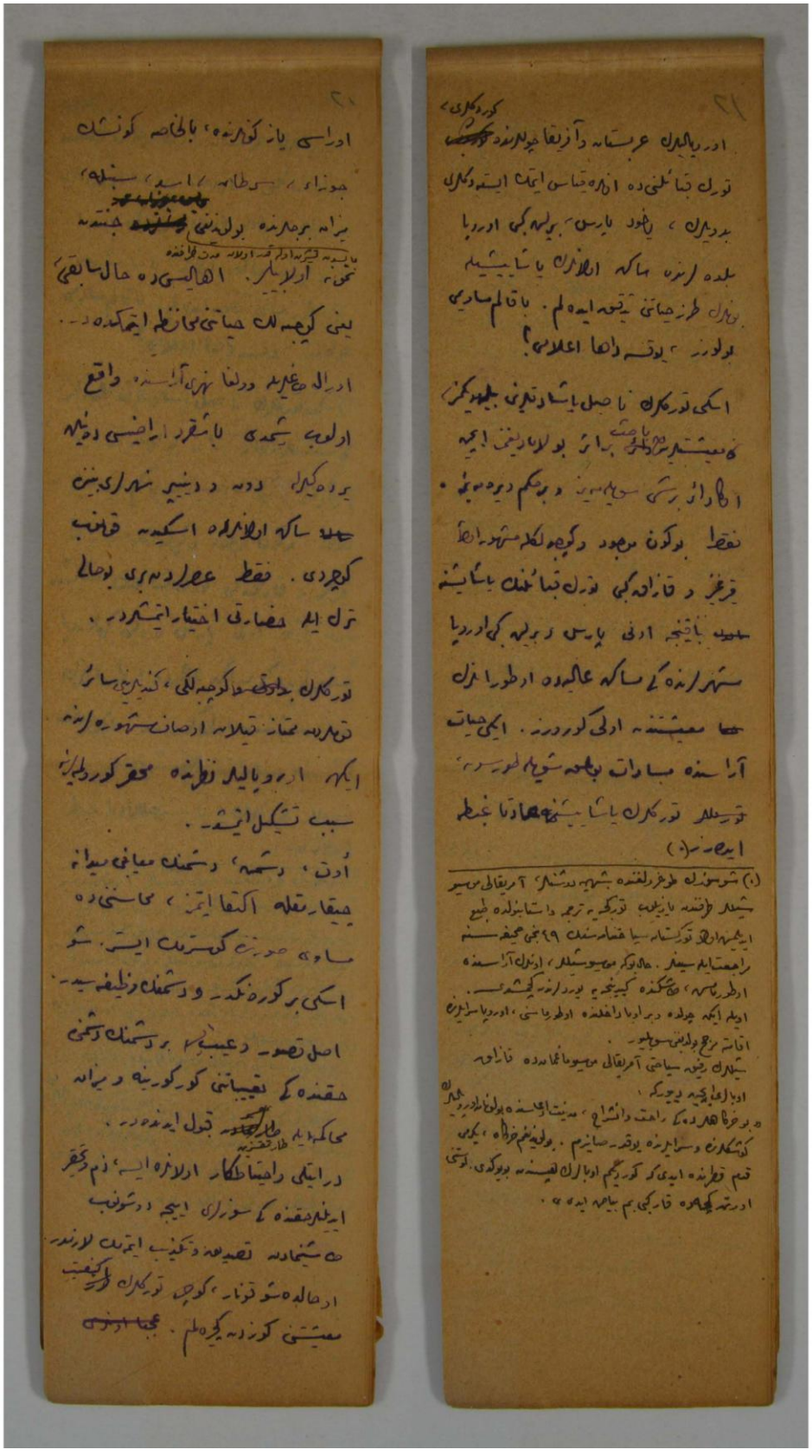

ادبیاتی عربستان و آذربایجانی ترک‌ها و ترکمن‌ها و ترکیه‌ی عثمانی‌ها و ترکیه‌ی جمهوریه‌ی ترکیه‌

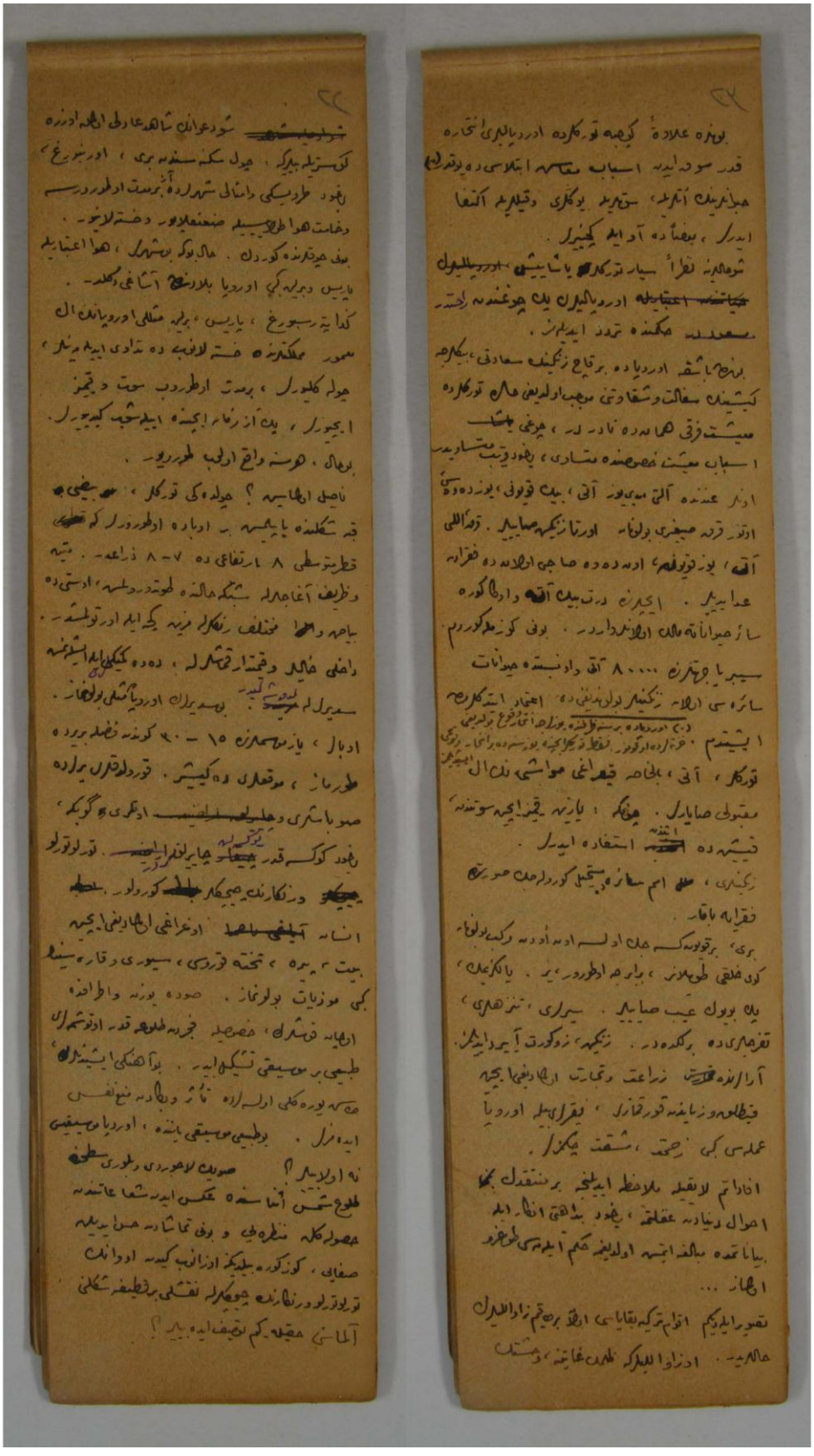

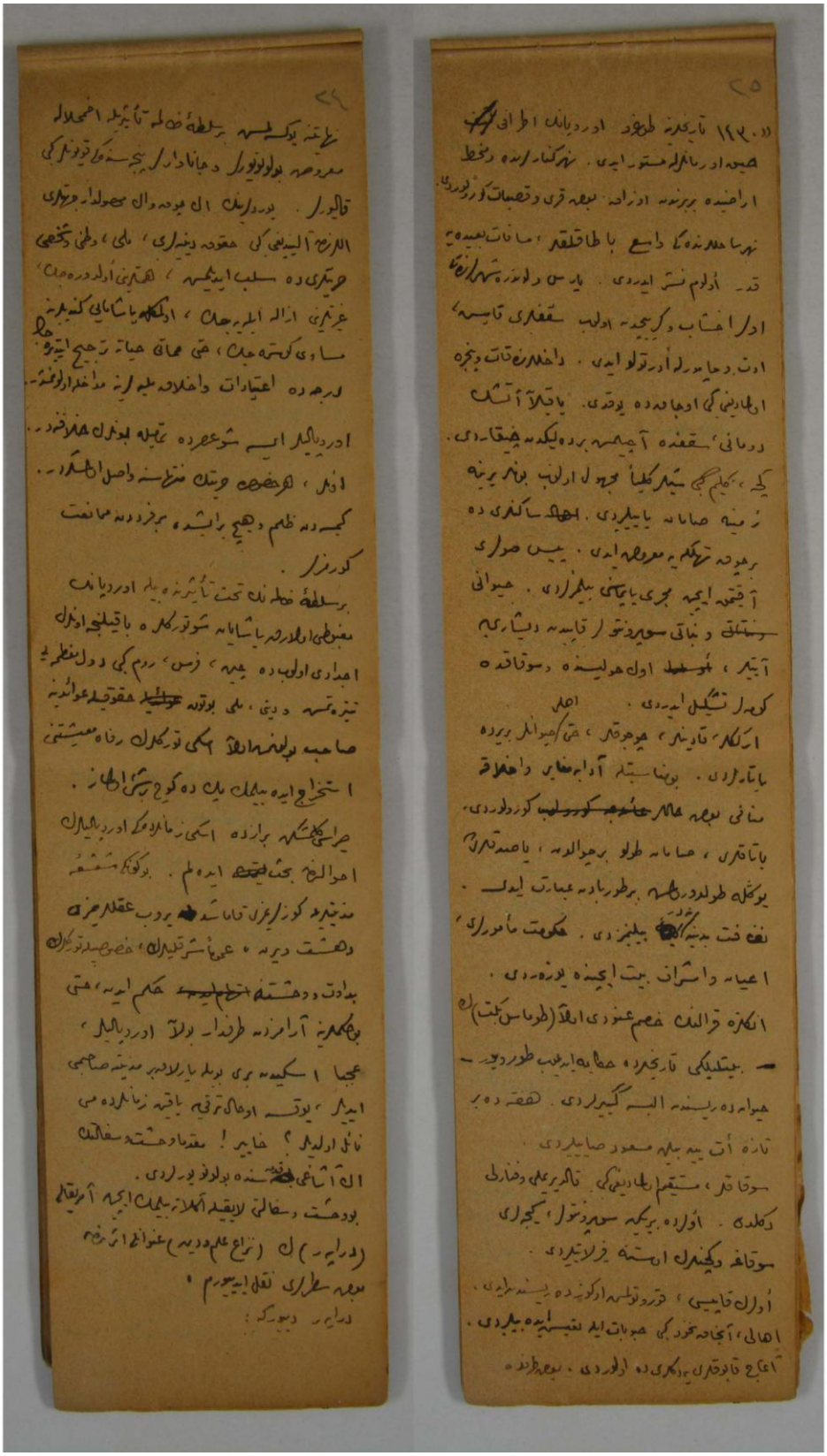

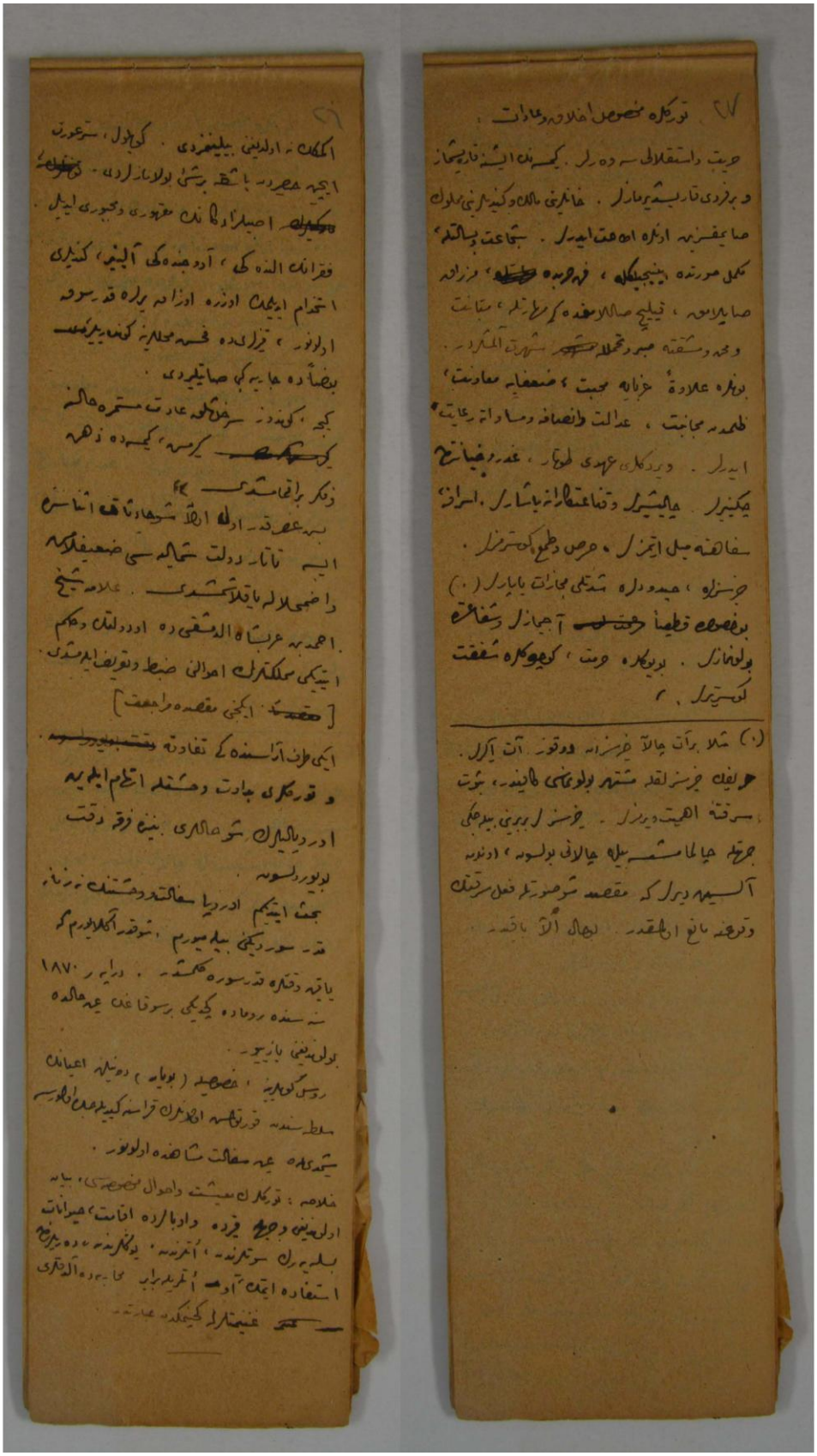

۱۷ توركلر مخصوص اخلاق وعادات :

حریت واستقلالی سوه رلر . کسب ایشه تاریشماز و برزوی تاریشه یرمازلر . خانه لرینی مالک وکیفیتلی مبلوك صایقسزجه اذیه اوغرتمایدرلر . شجاعت بساله تکمل مورثده اینجیلکله ، فوق العاده حرکتلره ، وزاده صایلاموه ، تهلیکه صالاوغه کرماز لر ، متانت ومحاسنه صبر وتحمله شهرت المشلردر . بونلره علاوةً عزتنفسه محبت ، ضعفایه معاونت ، ظلمدن مجانبت ، عدالت وانصافه وساواته رعایت ایدرلر . ویردکلری عهدی اوتارلر ، غدر وخیانتدن چکینیرلر . حمایتپرور ودفاعکارانه یاشارلر . اسراف وسفاهتدن میل ایتمزلر ، حرص وطمعدن کچرمزلر . جسورانه ، جیدوانه شدتلی مجادلات یاپارلر (۰) بوخصوصده فطرتاً حرکتلری آجیلمازلر وشقاوت بولنمازلر . بویکلره حرمت ، کوچوکلره شفقت کوسترلر .

(۰) مثلا برآت حالاً خزینه دوقتورآت آکرل . حریفنك خزینه لقد مشهد بولونمای کاینده ، بوت سرقته اهمیت ویرمزلر . خزینه لریدن بیلدیکی جرئتله حیاتلرینی تهلیکه آتارق بولسونه ، اونوده آلسیه ویرلر که مقصد شرعیه لرینه فعل سرقتك وقوعنه مانع اولماقدر . لهذا الآ یاقه .

امکان نه اولدیغی بیلمیورلردی . کوچوك ، سرعورت ایچون حصوصیله باشقه پرستش بولونمازلردی . [illegible] اجدادلرینك مقبوره وحجوری ایدی .

قوانین الهیه کی ، آدم جنه کی آلینه ، کنیزی استحمام ایتمك اوزره اوزاقدن یاره قدر سوقه اولونور ، قزاردیغی فصه محلینه کوندیریلمسی بیضاً ده جایز کورلدی .

کچه ، کوندوز ، هرحالده عادت مستمره حاکمه کرمسه ، کیمسه ذهنه ذکر براقماماشدر [illegible]

بو عصرده اولدقجه شهادتنامه اساسنه ایسه تاتار دولتی شمالیسی ضعیفلرکه واضحجه لاقیدانه یاقلاشمشدر . علامه شیخ احمد بن عربشاه الدمشقی ده اوردولتك حکم اتیکی ممالکدن احوالنی ضبط وتوقیف ایلمشدی .

[بحث : اکنجی مقصده راجعدر]

ایکی طرفدن آلینده کی تقاوده [illegible] و توركلرك جادت وهمتله اتمام ایلدیکی اوردیالرك شوحالاری بینلرنده وقت بولدیقلرینه بحث ایتیکم اوردیا سفالتده وهمتسزلك نه زمان قدر سوردیکنی بیلمیورم ، تاریخه آکلادیغم کوره یالنز دفعاتله قدر سوره کلمشدر . مثلا ۱۸۷۰ سنه سنده روماده کچیکی برسوقاغی عیدهالده اولدیغی یازیور .

روسلر کوبایه ، خصوصیله (بوبایه) دینیله اعیانك سلط سنده قورقاقلقله اطاعت قراسنه کیدیشلرینی تاریخ ثبت ایلمشدر . عیه سفالت شاهده اولونور .

خلاصه : توركلرك معیشت واحوال خصوصیه ، بیانه اولدیغی وجهله فرده وادبالرده اقامت ، حیوانات بیلدیرلرك سورمه ، آترمه ، یوکلرینه ویرمه استفاده ایتمك آدت آترمه یاپمه ، آلتونی غنیمتلرك کیجیلکده عادت

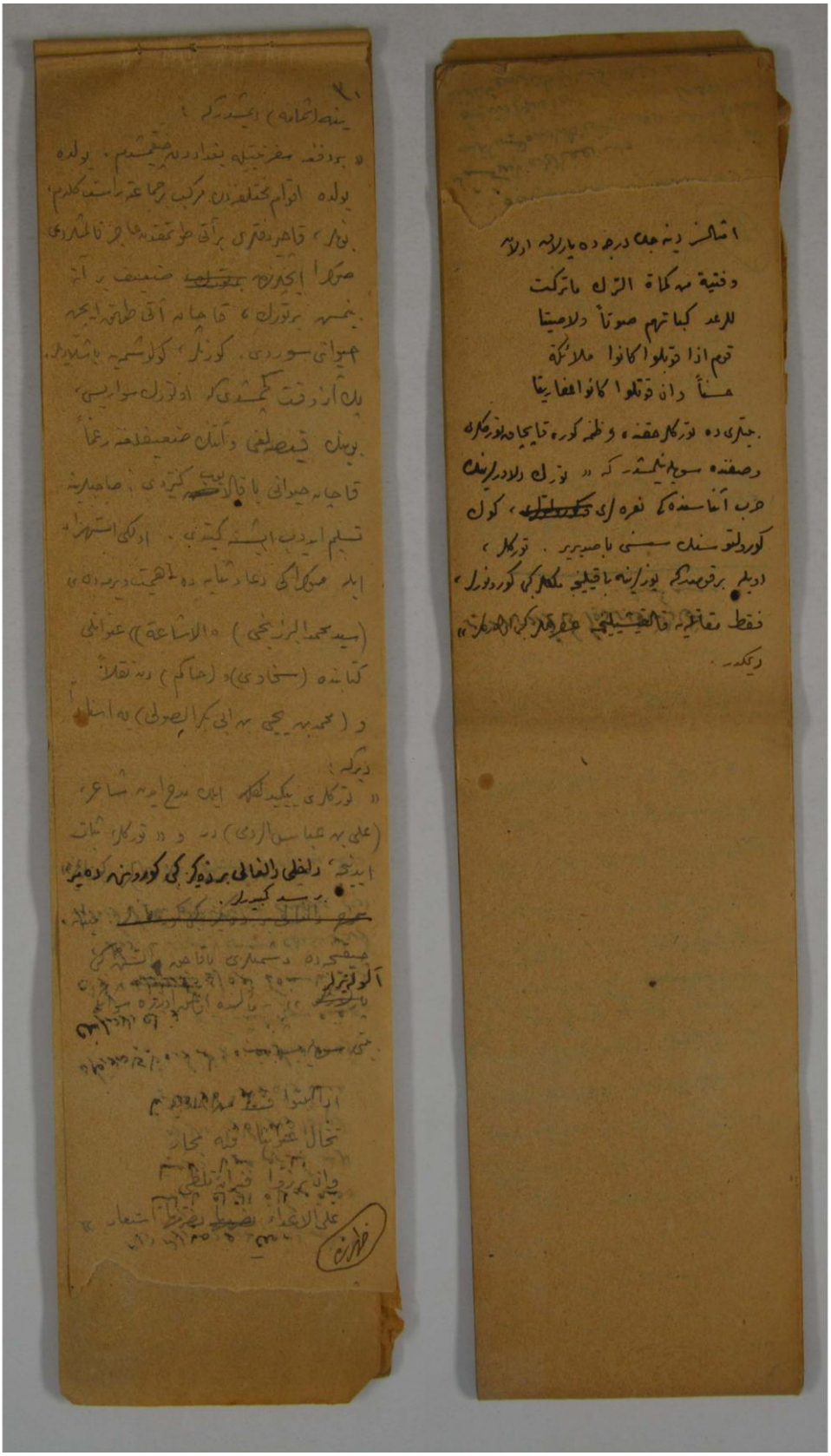

ویدی

ایکی تورکلرک شامانی اولدیغنی سویله‌ینلر دلیل ایسه
بوکونه‌یه طاغنوزه‌ک بعضی تورل جهتلرینک اولکی
مذهبیدر بولنماسیدر.

لوکس بیلدیکی موضوعده بعضه قبائل شامانی ویدی
الهاسی، بوتونله تورکلرک، حتی قدماسی اتراکلرک ده
اولکی الهاسی ایجاب ایتمز.

یالکز آرق مشتمل ناطه اوزره تورکلرک عصر اوله بری
اهل توحید ایکن اسکی تورکلرک ده موحد بولونماسنه
نه مانع وارد؟

وقت ایدیرسه شو استدلال، برایکی قیدله
شامانی ویدی الهاسنی، عموم تورکلرک پرستش
بولدیغنه دلیل طوتانلرک استدلالنه جوهه قویله.

تورکلرک نظرنده الهاسی، الله یه وعیسانک
نبی الله بولدیغنی اعتقاد ایتمکده عبارتدر، بوقسم
جناب روح الله آله وابها الله دیملرک وادیله
اعتقاد ایتملرندن دکلدر. زاتاً بو روایت ده
تاریخ معتبره ده بولنماسنه خصوصیله مرو
وسمرقنده ده یقین سلفه تشکلی معتبر تاریخلرده
الهاسنی ایجاب ~~ایدن~~ حکم یالکز
دیکده تردد کوسترمزلر. عموم خرستیانلرک،
خصوصیله روسلرک اویدوقلرینه دیه بیلرز
اوت، مادرالنهر اهالیسیله قازاقستانک
وسیبریاده ساکنه تورک وتاتار قبائلنک قاینرسه
سزل بابالرینک، ده‌ده لرینک نطوری دنکرلرینی
ایدی، سزده اونلرل دینه دونمیسکز! دیه
قویشمالره بایمه ایچون بوکا برسوز میقدارشدر.
نتیجه کم حالا بونکری ادراره نشره یالیشورل،
اونلرک قازاقلرله اختلاط ایتمزدن مانع اولمه
ایستورل. نتیجه کم حرارتی کیلنچ
معلومات دیرلرکه.

تورکلرک دینی ومعارفی:

اکی تورکلرک امور سایره‌سنه اولدیغی کبی دیانت ومعارفی قوی
هفده‌ک معلومات تمزده جداً آزدر. چونکه:
یازیلمه دیرده‌قه. انتقال ایلمسه تاریخلری یوقدر.
بوخصوصه معلوماتنه دسترسنه اعتماد ایدیلهجک
کیفیت ده مفقوددر. سویلنلر ومعلومات
ده سالوبانلر یالکز تجمه ایله، یخود فاسد
برغرضانه سویلیورل. شمدی بیضاری، تورکلری
طاغه صورتده بتپرستلکه، بیضاری شامانی
بتپرستلکه، بیضاری بودا دینه، بیضاری
نجم پرستلکه، بیضاری ده تماملیله دینسزلکه
نسبت ایدیورل. برقسم مورخ ومحرر ده
اویغور قبیله‌سی کبی مادرالنهر وسیبریاده
متوطن اولان تورکلری خرستیانلغه (نسطوری)
مذهبنه منسوب کوستریورل، ادعالرینه
دلیل اولمق اوزره ده مرو وسمرقنده
یقین سلفه تشکل ایتمه الهاسی اولان ایچون،
تورکلرک وقتیله مطلقه اسنادینک یالکز براز
اولدیغنی بیان ایدیورلر. چونکه: تورک احوالنه
بحث ایدن تاریخلر هیچ برینه بویله بر روایت
منقول دکلدر. بوسوز، دوشونولمکسزین
سویلنیلمه بر لفظدر.

اکر تورکلر، مطلقا بتپرست الهلردن ایسه
یوقاریده برینجی، ایکینجی آیه‌لرده تاصیل
برستشه ایتدکلری حالده اونلرک بولونمه‌لری،
انتقال واسترداد ایلدکلری، نتیجه کم عربلرک، یونانلرک
رومالرک، آزیقالیلرک اسلافی اولمالری زمانلرده
قدر نقل ایدیلمکده.

تورکلرک مجوسی یاخود نسطوری سویلنلری، بوده قطعه
برشی سویلمیورل.

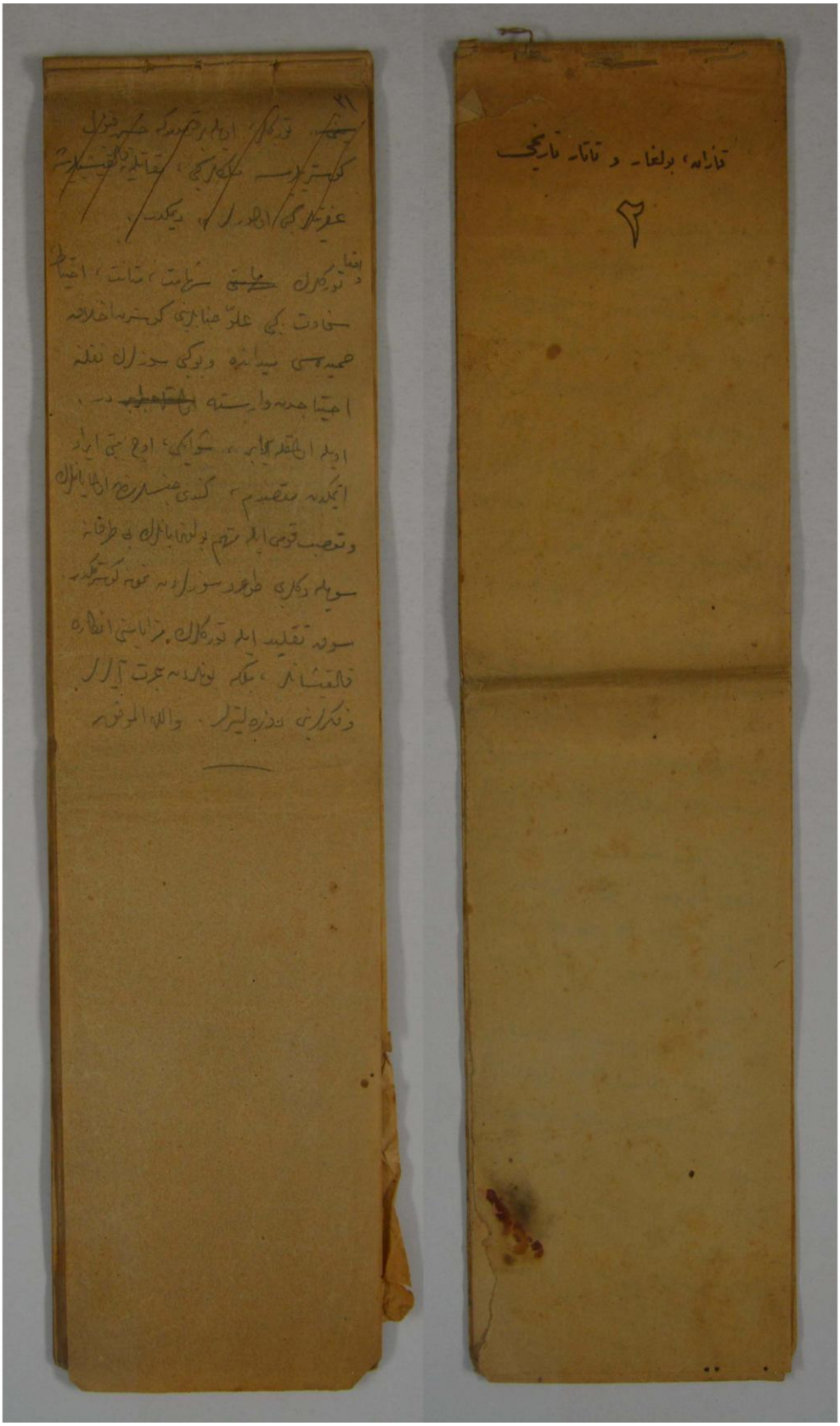
قازانه، برلغانه و تاتانه تاریخی

۲

۲۱

٢٦

قرآنده نهی و امر اولدیغی کبی جناب حق تورکلره ده
[illegible] پیغمبر گونده رمسه ایدی
عقله اوقدی . چونکه : الله ؛ انسانلری
عبادت ایتمک ایچون یاراتدیغنی بلدیریور . تعلیمسز
عبادت اولامیغنی تصور ایدیلمز ، تعلیم ده آنجاق
ارسال رسل ایله اولابیلیر .
چنگزخان ، عثمانی املاسنده برنه سلطانلغك حقیقی
صورتده « الله » اوامرینی قولاره تبلیغ ایچون
برده پیغمبر گونده رمسه ، اونلرك تصدیقه ایدیسی
اسلامیت ارکانی جمله سندن بولنمدیغی ، جهتله آنجق
« یونده شیزم ایتمم . الله ، بکا بر پیغمبر یوردی .
سلکنده مکلتم واخلقه ده رعایای اهمال ایتمیورم »
دولتك ، ملتك ، وطنك منافعی حقنده هرکونه
طرفه اولر وفاعدر گونده یورم . دنیانك
یارلاقامه ، دنیاده کیلری طویورمه الله ، اوهری
ناصیل اهمال ایدر ؟ » جمله دیمکدر .

~~عرفات ... (امام ربانی) ایله (یرزاجانه جانانه)~~
~~ربانی) ایله (یرزاجانه جانانه) ... وصل~~

لفظ ده بوجه پیغمبرلره کلمسه و بونلره عرفای
امت طرفنه بونلرك قرنه انوارسا هده بایدیمه
اولدیغی (امام ربانی) ایله (یرزاجانه جانانه)
(مکتوباتنه) نده محرردر .
(سورة البروج) ده بحث بویوردیغی (اصحاب
الاخدود) ك پیغمبری حبشلی اولدیغی ده
حضرت علی کرم الله وجهه دن نقلا (تفسیر
خازنه) ده یازیلمشدر .
لفظلری وحبشلیلرك اهل ایمان اولمه دن اونره
پیغمبر گونده رمسه ایدی الله ، تورکلرك لفظنده ،
حبش وسائر جهتلره حکمی یوردیغنه اولدیغی
بویله بریلی ناصیل اهمال ایدر ؟

٢٧

(کنه الاخبار) صاحبی (علی) نك آتا بنده
ذکر ایدیلن (اوغوزخان) ی حضرت ابراهیم
علیه السلام ایله کورشمسه واوندن فیضله
توحیدی آلمسه کوستریلن نظی وتخمینیدر .
تورکلرده پیغمبر کلمسه اولدیغی مصادمه سنه مبنیدر .
ملاقات واقع اولمیه رق نفس الامرده مقابله
اولمسه بیله بوتخمینه لزوم یوقدر .

تورکلرك معارفی :

معلومدرکه اکر دولت وملتك معارفنه مدنیتی
تذویه ایتمیه بولونمسه بالاضطرار انحلالیه
عکس تقدیرده اودولت وملتك اجرای حکومت
ودنیایه تعمیم مدنیت ایدیشیله ترقیسی کوردکی
ورفاهلقده استدلال اولونور .

بوده تورکلرك پیچه ، ایرانلیلرك اوروپا
وآزیقانك بعضه طرفلرنه سلطنت تشکیل ایتدکلری
ادوارده مدت اجرای حکومت ایدکلرینی غرضه
دعوضده خالی اولدرمدن توزیدیکمز کبی بونلرك
مدنیت ومعرفتدن خالی بولندقلرینه حکم ایتمه یز .
تورکلرك مدنیت ومعارفی یوقدی ، اونلرك ترقیسی
تصادف ایری وکورباتباع تأثری ایدی ! پیچه
اولدیسه ده کندیلرك حس واراکده بولنمه دیغی
براوضیتی میدانه چیقمسه اولدیغنه .
اوت جهتله تورکلرده عیناکی براثر ایسه ایدی .
حساب وکتابه بیلمزدی . یونانه وسائر اقوام
کبی معارف ومدنیتی تذویه ایدیلمزدی .
اونلر معارف ومدنیتی آغوشنده بلدیلمك وآبا
واجدادی تقلید ایلمك صوریله اوکره نیرلری بیلیکم
عصر اسلامی بداینه اوه بویله ایدی وبویله اولماسی
اسلامیت ترقیسنه حمل ویرمه دی .

تورکلرك حکمت وادبیاتی

تورکلرده حکمت وادبیات ده - هانگیسی اولورسه اولسون - سائر قدیم کنده آثاری کبی. کذلك تورکلرك حکمت وادبیات صاحبی اولمادقلرینه دائر حقیقتاً ثابته معارف ومدنیت تاریخنه سوء نظر وجهلدن طوغمش بر فکردر. تورکلرك حکمت وادبیاتی ندیم اولدقلرندن، آنلرده آنجق انتقال ایتمکده اولدقلرینه ایمان کتیرمشلر. بو فکر معارف ومدنیتلری ده عدم ندیم اولدقلرینه دلیل اتخاذ ایدیلمکده در. بو سبله ده زاده الی تورکلر، معارف ومدنیتنی تلقی اولونمشدر.

قازانه وچوغنا یاپیلمشدر. اولرده اجانب قاریشمامش وعنصر کیمی بولوندقلرندن اطاق تورك قبائلی آراسنده حکمرانه متعاقب یکدیکرینه اسکان واشغال محالله بولونمامسی وبیلهسی اوجه ارعاملك یاك عادل بر شاهدیدر.

تورکلرك بتون سلاطین آثاری متعاقب تورکلرده عرب ادبیاتنه اشتغال ایدلدیکی، حتی اصل عربی کچمش اولانلرك ده شواهد عیانه یکدیکرینی لازمدر.

مثلا ۲۴۲ ده وفات ایدن (ابراهیم بن العباس بن محمد بن صول نکیه الصولی) عربجه عربك یك مفتدر برادیب وشاعری ایمش.

کذا ۳۳۵ ده ارتحال ایدن (الظریجی الصولی) یدیه مشهور اولان (ابوبکر محمد بن یحیی بن عبدالله بن العباس) ده یه عربك ادبا ومتاخرینه اولدیغی کبی عجملرك نحو عالمرندن ایدی.

بونلرك معاصری وخلفی بولونان تورك علماك ایسه صایلاماز درجده چوقدر.

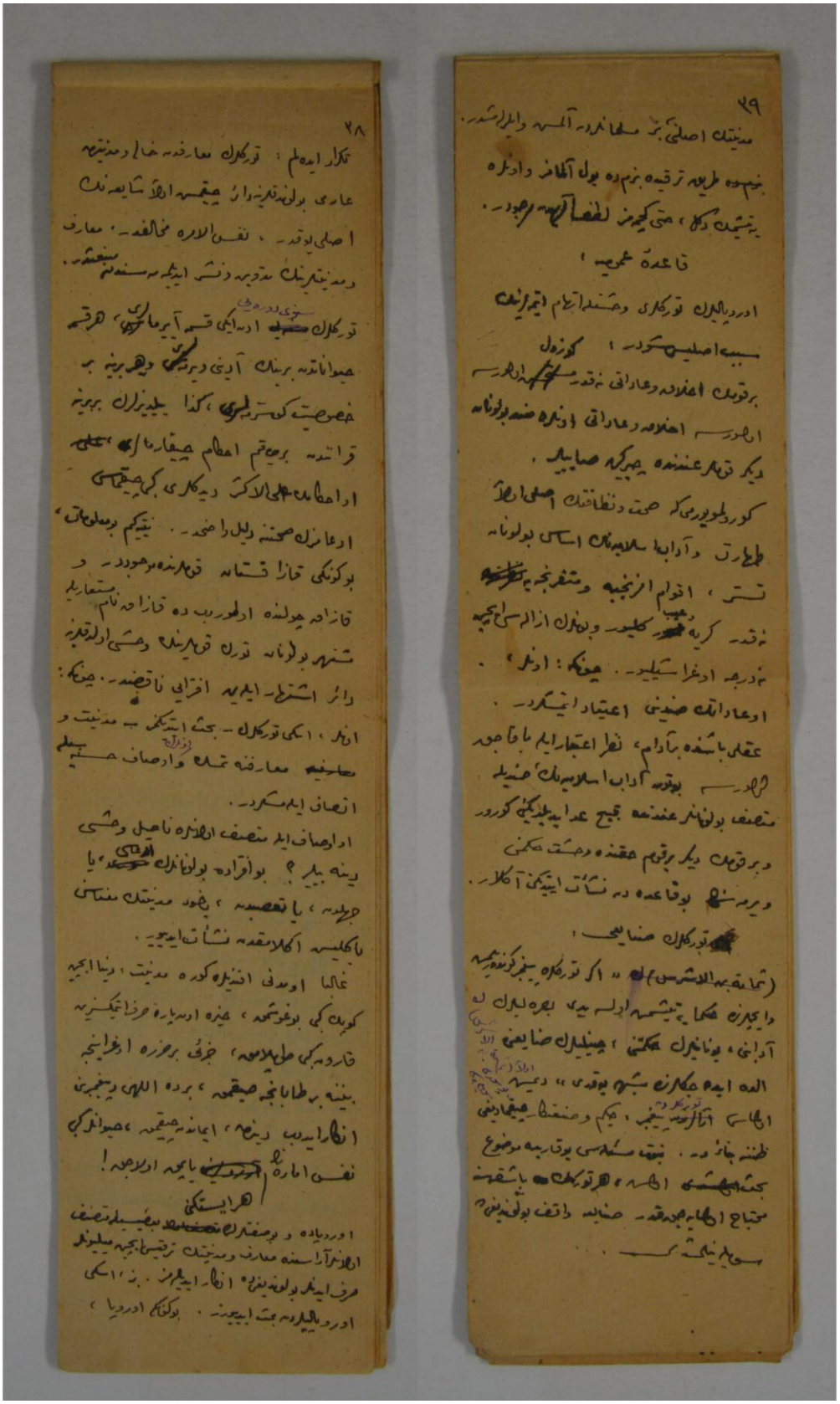

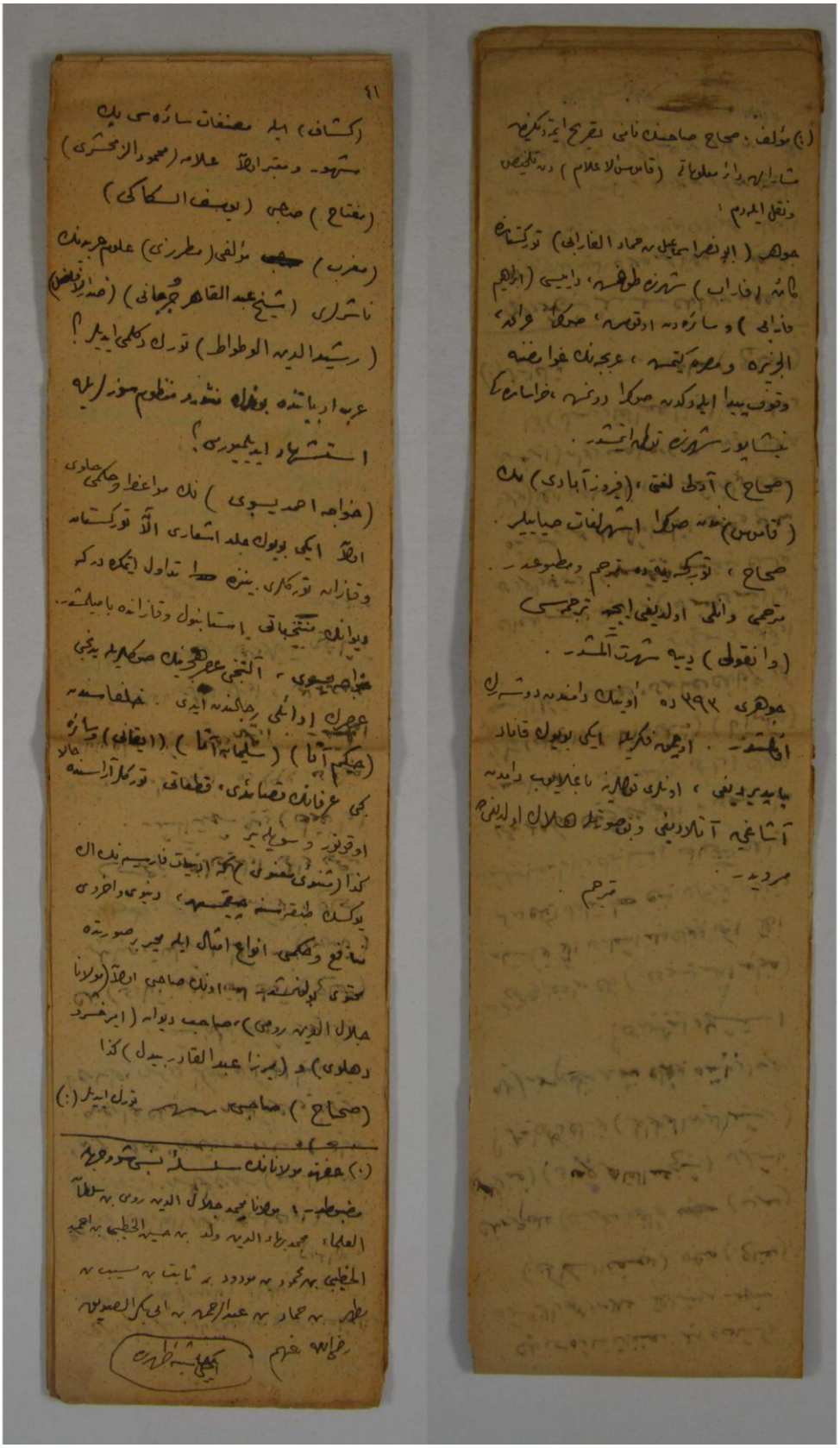

(۰) مؤلف، صحاح صاحبی نامی تقریح ایتدیکنده
شاعرلرك ترجمه لرى (قاموس الاعلام) ده تلخیص
وتقل ایدلدی:
جوهری (ابونصر اسمعیل بن حماد الفارابی) تورکستانك
شهرلرندن فاراب (اترار) ده دوغمش، وایسی (ابراهیم
فارابی) وسائره ده ادقسمه، صحاح واله،
الجزیره ومصره کیتمش، عربجه نی غوایتله
وقوف پیدا ایلدکدن صکرا دوغمه خواسانه کیتمش
نیشابور شهرنده توطن ایتمش.
(صحاح) آدلی لغت، (فیروزآبادی) نك
(قاموس) نامنه صکرا اشتهارات حیاتیه.
صحاح، توركیه ده مترجم ومطبوعدر.
مترجمی والمی اولدیغی ایچون ترجمه سی
(وانقولی) دیه شهرت المشدر.
جوهری ۲۹۲ ده اولمك اوزره دوشمش
اولمشدر. ایچمه فکریله ایکی بویوك قاباك
یاپدیریدیغی، اوزری توقایله باغلایوب رایده
آشاغیه آتلادیغی ونصوصیله هلال الدینه
مروی.

مترجم

(کشاف) ایله مصنفات سائره سی یالکز
مشهور ومعتبر اثر علامه (محمود الزمخشری)
(مفتاح) صاحبی (یوسف السکاکی)
(مغرب) صاحبی مؤلفی (مطرزی) علوم عربیه نك
ناشرلری (شیخ عبد القاهر جرجانی) (ضیاء الدین)
(رشید الدین الوطواط) تورکلکی ایدیلر؟
عرب ادبیاتنده بوقدر تشدید منظوم سوزلره
استشهاد ایدیلیورمی؟
(خواجه احمد یسوی) نك مواعظ وحکمی حاوی
اثر ایکی بویوك جلد اشعاری الآن تورکستانده
وخزانه لرنده کی یازمه نسخه لرله تداول ایتکده در که
دیوانك منتخباتی استانبول وخزانه سنده باصیلمشدر.
خواجه یسوی، التمغی عصرلرینك صوفیلرندن یدی
عبد الوالی رحمانندن ایدی. خلفاسندن
(حکیم آتا) (سلیمان آتا) (ایتاق) وسائره حالا
کی عرفانك وصاندی، قطبلری تورکمانستانده
اوتورور وسویلرلر.
کذا (منتوی معنوی) کی ایکیلت فارسیه نك ان
یوکسك طبقه سنه صیقمشدر، دنیوی واخروی
منافع وحکمی انواع امثال ایله محیر عقول صورتده
محتوی بولنمشدر. اونك صاحبی ارجمند (مولانا
جلال الدینه رومی)، صاحب دیوان (امیر خسرو
دهلوی) و (میرزا عبد القادر بیدل) کذا
(صحاح) صاحبی سمرقند نزول ایدلر (۰)

---

(۰) حضرت مولانانك سلسله نسبی شو وجهله
مضبوطدر: مولانا محمد جلال الدینه روی به سلطان
العلماء محمد بهاء الدینه ولد به حسین الخطیبی به احمد
الخطیبی به محمد به مودود به ثابت به سلیمان به
علی به حماد به عبد الرحمه به ابی بکر الصدیقه
رضی الله عنهم

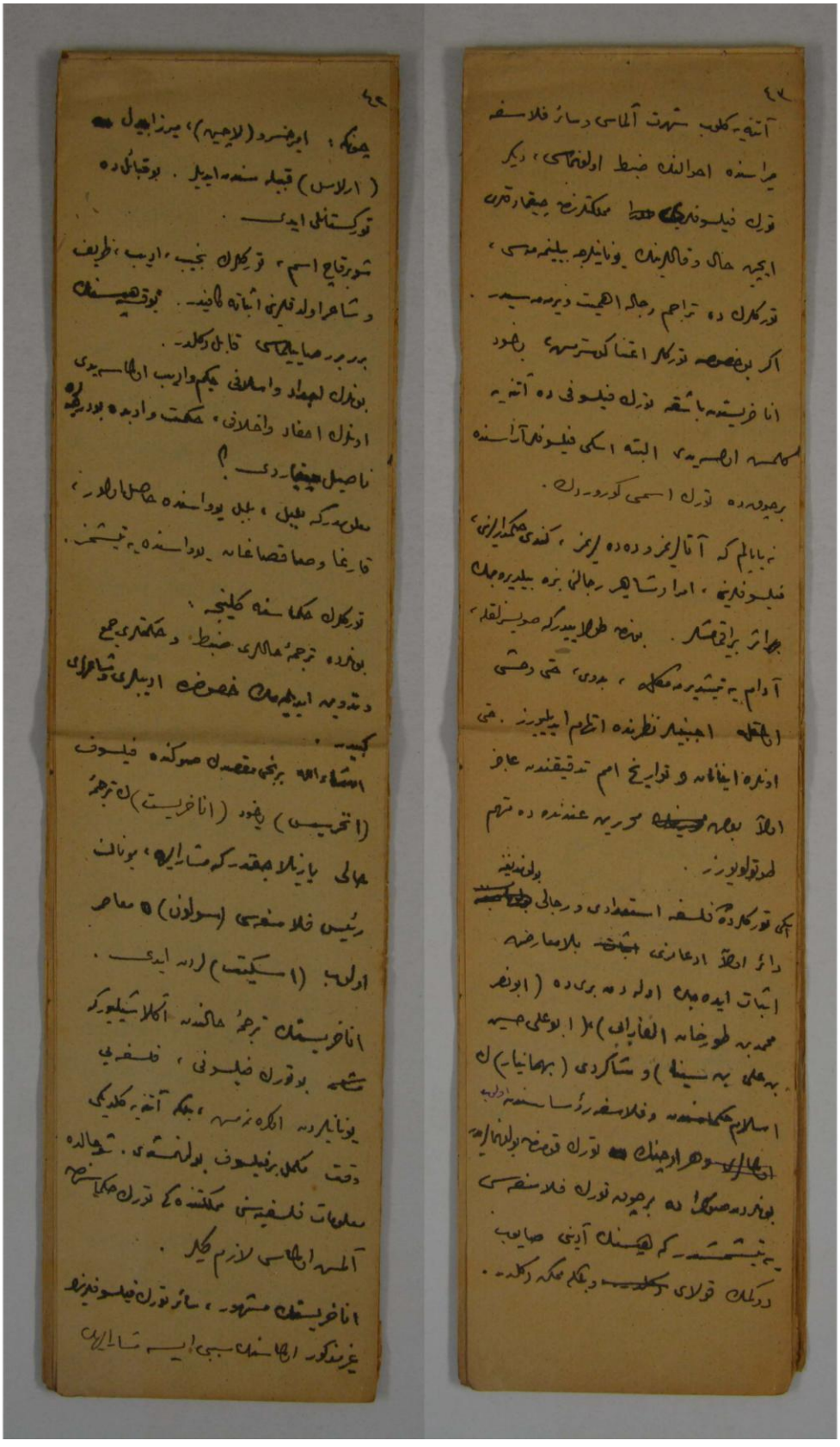

تعجب ایلمان. وصیت لفظ اتخاذ ایدرلر.
حقائق تاریخیه بیلمز، سنی تکذیب ایتمز.
جرمدن سوزعایه سقط دکلدر. چونکه:
اوکیدن قولی ایله بولی ساقیدر.

تورکلر اقوام سائره ایله اختلاط ماجراسی و معاملاتی
بحث، ایکی قسمدر. برنجی قسم، تورکلر چینلیلر
ایرانلیلر و رومالیلر کبی ماجراسز، ایکنجی قسم ایسه
الآن جنوب روسیه دخیله و قفازه دکز دیه قدر ایله
ایله مادرای سمالیسه قدر اختلاط اراضیده اولوانلره
دائردر.

برنجی قسم

تورکلر، هیچ غایه یه باشلامیوب سقوط و فنایه آیرلنجه،
بوصاف برحکمدارلری اولدیغی حالنده تاریخ
اسلامیه ده اکثر اوقاتده آیریلوب و نفاقه
دچار اولمشدر، آیری آیری اداره لر
تشکیل ایدوب استقلال سودالرنه دوشمشلر،
بو اوغورده ده بیرلریله بوغوشوب یکدیگرینی
محو و نابود ایتمشلردر. بینلرنده اقوام سائره دن
هیچ ده بویله یاپمشلردر.

اکر تورکلر، اتفاقه و اجتماع اهمیت ویرسه لردی
ساده قومشولری بولونان قبائله دکل، بوتون دنیایه
غلبه ایده و کامل سلطنت و حکومت سوره بیلیردی.
بینلرنده آشنا بیانه اولمامسی بوکا مانع اولمشدر.
بو فکرک طوغدیغی آکلاشیلیور.

اسکی تورخون، برحقیقت اظهار ایدیور که
ایرانلیلر محاربه یه کیدیلر، مضاف و مضاف الیه
ارسندن تورکلر بولونماسنده فوق العاده دیقت ایدرلردی.
اوغوز دوره سی ایرانلیلر، نفیس، عالی، عالیجناب،
دانشمند ایچه جانسیپارانه دکوکلرینی حکایه
تورکلر، اونلرک مقابلنده حب ایبیورلردی. حالبوکه
رومالیلر، ایرانلیلره الحیت دیبیورلر، آنجاق تورکلره
بیلیورلردی.

اثبات مدعا ایچون بخاری شریف (امام
الحافظ الحجة امیر المحدثین ابوعبدالله محمد
بن اسمعیل البخاری) نك تورك اولدیغنه شبه
وارمیدر؟

اذان عالمی کز پیغمبرمزك احادیث شریفه
جمع ایدن (صحیح)ی ده
کتاب آریه صوکرا (اصح کتب) صایلمشدر.
بو
ترمذی) ایله (نوادر الاصول) صاحبلری ده
تورکلردن.

ای تورك! اسکی تورکلره دائر سویله دیکز سوزلرك
صحنده شبه ایدرسك شو صایدیغم اعاظم
استعداد و استقابلنه ایچون باقه، اونی صوکره
اوقیاسلر ایله اسکیلرك قابلیت و ساعیلری
اولچ.

آبا و اجدادینی ایری سورمك مشکل بری
اولدیغی ایشته بیلدیرمه ده:

اولئك آبائی فجئنی بمثلهم
اذا جمعتنا یا جریر المجامع

بیتی اوقیوب مفاخره کریمه (*) قوتما.

(*) بویت، شاعر (فرزدق)ك معاصر و معارضی
بولونان شاعر (جریر)ه سویلدیکی ابیات جمله سندن در.
معاصیلرینی فخر زده آبا و اجدادینك مفاخر
و مناقبنی صایدقدن صوکره دیمشدر که:
« ای جریر! ایشته بونلر بنم بابالرم. بکا
بنزه ده آیاغه کلدیکز وقت سیده ده ازلر
کبی میدانه توکمه »

چیلیده سرحدی بنا ایتدردی که چیلی
کورفندہ (قاله چرسی) دلاتیه قدر امتداد ایدردی.
بوسدك طولی ٦٠٠ کیلومتر، عرضی ایسه ٧- ٩ مترایدی. اوستنده
١٠ پیاده، ٦ سواری یاپه بیلیردی
دینیلر. بوکوه اکثر اقسامی خراب اولمغله بوسدك
خرابه‌سی بیله سیاحلری حیرت ودهشتده بوراقیور.

سدجینك بناسی، چینه ایمپراطورلرندن اولوب
دردنجی سلالهٔ مغولیه دن بولونان (چینه شهوانتی) یه
اسناد اولونور که میلاد دن قبل الهجره (١٢٦)
سنه سی ایدی. فقط سدك ابتدای بناسی اونا تاریخدن
اولدی. چونکه: براطرفده یانغ دلاینك، دیگر
طرفده شینی دلاینك حاکمی، تاتارلرك هجومنه
دایانمق محافظه ایچون انشاآته باشلامشلردی.
صوکرا چینه شهوانتی، یانغ دلاینه حاکم
اولدقده اونی انشاآته دوام ایتدی. ایمپراطورلر
یکدیگرینه ایکی طرفدن انشاآتی. بیتیشیردیلر
مرویدرکه، بوسدك بناسنه ٨٦٦ (قبل الهجره)
سنه سنده باشلانمیشدر، برملیون یاقین عسکر اقدام
داوده سنه ده اتمام ایتمشدر.

درت میلیون عسکر تولادیدینه کی قرال
تلفاداینی وسرعت اولمغله، اثنای
انشاآتده محافظ اولماهه اوزره، یاریم
میلیون عسکر بکلهتیلدیکی ده روایت اولونور.
سدله دیوارلری، بعض یرلرده ایکی قاتلی یاپیلمش
ایچاب ایدن محلرینه ده قلعه، برج وقیاپلر
یاپیلمش، قوماندہ ایدن اداره عسکر
محافظه ایدردی.

بومحافظه عسکریله تورکلرده تاتارلرده
اولدیغی مرویدرکه الآن اونلرك بقایاسنه
(اونغوت) دینیلر (*)

(*) ابوالغازی خانك شجرة الترك عنوانلی تاریخنك ترجمه‌سنه
طبعیده کی ٤٧ نجی صحیفه یه باقه.

کذا بعضی معتبر مورخلرده بری یازیلمشدرکه:

فارس حکمداری (فیروزشاه) حیاتنده ایدوب
ایچنه تورکستانه سفرینه کیدرکه ایرانه عسکری
تزلهٔ باشلامسیله دولایسیله اولدرمش ایدیلر.
کوتروب تورکلره اقلاف ایتدرمکدنسه بوراده
اعدام ایتمك اولی ایدی. هم ده شوصورتله ایرانه
ایدی بر محافظه تورلوکله اولوردی» دیشدی.
فی الواقع دیدکلری اولدی، کیدیلر اوروپه برزی
تورلولرینی کی فیروزشاه ده اتمام ایتدی. نتیجه
آشاغیده بیان اولنجاقدر.

آذاق عمیق براقمامق بولونمغله برابر تورکلر،
فرس وچینه دولتلرینی سدلرانشاسیله
تحفظ مجبور براقمشدر.

ایرانیلر، ایکی سدیاپمشلردی که بری غرشهرلرینه
و بالخ ایله سمرقند آتاسنده بنی ایدی. سمرقند - بالخ یولنده، بدخشانه صغری وتوس
و (سبز) شهری هواسنده اولدیغی ده سویلنیر (*)
ایکنجیسی ایسه قاقاسیاده درکه (باب)
(باب الابواب) (باب الحدید) اسمیله وهرام
عسکرینه (ذوالقرنین سدی) و (دمیرقاپی)
دیه مشهوردر.

(*) بنجب عاصم بك، تاریخنك یرمنده بوسدك
کش بلده سنده ٩٠ کیلومتره جنوبده قائم
اولدیغنی ٢٠- ٢٥ متر عرضنده و ٢ کیلومتره
طولنده بولندیغنی و آذینه ده یرقاپی دینیلدیکی
سویلر. کش بلده کاپیسه شهرسزدر.

سیاحلرده بولغارلرك مرتفع قدرتی
واستقلال خارجی به چنیلرك شجاعت
ودرایتی و شمالی اقوامقاشی مدافعه مانعی
ضاطر لاتدی ،، دیشه .

بهده دیرکه :
اودن . چیشمه ، چیشمه دن . نقطه سنده
احداث ایتدکلری طاوشانلرده باشقه کزدیکی
دولاشه یوده . بوتون اقوام حقنده سنت
آلمه بولیلر . بدایه ده ، نهایه ده حکم
الله در .

بو نافیه چینلر ، بوتون سامی ایلر برابر
+ دیرلکلری لغات و ایتیکلری مصارف
فائده سنی اون ایکنجی مدت کوره مشدر . چونکه
چینه استیلا ایتمش اولان ٢٠ - ٤٠ سنه
اعتدال ایچنده و محافظه کارانه داخلی
چکیشمه لرك تماماً دشمنلری اولمشدی .
تورکلر ، فرصتی غنیمت بیلیرلر . موغولستانده
(صاری موران) دهیلیه نهر اصفری (٥)
دولاشوب یرلرینه چینلیلر باشلادیلر .
المزده تورکلرك چینلیلرك واقعاتی بیلدیرمك اوزره چین برکتاب
اظهار ایتمش بولدقلرینه مبنی اولمق ایجاب ایدر .
نهایه اتمدن مکمل اولمیور .
یالکز آسیاده ایکنجی تورکلر اقدامی وجهیه
ایله آسیانك نصفنه قدر مستولی بولونمه
ارغور خانلرك ظهوری دهی بوقدمه ٩٤٠ سنه
سنه تقدم ایدن اسلام تاریخلرنی رقمدر .
کذا تورکلرده صفارك ظهوریله چینلرك
چینك شمالنی حکومت تأسیس ایتمش وجهیه
بلادینه هجوم ایتمکلری ، هجرتك ١٨ - ٢٠ نجی اولدقلری (بیلاد)
سلاله حکمدارینی دوشنده ایدیلر .

عاشر

(٥) احتمالکه لیاتو نهری

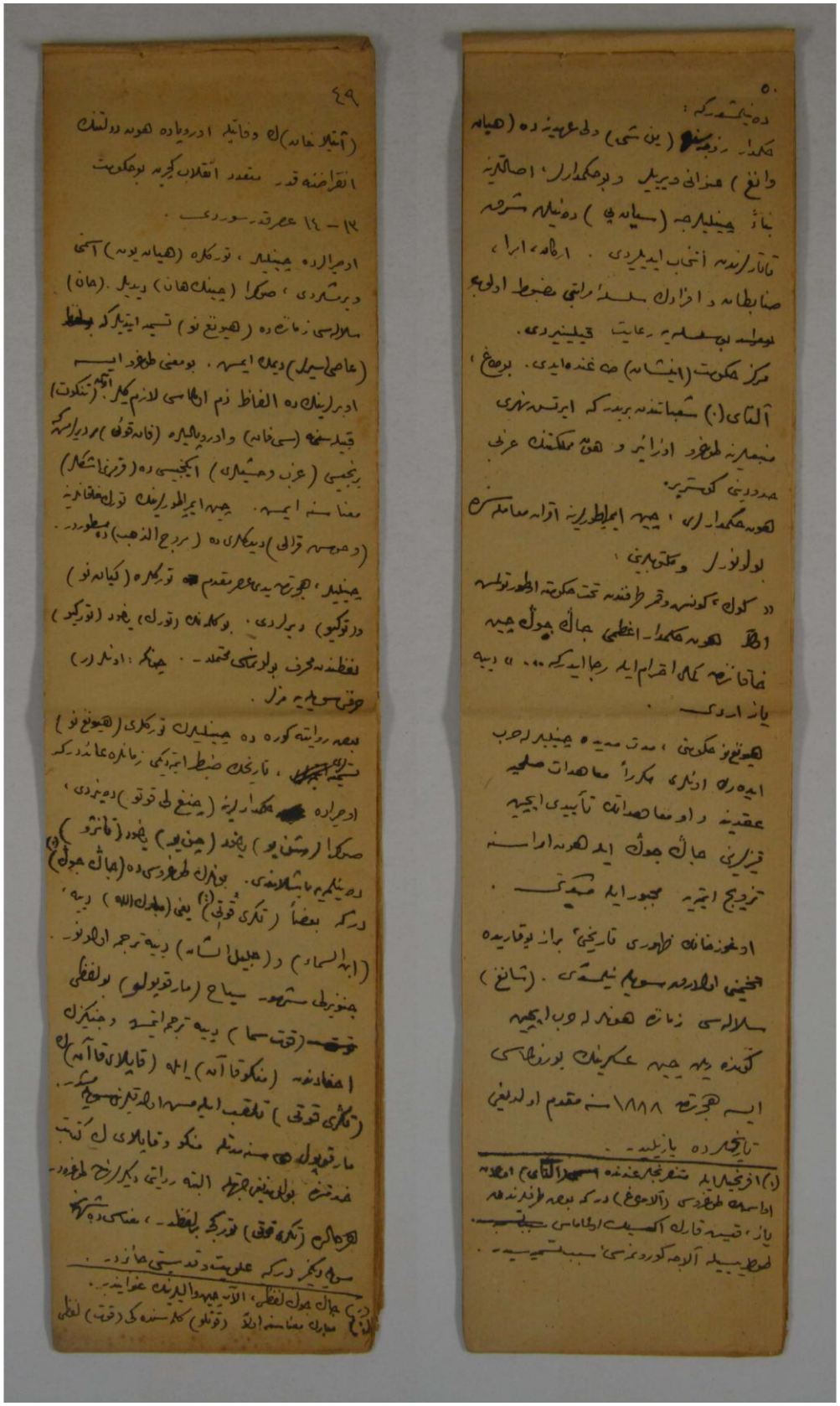

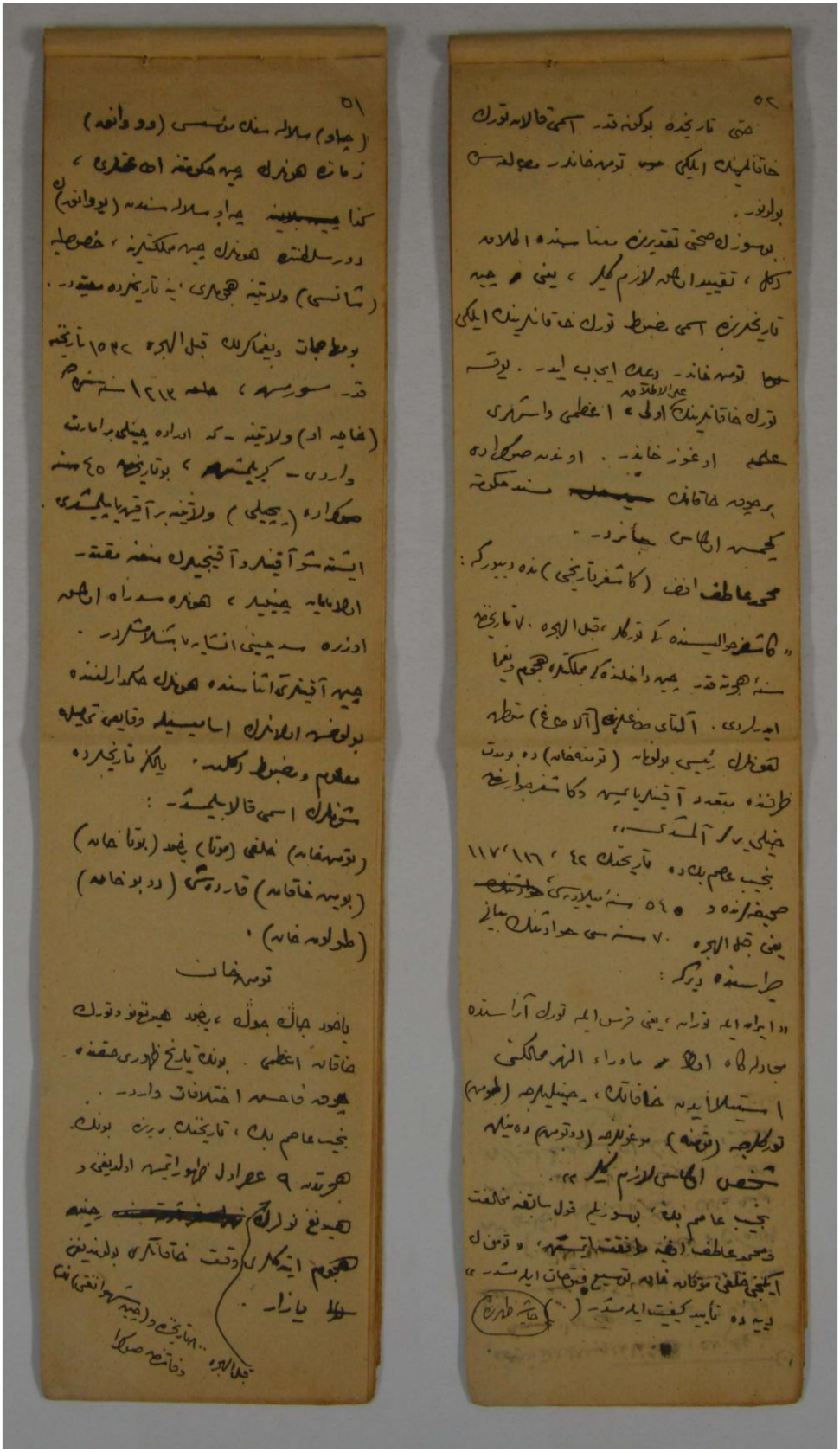

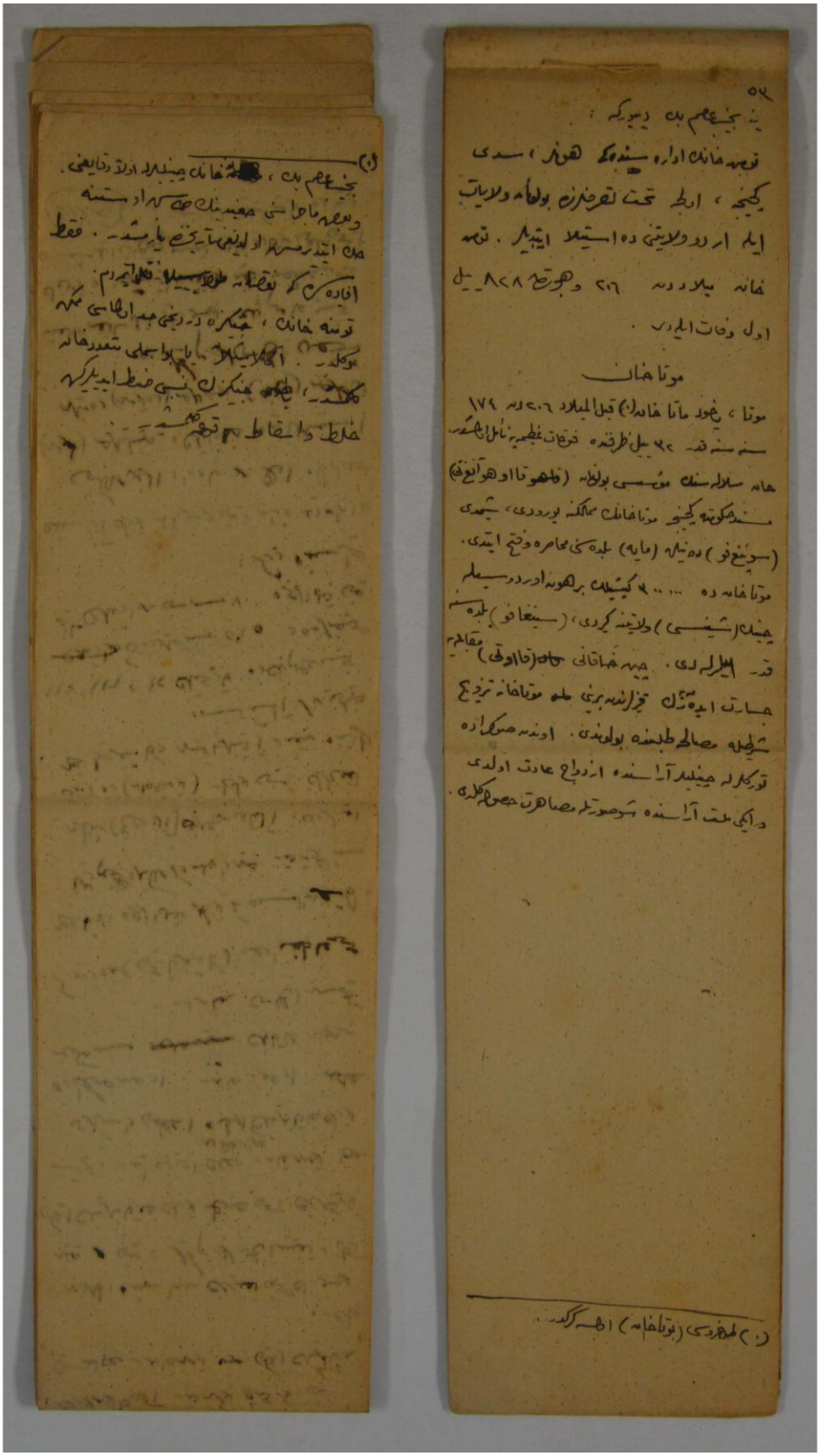

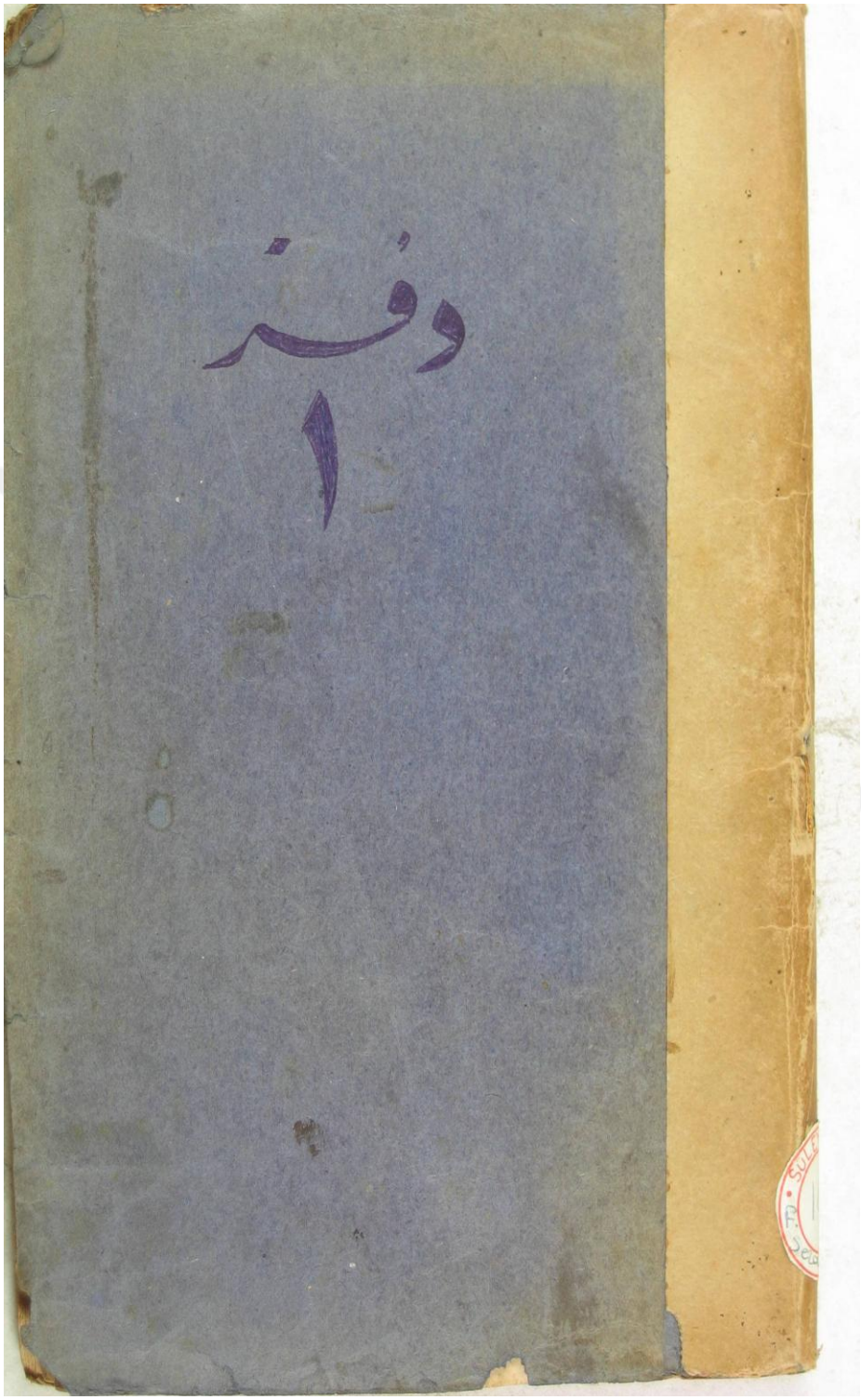

EK 2: Tahirü'l-Mevlevi'nin *Defter 1* adlı eseri

قاراعمی سنده شیخ شاه رضی افندینک (تلخیص الاخبار وتلقیح الآثار
فی وقائع خوانه وبلغار وملوك التتار) عنوانلی اثرینک
جلد اولنده (مقصد ثانی) نک ترجمه سی

71/1

Süleymaniye Kütüphanesi	
Kısım:	F. Sezai Türkmen
Yeni kayıt No:	143
Eski kayıt No:	

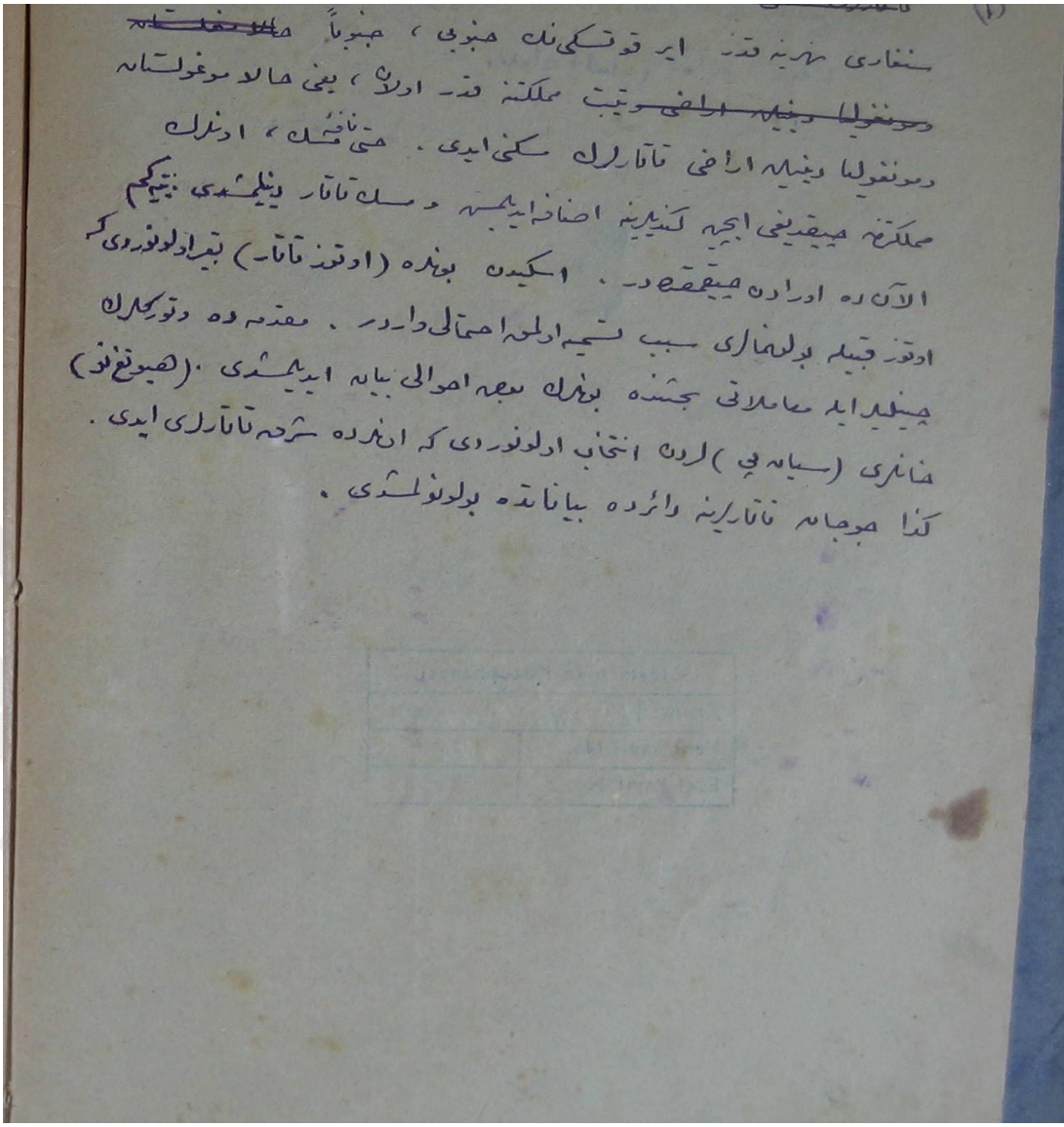

سنغاری بزرینه قدر ایر قوشکی‌نك جنوبی ، جنوباً ~~صحاری~~
~~مونغولیا وینیله اراضی سوتیت~~ مملکتنه قدر اولدی ، یعنی حالا مونغولستانه
ومونغولیا وینیله اراضی تاتارلرك سکنی ایدی . حتی نافه‌سی ، اوندن
مملکتنه صیقدیغی ایچون کندیلرینه اضافه ایتمسه ده مسك تاتار دینلمسدی بتیکیم
الآن ده اوراده صیقمقده در . اسکیدن بونده (اوتوز تاتار) تعبیر اولونوردی که
اوتوز قبیله بولونماری سبب تسمیه اولمه احتمالی وار در . مقدمه ده دتوکلدن
چینلیلر ایله معاملاتی بحثنده بوندن بحث اولمالی بیانه ایدیلمشدی . (اصبوغ نوغ)
خانلری (سیانه یی) لردن انتخاب اولونوردی که اوندن شرحه تاتارلی ایدی .
کذا هوجانه تاتارلرینه وارده بیانانتده بولونولمشدی .

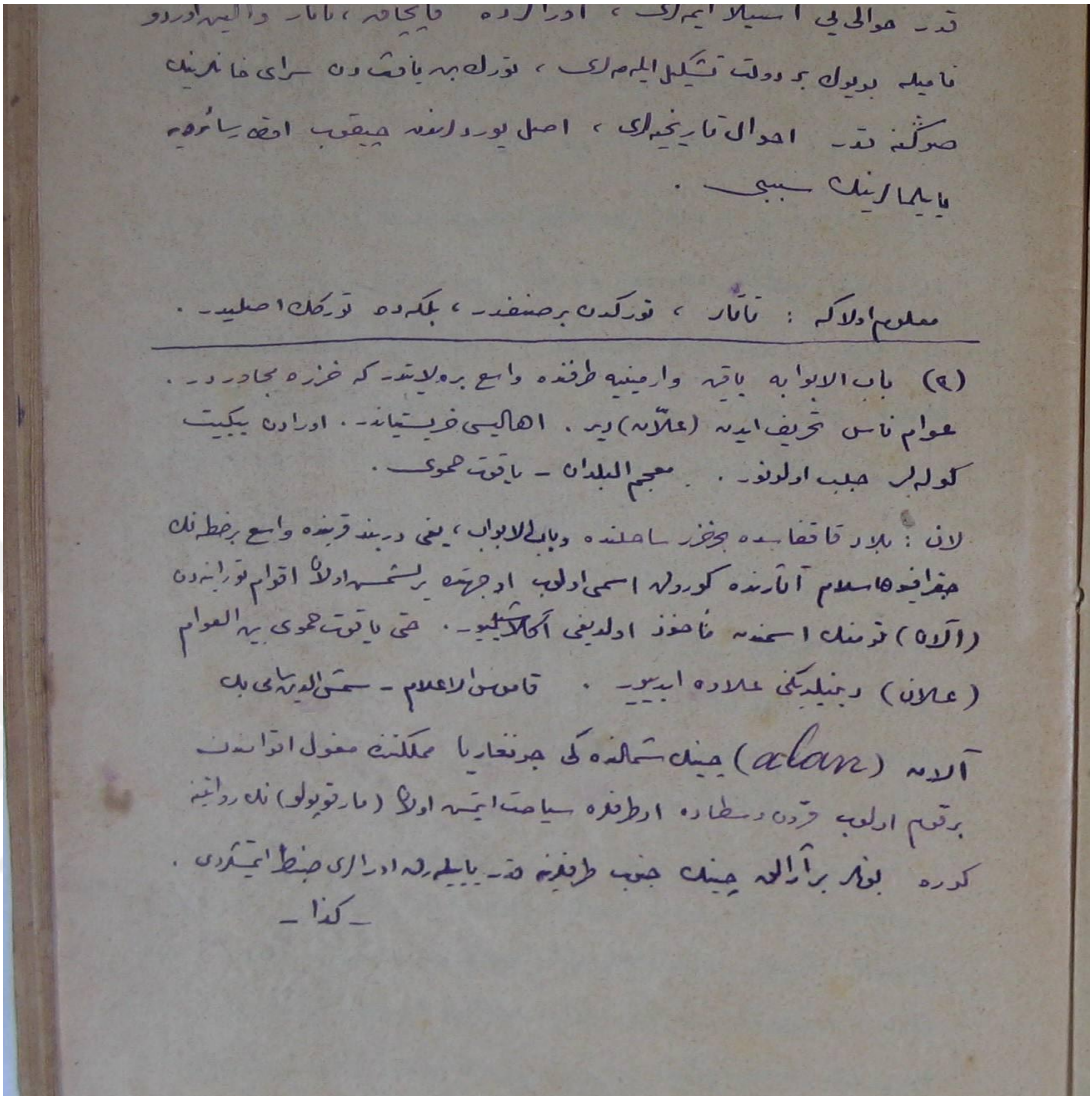

قد- هوالی بی اسیلا ایم لک ، اورالده فایجاقه ، تاتار والیه اوردو
تامیله بریوك بر دولت تشکیل ایلدم لک ، تورك به یاقشدی سرای فاتحینك
صوکنده قد- احوال تاریخیه لك ، اصل یورد اسمنه حیقوب اقه سائره
یاپیلمالینك سببی .

معلوم اولاکه : تاتار ، تورکدن برصنفدر ، بلکه ده تورکك اصلیدر .

---

(۲) باب الابواب یاقیه وارمینیه طرفنده واسع بر ولایتدر- که خزره مجاوردر .
عوام ناس تحریف ایدرك (دربند) دیر . اهالیسی خرستیاندر- . اورادن بیکیت
کولیلر حیقب اولورلر- . معجم البلدان - یاقوت حموی .

لان : بلاد قافقاسیده بحر خزر ساحلنده وباب الابواب ، یعنی دربند قریه واسع بر خط نك
جغرافیه اسلام آثارنده کورولدیکی اوجهتله بر شعبه اولمق اقوام تورانیه دن
(آلده) تورنك اسمنه ماخوذ اولدیغی آکلاشیلیور- . حتی یاقوت حموی بیه العوام
(عالان) دینلدیکنی علاوه ایدیور- . قاموس الاعلام - سمی الدینك یازدیغی
آلده (aldan) جینك شمالنده کی جونغاریا مملکتنده مغول اقوامندن
برقسم اولوب قرون وسطاده اورالرده سیاحت ایتمه اولمق (مارکوپولو) نك رواینه
کوره بوندن برآز اوله جینك جنوب طرفنده قد- یاپیلمه اولمق اوزره ضبط ایتمکدر .
- کذا -

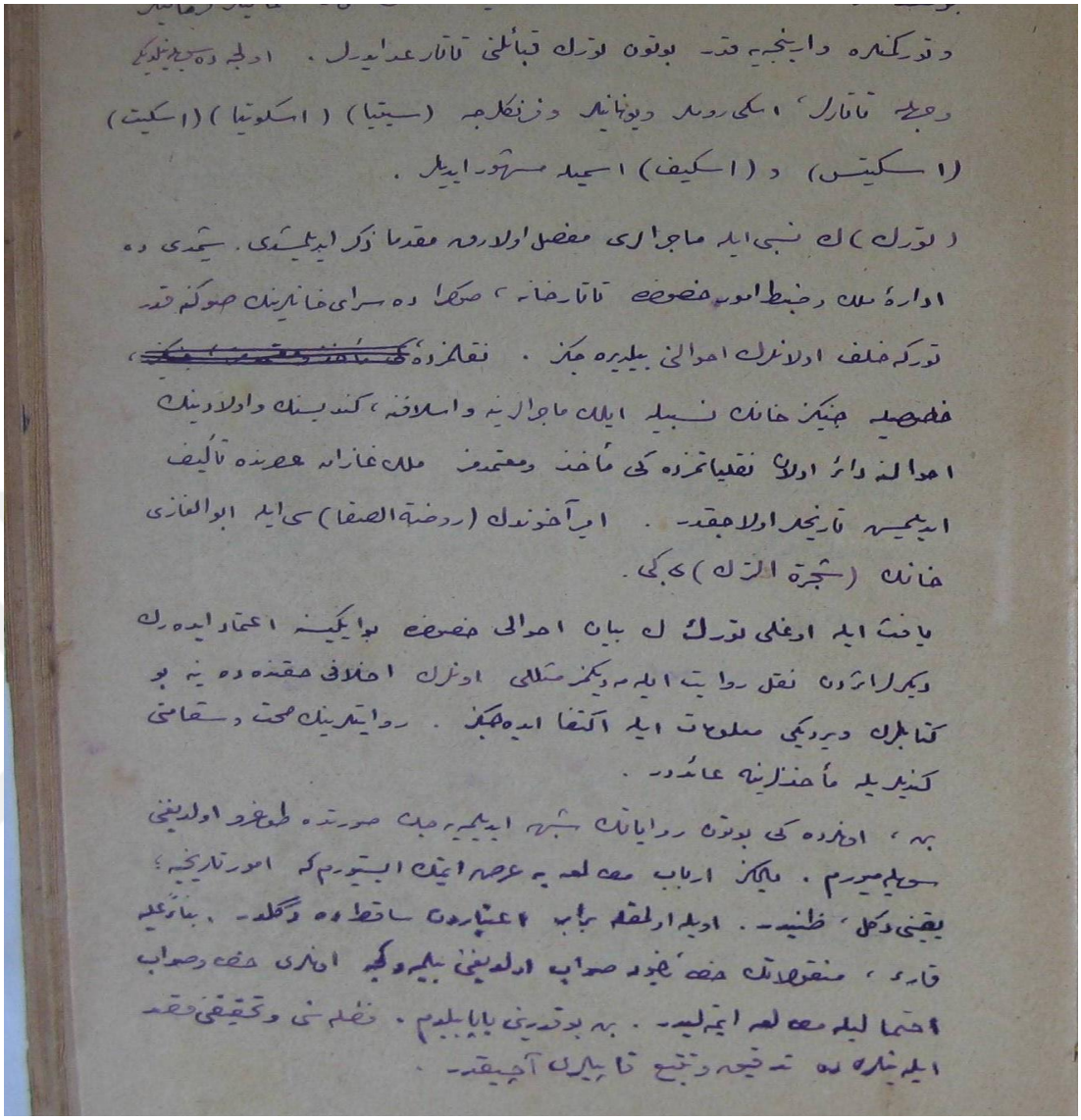

و تورکلره وابسته قدر. بوتون تورک قبائلی تاتار عد ایدر. اولجه ده سجینلرکه
وجهله تاتارل، اسکی روسلر دیونانیلر و ارمنلر جه (سیتیا) (اسکوتیا) (اسکیت)
(اسکیتس) و (اسکیف) اسمیله مشهور ایدیلر.

(تورک) ک نسبی ایله ماجرالری مفصل اولاره مقدما ذکر ایدیلمشدی. سیمدی ده
اداره سلان وضبط امور مخصوصه تاتار خانه، صکرا ده سرای خانلرینک صولکم قدر
تورکم خلف اولانلرک احوالی بیلدیره جکز. نقلزده کی مأخذ ومعتمد ملل غازانه مصنفی تألیف
ایدیکمز تاریخ اولاجقدر. ایرآخوندک (روضة الصفا) سی ایله ابوالغازی
خانک (شجرة الترک) کبی.

یاخود ایله اوغلی تورک ک بیان احوالی مخصوص بولیکنه اعتماد ایدرک
دیکرلرینک نقل روایت ایله دیکر مثللی اولانلرک اختلافی حقنده ده یه بو
کتابلرک دیرلیکی معلومات ایله اکتفا ایده جکز. روایتلرینک صحت و سقامی
کندیلرینه مأخذلرینه عائددر.

بو، اولانلرده کی بوتون روایاتک شجره ایدیلمه جک صورتده طوغرو اولدیغنی
سویله میورم. بالکز ارباب مطالعه یه عرضه ایتک ایستدیکم امور تاریخیه،
یقینی وکل، ظنیه. ایدیلرلقدر باب اعتباردن ساقط اولمقلری، بنا علیه
قارئ، منقولاتک حقنده کی خود صواب اولدیغنی بیلدیکی کبی اهل حق وصواب
اختیار ایله مطالعه ایتملیدر. بو بوتون بابا یلدم. فقط نی وتحقیقی حقده
ایله بیلدیکی ده تدقیق وتتبع تاریخ آچیقدر.

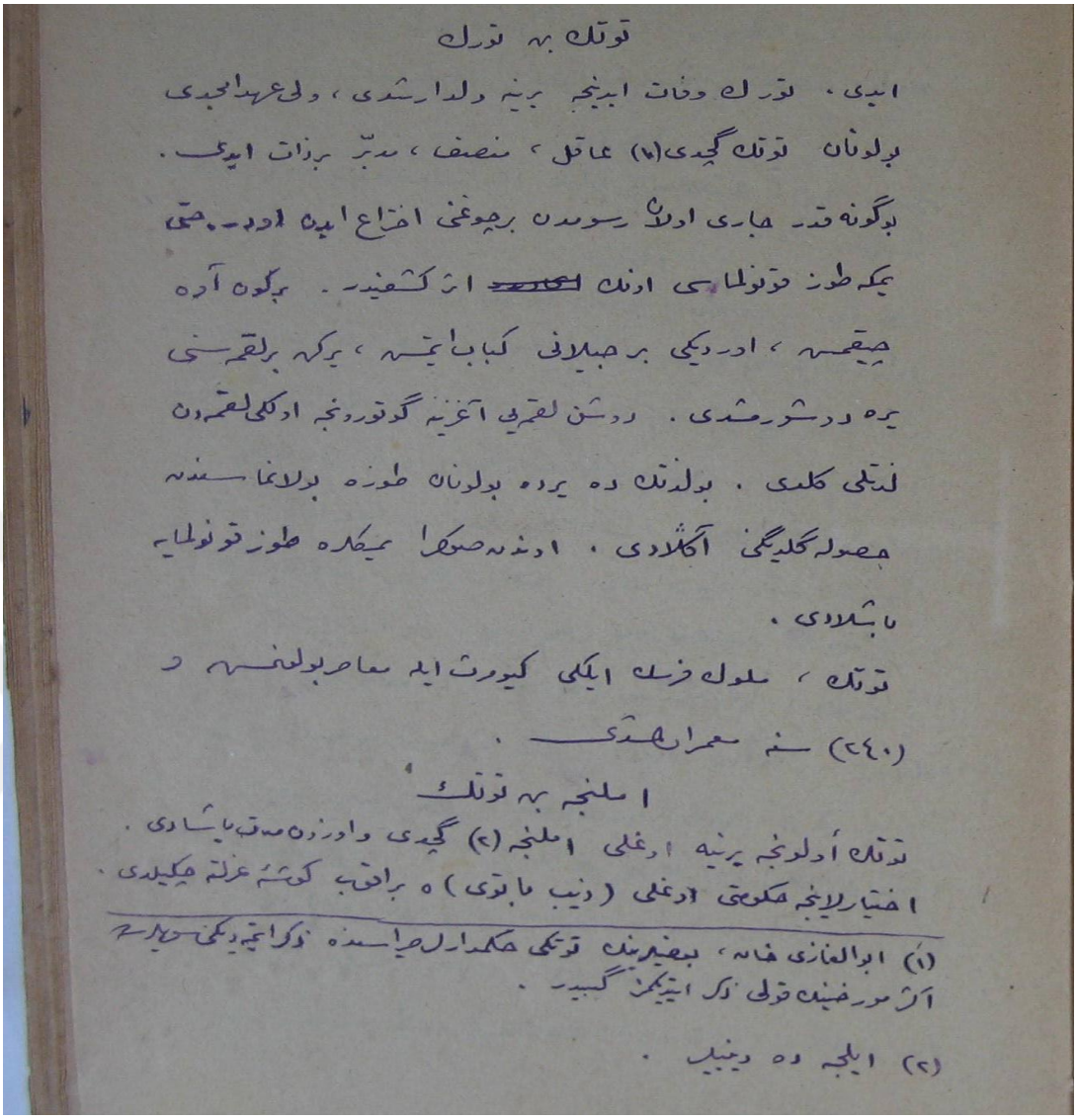

توتلك به تورك

ايدى . تورك وفات ايدنجه يرينه ولدارشدى ، ولى عهد امجدى
بولونان توتلك گچدى(۱) عاقل ، منصف ، مدبّر برذات ايدك .
بوگونه قدر جارى اولان سوندن برچوغنى اختراع ايدن اودر . حتى
بيكه طوز قونولماسى اونك [illegible] اثر كشفيدر . بوگون آده
چيقسه ، اوردكى برحيلانى كباب ايتسه ، يركه برلقمه سنى
يره دوشورمشدى . دوشن لقمه يى آغزينه گوتورونجه اوكلى لقمه دن
لذتلى كلدى . بولدقلرنده يره بولونان طوزه بولاشماسندن
حاصل گلديگنى آگلادى . اوندن صوكرا بيكده طوز قونولماسى
باشلادى .

توتلك ، ملوك فرنك ايلكى كيومرث ايله معاصر بولنمشدر
(۲۴۰۰) سنه مقدم الهندى .

املنجه به توتلك

توتلك اولونجه يرينه اوغلى املنجه(۲) گچدى واوزون مدت ياشادى .
اختيار ايدنجه حكومتى اوغلى (ذيب مابتوى) ه برافوب كوشهٔ عزلته چكيلدى .

---

(۱) ابوالغازى خانه ، بعضيلرينه توتمى حكمدار ديه سنده ذكر ايتمه دكى حالده
آثار مرغينه قولى ذكر ايتمكده گسبدر .

(۲) ايلجه ده دينيلير .

ذیب باقوی

سلطنت تخته اطه‌ردی، تورك اولادی آراسنده عدل و امانی نشر ایلدی. عاقل، عادل، منصف، جمیع برذات ایدی. ارجمند اجابت اینجه برینه اوغلی

گول خانه

گچدی. اوده عمرینك نهایتی اولوب آباواجدادینك گیتدیگی یره گیدینجه مقامنه

آلنجه خان

مسترشد. اطه‌ردی. شجاعت و شهامت، علو همت و معدلت صاحبی بر حکمدار ایدی. اداره عادلانه سی پذیرنده اولوب کلك نعمتی حیغالدی و ثروتی صول درجه‌یه واردی. نوح علیه السلام زمانیندن اوقته کلنجه یه قدر هدایت یولنی تعقیب ایده گلمشدی. نعمت و ثروتی حیغالنجه (ان الانسان لیطغی. أن رآه استغنی) یعنی «انسان قسمی غنا کسب ایدنجه آزار» قول آلهینك سرّی ظاهره چکدی. ضلالت و غوایتی رشد و هدایته ترجیح ایده رك سنت نبویه تابع و نعم ربانیه قاری اولدیلر.

آلنجه خانه، ونس مکداری (هوشنك) ایله معاصر ایدی. بدایت سلطنتنده بردن گچنجه روسی بر بطنه ایکی جوجه طوغوردی و برینه (تاتار) دیگرینه (موغول) آدی قونولدی. بونلر یتشوب بویویونجه آلنجه خان مملکتی ایکی یه تقسیم ایده رك برینی تاتاره، دیگری موغوله ویردی. بو برلرینی سه دمرلی، بکدیگرینه باردیم ایمرلی و دائما متحدانه وداعمانی توصیه ایلدی. واها صوکره عالم آخرته گیتدی.

تاتار و موغول فائده دیدی، مملکتنك ضبط و ربطینه شغول اولدیلر.

تاتارخان به آلنجخان

بابای اولنجه امور حکومتک ~~تنظیمی~~ ترتیبی و اداره مملکت تنظیمی ایله اشتغال ایتدی. برادری موغول ایله ~~ـــ~~ دیشه رك وضعیه کچیرك عمرینی کچردی. اولادی موغولك اوغولدیله ~~ـــ~~ تایدو خانه به اوردو خانه به آقسیز خانه به آلتی خانه به یلنجی خانه به بوقا خانه به تاتارخانه زمانه قدر ~~ـــ~~ دوستانه یاشادی. موغولك اوغولدی ده تاتارخانزاده اله ~~ـــ~~ تیکز خانه دوریه قدر ~~ـــ~~ بویله وقت کچردی. حکومت تایدو و تیکز خانلره انتقال ایدنجه ایکی عائله آراسنده نزاع و اختلاف ظهور ایتدی. تاتار احفاد ندیه (سونجی خانه به تایدو) موغول طوردیرندیه (ایل خانه به تیکز) دوریه قدر ده اونزاع و اختلاف تزاید ایلدی. و آتاغیده ذکر ایدیلجك شکیل اولدی.

موغول خان

بدینك کندیسنه تعیه و تخصیص ایلدیکی ممالکی اداره ایله دکدن صوکره ارتحال ایدرك برینه اوغلی:

قره خان

کچدی. بونك زمانده موغولك آراسنده کفر ظهور و انتشار ایلدی. بونلر دوجیه واردی که بر بابا، حکیم یه سی اولاردنده عاداتی بالطبع انه قاعده جوق برقیه سزلوك گورمه ~~ـــ~~ بلاریلت ولادحمت اونی اولدوردیلر، قاعده ده اکرام و انعام ایدردی.

اوغوز خان به قره خان

بوذات نور کلرآراسنده عجملرك جمشیدی، رومیلرك دیونیسیوس اسکندری شایان شهرت.

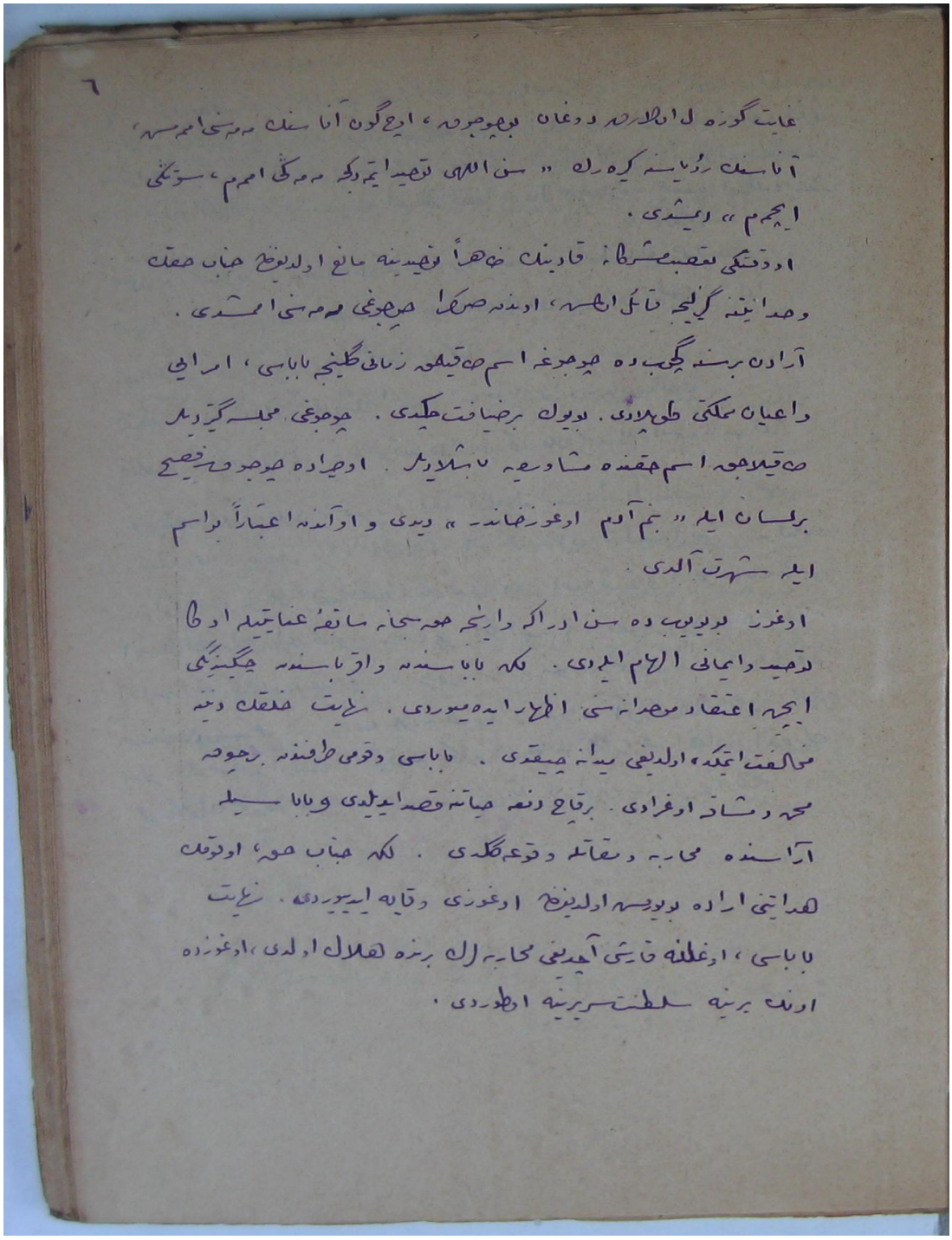

٦

غایت گوزه ل اطلاحه دوغان بویوجوحه، ایچ گون آنا سنك مه سنی ایمه سه،
آنا سنك رؤیاسنه کیره رك " سن الله ی توحید ایچه ركه مه کی ایمه م، سوتکی
ایچمه م " دیشدی.

اودقتکی تعصب شرطنه قادینك ظاهراً توحیدینه مانع اولدیغنه جناب حقك
وحدانیته گزلیجه قائل اولمه، اوندن صوکرا جوجوغی مه سنی ایمشدی.

آرادن برسنه گچوب ده جوجوغه اسم صه قیلمه زمانی گلنجه بابا سی، امرایی
واعیان مملکتی طوپلادی. بویوك برضیافت چکدی. جوجوغی مجلسه گتوردیلر
صه قیلاجه اسم چقمه مشاوره یه باشلادیلر. اوجاده جوجوغه فصیح
برلسان ایله " بنم آدم اوغوزخانه " دیدی و اوآندن اعتباراً براسم
ایله شهرت آلدی.

اوغوز بویویوب ده سن اوراکه وارنجه جوجوغه سابقه عنعاتیله اوقا
توحید وایمانی الزام ایدوی. لکه بابا سنده واوربا سنده چگینرگی
ایچه اعتقاد موجبانه سنی اظهار ایده میوردی. نهایت خلقك دینه
مخالفت ایتمکده اولدیغی بیانه جیقدی. بابا سی دقومی طاغنده رجوحه
محبه ومشاقه اوغرادی. برقاچ دفعه جیانه قصد ایدیلدی وبابا سیله
آرا سنده محاربه ومقاتله وقوعه گلدی. لکه جناب حقه، اوقوملك
هدایتی اراده بویورمه اولدیغه اوغوزی وقایه ایدیوردی. نهایت
بابا سی، اوغلنه قارشی آمدیغی محاربه ده قتل اولدی، اوغوزده
اونك برینه سلطنت سریرینه اوطوردی.

(۰) .. ترک هائی سنده ، علی قول هندوان بر جنس مخصوصایی که سلفنده ظهور ایدیلر و صاحب
شوکت و مناعت ایدیلر و آنده هیاطله وهی دیو ایدی . بر مدت هندستانه طوغرزی دولتری
ستمراطشدر ... وتاکه ی که (برهانه) ده رسوعد که هیتال تا ایله نام ولایتی خطلاندر -
یادشاهلرینه هیاتله دیمشدر . پس هیطل مخففاً هیتال معرب اولوب جمعنده هیاطله ایمشدر -
قاموس ترجمه سی

ختل و ختلانه : برخشانه اولکه سنده بر ولایتدر - برهانه قاطع ترجمه سی

هیتال .. ونام ولایتی خطلاندر ، یادشاهلرینه هیاتله اطلاق اولنور - کذا

هیاطله : کیرطایله برسکز اسمیدر - کذا

هیطل : ماوراء النهر بلادینک اسمیدر - معجم البلدانه - یاقوت حموی

ختلانه : ماوراء النهر ده وسمرقند جوارنده کی بلاد مجتمعه نک اسمیدر - کذا

غرض کلمه تورکلرک برقسمنه یرانلیلر آدلهوه سمنانه (آفتالیت) اکثی
دیرلردی ، چینلیلر بونلره (تی له) ایرانیلر (آب تلیت) یعنی صوکناری
تولای ، عربلر (هیاطله) دیمشلردی .. افغانستانی ، خراسانک برقسمی
اشغال ایدرک بای مختاری برخشانه نقل ایدن آدلهوه ایرانیلر ایله بابلیلرله
محاربه اولنمغله جیقدیلرسه ده برهوده زیاده سوریه هجوم ایدوب کندیلری ده
ضعیف دوشدیلر .. ساسانیلرده خسرو نوشیروانه آدلهوه ماوراء النهره
سوریکه مربوط اولدی . سرقنده کلمه هجمانه تاتارلرله اقتباس ایدیلرک
تورکلرک هجوم غلبه ویردی - یکی تاریخ عثمانی - علی بیک یادبک.

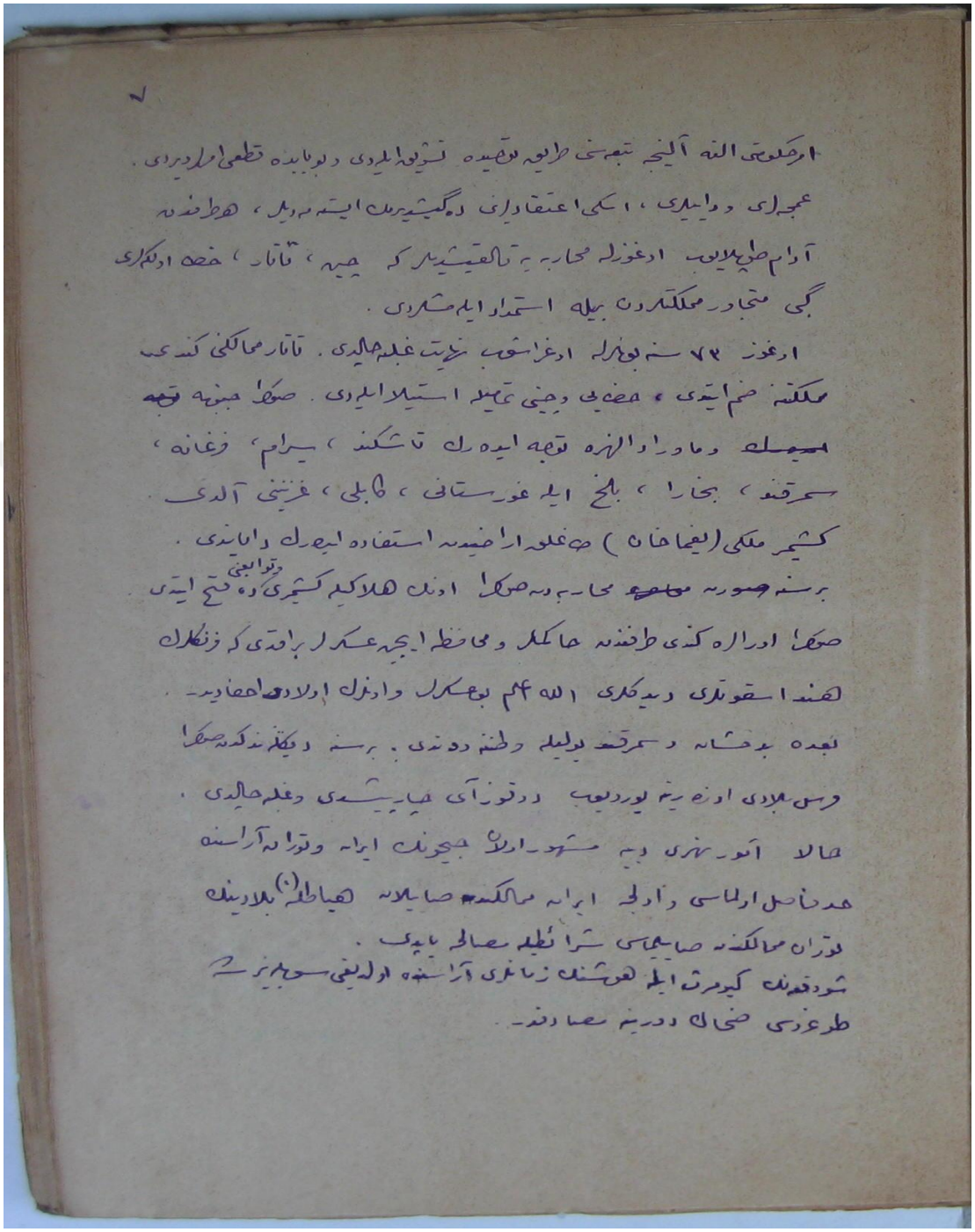

۷

ارخلوص الله آلیجه تبعه سی طرایفه توقیده تسویقه ایلدی دیو بایده قطعی اولدیردی.
عجبا ای وایلدی، اسکی اعتقادای دگیشدیرمك ایسته مدیل، هرطرفده
آدام صوقیلایوب ادغوزله محاربه یه تالقیشدیلر که چیهه، تاتار، خصه اولکاری
گبی متجاور مملکتلردن بیله استمداد ایلمشلردی.
ارغوز ۷۲ سنه سوزله ارغاشوب نهایت غلبه حاصل ایدی. تاتار محالکنی کندی
مملکته ضم ایتدی، حضرت وجنی تعمیم استیلا ایلدی. صوقا جنبه توجه
ایمیلك وماوراءالنهره توجه ایده رك تاشکند، سیرام، فرغانه،
سمرقند، بخارا، بالخ ایله غورستانی، کابلی، غزنینی آلدی.
کشیم ملکی (ایغاخان) دخی غلوه اراضیسنه استفاده ایدرك وایاندی.
برسنه صوره محاربه یه صوقا اوزنك هلاکیله کشیمری ده (یعنی) وتوابعی فتح ایتدی
صوقا اوراده کندی طرفنده حاکملر ومحافظ ایچون عسکر براقدی که فرغانلر
لقبله اشتوندی ویدکدی الله اعم بوعسکرل واونك اولادی احفادیدر.
بعده بدخشانه وسمرقنده یولیله دخی دوندی. برسنه دیکله ندکده صوقا
وسن بلادی اوزه یرم یوردیغی دوتوزآی قیامیشدی وغلبه حاصل
حالا آنوبهری دیر مشهور اولدی. چونکه ایرانه وتورانه آراسنده
حد فاصل اولماسی واولجه ایرانه محالکنده صاحبلانه لهیاطله (؟) بلادینك
توران محالکنده صاحبلاسی شرائطیله مصالحه بایدك.
شوقدرلك کیرمش ایله لهشنك زمانی آراسنده اولدیغی سویلیرلر
طوغزی ضحاك ودیرلر مصادفه.

بنده صوکرا غزه قصبه بحرخزر و قاره ده کز سلاله تمکه اقوامی،
روم، یونانه، فرنك و اوروپانك شرقیله شمالی، بلکه اوروپا بلادینك
جوغی زیرامه عسکر آلدی. محافظه ای ایچیه عسکر براقدی که یونانلر،
ارنؤد اوروپا اسقوتدی تسمیه ایدیلر.

اوغوزخانه، چرکس قبائلی ایله داغستانه اقوامی وگورجیدی قافقاس
ه غزیله اطرافنده و قاره کز ایله بحرخزر آراسنده کی اراضیه استیلا
ایدرکه صوکرا آناطولیه اوراده ده شام و مصره گیتدی. شوصایلان
برای ضبط و تهبرنی اداره سنه ربط ایتدیکده ایدیرلر وطننده دوندی.
مقطوعاتنه وصولنده ۹۰۰ آت و ۹۰۰۰۰ قویونه کسدیرلر صوکیله
عظیم ضیافت چکدی. شرقه وجنوبه قصبه بلاد هند فتحی اعظام
ایتدی. انلرله ایکه اولوم شو تصویره بالغ اولدی(۰)

---

(۰) عصرمزك مورخلرندن بری دیمشدرکه « اوغوزخانك حکومتی ۱۱۶ سنه ایدی. خراسانی
زمانی ده هجرتدن ۲۴۰۰ یل اول تقدیر اولونور. تورکستانده واقع بایسن بلده سنی
صوکره اون یای تخت اتخاذ ایله مشدی. بو بلده بردقت ده اوزبك خانلرینك تقرحکومتی
اولمشدی ». مورخلرك رأیی تورکستانك قصبه سی اولمایدرکه اصل (یسی) ایدی.
بنده طاهری مولانا احمد حضرتلرینه اضافه نسبتله (یسوی) دیمیلر. کذا محرك
اوزبك خانلری دیمکدن مقصدی ده آنده اوزبك خانلری اولمایدر. چونکه اورالری
اونرك تقرحکومتی ایدی.

(کنه الاخبار) صاحبی عالی « اوغوزخانك ابراهیم الخلیل علیه السلام
ایله معاصر و اوکا ملاقی و متبعه اولماسی محتملدر » دیمسه دینی اوغوزخانك
متبعه اولماسندن استنباط ایله ایمانی حضرت ابراهیم اوسطه سیله اولدیغنی زعم ایتمشدر.

× × ×

اولجاده سویله دیکز وجهله اوغوزخان ~~توکمک~~ تورک خانلرینک اک بیوکی، اک مشهوری و اک عقللیسی ایدی. بوخط طوری زمانه گوره ضبط بلاد و تنظیم مصالح عباد ایچون سنه حسنه و قوانین مستحسنه اختراع ایتمش، از جمله توکلری برهیم سقوب و قبائله آیرمشدی. اوجنالرن اک مشهوری: اویغور، قاپچاق، قینقلی و خلج(۰) و قارلوق ~~طائفه~~ قبیلدیر. بونلرک هرینه ده مخصوص برل تعیین ایتمش ایله مشدی.

قاپچاق قبیله سنک یوردی: بولغار و روس بلادی ایله الاصغ جبالی آراسنده واسع بر ایدی. قاپچاق قدماده جایلوق و اتل نهرلری صولدی ایله قاره دکز شمالنده کی قدیم اراضیسنه قدر یایلیدی. بومناسبتله اوقوجه بریه، (دشت قاپچاق) دیه بونلره اضافه ایدیلدی. شیمدی ایسه قازاق و قرغز چولی نامیله مشهوردر.

توکلرک دیانتی تعریف ایتمکه حاجه سویله مشدم که بوکا حاجت یوقدر. اوغوزلر نفسندن، یعنی الام ایله موصوف اولماسی ممکندر. ابوالغازی ~~خان~~ ~~حضرت ابراهیم~~ "تورک حکمدارینک قوی ~~طوطم~~ ایله ازدواج ایتدی" دیکی طرفدایسه جناب خلیل آلدیغی قطورانک اوغوزخانلرک بری اولماسی استبعاد ایدیلدی.

(۰) خلج: تورکه اولوب اصلی: آلاج، داها طوغروسی قالاج در که ابوالغازی خان تاریخنده ذکر ایتمشدر. آلاج: قازاقه بلاوندہ مشهوردر. آلتی آلاج دیرلر.

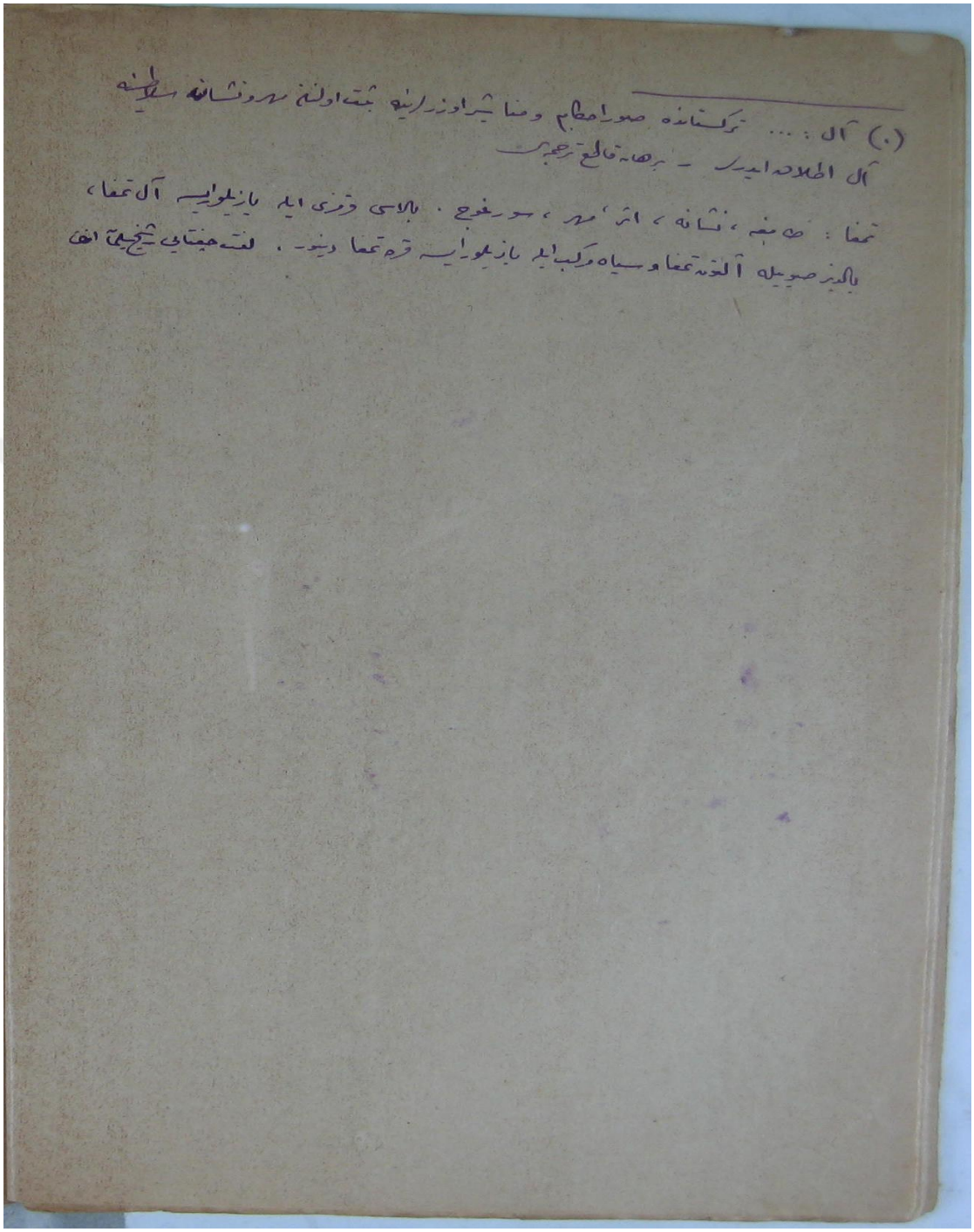

(٠) آل : ... تركستانده صوء مطلع وضاء شيراوزرايه بتك اولنه مهر ونشانه سلطانيه
آل اطلاحه ايدرك - برهان قاطع ترجمه سنده

تمغا : طابغه ، نشانه ، اثر ، مهر ، سورغوج . بالاسي قوزي ايله بازيلوايسه آل تمغا ،
باليق صويله آلقه تمغاسي سياه وكبك ايله بازيلوايسه قره تمغا دينور . لغت هيئتي شيخ احمد افندي

قاپچاقلرك قاره وه گز ساحلنده (سوداده) اسمنده بر بلده ای وارمش
اوزوده مدت حکومتدرلك بای تختی اولمشدی. الآن یالکز جوانب
بقایاسی موجوددر.

اوغوزخانك مخترعاتی بك چوقدر زمانلر تورکلرآراسنده قالمسه ده رسمی
طوتولمشدی. اونلردن بری ده (آل تمغا) در که عثمانلیلرده براوبك
بهادرخان غازی به عثمانه غازی زمانندن - دوام ایتمه، براوبك دوم
الچی ده عالب کلوب ده حربه قرالیله مصالحه یاپنجه معاهده یه آل تمغا ایله
نشانلامشدی. بنه کم عثمانلر تاریخلرنده ذکر اولونور.

کذا اوغوزخانك مخترعاتندن بیضوی حالده یاپیلمش. هلال شکلی کبی که
الآن دولت علیه نك رسمی علامتیدر. بوشکل؛ اوغوزخاندن بوداوسنه
آولکیده قالمیا اولوب وهم ایلدیکی کبی حادث برشی دکلدر. آشاغیده ذکر
ایدیلجکدر که سوایده تاتار حکمدارلرینك قدرای اوستنده ایکی
مرتبه ای آغیلنده آلتنده یاپلمسه یا هلال وارمش، آوینه
(ماهیه توغ) یعنی (علم هلالی) دیرلرمش. جنکیزدن بحث اولونور.

اوغوزخانك گونه خانه، آی خانه، یولدوز خانه، گول خانه، صوغ خانه
تیکرخانه اسملی آلتی اولادی وارمش. اولکی اوچنه (بوزوقه) صوغدقی
اوچنه ده (اوچ اوقه) دینلمشدی. شوقسمدنك بی اللهه اوزره عجیب

برقصه وار. کم سوزی اوزاتمایالم ویه فقلنده حرف نظر ایدک.
اوغوز خانه، سلغتی بوزوقلر ایله اوغوزلرنه، صحابه ایشیدنی قبایله اسلغی
و ایلجیلکی ادیچ اوقدایله اوغوزلرنه تخصیص اعروی.

اوغوز خانه زاده اولاد ده بهرینک جایه لرون اولاندن باشقه/ دوردی. اوغلی
اولسدی. جایه لرنه طوغانلاری یاپ موقدی. از جمله قیغز وار کم بوزلم ایله
مشهور. ص نفرلک جیدی. صکرا اوغزلک اوغوزلیله طوردقلرینه نسلندن کلمه
قبائل انتساب ایلمشلر. بوجیله لر آلتیده تاراجه چولنده موجود و منتشر. کم
هیسنک ذکری کتابمزی تطویل ایدر. بوخصوص معلومات آلمق ایسته ینلر
ابوالغازی خانک (شجرة الاتراک) نه مراجعت بیورسونلر.

تنبیه

معلوم اولدکه عثمانلی پادشاهلرینک نسبی اوغوز قایی خانده بیقایه خصوص
بوتون مورخلرک اتفاق وارد. لکن اوغوز قایی خاندن اوغلرینک تقدم
و تأخر اولدقلری حقنده (کنه الاخبار صاحبنک تحقیقی گبی)
درجه اختلاف ایتمشلر. لکن طوغدی: اوغوز خانه اولد، قایی
خانه اوندن طوغدی. اوغوز خانک یاشی قدر بیقایه آلتی اوغلی اولسدی
قایی خانه اسمی مذکور دکلدر. مستحاله اکلاشیلیور کم قایی خانه اوندن صکره
و حاد ای الزهایم خاسانده تولده ایدیکی اضافه ایدیلمیه.
ابوالغازی خانه، اوغوز خانک اوغوللری ماوراء النهره و خاسانه گلدیلر، دیور.
بوده اوغزلک بوراره اوقت گلدکلرینه و ماوراء النهر ایله خاسانک یاقلکی
زمانلرده بری اوغزلک ملک موروثی اولدیغنه دلالت ایدر.

استطراد

تورکلرک تورکمه دینیلمسنک سببی حقنده اختلاف ایدیلمشدر. ابوالغازیدرکه: «صدر آدلده خراسانه و ماوراء النهر تورکلرینه مسلمانه اولانلره (ترجمانلرلری) دیرلردی. چونکه بونلر، فارسجه اختلاط ایدرک عجمجه اوگرنیرلر و اونلره مسلمانلرک ایچلرینه تورکلر آرسنده واسطه مکالمه اولورلردی. بونلره اونلره عجم اولدی، صکره تحریف ایدرک ترکمان دینیلدی».

(روضة الصفا) ده دینیلیورکه: «تورکلر بولندقلری کلیب اصلی ایله اختلاط واقلیم طبیعیه امتزاج ایدنجه اقلیم اقتضاسی، بلکه ده اراده الهیه ایجابی اولدرق تورکلکه مخصوص اولان وسیماری دگیشدی. بونه طولایی کندیلرینه (ترک مانند) یعنی تورکسیز. دینیلدی. صکره اولده (تورکمان) یه اختصار ایدیلرک اونلره عجم اولدی».

اگر بوگی خصوصاتده رأی ایله سوزسویلمک اولورسه بنده دیرمکه: سن کیمسک، لقبک نه مدنسک؟ سؤال تارکی (تورک مه) یعنی بنه تورکم دیمکله بو لفظ ایله تسمیه اینه سبب اولمشدر. شو تعلیل، البته اونکی ایکی وجهدن زیاده حقیقته یاقین.(۰)

گون خان یه اوغوز خان

اوغوز خان امر الهیه اجابت ایدنجه مقابله اکبر وارشد اولان اوغلنه خانه گیدی. عدل و احسان خصوصنده بیلک مسلکنه سلوک ایتدی. اوغوز خان

---

(۰) ترجمانه لفظنک مختلف وجهات ایله تلفظ ایدیلدیکی، جمله وقتلک عربجه بیلنمه گی سویله تیلدیگی، حتی بو صورتله تلفظک فرنکجه یه نقل ایدیلمشکله Drogman کلمه سی دوشونولدیکی ابوالغازینک تعلیلی یرنده بی وجه گورونمیور. ترجمانی فرنکلرک دروغمانه یاپمالری مثللی تورکلرک ده تورکمانه یعنی تورکمه یاپسه اولمالری استبعاد ایدیلمشی اولماسه گرکدر. - مترجم.

ارقل خواجه نامنده بروزیری واردی کم او نیمو قبیلهی رئیسنك اوغلی ایمش.
وعاقل، مدبر بزات ایدی. کوه خانه ده اولنی کندیسنه وزیر واداره امور
خصوصیه اتخاذ ایتدی. اوندن تبدیله مملکت ایشلری انتظام وارهٔ سنه
جریانه ایلدی، اهالی ایسه حکمدارك عدل وتدبیرك سایه سنده آسوده یاشادی.
کوه خان ۷۰ یل حکومت سوردکدن صوکرا وفات ایتدی. یرینه قاره شی آی خانه
کچدی. عدل وامان پایندهٔ بابا سنك وقاره شنك اثرینی تعقیب ایتدی. اوندن ده
ارتمالنده بولدوز خانه جانشینی اولدی.

ابوالغازینك بنجه سویله دیکی اکلایابلدیغمز قدیمه برسوزی واردر:
بولدوز خانه کیمك اوغلی اولدیغنی تحقیق ایده مدم، یعنی اوغوز خانك ولد صلبیسی بوقسه
احفادندن برمی کسدیره مدم »
بولدوز خانه صوکرا اوغلی تیکز خانه، صوکرا اوندن اوغلی منکلی خانه حکمدار اولدی.
ابوالغازی، منکلی خانی تیکز خانه تقدیم ایمکده و « اوزونه مدت یاشادی،
جداً اختیار ایدیجه حکومتی اوغلی ایل خانه براقوب عزلت چکیلدی » دیر. برنجی روایت،
روضة الصفاده مذکوردر. واله مستوفی الله طرفدن ده اولور.

اولجه ده سویلدیکمز وجهله ایل خانه زمانندن تاتار حکمداری سونج خانه به
بایدوخانه ایدی. بو مقدما ذکر اولندیغی اوزره تاتار و موغول طائفه لری
آراسنده کی نزاع، تاتار طرفندن بایدوخانه ایله موغول طرفندن تیکز
خانه دوران یاشلرده، سونج خانه وایل خانه زمانلرنده بوحالده بونزاع،
محاربه ومقاتله یه منجر اولمشدر، نهایت موغول دولتنك اندراسنی اتباع ایدرك،

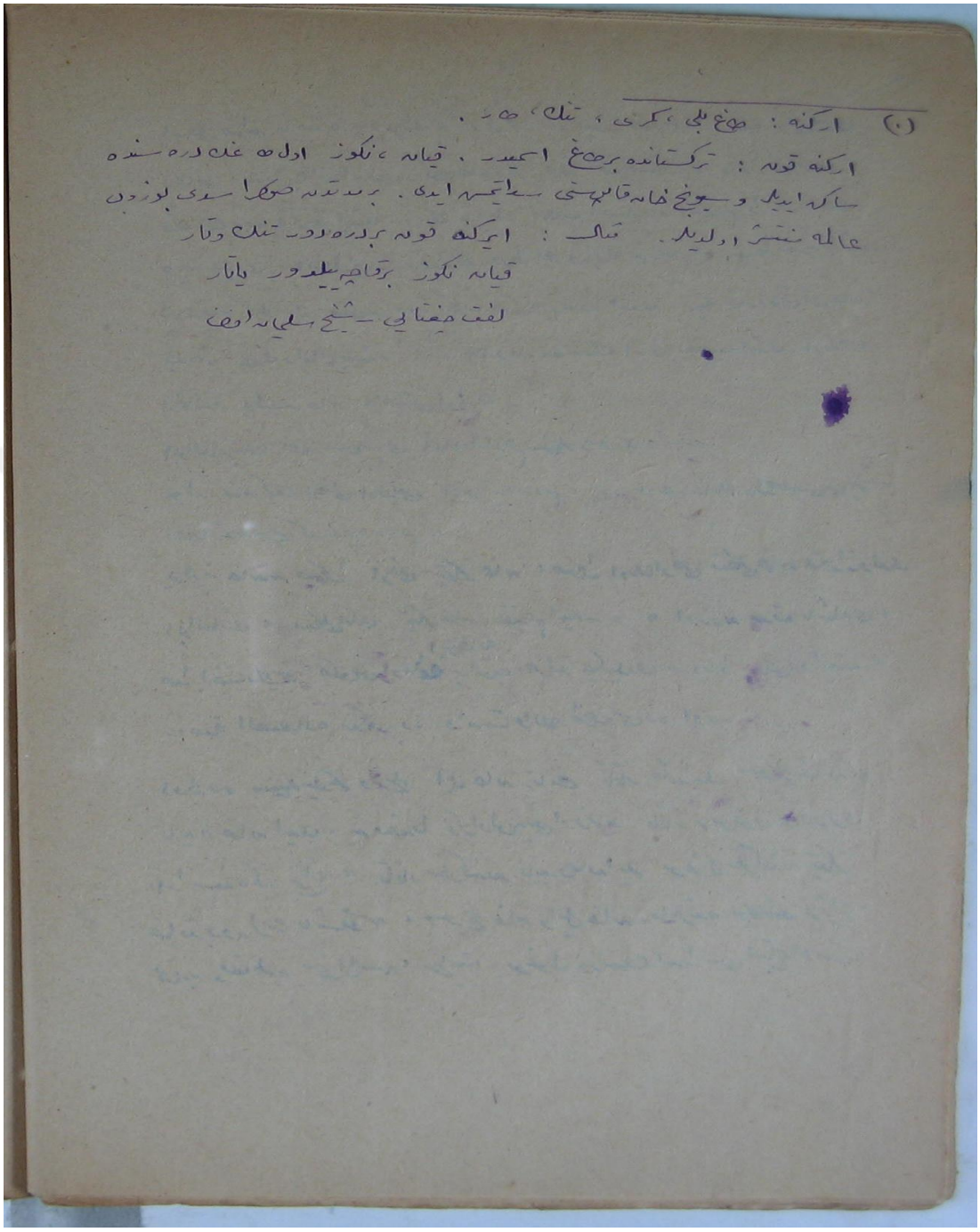

(۱) ارکنه : صوغ بلی ، کری ، تنك ، هـ .

ارکنه قویه : ترکستانده برصوغ اسمیدر . قیابه ، نکوز اولده غذا ده سنده ساکه ایدیلر و صوغ خانه قاپیسنی سحابه ایدی . بر تدبه صوغ اسدی بوزدن عائله نشئه اولدیلر . تنك : ارکنه قویه برلده دوز ، تنك دیلر

قیابه نکوز برقاچ یلدور یاتار

لغت ضیائی - شیخ سلیمان افندی

چونکه : قاآن ملکی سوبخ خانه ، جنوبی قوركستانه وماوراءالنهر حکمداری
تورمه اوندون (۰) ایل ، یغود قیغز حدلفه سی ایله اتفاقه ایتمه ،
موغول مملکتی حدود ونده ایل خانه اوردوسیله اوزونه اوزادیجه جایشمه ،
نزاعیت ایل خانك مقتول دن شحسیله برتوره موغول مملکتی ایستیلا ایلمه ،
اموالی یغما ، قاوینلری دیوجوتلری اسیر آلمه ، صاغ قالابیله موغوللرك
لهیبی قید اسارته دوشمشدی .
اکلاشیلیور شودقیقه موغول حدلفه سنك آریلماسیله ، آرالنده اختلاف
حیقوب اوغوزخانه اولادندن بعضیلرینك ماوراءالنهره طوغرو یایلمسنده
صوکره اولمقه الشدر .

ارگه نه قون (؟) نکوز

موغول اسیری آراسنده ایل خانك اوغلی قاآن ایله برادرزاده سی کوده برلونویوردی .
بوگنجه فرایجه اتفاقه ایتدیلر وزوجه لری آلوب قاچدیلر . البته ایل وکلری
بوجه حدغه آراسنده آیخانه برکیشینك بویوده بیلدیکی صحاریه بیولدیه کچوب
گیتمه بروادی یه اینمیلر . ارگه نه قون دینیلن بوراسی بهاً واسع بیردی .
آقارصوای ، بشیل چیمنلکلری ، سایه دار آغاجلری واردی . اوزاده
باریشوب روایه کوره دورت یوز خانه طوسیلی ، یدی یوز
سینه اوطوردیلر . نزاعیت حدلفه چوغالوب باریشماز برحالده کلدیلر .

(۰) معلوم اولاکه شو نقل ، قزیدونك ارضی اوج اوغلنه تقسیم ایتمه سی خبرینه
کوره در . نه معلوم اولاکه بنم یازدیغم ایکیسنه نقلدر .

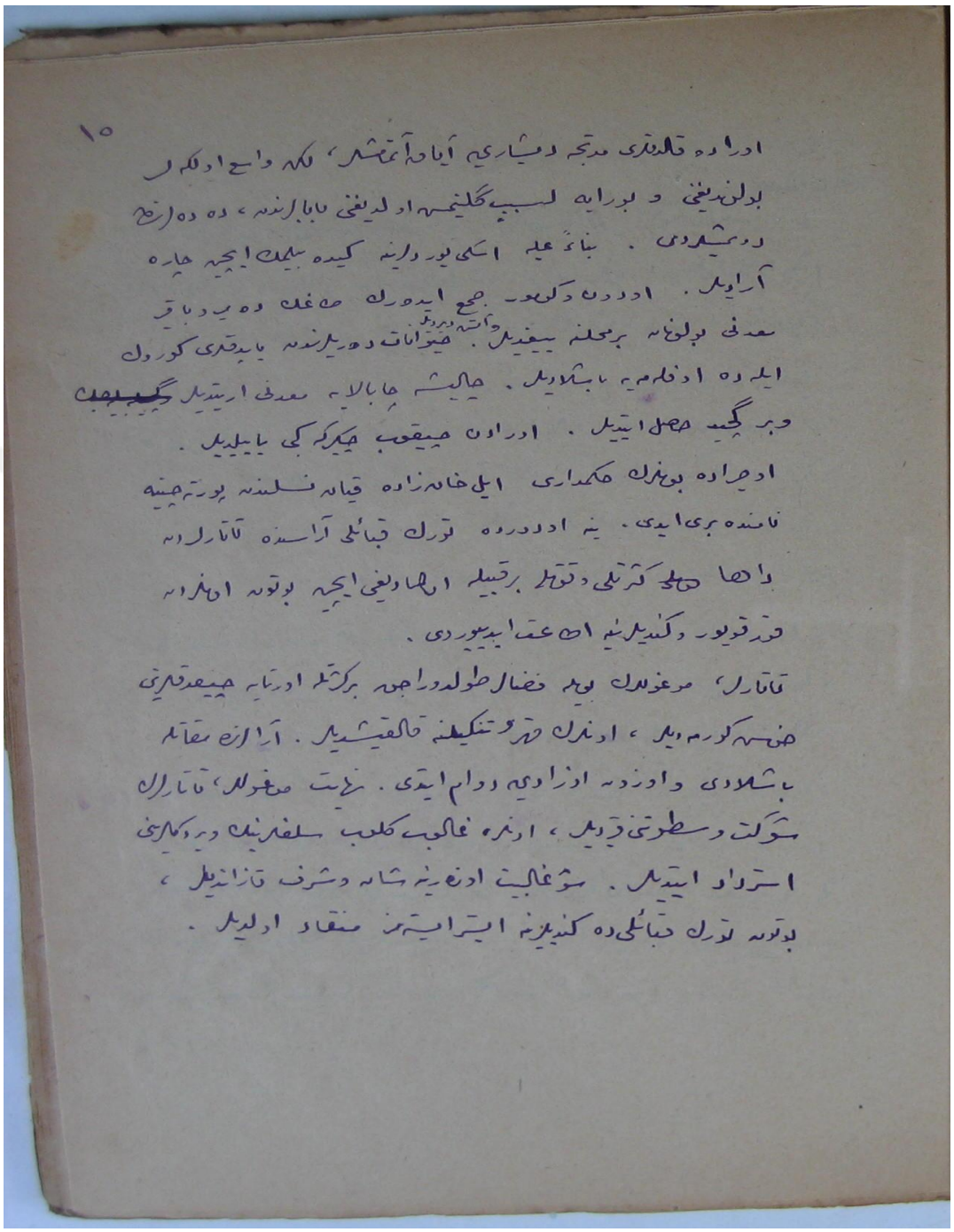

۱۵

اوراده قالدقدی مدتجه دیشاریه آیاده آتمشلر، فکله واسع اولکه لر
بولمدیغنی و بورایه لسبپ گلنلرمه اولدیغنی بابا لرندن، ده ده لرندن
دیشیردی. بناءً علیه اسکی یورد لرینه گیده بیلک ایچون چاره
آرایدلر. اوده دن دکلمه جمع ایده رک صفحات ده یه دیاقی
معدنی بولونان برمحلنه ییغدیلر. حیوانات ده یرلرنده بایدقدی کوره
ایله ده اوفاق یه باشلادیلر. چالیشه چابالایه معدنی ارتیدیل گیچیلمک
وبر گچیه حصل ایتدیلر. اوراون حیقوب چیقرمق کی بایلدیلر.
اوچراده بوزلرك حکمداری ایل خانه زاده قیانه سلسله یورتمه چینه
نامنده بری ایدی. بنه اوده رده تورك قبائلی آراسنده تاتارلرده
واها صلح گرتلی دوتولر برقبیله اولمادیغی ایچون بوتون اوفاق لرده
قورقویور دکدیلرینه اطاعت ایدیوردی.
تاتارلر، مغولرك بویله خصال طولدوراجه برگتله اوزرنه حیقدقلرینی
خبر آلدیغی ویل، اوزرلرنه قهر و تنکیلنه قالقیشدیلر. آرالرنده مقاتله
باشلادی واوزون اوزادیه دوام ایتدی. نهایت مغولر، تاتارلرك
شوکت و سطوتنی قیریلر، اونلره غالب کلوب سلطنتلرینه وبرکماینی
استیلا ایتدیلر. شو غالبیت اونلره شان و شرف قازاندیلر،
بوتون تورك قبائلی ده کندیلرینه ایتراف ایتدیرمه منقاد اولدیلر.

آلاچه قوا

موغول ملوکلنن

یورته چینه ده صوکرا ۱۱ نجیسی بولوغه یولدزخانه به منکلی خانه به تیرمه کرخانلن ایکی اوغلی اولمشلر، بونلردن ده برینک (دیوه بیلیه) نامنده برادغلی، دیگرینک آلاچه قوا اسمنده برقزی اولمشلر وبونلر بربرلیله تزوج ایلمشلری.

یولدز خانلن وفاتندن صوکرا طوروق دیوه بیلیه حکمدار اولمشلر و ۲۰ یاشنده ایکن ارخاله ایله رك ایکی صوجوغه براقمشدی کی بری ۷ دیگری ۶ یاشنده ایدی. برینک آدی (بلکدای) ایدی برینک (بجدای) ایدی یاخود برینک کی (بلکنوت) دیگرینک کی برکنوت ایدی. بونلرك احوالنه دائر هیچ بر تاریخده معلومات بولنامادم.

یولدز خانلن اولدقدنصوکرا قرمك ایدی گلنجه جوقدی آلاچه قوایی آلمه ایسته دیلر. فقط اوکیسی وارمایا جغنی، اوغلی بویونجه یه قدر ملکنی دیگر یه حالیشا جغنی سویله دی. آلاچه رضا ایلدی.

آلاچه قوا برگیجه خوابنده بعضی قاوملرله یاتارکن خواجه سقفنده برنور پارلادیغنی، آراسنده ده صاریجه مائل بیاض سیمالی وگوزل گوزلو برینک حیقدیغنی گوردی. بو حالیله قاوملری اویاندیرمه ایسته دی سسنی حیقمادی، واورالرده قالقمایه حالیشدیکی تاییغنی بروجه تحمیل انلماری چادرك تپه سنده اینه دنورایچنده گوردیغنه زائر کندیسنه یاناشدی

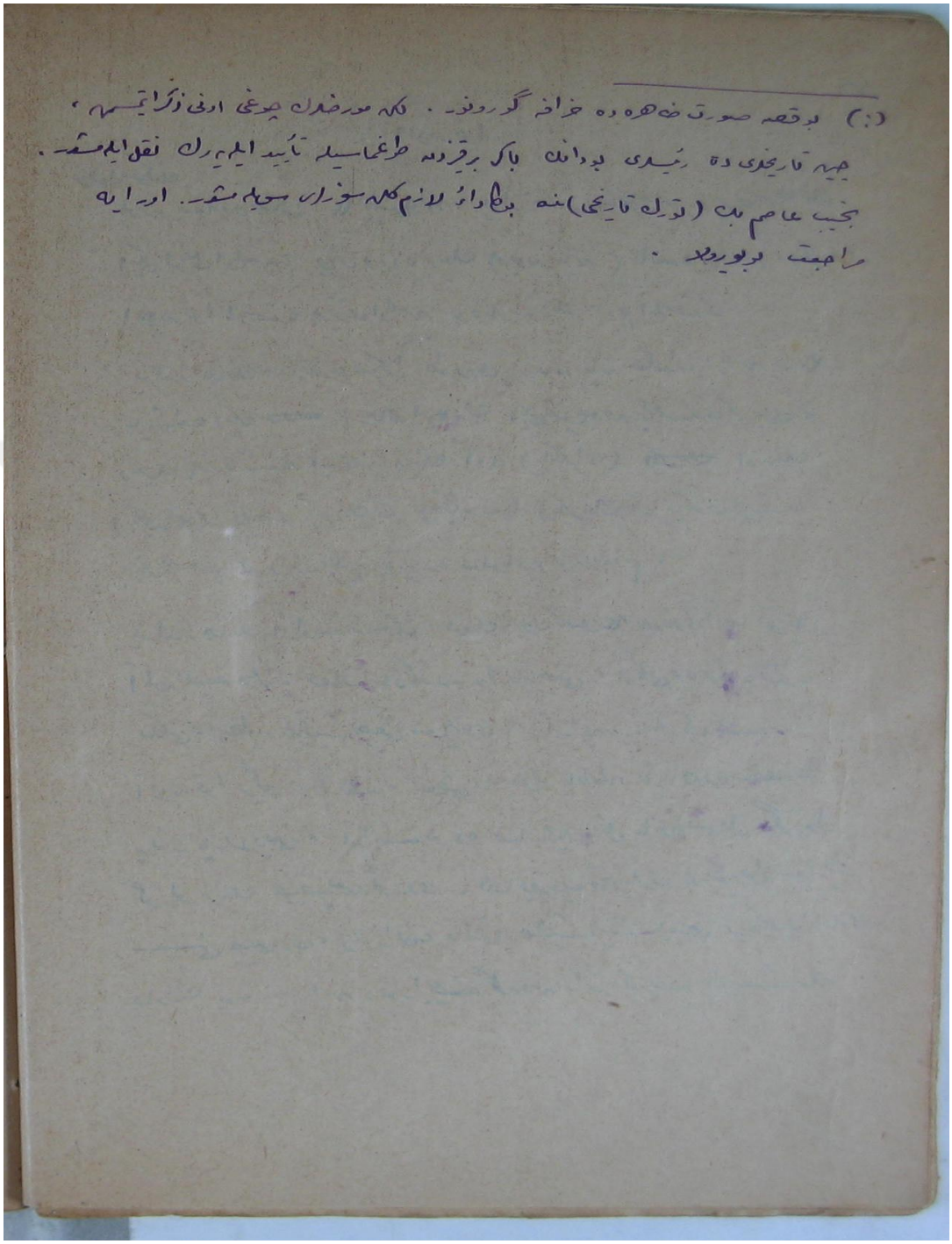
(۱) بوقصه صورتی ظاهره ده خرافه گورونور. لکه مورخلرك چوغی اونی ذکر ایتمیه،
چیه تاریخی ده رئیسی بولدقلری باکر برقزده طرغماسیله تأیید ایلیه رك نقل ایلیه مشلر.
نجیب عاصم بك (تورك تاریخی) نده بوقاداك لازم کلمه سوزلری سویله مشدر. اوراده
مراجعت اولونیور.

وحالا براقدمه صحبا صاوه شدی . دیگر روایته گوره آلانه قوا
بالکز برنور گوره ، گوردیگی نور آغزینه ، یهود قیغنه کیرسه
داوندنه گوره قالمشدی . خلاصه : اوقوب نتیجه سی اولمه اوزره
اوچ ارکک چیقوب اوغوردی (۱) بری ابوزنجرخانه ایدی که آلانه قوا
اوغولری آراسنده حکمدار اولمشدی . چنگزخانه ایله بوقومه تاتار
و مغول خانلرنک نسبی برقاچ واسطه ایله بوزاوچ چیقوغنه وزیاده
— لوزوم تولدلرینه نباءً اصیل و عالی نسب دیمک اولمه اوزره —
(بیزدنه) تعبیر اولنور . حالاً قازاقلر چنگزخانه نسلنه
(آلده سوبیاق) یعنی (بیاضه کمیک) دیرلکه اصیل ونسیب مناسبه در .

روضة الصفا صاحبی ؛ [redacted]
آدم علیه السلام طهرانده ، عیسی علیه السلام بابا سز خلقه اولدیغنه دائر
آیات قرآنیه نک ایرادیله آلانه قوا قصه سنک طوغرولغنی تأییده چالیشیر .
او وباشقه ای ذکر اتمیه سه اولمه اولدی ، ظاهره مستبعد گوردیغنه بو
حاوشه یی کتابمده نقل ایلمه دیم (۲)

---

(۱) بوچوقلرده بویرکنک آکمی (بوقومه قنغیه) اوزرنجه سنک
(بیستیه جالیجی) کوچرکنک (بوزنجر) یهود (بوزنجر) ایدی .
بوقومه بوقومنک آدی بوقومه ، جالیجی نک سالجوت اولدیغی ده مروید .
جالیجی نک نامی لغتمه موضعده سالجوه دیمه ذکر ایدیلمسنده سالجوقلرک
بونک نسلنده گلدیکی بعضلری استنباط ایلیشلردر .

شو غیب حادثه بنی امیه دولتنه صول سنه اینده و بنی العباس ایچه ابو سلم خراسانی نك
چالیشمایه باشلادیغی زمانده اولمشدی . کیم جناب حق عبدك عزیه حکمتی سببیله ایله
عجب تخریب سلطنتی اسبابی برلکده خلق ایلمشدی .

بوزنجرخانه ، سن - شده واصل اولیاده بوقول حکمدار لغه یکیجه (خاآنه) لقبی آلدیکی
بولفظ : خانه خانانه ، ملك الملوك و شاهنشاه معناسنه ایدی .
بوزنجرخانه اولنجه (بوقاخانه) اوغلنه صوکرا اوغلنه (توتمه خانه) اوغلنه صوکرا ارغلی
(قیدو خانه) اوغلنه صوکرا اوغلنه (بایسنغر خانه) اوغلنه صوکرا اوغلنه (قتمه خانه) اوغلنه
صوکرا اوغلنه (قبل خانه) اوغلنه صوکرا اوغلنه (قوتله خانه) اوغلنه صوکرا اتاره شی
(بارتانه بجدر) صوکرا اوغلنه (یسوکی بجدر - خانه) حکمدار اولدی . بونك اکثر
اختلاف ایتمشدر . (یسوکا) (یسوکا) (یسوکا) شکلنده ضبط ایدلمشدر
واردر .
یسوکی خانه ، سترجه - جنکیز خانك باباسیدر - کیم لغتمزده اوغلنه اولیاك
یسوکای جنکیز ایدی .

جنکیز خان

٥٤٩ ذی القعده سنه ١٠ نده طوغمشدی کم جیه دلالتنده سبعهٔ سیاره
میانه برجنده اجتماع ایلمشدی ، طالع ده برالله یولدوزی . تورکلرك
حسابنه کوره اوسته ده (طوموز یلی) ایدی . طوغدیغی وقت آووجلرینه
قانه یولدوزی ایچه خونریز اولاجه ، صحابه لره غلبه حالاجه ، دشمنلرینی
قهر ایدوب ربع مسکونك اکثر اقالیمنی آلاجه دیه اهل خبره استدلالنده بولنمشدی .

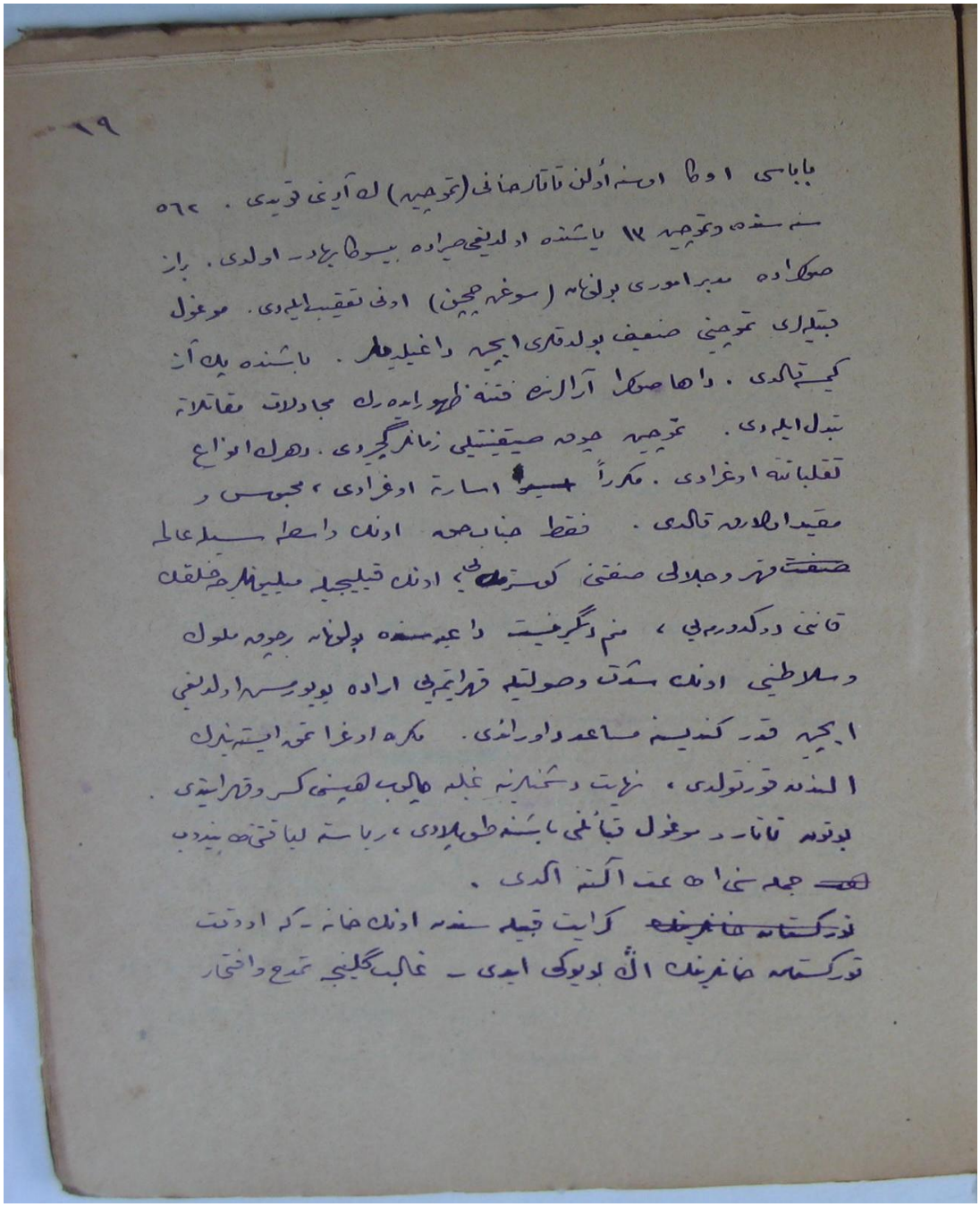

بابای اوغا اوسنه اولن تاتارخانی (تموجین) له آرنی قویدی . ٥٦٢
سنه سنده وتموجین ١٧ یاشنده اولدیغی حیاده بیوک بر اولوی . بر
صوقاده مدبر اموری بولنان (سوغه جین) اونی تعقیب ایلدی . موغول
قبیله‌لری تموجینی ضعیف بولدقلری ایچون داغیلدیلر . یاشنده بك آز
کیمسه قالدی . داها صوکرا آرالرنده فتنه ظهور ایده رك مجادلات مقاتلات
تبدل ایلدی . تموجین حیاتی حقیقتلی زمانلرینی . دهشتلی انواع
تقلباته اوغرادی . مکرراً اسارته اوغرادی ، محبس و
مقیدانه دوچار قالدی . فقط جنابحق اونك واسطه سیله عالم
صفت قهر وجلالی صفتی کوسترمك ، اونك قیلیجیله مئات بیلرجه خلقك
قانی دوکدوردی ، منم دیگرینیت داعیه سنده بولونان رقیبلرك
وسلاطینی اونك شدت وصولتیله قهرایتمکی اراده بیوردی . اولدیغی
ایچون قدر کندیسنه مساعد داورانمدی . مکر اوغرامق ایستدیگی
السنده قورتولدی ، نهایت دشمنلرینه غلبه چالوب کندیسنی کسردقدرایتدی .
بوتون تاتار و موغول قبائلی باشنه طوپلادی ، ریاست لیاقتی هیچ بیدب
جمله سی اونه عمه آلمه آلدی .

توركستانه خانلغنه کایت قبیله سنده اونك خانه کم اوقتلر
توركستانه خانلغنك آلتی بویوکی ایدی - غالب گلنجه تمدع واقتدار

جنگزك اسلام و یارنه چیقمای و بلده لری یاقب یقمای،
مسلم و غیر مسلم برحوه انسانزه قتل عام اجرای

خفی دگلدر که حضرت سبحانه و تعالی (فعال لما یرید) اولوب اجرا آتدیغنه سؤال ایراد ایتمه باب شو عالم اسبابده احکام اجرانی و قدرتك اظهاری اسباب ظاهره ده بر شیئه وقولدی طرفندن ظهور ایدیر جك بر اره تعلیق ایلمشدر؛

بزده صوکره مرکیت و تنقعت قبیلدن - که نایمانده یاریم ایمکدی - پریشانه ایدی. واصاصوکره بویوحه خانه بایمانی ایستیه کیدیجك اولدوردی. بوندن صوکره اویغور ده خصوصاً قونقیرات کندینی اوقیاد گستردی. واصاصوکره خصه و قره خصه وحیرحیوته حربی آچدی. آلتای خانه خصه لری ایله آرالرنده حرباً وصلحاً برحوه وقایع گچدی. نهایت آلتای خانه مسموماً اولدی. اوندن صوکره اوتیانك خانه نایمانی تنك اوغلی گچیلوخانی اولدوردی. بوندن اوتری اویغور کندینی توركدن، تاتاردن، مغولدن، خصه دن مخالفت ایچون ایله جك گچیرمه قالمادی. بعدذلك خوارزمشاه ایله آرالرنده کی دقیقه حادثه اولدی. جنگزخانك اصل مقصودی ماجرانی تدقیقه ایچون اولوسه کندینك مدافعه تقصیدیله محاربه یه مجبور اولمسه بولونیدیغی گورونر. بعضلری اوندن وقایعی جنگزکك هوس و بوتونه توركلری بیاخانه آلتنه طوپلامایه آرزو ایتمسنه حمل ایدیورلر. بوفکر، کندینه صوکرادن ظهور ایتمسه اولابیلیر. لکن بو اثر بویله پرده شوبهسی یوقدر. والله سبحانه اعلم

بونجه طوريدى (ان الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بانفسهم) يعنى « برقوم
اوزادى مضمراتنى ده گيشديرمه يكجه الله ، اوندن صقنده كى لطف و
كرمى تغير ايتمز » (واذا اردنا ان نهلك قرية امرنا مترفيها ففسقوا
فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميراً) يعنى « برقريه نك اهلاكى مراد
ايتديكمزده اوقريه نك زنگينلرينه امر ايدرز ، اوراده فسوق وفجور يايارك .
بناء عليه اوقريه عذابه مستحق اولور ، بزده اونى كليتاً تدمير ايلرز »
بويورمشدر .

بركچه تاريخ اقوامى تدقيقه ايچون اولور منقرض اولمشلرده
هر بريندن اندراسنه كفرانه نعمت ، ارتكاب ظلم ، فسوق وفجور ،
احكام شريعت خصوصنده تهاون ، الهى تعظيمى اوراده يكى شعائرى
تحقير ، دينى وملى مناصبى اهلى اولمايانلره تفويض كبى
حقوقه وانسانى اضاعه ، تبعه احوالندن غفلت مثلو برچوقى
سبب اولوب ذكر اولنمشدر . بونلرك الهى محو ايله رعايتنك احوالنه
غفلت ايتمك وخلقه مضمحله يولنمقه ، منازعه ، شقاقه ، ترك
تعاونه ودفاعه . نتيجه كيم اشاده وارد اولمشدركه (واذا ظلم المسلمون
بظلم بعضاً فالدولة للكفار) يعنى « مسلمانلرك بعضلرى بعضلرينه
ظلم ايده جك اولورسه دولت كفارك اولور » . كذا ينه مشدركه
(الملك يدوم بالكفر ولا يدوم بالظلم) يعنى « حكومت كفرايله دوام ايدر ،
فقط ظلم ايله پايدار اولماز » . وآيه كريمه (واعتصموا بحبل الله

جميعاً ولاتفرقوا) يعني « هيبت بردن جيل آلهي صاحلي
متفقانه وكلت ايتمكز وبايرجه بايرجه اولمايكز » كذا (ولاتنازعوا
فتفشلوا وتذهب ريحكم) يعني « منازعه ايتمكز ضعيف اوزرينكز
وشمدكزك قلبنده كي رياكز زائل اولور » ديمكدر .
ظاهر انزامي واردر . اك بدبختي ، اك قبيحي و زوال ملكه تأثير خصلتdir
اك سريعي اهل الله واهل علم اهانتدر . تاصيل الهاركه جناب حق
بحديث قدسيده (من عادى لى وليا فقد بارزنى بالمحاربه وفى رواية
فقد آذنته بالمحاربة وسمه عاربته صرعته) يعني « بنم بر وليم عداوت
گوسترمه بطاتاشي محاربه يه قالقسه ومبارزه يه چيقسه اولور . (بر روايتده)
اوه اعلان حرب ايلرم . محاربه ايتمكدن ده يره چاربارم » ديمكدر .
بوذي اخلاق قدسيه صوفيانه سيله اول كه جنابك حوزه دائره عالملر موضعلر
رجوعه سبب بيانه اتمشلردر كه بعضلري ضعفاي ، بعضلري ده مخفيدر .
بنه ، بطاقه دائره اهل كمال آثارندن واقف اولايلدكلري مختصراً ذكر ايلرم حكم .
عارف جامي قدس سره السامي (نفحات الانس) كتابنده و نجم الدينه كبرانك
مريدي شيخ مجد الدينه بغداد ينك ترجمه حالنده ديركه :
« سلف ده محمد علاء الدينه خوارزمشاهك والده سي تركانه خاتونه (٠) شيخ

---

(٠) تركانه خاتونه ، خوارزمشاهك والده سي دگلدي ، بلكه پدرينك زوجه سي ، يعني
اوگي آناسي ايدي .

مجدالدین بغدادینك وعظنه كلدی، بوده بیضه‌ینك خوشنه گیتدی.
طرز آخره سلطان محمد اتك ایچه دخست آرادی. خوارزمشاه
سلطان صوقلدنده عرق اعتیاد ایتشدی. مرضنه دیمه اولدیغی
برجواده «والدمز، امام ابوحنیفه مذهبنه کوره نفسی ولیسی شیخ
مجدالدین بغدادی یه نکاح ایتدی» دیدیلر. سلطانه بونی ایشیدنجه فنا حالك
غضبه گلدی. «بزی رسوای ایدیه اوحریفی دیکزه آتیکز» ایتی دیردی.
شیخ مجدالدینی مجنونه آتیلر. غریقاً شربه اولدی. رحمه الله.
حادثه‌یی شیخ نجم الدین کبری قدس سره ایشیدنجه (فرزند مجدالدینه
وآب انداخت دیمك) یعنی «اوغلم مجدالدینی صویه آتیلرده اولدیمی اولدی،
اولدیمی؟» دیه‌رك سجده‌یه قاپاندی، اوزونه مدت ساجد قالدی،
صوکرا الحمدلله دیه‌رك باشنی قالدیردی. مجلسنده بولوناندن، سجده‌ینك
والحمدلله دیه‌سنك سببنی صوردیلر. «اوغلم مجدالدینك دینی حمیه‌سنه
وتعالی وه ایتدیم، بقا احسان بولدی» دیدی. «دینی نه!» دیه
صوردیلر. «خوارزمشاهك ملکی» جوابنی ویردی.
شیخك نواصبانی خوارزمشاهه یاپشدیردیلر، نوشه‌سی زمانك کی
اراده سنی ده اکلاتیلر. خوده العاده تدهشه ایتدی، شیخك کرکلی
ناصیل الرآلوجنی بیلدیردی. برجس الیوم آلب ایمشه کفه وقیلیج
تریدی. هیچ باشنه آلب ذل وانکسار ایله شیخك حضورینه (بالیه اپاپه اولارق)
صف نعاله طوروب «حضرتیم. دیه ایرتسی ایشته آلیه، قصاص

ایرسه ایشه خیلیج ، ایشه کفه ، ایشه باسه . بولاده
باشقه سنه مقتدر وکلم » دیدی . شیخ ایسه « بو ، حکم قدر
ایجابیدر . دیمی بوقونه مملکتدر . آزاده سنك باشك وه ، اطاعت
واعیانده میخنك باشلری وه کیده جکدر . حتی بزده سنك اثرکی
تعقیب ایده جکز » اجابه ایدوب ، خوارزمشاه خائف و خاسر
وقلبی منکسر اولارق دونمدی . بلکه حلول ایده جکنی اخبار ایدوب واحوالك
وه گیشه جکنی اخبار ایلدی . صوکره گیدوب خیمه خرگاهنه خروج ایتدی واولنلرده اولدی .

گذا نقل اولنورکه صاحب مثنوی مولانا جلال الدین رومی نك پدری مولانا
بهاء الدین بلخی ، خوارزمشاهك همشیره زاده سی ایدی وکندیسنه انتساب
واتباع ایلمسه اولنك صایسیلاماجه وجهه وه جهتدی . ارباب قلوب
قاشی علماء نه هرنه نك معتادی وجهله علامه فی الدین رازی وه مولانا
بهاء الدینه حسد ایدردی . برکون خوارزمشاه « سز سلطنت
آنجاق فانی هائر وخزینه یی محافظه اولونور سکز . سلطنت حقیقه ایسه
بهاء الدینده . اکراد ایتمسه اولسه برکلمه ایله سزدن اونامی وه
نزع ایده بیلر » اغوا ایتدی .

خوارزمشاه ذاتاً مولانا بهاء الدینه توهم ایدردی . فخر الدینك
سوزی ایسه توهمی آیردی . بناءعلیه « مولانا حضرتلری ، سلطنتی
قبول ویرمزه اوطوریقه بزه لطف ایتمسه اولسون » دیه جرگه یه دی .
مولانا بهاء الدینه مقصدی « یکی بزگیدرز . کلهزم یرمزه باشقه
کله جکدر ، خوارزمشاهی وه بولاده براقیاجقدر » دیدی .

اهل و عیالی و متعلقان و اتباعی ایله روبه جوت ایلیه رک قونیه ده
قوطه ایتدی . قونیه حکمدای سلجوقی کندیسنه
صمیمانه وجه اکرام و احترامده بولوندی . مولانا جلال الدین رومی مثنویسنه
قاول ﷺ خدا نامد بدد هیچ قومرا خدا رسوا نکرد
یعنی « بو دلیلدن قبلی متألم اولمایه جق الله هیچ بر قومی رسوا ایلمز »
بیتیله بو حاله اشارت ایتمشدر .

ایشته سوالکی دقعه اسباب خفیه و مذکره ظاهری سببلرک مبادیسی گیبی .
اسباب ظاهره جمله سنده اولمه اوزره ده
روضة الصفا مؤلفی دیرکه : خوارزمشاه ، خلیفه عباسی ناصر لدین الله
ایله بوزوشوب محاربه ایتدی ، حتی اونی خلع ایدیه رک یرینه قالقیشدی .
ناصر ایسه خنکرخانه برمکتوب کوندرروب (۱) اونی خوارزمشاهی جنکزایله
محکمه تعرضه ایچیه تحریص ایتدی . بونه مقصدی خوارزمشاهی جنکزایله
مشغول ایدوب کندیسیله اوغراشمامسنه مانع اولمقدی . عقل و ادراک
صاحبی بوایکی وحشی سویلی خلیفه یی تشنیع و ازکوبه
ایتمه ویرمه ده هیچ برینک سوزینی دیکله مه دی . بویله یاپقله

(۱) موضوعه دیرکه : ناصر ، برشخصک باشنی تراشه ایدیرمسه ، مکتبی وریلمک
مقاده دیمکه اکنه دوه دوه مسه ، صاچلری چیقه قدنه صکره اوزینه
قیاقنی یولامشدی . مکتوب یازدیریلنجه بنی خوارزمشاهک
الندن کوتورتوب ایدیکز .

قارئینی قویه گندی ده دیشدی که بالاخره مکتب خانه وخلافتك ذیتنج
انقضاعنه سبب اولدی »

روضة الصفا ده بونقطه ده صوك سوزلری برحطا یه ده نقل ایدیور :

« ایرج زاهد کیده کله جوبان کتابنده چوروسه رهتم کیله کوریور، عجبا
هنکی حیوانك کیکلری ؟ دیه بوره طیلامغاری ایچه دعایه نابلادیلر . برنك دعایله
کیکلر طیلانوب پرینه چیقیدی ، ایکنجی دعایله آت دوه لری قیلاندی ،
اوچنجی دعایله ده قوجامانه برآرسلانه انلاره واوراندی ، بونلرك اوستنه
آیلوب اوچنی ده پارالادی دیدی »

ایشته مدنی وخلیفه ناصرك حکمی ده بویله اولشدی . بویله اولنجه جنکزخانه
لعنت اوقوماقده نه معنی وار ده ؟ عجبا سحر سبب دیشوقدری اولغنه
سحره وگلمیه ؟

خلیفه ناصرك تکتوی جنکزخانه تأثیر ایتمدی ، خوارزمشاهده سلطنت
نزعی خصوصنه سیف ده کندینه صحبه دیرمدی . لکه خوارزمشاه
ایله آرالرنده معاهده ومصالحه اولدیغنی اوقی نقصانیتی ایسته مهك
خلیفه نك تکویه آیرمکتبنده اهمیت ویرمدی . لکه غیاثخانك
غدر واقعی اوزرینه ایسه دهگیشدی . چونکه اوایلرده وقتا ایدی که کندینه
اسلامیت وکل جزئی انسانیت بولوغنه برکیسه اعتماد اولانازدی .
ایشته اوغدر ، اسباب ظاهره نك ایکنجیسی ، بلکده حقیقتده اك لایقه اولاینه .

غیاث خانه وفد فجیعی :

چنگیزخانه، ~~بوجوه محاربات~~ اوزوه مدتده وبوجوه محاربه نتیجه سنده توکستانه مالکی اولده ایدی، اولاده کندینه قاعده طوتوب کیم قالماوی. بناءً علیه آتیجه دیکلمک، وقتی خوشجه گچردی اکلامک، بلده لری قیمر، اهالیی ترفیه ایلمک، نشر عدالت وتأمین آسایشه ایله سائر طرفلرده ارباب تجارت جلب اتیک ایتدی. چونکه دوام ایده کلن محاربه لرده اوضاعسنه، هم بو مال اولاجاق اولسون آتیجه سلم وسکونه میل کوسترمدی، خصوصه خوارزمشاه ایله خوجه گچمک امکانی یوق. زیرا اونک مملکتی کندینه بلاد سائره دن باقیه اولقله برابر عسکری، مدنی، هم سیاسی طرفدن، هیبت وسطوتی ایله هرکسدن قبلنه طوغری. بوناجیمه چنگیزخانه مسلمانلری سوه مسلمانلغه تنظیم ایدردی.

بو کبی اسباب طولاییله ٦١٧ سنه سنده (محمود بلواج الخوارزمی) (علی خواجه بخاری) و (یوسف الارزاری) دن مرکب بر سفارت هیئتی رجوعه حاضرلانوب، خوارزمشاهدن معاهده طلب اولونده. ایکی طرف تجار وزوارینک شرقه اعاده کیدوب گلمری ده مطلبات جمله سنده ایدی. سفارت هیئتی، خوارزمشاهک حضورینه چیقدی و چنگیزک طلبنی اکلاندی. محمود بلواجک فصاحت لسانیه و براعت سیاسیه سیله خوارزمشاه تکلیفی قبول ایتدی. سفارت هیئتی عودتله معاهده تکلیفنک قبول ایدیلدیکنی بیلدیردی. چنگیزخانه بو جوابه دینجه قاعده طرفنه نقصه ایدیلدیکی معاهده کلمه رعایت گوسترمدیکی تفهیم ایدوب، حتی بو عزم وقصدلرینه ایدی که خلیفه ناصرلدین تضییقه قولاقه ویرمه مشدی.

اوچ سنه بولده کچدی . بودت ظرفنده ایکی طرفدن تاجرلری ده ، بولجیلری ده کیدوب کلیور ، سوداکار وزهابلرندن ایکی مملکت ده استفاده ایدیورلری .

٦١٥ نجی سنه جنکخانه بلاوندن برتجارت قافله سی کلمکده ، خواجه ایاز نامنده برحمدنده بولغاره اوتراق بلده سنه قونمشدی . و سیردریا وجهله سیحون نهری ساحلنده واقع اوتراق بلده سنه قونمشدی . خوارزمشاهک اوراده بروالیسی واردی که اولجه اسمی (اینالجق) ایکن قراتی لقبیله سلطان طرفندن کندیسنه (غایرخان) عنوانی ویریلمش واسمنک تلفظی ینع اینکشدی .

کلن قافله رئیسی دوت یوز کیشی قدر اولوب برچوق مال ومتاع کتیرمشلردی . کلندرنبری ، والیسنه اولدیغی بیلدیکی ایچون والی ، اکیلد حضوبنه کیدرک قیمتلی هدیه لر برابر تجارت مالنه ده قناعت ایتمیوب ، جنکخانه طرفندن تجارتی قیمتلی رجالدن جاسوس کلمکده ، حقلرنده نه اراده بویوردیلر ؟ » دیه خوارزمشاهه عریضه تقدیم ایتدی .

خوارزمشاه اوانده عراقده بولنویوردی . خیفه ناموس عسکرله حیاتیسنه وکلجک بلرده یه مصادره ایتمک اوزره دونمشدی . غایرخانک عریضه سی اوزینه تدبر وتفکره لزوم کورمیوب تاجرلرک لعب بردیه قتلنه امر ویردی . بوندن خبر اوتراره کلنجی ایلچی طرفندن خلعتلر عجله سی - یکرمی قاچیر قوتاغه اوزره - اعدام ایدلدی .

یانزنده کی مال و متاع ده ~~غارتخانه~~ بالطبع غارتخانه قالدی .
قوتولان تاجر ، گیدوب جنگزخانه حادثه یی آگاهلاتدی . اوده خوارزشاهه
برمامور یولداشلیوب قصاص اجرا ایتمك اوزره غارتخانی ایتردی . فقط
خوارزشاه اوغلی ده اولدوقدن صکره ملکشاه زوالی سبنی کندی حاضر لادی .
جنگزخانه مأمورینك ده قتل ایدیلدیکی ایشیدنجه فنا حالده غضبه گلدی .
خوارزشاهك اوامر صلحیه اطاعت ایتمامه یعنی گوردی گیدوب اوزرینه محاربه یه
عزم ایتدی . فقط اوجی یوکسك برطاغه یتیشنجه یقوب باشی
آچدی ، یوزی گونشه طوغرو قالدی ، کندیسنك بو ایشده معذور
وتبعه سنك استقامتی آلمایه مجبور اولدیغنی سویلیه رك الله نصرت ایلدی ،
اوج گونه قدر مناجاتی نتیجه سنده غلبه سنه دلالت ایتمك اوزره هاتفدن
برسس ایشتدی . اونده صکرا هغنده جنگزخان عسکرك حاضر لانمامی
امر ایتدی . ~~بوکا~~ حرب ایتمك ایچون گلجکلری بلدیرمك اوزره
خوارزشاهه برمامور یولادی . نهایت آرالنده - تاریخ کتابلرینك
مجملاً و مفصلاً نقل ایتدکلری - ~~بوکا~~ ملحمهٔ عظیمه وقوعه گلدیکی کبی
بو اره اوزنی تفصیل ایله شو مختصر کتابی تطویل ایتمك ایستمیورم .

تنبیه ابوالفرج ملطیه نك روایتی حقنده بعض کلمه :

مالاطیه لی ابوالفرج (مختصر الدول) آکملی کتابنده جنگزخانك صغر
سیفوب ده اوج گونه دعا ایتدیکی یازدقدن صکرا دیرکه :
« اوجونجی گیجه رؤیاسنده برپایاس کوردی که سیاهلر گیندیلر
والنه برعصا آلمش اولدیغی حالده جنگزك تاپیسی اوکنده طوریوردی ،

(قورقما، دیم دیکشی ایشلر، سه تأییده نظر سلک) شاده سی ویرشدی.
جنگز خانه خوف وسرور- ایچنه اویاندی، تزلزله کلب رؤیاسی
زوجه سنه اکلاتدی. ~~خاتمه~~ اونك خانك قوی بولوغنه اوقادیمه کلوب ایکی
قیافتده بابامه ~~کلب کیدیه جك اصحابه لیاقتی~~ کلب ده دعا ایدیه راهبه
قیافتی. ~~سطاکلیشی ده حضرتك~~ نظر اولاجقنه اشارتله،، دیمه
بتیراتدی.
جنگز خانه خدمتنه بولوغنه ~~اوده~~ خریستیانه اوغورلاندیغه (بوراده براهب
وارمیدر-؟،، سؤالنه بولوندی. (ماردنجا) یی (۰) جزویرویل. چاغرتدی.
ماردنجا سیاه کوه سیله ~~حضوریته~~ کلنجه ~~اوه~~ رؤیاسنده گوردیکی
قیافتی بولدایدی اما، شخصی اوکل) دیدی. راهب ده ~~اوه~~ خاحضرتلری
احتمالکه عزیزلرندن برینی کورمشدر-) جوابنی ویردی. جنگز خانه، اوندن صکرا
خریستیانلغه میل وخریستیانلره حرمتکاریه، حقدنده انعام واکرام
ایتمیه باشلادی ــــــ،،.
بنه ابوالفرج، بوفقره سنده اول وجنگز خانك بدایتده بحث ایدیکی
~~بوده~~ دیمشدیکه:
،، بو اسنه (یعنی ۶۹۹) کتاریخ اسکندری ده ۱۵۱۴ بجی یلیدر- ــ
مغول دولتی باشلادی. بوجهاده شرحه تورکلرینك باشنده اونك خانه
بولونیوردی. اونك خانه، خریستیانه اولانلر کرایت قبیله سنده اولوب
(ملك یوحنا) تسمیه ایدیردی ●.
ابوالفرجك ایکی فصله ~~حیاتدیکی~~ ~~توکیکورك~~ توسوزلك هیئتده یازلمشدر.

هم اوقه- بالانه کی تکینه بیله ده کمز . لکه کندیسی سرهو ، وضعیتیله
بولنیقیاجه سوزی ده کچول ، بویوك بوضی کیمسه (عنده) ، خصوصیله
فیقیاسه بولنیقی ایچه نضای نفسی نزونده مقبوله . نهایند ،
ویارینك رواجنه دلالت ایده بیله جك بیله بر روایتك بك اهمیت ویرمز ،
اوروایتك طرفنده دیالانه اولدیقنی تدقیقه ایتمدن صحتنه آلدانمزل . اوکبیری
بیله بر وهمه وضعیه دوشمکدن قورتارمه ایچه بحث عنه روایتك
ماهیتنه وائر برقاچ سوز سویلمکده فایده یوقدر . بلکه ده نصیحه
سالم بولنوغنه حقیقت ده لبدنه اوسوز لرده مستفید اولور . رحمه الله الموفقه .

۲- نجی سوز یك ، یعنی جنکیزخانك رؤیا سنده بابایی گوردیکنه دیالانه اولدیغی :

انظار ایجه ذکر اولنه تاریخیه نقلدن عبارتدر ، عقلی ، یعنی اختراعی اولدیغنه
بوقدر- که ابوالفرج ده تاریخنی بابشقه زنجه نقل وروایت صورتیله یازمشدر . موغولك
ایله جنکیزخانك واولادواحفادینه احواله وائر بازیلمه تاریخلرایله مجلداتکبیره
تشکیل ایده جك درجه ده در . اکر ابوالفرجك دیدیکی طرفدن اولسه یدی البته
اوتاریخلرده ، بخصوص بحث اولونور دی . اویله
خصوصی تاریخلرده فرکور اولماسی روایتك واقعه نك دیالانه اولدیغنه
بولنیقنی اثبات ایدر .

جنکیزخانك ضبط احواله اعتنا ایده موخر ، جنکیزخانك سرهو- وموخم اولدیغی سبه رؤیاسی بولنیقنی یازدیکی

اونداً آسنده اونك خانك قزی یوقدر.(۱) روضات سائر سنه گلنجه
موغول اصولنجه اونك هیچ قدر واعتباری یوقدی، بلکه موقعلری جاریه ده
آ ثاعی ایدی که آنجاقه استماع ایچون بولونورلردی. بویله برقاچ
غیکزك رؤیا نقل اتمه سی ~~واونك له تعبیر ایتمه سی~~، حضرصلحب
محابه گی یوم برایشه ایچون شاوره ده بولنماسی، اوقاوینك ده رؤیا
تعبیرنه قالقیشمای بك مستبعددر.

~~ابوالغازی بهادر~~ ابوالغازی بهادر بوایکی یالانی آراسنده برده تناقضه دار وركه
اونك خانك خدیجه بولونه ادعیورایدی اولدیغی سویله شکه نه اونك نصرانی
اولمه کرامت قبیله سندن اولدیغی ~~نقل ایلمه سی اونك خاکسای بولونیغی~~
نقل ایلمه سیدر.

فی الواقع اونك کرامت قبیله سندن ایدی واونك خاکسای بولونیوردی، بو
طوغرودر. لکن کرامتك خدیجه دن اولدقدی کذب محضدر، اصل
واساسی یوقدر، نصاری مخترعاتندندر. طوغوسی اوراده کی موغول و تاتار
قبائلی اوده قنداوه هیچ بربیه ایله مسبوق دکلدی، حضرصلحب تصرفاتی
چونکه خدیجه بلادیله محدود وخدیجه لرله مختلط اولدیغندن
نصرانیلك بیلمزلری.

---

(۱) جنکزله کنجلکنده آلمش اولدیغی قادینه، قونکرات قبیله سی رئیسی وای سچن ل قزی بورته فوجینه
ایدی کیمسه جه قارینك آناسی وبابه قادینی ادایدی. بوقا اسکی تورکلرعنده (بای بیچه)
دینیلیردی. مادام که تازا قالدیغی بوتون دیاردر. ایکنجی آلتای خانه حضرتلرینك قزی
کنجو ایدی. اوچنجی تایانك خانه نایمانلی نك قایسی کوی سو، دوردنجی دیشجینی ده
تاتارلردن برینك میسولونه ویسوکای نامنه قزی ایدی. (سیبانی نامه) ایله
(شجرة الترك) ده بوصورتله ذکر ایدیلمشدر.

بو یالانجی و جاللرك سوزینه آلدانمایه بعضه اسلام مورخلری ده اغلبده نصرانیلر
اغنا ینه قائل اولدیلر . بابا سلرك اك بویوك موفقی ، خریستیانلغك ترویجی
و احیاسیدر خریستیانلغی ویه عوام ناسی آولامغه بحه نشر اباطیلده عبارت
اولدیغنی بیلیه رك . اگر نصرانیت ، اونلرك اوغاسی کبی توركلر آراسنده انتشار
ایتمه اولدیسی - آشاغیده کلهجکی وجهله - تاتارلرك ابتدای ظهوریده یاپانلرك
کرنده وسیله اولدیغی متصور هیچ اولمزه ینه منتشر اولوردی . حال بوکه او
هیچ لرك برایسه گوره بیله کلمیی هیچ برموقع یازمامشدر .
مسلمانلغه کلنجه : اونی جهله و سلماندی بیلیر و حقارتله تعظیم کستریردی .
جنکلرك بلاوندده وتبعه سی آراسنده برچوق مسلمانه اولدیغی کبی اوترارده
مظلوماً قتل ایدیلمه تجارك هپسی ده مسلمانه ایدی .
اوقت موغول و تاتاری مسلمانلغه دلالت و اعمانه ارشادایلیه جك کیمسه اولمدیغی
حالنی اسلامی قوللاً و فعلاً کستریوردی . اونلرك برمدت کچدکدن بعد اظهاری ، کندیلرینی طوغه حقه ارشادایلیه جك
مرایای اسلامی بالفعل اظهار ایده بیلیه جك آدم بولنمامه باشلادیغی .
مسلمانلغك اخبار محاسنی سویله طورسون ، خواجه شاهك غدارانه صاملدیسی
کبی مسلمانلرك رؤسا سندن کندیلرینی اسلامه تنفر ایدیرجك حالار صدور
ایدیکنی کورمکده اولدیلر . الاکه مشهود اولدیغی وجهله
مغلوب اولدقلری حالده غالبلرینی تقلید ایلیه وکندی حالنده بوغولدقلری تاتارلر ،
بلاد اسلامی غالبانه استیلا ایلیه ایکنده حکام اسلامه اولمشلردی .

چنگه : مانع زائل اولدینی ایچون مسلمانلرله یاقیندن تماس ایتمک
~~مخالفتدن محافظه~~ و اسلوبله محاسن و زیانینی رأی عالیه کوروب
آکلاشدیرمق .

الحمد لله اساعده بیانه ایدرکن اوزره چنگ خانك ایمانه اختلاف
ایتمشم . فقط کرك کندیسنك ، کرك اولاد و احفادینك مسلمانلره
محبت گوسترمکده ، اوکی ملل سائره ایله تقدیم و ترجیح ایدرکن
شبهه یه آزاده در . بناءً علیه ابوالفرج « بونده صوکرا خرستیانلره
میل گوسترمش » دیمکی کذب صریح و مصنوع فضیحه در .

اوك خانه ایچون « ملل بیضا تسمیه اولونوردی » دیمکی ده صوك درجه تجویز اولنماز .
چنگ و (ملل بیضا) اوروپا خرستیانلرینك مخترعات عجیبه سندن اولمقله برابر
اوقیانوس عظمه نك وقوعی و نقل ایتدکلری افکار مختلف دیکیکینی ناقضدر .
یا یاسلرك ، ملل بیضانك بیضا معمولستانده ، بعضی هندستانده یاشایوب ،
بعضیسی ده حبشستانده حکمدار یاشار . کذا بعضی اوقی چنگز ایله بعضیسی
چنگز اولاد و احفادی ایله معاصر گلمشلردر . بونده طولایی ده ملل سائره ایله
اول کندی کندینه آلیشمشلرکه اولوب ده کیمسانك بیلمیندوغی یاقیاری قورتارمشه
و حقایقك کشفنه حرص نظر ایدمه یولوبانده تاریخی سخره ادوکور .
بونلره دائر معلومات آلمه ایستینز (سالفت بروده) ك یازدیغی ده (فاعرلك) ك
ترجمه ایلدیکی جغرافیا کتابنه راجعت بیوریکز .

کلدیکم چنگز خانك بیانه احوالنه :
خوارزمشاهلك مماکلنی استیلا ویدك سمرقنده بایدقدنی ایدایتدکده صوکرا

یوزینه دوشمزلی تعلیم ایدردی. بخارادن کلن (صدر جهان) ه، یعنی قاضی القضاة و شیخ الاسلام بولونان ذاته " بو شریعتکزی ایی بیله رایکی کیشی یوللار" دیه خبر گونده ردی. صدر جهانه ده (قاضی اشرف) ایله برابر دواعظ یوللادی. چنکز خانه ایرشه سلمانلغه حقیقتی حس ردی. کندی شرف ایله غازی، اوروجی، زکاتی وحجی اکلاتدیلر. دوردنجی تحسینه ایتدی. حج بیت الله زیارت دیمك اولدیغی سویلدیلرسه " بوتون دنیا بیت الله در. بیت آرهی یاکز برزه مخصص اولامز. اکلاسیلدیکه حجاز، میل وجواله اولدیغی ایچون اداره کیدوب ده اهالیسنك تقاسنه تصدق ایله سینلدیه الله نکیزه حجی (لطفا) ایتسه " دیدی.

قاضی ایله واعظ بخارایه عودت ایتدکه قاضی صدر جهانه چنکز اسلام ایدیکنی اولدیغی سویلدی، واعظ ایسه " الله آلله حجی انظار ایتدی" دیه کوزنه کوزنه حکم ایلدی (۱) بو خطای صحیح اولدیغی تقدیرده چنکز ایمانه شبه ایدرز. چونکه حجی انظار ایتمه، اکلاتیلنه گوره دخیلت، تشریعه کی حکمی سویلمش ایتمشدر. بونه انظار دکلدر.. الله تولدیکی سرائری هرکسدن ایی بیلر.

(۱) مرویدرکه: چنکز خانه عودتنده بخارایه دوغرایوب کندیسنه اصول دین اسلامی تقریر وبیان ایچون براهم ایسمنده قاضی شرف الدینه ایله دواعظ کوندرمشدر. واردوب وچنکز حضورینه کیروب کندیسنه شهادتین وصلوات وصوم وزکات وحجی تقریر ایله زکات حکمنی استماع ایدوب آنجاق حج فریضه تردد وتأمل ایله " ده ه، کندیکرده زراعت وفلاحت الهامدیغنه اهالیسی، کیمسه حاجتدن مالزائی تدارک ایچون فیاضانه، آنی تشریع قیلمیه اولدیغی، ویوعقلاً ترجیه ایتمه. آنوقتلرده چیقدیغنه قاضی شرف الدینه، آنك اسلامه حکم ایتمه، لکه واعظ انی قاتل الحاجه. فتصور بنا - عودت بیتا

موغول و تاتار اوزنگ چیچی یاده ایله ستیره وکلدیلر. بیله اولدقده یوقده ده میدانده. الله پیدار و اوقاقلر خصوصه رحیم ظهور وادیلهام تابع اولدیلر. بودهیاتک بعضی حالاقاتاتر آراسنه باقیلیر. بعضه تاریخلرده اوزنگ کوشم، یلدیزله، خصوصیله یوقده ده پیدتریلک بایلیقه ایلهای طوغدوکلر. زیرا توکلرک اوکی آل ایله بایلیقه چیشمه عبادت ایکدیه شعالیلر. حتی بوقده طولای مقدنده "اوندده فکر توحید بولنمای بو دینک طبیعی ایجابیدر" دینیلشدر.(۰)

---

(۰) برنجی مقصد ده "توکلرک دینی دمعانی" فصلنده شو سطرلر بازیلشدی:

آمریقالی دیاپر دیرکه:

"وحدت وکرت اعتقادی، طبیعت ارضه مقتضیاتندن. عبد ایدوپیلیر کی مصغر، تپه لر، وایل دیوفاز آراسنده ساکه اوطلر کرته و تعدد آلهه میل اعتیادی. توکلر وحدتیله شملاه میدانده دادوالده اوطوراندده وحدت اعتقادینه بالکز."

پروفسور بوحصه فیلسوفانه کوزیاشنده اولدیغنه شک یوقدر. مع مافیه صحتی ونفس الامره مطابقتی ده سبکه دیر آراده در. فقط، بالکز سیله نک تعلیلنده در.

اسیلکی آشاسنده

جنگ خانه / ترقی عسکری بولونجه اختلاف ایلیشور. تزیید و تقلیل خصوصه
اغلط ایلدیلر. آه طغیدی، اودقت هیچ بر دولتده بولنمایان هجه و جهده
منظم، بکیع، مدبر، محرب ضابطه اداره سنده اظهار اولنه بیلیر بر
نفره آز دکلدی. الحاصل ظهور ایدن اسبابک هیچبری جنگ اولدیغنه موجود ایدی.
جنگ خانه یه ویرمه دوندکه بخارا ده صدر جلیله «نوازشاه» عقاده ده دیرکی
آلرمی ایدی؟ دیه صورمسه و آدت جواب آلنجه «بوعقاد اوزره تأمیل
نصرت و ظفر اولماز دی. چونکه نصرت، دعایه موقوفدر. دعایله نشاط و فراغ
قلب ایله اولور، بونلرایسه احساس و انعام ایله حصول بولور» دیمسه، صکرادم
عقاده وظیفه علوفه دیرکی آلمامسنی امر ایدرك اونلرده دعایه
مشغول اولمشلر.

وظیفه اصلیه و ایچ اولادی، حاده شرقی، اوتاسی، ارکاده دولتی،
اعیانه ملکی ویرلمسه، اونلره برمیقدار وصایاده بولنمسه، اتحاد و اتفاقه
توصیه و شقاقه و نفاقدن، خصوصیله (نایسا) رهبر (وصایاده) بولنه
جکدیکی قانونه مخالفتدن تحذیر ایلمسه، اوده قونوشمه میقاده
اونلرایچون بر اوقات قیلمامسی امر ایتمسه، اوقیلنجه بر آلکی، اوچ دوت
دانه ویرمسه، اونلرده قیلنجه برآویچ اوده اوزاتمسه، اونلرك مجموعی
قیلا بانجه ده تك اوتدی انفراده، آویچ طولاسی اتفاقه تشبثه
ایده رك وطنیو بولونمسکه دشمنه کوی قرامانه، سزاوا غلم جلاسکز،
دیمسه، مناصب و وظائف آنجاق اصل وارثلرینه ویرمسی تولکا تنبیه ایلمشدی.

خلیفه‌سی بوقتنی ده . اونك دونده (قاآنه) ~~حکم~~ وار دیکه (خانه) ایلیه‌
بیلدی دیمشدیکه (قاآنه) خاقانك ، یعنی خاقانه قاآنك دیمکدر . که
قاآنه دخانه لفظلری ده بویله در .
چنگز خانه ، اوکتای قاآنه نصب ایله دیکرلرینك اوکا واوننه صوکرا قاآنه
اولماسنه اهتمام ایله‌مسی ~~ایله‌مسی~~ و قاآنه مطیع اولمایانلرك یاسایه تابع
اولمیه‌جق حرب ایله‌مسی ازمن امر و توصیه ایلمشدی

بو توصیه اوکتای قاآنه ایله منکوقاآنه زمانلرنده مرعی بولونمدی . قیلای
قاآنه دورنده ایسه برکه خانه اوکا مخالفت ایتدی[1] و چنگزك خط یاسانه
اهمیت ویرمدی . صوکرا ~~صوکرا~~ خلفلری ده اوکا تابع ~~اولمدیلر~~ اولدیلر . حتی
ایمانه ایله تشرف ایتدکدن صوکرا بو توره یعنی یاسا و قبائل ایمانه کلدکلرن
یاسایه مخالفت محو ایلیشدی .

چنگز خانه ۶۴۴ رمضانك بشنجی کیجه‌سی آولدی که اینه نوکلرك
حسابنه کوره ینه طوغوزیلی ایدی . ۷۲ سنه یاشامشدی . ۲۰ یل ده
مستقلا سلطنت سورمشدی .

---

(۱) واقعا اول کیوك قاآنه ایله باتو خانه آراسنده بولنمایه اولسه ایسه ده
مخالفت کیوك قاآنه طرفندن باشلامشدی .

اوکتای قاآنه :

جنکزخان نوتنده اعتباراً ایکنجی قاوده‌سی، اوغولری، طولوری، ~~مملکت~~ مملکت اعیانی، اردوامای قاراقورومده طپلانمش، وصی بولنمش اوکتای قاآنی قاآنلغه تخت ایدر. ٦٤٢ سنه‌سنده اجرای سلطنت ایدرك وفات ایتدی. عادل، شجیع، سلحشور بر حکمدار ایدی. بابای دده‌لرینك یرینه قطعه ایله شهر یاپدی. بغداد حاکمی بولنده یرلشن روضة الصفاده ~~حیفل~~ سوزی اوزاتمه‌ایم اجمالاً بو قدر ذکرینه لزوم کورمدك.

اوکتای قاآنه ایله ~~منکو~~ قاآنه وتولای قاآنه کی جنکیزخانك اوچ سلطنتی آباسنده جمیع ممالکنه سلطنت ایتمش ایدی. یکیه ایله داخلده کی بعض جوامع اوجالده انشا ایتمشلر، جمیعه قطعه‌سی ده ٧٦٩ تاریخنده جنکیزخانك اوچنجی قاعده‌سی.

کیوك قاآنه

بابای اوکتای قاآنك وصی بولنمش اولدیغی ٧٧٠ تاریخ قاآنلغه سریر ارطوسی. وزیری قدامه خاتك ولاتیله خزینه‌ایله اولدی. فقط جلوسنده برنجی صوغا وفات ایتدی. عمچی صوغا خاتك اوغلی

باتوخانه ایله آرالرنده کی واقعه، الله تعالی باتوخانک ترجمه سنده ذکر ایدیلمکله
کیوك خانک اوغلی سیله قاآنلغه اولکای نشینه تولی خانه سلاله سنه
انتقال ایدوی. مورخ خانه ایله مادام الدهر حکمدی ده معنای قاآنیه
اولکای قاآنه اولادینه کچدی واوزده تداول ایتدی. صوکنجیدی
سلطان محمود خانه بهسیورغتمشخانه ایدی که ۸۰۵ سنه سنده انقره
محاربه سنده یلدیرم سلطان بایزیدی اسیر آلمشدر. کذلک ده اوسنه
اداره دولت ایله مشغول. تیمور طرفندن قتل اولنمشدر. سیورغتمش نیز.
بوخانده ایلك اول کیم مسلمانلغی اوکرنمشدر، انکا نسبتله
معلوم در که قایدو به قاشیه به اولکای مسلمانلغی هدیه سروده سی.
حتی اونك واسطه سیله برکه خانه حضرتلری ملك الاسلام بیرس وسائر
ملوك ممالیك ایله مخابره یه باشلامشدر، دولته قدره راجع انقطاع
وبرمشدی.

قایدو خانه، برکه خانك هلاکو ایله وقوعاتنك هلاکو زاده لر ایله اولان
محاربه لرینه سرای حکمدارینك کورمش کوزی وطوتدالی مشاهده ایله
روضة الصفاده دینیلوکه:

قایدو علمای سروده، حکما ایله مباحثه ایدردی. قیمیا و شراب ایچرزدی. غایت
ذکی و دراکی ایدی. صباحدری طلوع فجرده اول قالقار، مراقبه ایدرکی دیرلرمش
اطلوس یوشی برلرده اکر برمدت اوطوره قالردی. مجلسده دوام ایلدیکه

مولانا زین الدین ، سوزباغی یه اوخا استاد ایدی -

اندر ره عشق بنده و شاه یکیست — محبوب و مقرباند درگاه یکیست
بتخانه شکست و دیر باقی بر ایست — انگشت بر آر ذکر الله یکیست

تألی : الله یولنده قولده ، شاه ده ساویدی - درگاه الهی یه تقرب دار اهل محبت اختیار بر - ده بر کیچ بتخانه یه گیتدم . بیلارمه بر نی گوردم که یار باغنی قالیردی الله یولنده دیدی .

بو سوز ، مقامات اسلام یاقیشاجه یکلامدی - الله تعالی ده سلامتدی .

مفتای خانه

جیکلك ایکنجی اغلی اولوب بابا سنك وختی بیچه یادگار الزهره خانم مدینه اوطوردی . بابا سنه رعایت خصوص جیکز ارغولدینك الك شمصبی بولایدی - ذیحجه ۱۱۸۶ کیشی یادگار الزهره خانم ایدی که ایرجه یه بر ایر قزغن اولدینه سلطنه گرمه ، ۷۶۰ تاریخ تیرلك اولدینه ایرجه ایله قتل ایلدیلر ، یادگار الزهر خلعتی ده - ذکر اولدینی وجهله - (سیورغتمه) ده ویرلشدی . مفتای اولدینه رجوعی خصه وکاشف جیکزنه و موغول خانلری عنوانله مکتوبت ایلدیلر - که نسلی زیاده قدر کلدی ، حتی ظن ایدیورم که اولاده ذریتی موجوددر . یادگار الزهر اهالیسی مفتای خانه نسبت ایدرك کندینه مفتای دینلمه دولتست سال صاحبه قدر دوام ایلدی کلدی .

جغتای اولاندہ ایلک سلطان ارغون (بیارلق شاہ بہ قراھلاکو بہ موتو کہ بہ جغتای) ایدی۔ اونہ صوکرہ (براقہ خان) اھتدا ایتمش، کہ بوزلرجہ جغتای شاہزادہ لرک ھپسی اسلامہ کیردی۔ (طرما شیرین خان) سلطان اولنجہ ماوراء النہرہ کہ مغول و تاتارلک ھیچ بری شرک اولزمقالمادی۔ طرما شیرین خان، سکزنجی عصرک اوائلندہ ایدی۔ ایسہ بطوطہ، رحلہ سندہ تاریخ ایلہ کوستردیکی توقوشہ یعنی وغائب اموالہ زائر ایشتیکاری یاپار۔ صوکرا (توغلوق تیمور) خان سلطان اولنجہ اونکلہ برلکدہ ۱۶۰۰۰۰ مغول اسلامہ کلدی۔

تولی خانہ بہ چنگیز خان

چنگیز خانک اوچنجی اوغلیدر کہ باباسی اوکدای عراق، فارس، خراسان وحوالیسی تخصیص ایلمشدر، کہ اورادہ حکومت ایدہ رک اول اوطمشدر، صوکرا دنیہ ۹ کیشی سلطنت ایتمشدر۔

بونلرک ایکیسی ھلاکودر کہ بغدادی تخریب، اورادہ وسائر اسلام مملکتنی قتل عام ایتدیکی گبی بزدہ شناعت اجرا ایتمشدر صوکرا ۶۶۴ یلی اولمشدر۔ قاآن دنیہ اولمشدر ھلاکو اولمشدی۔ صوکرا یرینہ ابوسعید خان عبدالرحمن ایدی کہ ۷۲۶ تاریخنہ وفات ایتمشدر، اوندن اعتبارلہ تولی خانہ سلسلہ سی منقطع اولمشدر، کہ چینہ ۹۶۷ تاریخنہ قدر دوام ایلمشدی۔ تولی سلالہ سندہ ایلک سلطان ارغون (نکودار اغلندہ ھلاکو) ایدی۔

نکورلك سبب اسلام :

سید احمد الرفاعی حضرتلرینك احمدیه بنیلله قاعده (شیخ ابو یعقوب) و (رشدی محمد خواجه) وسائره کلکه قاشی آتش کیمك، زهد و تقوا یله یاشامق کبی کامل کرامتلر (۱) بولنمق وجه یله کلکه سلطان العارفین برابر سلطان معتقدلرك شدتی تخفیف ایلمه، حتی اوغلنه تربه سی اولمامق اقتضا ایدرك (احمد) نامی آلدیرده حکومت کیدکده صوکرا کیدنی اولدیرلر. لکن محمد غازان (محمود غازان) حکمدار اولنجه معتنه کیدرایتدن اسلام کرلر.

محمود غازان اسلامی، ۶۹۴ ده و (حاجی نوروز بك) والیلکه کلنجه حاجی نوروز کلدکه والیلکه (خراسان کوه) ده و ۶۹۴ سنه سنده (شیخ ابراهیم الحموی) نك حضورنده واقع اولمشدر، اوزمانلرده برابر اوردوسی تشکیل ایدیور ۷۰۰۰۰ نفره بالغ ایدی ۴۰۰۰۰ قدر اصالی حکمدار اقتدا ایتمشدر.

محمود غازانك مکارم و مناقبی تاریخ کتابلرنده مذکور و مشهوردر. حضرت علی کرم الله وجهه افندیمزی تکرار رؤیا سنده کورمکله، مولانا هبة الله الترکستانی ایله علوم عربیه ده مباحثه و اکثریا غلبه ایدرکن، زمانه مکلفه بوجه عسکری اولوب اردوی اکرام واقدام ایتمکی مرجیدر.

---

(۱) بیضاوی ده نقلا ترجمه حالی تاریخ محمود.

جوجی خانه یا جنگزخان

~~[illegible]~~ بنك ارغونی احداث ~~[illegible]~~ تقلید ~~[illegible]~~ چکر.
چونکه بانی صدوندده بولنیغز بولغان، قانانه، قریم و سایر ~~[illegible]~~ ممالکه
خانلوغی ایشلردی.

جوجی خانه — که عرب تاریخلری دوشی دلوشی یازه یازدقلری — جنگزخان
اك بویوك اوغلی ایدی. بیوك طرفنده آو وظیفه سنه تعیین ایدیلدیکی کبی بوظیفه
یوغنه عشنده لشکرات ملکلك اك ترقیلی عداولتوردی.

یوقاریده سویلندیکی کبی جنگزخانه بوقا بولغان، روس، چرکس، قوانزم،
قاپچاقه قدار یلر بوندن مواليسی تخصیص ایدیلمشدی. قاره قشلری جنتای
و اوکتای یلر آرالری آیرجه بولنیغز ٦٦٧ تاریخی قوانزم استیلاسنه قدر
بابا سنك اریلر، خود کندیلرینه قاپچاقه طرفندن چیقیلمشلر، حرب و نهب،
قتل و سلب کبی اشلری ترك ایله مقتنیات کبیرلری زیر تصرفلرنده وقتی
مصادره ایدیلمشدی. کله بولوجی آتا سنده جوار ممالکدن توپلدیغی صنعتی، بیلدیکی
حرفه ایله مشغول اولمشدی.

اوجاوده روس براسیله مطالعه محمد بردیر. کندیسنه راجعت ایدن ممالکدن
استیلاسنه تشویقه اقدام کلری، بدایه بوتشویقی نکوصیله محل ایدن جوجی خان صوکرا
رسمدن عرض و نفاذه موفق اولدقدن صوکره کله تشویقه بدا سنه بلاد جمیعه ایدیکی روایه بنا
اصل داتای یوقدر. تاتارلرك سطوت و شوکتی لدی الشوری، ارتلرك رسمدن نفاذه
استفاده ایتمه لری کی سترتك ایچه اویدرمشه بر بالادر.

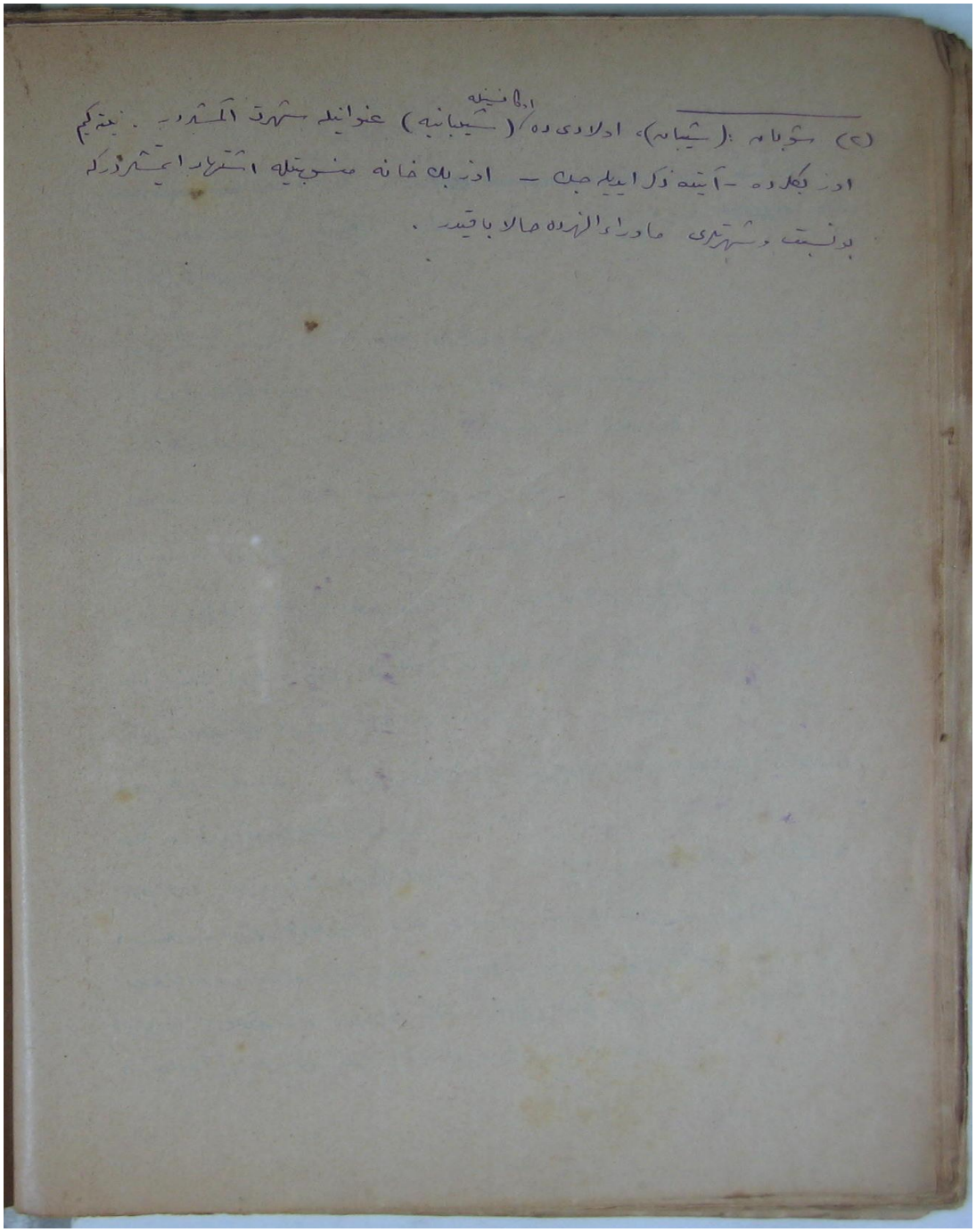

(۲) شوبانه (شیبانه)، اولادی ده (شیبانیه) عنوانیله شهرت المشدر. بنه کیم اوزبکلاده - آینه ذکر ایدیلمیشدر - اوزبک خانه منسوبیله اشتهار ایتمشدر که بونلرک وشهرتی ماوراء النهرده حالا باقیدر.

١ چنگز خانه ، یورینه ودیکی جراده عودتی جوجی یه بلدیسه وحضوریه
گلمه سی ، [illegible] ارائه شدی .

جوجی عسکریله برلکده سوگون آدی باعیسه ، برجوجه شطار الده ایکیله
برابر دشت ده بولونمه تحف وطائفده هدیه لر گلوتورسه دی که تقدیم ای
میانده مختلف طوغلو بیلک آت وارمدی . بو هدیه لرایله بابا سنك توجهنی قازانمه
مجبی قازاندی . چنگز اوغلنه حقنده شفقت آثاری ابراز ایلدی وجوجه یه نصیحتده
بولونمشدر . صوهرا - حکمرانه اولدیغی مکلفیت - اعاده ایتدی . نقل ایلمشدر . اوغلنه آتمادن اول بابا دینی کی کرده ده
فائده کوره م وتمیز ایجه ایراده وقت نظر ایله دول .
جوجی ، قاچاغه عودتی متعاقب وفات ایلدیکه اولوس ٦٢٤ سنه سنده
وبابا سنده آلتی آی اول ایدی . بنیه عادل ورحیم اولدیغی یدی ، ایچمك وگیینمك
خصوصنه تکلفی سودیغی ، هرشیده ساده لکده خوشلانیردی . بابای
واجبادی کبی دیه ایله مقید دگلدی . (اوردا) (باتو) (هولاکو) (ه)
(برکه) (جمتای) (برکجارتو) (قاتیمر) اسملی یدی ارغلی وارمدی (ا)
(جوجی اولوسی) دینیله مملکتی ، اوزده مدت دسائر چنگز ارغولری خلافنه اولاده
اولادی الده تالدی . حکومتی قازاده بلانده ١٢٦٥ ودیمده ١٢٦٨
تاریخنه قدر سوردی .

---

(٠) ابن فضلدن دیرکه : « تاتار ، خوارزمشاهلر قرارنی ایرانلیلر اوزمان بزله عدوتی خانه یه چنگز خانه
تزوج ایتمشدی » تاریخنك دیگر بریرنده دیرکه : « دوشی خانه آلینی اوغلنه جوجیه تاتاری
جلال الدینه خوارزمشاه ، دوشی خانك قزی اولوجوغنه آتاسی اولمه همیشه سنده مکتوب
آلردی »

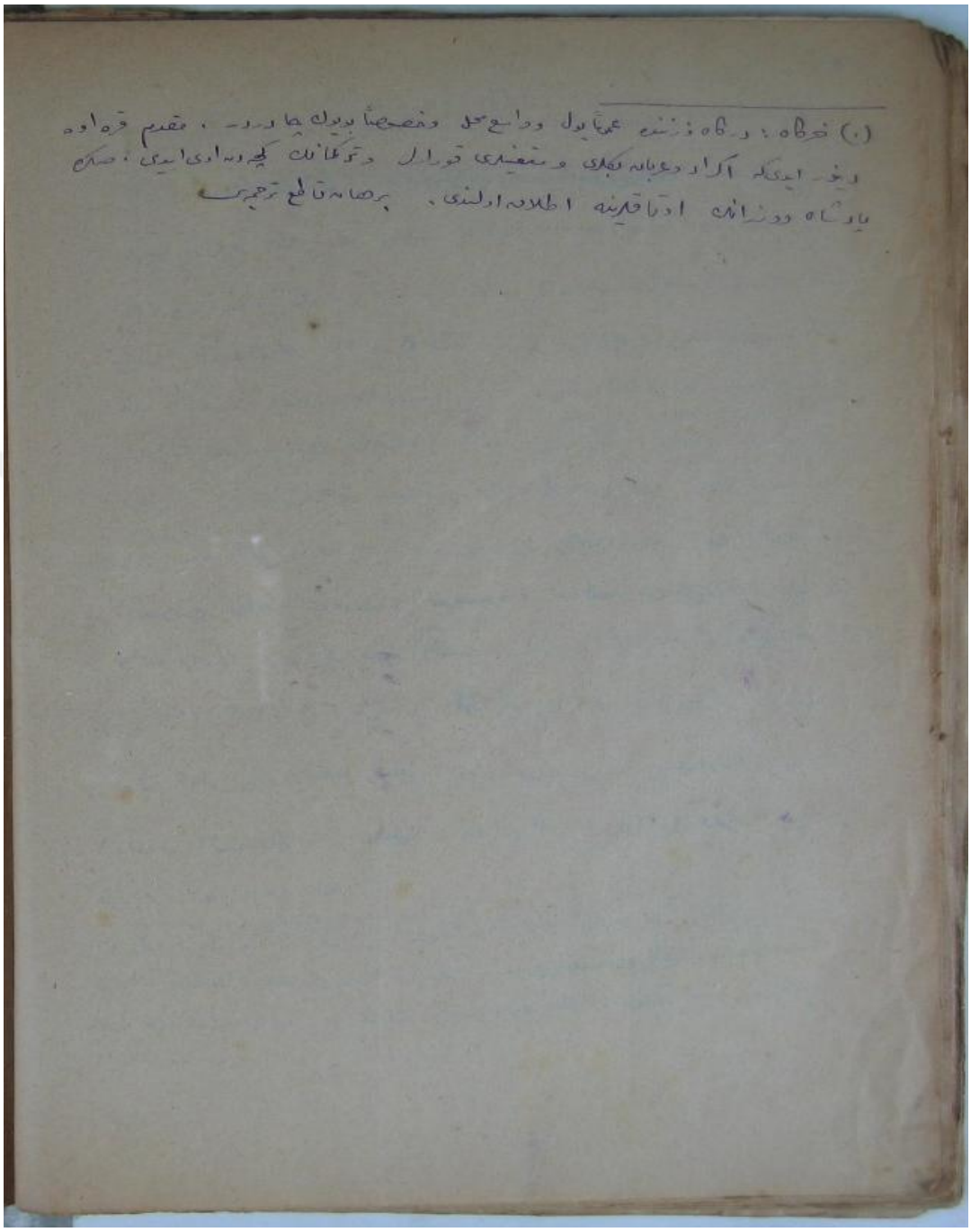

(۰) خرطاه: دراز گردن عربان دل و داغ محل و مخصوصاً بدیک چاروا. مقدم قراوه
و غیر اینکه آکاد دعوبانه نکلری و متفیدی قوراز و تورکلانک کچه وه ادی ایدی: صکره
پادشاه دوزانک ادنا قدرینه اطلاق اولندی. پرهانه تالع ترجمه

صوقا بولدی بعضی نادر، الهده حکمت وارلق تولنك اولادی آلتی نوع ایتدی، بونجه آثار جلیله وجوده کتردی. همینك اوطهنه دائر تفصیلات ویرمك ایچون باشقه بر کتاب یازمغه لزوم کلیر. بناء علیه شو ازك خاتمه سنی اجمالاً ذکر ایله اکتفا ایتدك.

یوشمه ده، یعنی جوجی خانه اوغولارنه، حتی بوتونه جنکیزاده اولدقلرینه دائر (برکه خانك دیدکی اوزره الله تعالی) تفصیلات ویرمکسزین.

باتوخانه یه جوجی خان

٦٢٤ تاریخنه جوجی اولوسنی جنکیز آرام کونده رب جوجی اوغلاندن اردوایله باتوی یاغیتدی. کلوب حضوریته جیقدقلرنده کندیسی تعزیه وتسلیه ایتدی. صوقا باتویه کوك زنکی جلیب، اردایه ده آجیرجلیه وعدیسنه آقه زنکی برخواه ویردی(١) اوندن بوخوا هم (اردا) ویردی. اوندن ایچه باتوندن نسنه (کوك اردا) اوردانك سلاسنه (آده اردا) ویلدیکه مجموعه ده (آلتون اردا) دینلدی(٠)

(٠) اردا کلمه سنك حقیقی معناسی بودر. صوقا سلطنت، هود تاجنك وطاه ایله بولونیدیغی معسکره (اردو) دیدکلری کبی صوقا ده معناسی تبدیل ایدرك بوتون عسکر اجتماعلرنه تعمیم ایدیلدی. عربده بعضی یره تحریف ایدرك (غرضی) ولادط) شکلنه تبدیل. اردا مقابلنده بیت صیغره ده (اوتاغ) د (اوتاقه) اطلاق اولونیدی، صوقا (اردط) شکلنده تخفیف ایدیلدی که الآن کلمه بیغ مستعمل. عربیه (اردنه) یه تحقق اولنور.

جنگ خانه، جوجی نک یرنه ایکنجی اوغلی باتوخانی دشت قپچاقه
خانلغه مناسب کوردی. چونکه اوقاده شنده واصاف مستعد
وقابلیتلی ایدی. شاذ علیه اوکتای (صایه خانه)، برادرینه
یعنی (ملک المجید) برادینه ده (آتیه خانه) یعنی (ملک الصغیر) لقبی
ویردی. صوکرا قاره قوم (اوچیکه) ایله جوجی اولوسلری
محلکلرینه گونده دی. باتونک یاساسی مقامنه اوطوروتولماسنی،
متوفی جوجی نک آخر عمرنده نفوذ ایتمه اولدیغی دسیسه لرینک
اجراسنی امر ایتدی.

باتوخانه قپچاقه تخته گیچمه اسباب سفری احضاره باشلادی. فقط
بونکله مشغول اولدیغی حالده جنگزک وفاتی کلمکله اوندنصوکره
واز گچدی. تقویت دسائره ایچون جنگزک بلادنه عزم ایتدی. کیدرکه
کوجوک قاره قوم (قوتای تمور) ی وکیل براقمشدی. سائر قاره قوم
برلکده گوتوردیگی مردی ایسه ده لحوده اکلدی. بوسفرنده بلکه کیسه،
وطوب قاره شلرندن برایکیسنی گوتورمشدی. بسه قاره شیله برار
کیدیشی ایکنسنه صوکرادکه ٦٤٧ تاریخنه (اوکتای قاآن) ک
اجلاسی ایچون طویلانه (قوردلتای) ده بولنمق ایچندی وقاره شیلرک
جمعسنی گوتوردی.

اجلاسی راسمی اجرا ایدیلدکدن، اکلنجه دسیسه گزاری گچیدکدن صوکرا هپ
برده خطاوچینه اوزه رینه یوردیلر. چونکه جنگزک اولوسی مقاتب
ادارهسی ملوکانه بیضاوی عصیار ایله اداره کی

بوصف ده غالباً عودت ایدیلنجه اوکتای قاآنه ، قاره‌ی جرجی نك
روس وماجار بلادیله حوالیسی ایچون تصور ایدیلن اردوسنی سفری اجرا
ایتمك ایسته‌دی . باتوخانك معینه اردو تعیین عسکر ویردی . اوج یوز بیك
کیشی ترکیه ایدیکی سویلنیلیور ده شهرزور مبالغه در . چونکه اردو قماره
بوقدر آرابه اعاشه‌سی مصاحبه تحمل ایدیلمسی عقل قبول ایتز .
اوکتای قاآنه ، ارغلی کیوك قاآنی ، قوتلی خانك اوغلی منکو قاآنی ،
جغتای خانك ارغلی نایاری ده باتو ایله برابر بولنماری ،
اوردو وخانزاده‌لر باتونك مملکته مکلف ده ضیافت واکرام مرتی کیدکده
صحرا باتوخانه کندی اوردوسنك ده حاضرلانمسی ایستنمشدی . استعدادات
تمام اولنجه اولا دشت بلارندن تشخیص ایدیلمسه اظهار ده باشلادی
وتعیین دشت قپچاغی استیلا ایلدی که ٦٢٢ تاریخنده ایدی .
بونده صحرا بولغار صدودینه طوغرو ایلرلدی . اوراده غلزنده حاضر بولنان
مسلمانه ناتیلاشنجه (سقسین) قریه بولغار عسکری بولغار لجه سنه
قاچیب تاتارلر کلمکه اولدیغی حالده دیدیلر .
لکن روس مورخی کادمزین قوله کوره باتوخانه اوچ سنه توقف ایدرك
لیده بولغار مملکته هجوم ایلدی ، کذی وقتیاتی تخریب ایدر اهالیسی
قتل ایتدیردی .
تاتار مورخی (رجانی)نك افاده سنه نظراً بولغار ایری (الام خانه) باتوخانی استقبال
ایتدی . مقاومتسز مجالی اولدیغی آکلادیغی ایچون عهده انقیاد ایلدی . سکه باتوخانه

وقتیله مجبور ایدی توزیه ایله مصالحه ای رد ایتی طوغد وکلد. تاتارلر
شوکتی درسلرک ضعف وجبانتی اوزرنه ایجه اویدروب مصالحه یه یالاندیلر.

بو خصوصده کی سوزلرک اک طوغریسی کارامزینک افاده سیدر که
سابقاً فاصی مصطفی افندینک توزیه زاده میرزا اسمعیل افندینک
ترجمه سندن اوخوندیغی کبی نقل ایدیورم:

کارامزین دیور که:
" تاتارلر، برلغاء ممکنی تحریب ایدنجه بلاتوقف روسیه بلادینه گریلدیلر وصیحه
اوزرینه آراسنده کچن زمان زمینلرینک شرقنده کائن وجنوب شرقیسنده واقع
تاتیچف بلده سی قصد ایلدیلر. اول اورده ایکی ایرماق سویی بر قاریه یه
متشکل بر مقاطعه کیمسی گورمشدیلر. زراعه والیلرندن یوری، اولیغ، راعایه
اینفاذ وجع ایلدیکی مومی دیرلنکی اهالیسی بوجقه دیرلنی تهدید کتورمشدی
ملاقی اولدی و باتو خانک مقصدی تحقیق اکلاحه ایتمشدی.
تاتارلرک بو حرکتی قصدی: روسیه نک تحمیل تاتار حکومتنه تابع اولمسی تاریخ
عبارت ایدی. بونک ایچون ایجه: " اکر صلح ایتمک ایستیورسکز بوتون اولاکلرک
اوزنده بری بره وبریکز " تکلیفنده بولونیلدی. مخاطبلری ده " رضا ویرکیشی
صاغ قالیاجه اهدیه اودقت اجنبی املاکی آیرمکزه جواز ویریلدی.
برده هیکلیه کیمسه لری سوکیلدی.

مصطفی افندی، ولادیمیر بلده سنه (غیر نعم) نک تزیینه کیتدی.
زراعه والیلرنده تاتارلرک قصدینی اک بیوک صاکینه بیلدیریلدی. اونی وطنه
ویرمه مقابله تشویقلر ایله براز کندیسنه یاریم دیلدیلر. اوایسه شوکت
وثقه اعتماد و تاتارلره معاونت ایده بیلمکی توهم ایلدیکی زراعه کاهه استماده
جواب ویردی. اوولایتی واهالیسی تاتارلره قربانه ویرمک. چونکه

یوری، یاردیم گلمه سنده ایدی کیشی آز مقداره کی عسکریله
باتوخانه قاشی میدانه محاربه یه حیقدی. لکن آز بر متاجیق
عسکری غائله ضمحل اولدی و بوقدر اراسیله یراه سرعتلی. آنجاق
ادلنغ اینغوروج قورقدیلر، لکن ایرلاشدی.

باتوخانه، قرقوزلی اوردوسیله یوری نف یای تخته طاغلو یورودی و
بولدیغی قصاقدایده یرونکلی، یایلغورد وایژیسته لاوتسای استیلا
ایدیرلر تخریب ایله اهالیسی اولدوردی. صحرا رزانه هجوم
ایدرلر محاصره دیسه کوره مقاتله ایتدی. آلتنجی کوره سورلر بعضی
جزئی یاقلر یقدیلر، دومانده استفاده ایدرلر ایدی مردیوه نزاله
مبتلا کردیلر. اهالیسی قتل، بلده یی تخریب ایلدیلر. کیناز یوری ایله
زوجه سی، آناسی، بایسلره وایکیچه قدر اعیانه ورؤسا اولدوردیلر،
حتی مقتولینک فلاکتنه اغلیاجه کیمسه قالمادی.

بویله (اعیانه) اولدیری طوقلیاباییک ۱۷۰۰ کیشی ایله انتقام المحه
ایچه قاتارله هجوم ایدیلر اوکلی ارلجه مقتولاردن ایره التی اده
ایله کلدیه باشقه برشی قالمادی.

کذا (کیناز وسیوولود به غوغی) نزاله کیناز یوری نف برادرزاده سی
کیناز رومانه اینغوروج ایله اتفاقه ایدرلر (قولونو) جوانده باتوخانه
اوردوسیله هایشدیلر رومانلر اکثر ازایله قیاندیرلر (پرنس علیبوروج)
وکیناز رومانه مقتول اولدی. کیناز وسیوولود باباسنک
یانه قاچدی.

باتوخانه مسقوا شهری باقدروی ، کیناز ولادیمیر به غیرغی یی
ایله آزادی واحالیه
ایسه دقوماندانی فیلیپی قبل ایدیردی .

باسه کیناز غیرغی شوهالده تدهسه ایدرك ولادیمیر بلده سنده
جیقدی . شهرك محافظه و مدافعه سنی اوغلاری وسیوولود ایله ستیسلاوه
برادری . برادرزاده لرینه اوچیایله یاسلاده کیندی . مولوغ نهزینه
ودکولاه سیتیت چایی یاخلشده آز برقوتله اطرافدن عسکر جمع ایتمیه و
تاره شهرینك ، خصوصیله عقلاره صایلاره یاسلاوك کلمه سی
یکلمه یه یاشلاندی .

٦٢٥ تاریخ خجسینه مصادف ١٢٢٨ سنه سی شباطنك اینجی کونی
تاتارلر روسی ولادیمیر قلعه سی ارکنده گوروشدی . اهالی اوردیکورنجه
کورنجه شاشیردیلر
اداره سنك آنیله بابه وطانه کی خفتی تجاسیله ویك طبیعی اولاره شدتله
برقوتیه طوتولدیلر .
وسیوولود ومستیسلاو ایله قوماندانلر پرؤا و صلاویوکوچك کندیلرینی تشجیع
ویحایه ایچیه تشویق ایتدیلر .
بوعراده تاتارلر روسی ضابطه سنده بعضی سوداگر اولدیغنی (آلتونخانی) اکلمه
کلیپ « باسه کیناز بوراده می ، یوقسا شهره طوغرو کیتدیمی ؟ » دیه صوردیلر . فقط
قلعه ده اولانلر آنیلقله جواب ویرمیدی ، تاتارلرینی طوغرو عیه صوتله مقابله ایتدیلر .
تاتارلر ، مسقوداده اسیر ایدیلمیه اوغلو کیناز ولادیمیری کوستردیلر « کیناز کی
خبر یوقمی ؟ » دیدیلر .
اهالی ایله قاره شهری اوتی کورونجه کوزلرینه باقه رق ودکولاییه تجاوز کوستردیلر

ایستیورلر . قورقوانی کزلره چالیشیرلر ، ضابطانك سوزینی دیکله‌مزلر .
تاتارل ، آلتونه قاپیلمك اوکنده چکیلیرلر . هجومه مدافعه برله بولوه ایچیه
بلده‌نك اطرافی دولاشیرلر ، اونده صوکره چادرلری قورارلر .
بوآثناده وسیوولود ایله سیتسلاو دیشاری یه چیقمه و تاتارلردن
بر هجوم یاپمه فکرنده بولونمازلر . عاقل ، مدبر وهجوم اهلا قوماندانه یرده
کنیزی براقمادی . چونکه بویوك کیاز غیوغینك وطنی مدافعه دشمنی تخلیص ایچه
عسکرله کلمکی اومیوردی .
باتوخانه‌ایله عسکرنده برقچی سوزدل بلده‌نی کوزده‌رمشدی که اوزقه ایلك
هجومنه سزه‌کرسه ، قاپیه‌دارکك رهبانه‌ایله ماناستیرده بولونمازلر .
ایکیلك سائر اهالی اولدوقدن .
شباطك ٦ نجی کونی تاتارلر هجومه حاضرلاندقدن ، قلعه‌لی یه‌چیقمه وسویه
چیقه ایچه ~~[illegible]~~ ایجاب ایدن آلات و ادواتی حاضرلادقدن ~~[illegible]~~ قلعه‌یه
کوره‌لرنجه اداره مدافعه‌یه مستحضر بولونیرلر . واقعا باتوخانه راهبلر
مصالح ~~[illegible]~~ طلب ایتمك اوطانی دایه‌ره کروغوداری بوغ مانع وکنیزی
کلمکه سائقه اولدی .
شباطك ٧ نجی کونی تاتارلر هرطرفدن بلده‌یه هجوم ایتدیلر وکریلدیلر . وسیوولود
ایله وسیتسلاو ، اهل وعیالده وکاراکیرلریله کلمکه قلعه‌یه ، غیوغینك زوجه‌سی ،
قزی وسائر اولادی ، اعیانه رجوقدیلر کلیسیاره تاجیلردی .
تاتارلر کلیسیالری یاقدیلر . بلجیدده ایچیده قالانلرینی ، دیشاریه چیقانلری
اولدوروردیلر . کلیسانك اموال واشیاسی اقتسام ایدیلدی . اهالینك چوغی ، یك آزی
اسیر ایدیلدی . اوندن صوکره تاتارلردن صوصقدقه کلدی .

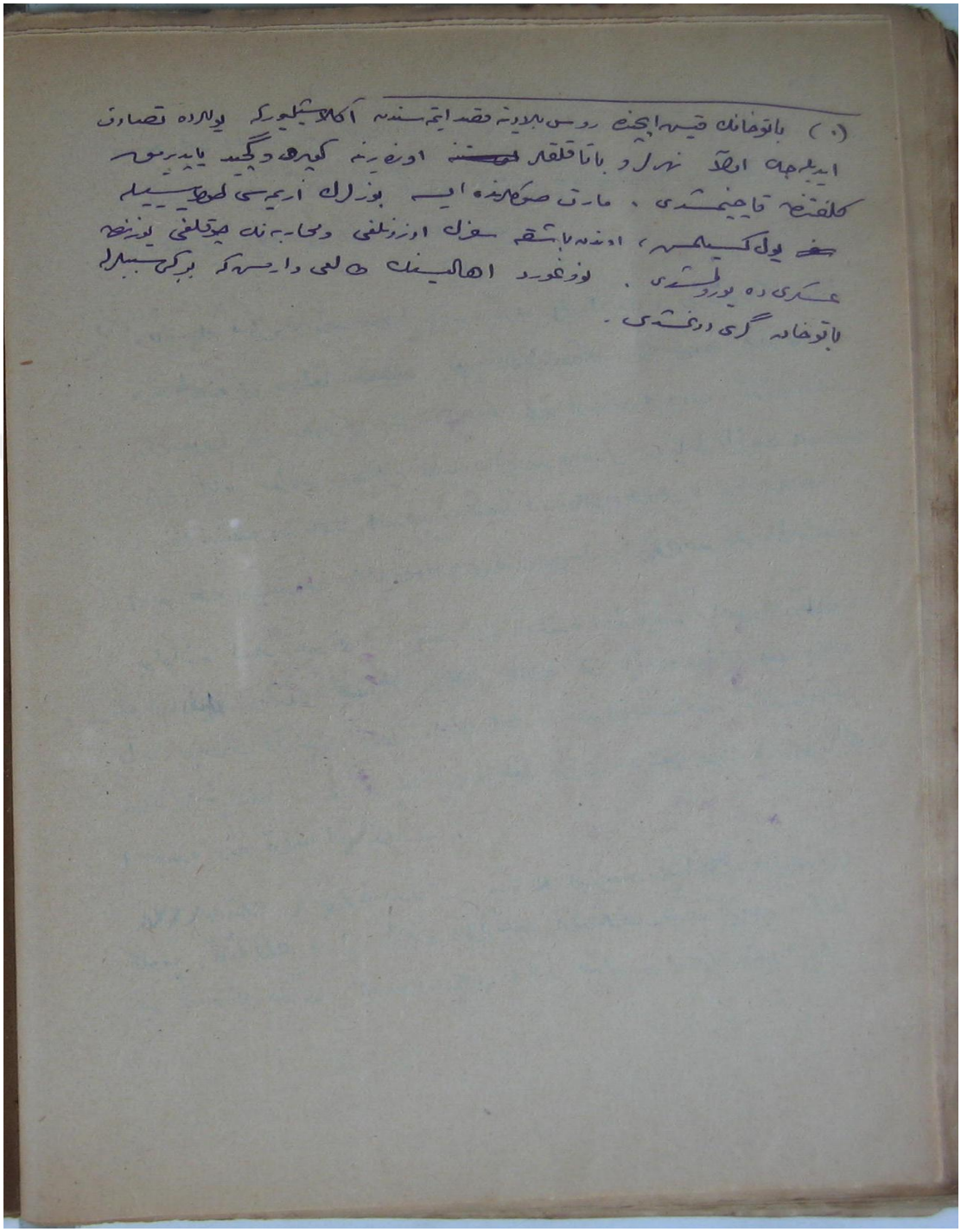

(۰) باتوخانك قیصه ایچنده روس بلدیه قصدایتمسندن اکلاشیلیورکه ایرلاده تصادف
ایدیلمه احتمالی نهایت درجه باتاقلقدر اونه رغماً کیدوب گیدیلمه یایدیرمه
کلفتنه قاچینمشدی . مارت صوکلرنده ایسه بوزلك ایریسی لوطه سیله
غیر یول کسیلمه، اوندن باشقه سفرك اوزونلغی وبحرانك هیجانلغی یوزنده
عسکری ده یورولتمشدی . نوغورد اهالیسنك حالی وایسه که برکچمیشلرله
باتوخانه گری دونمشدی .

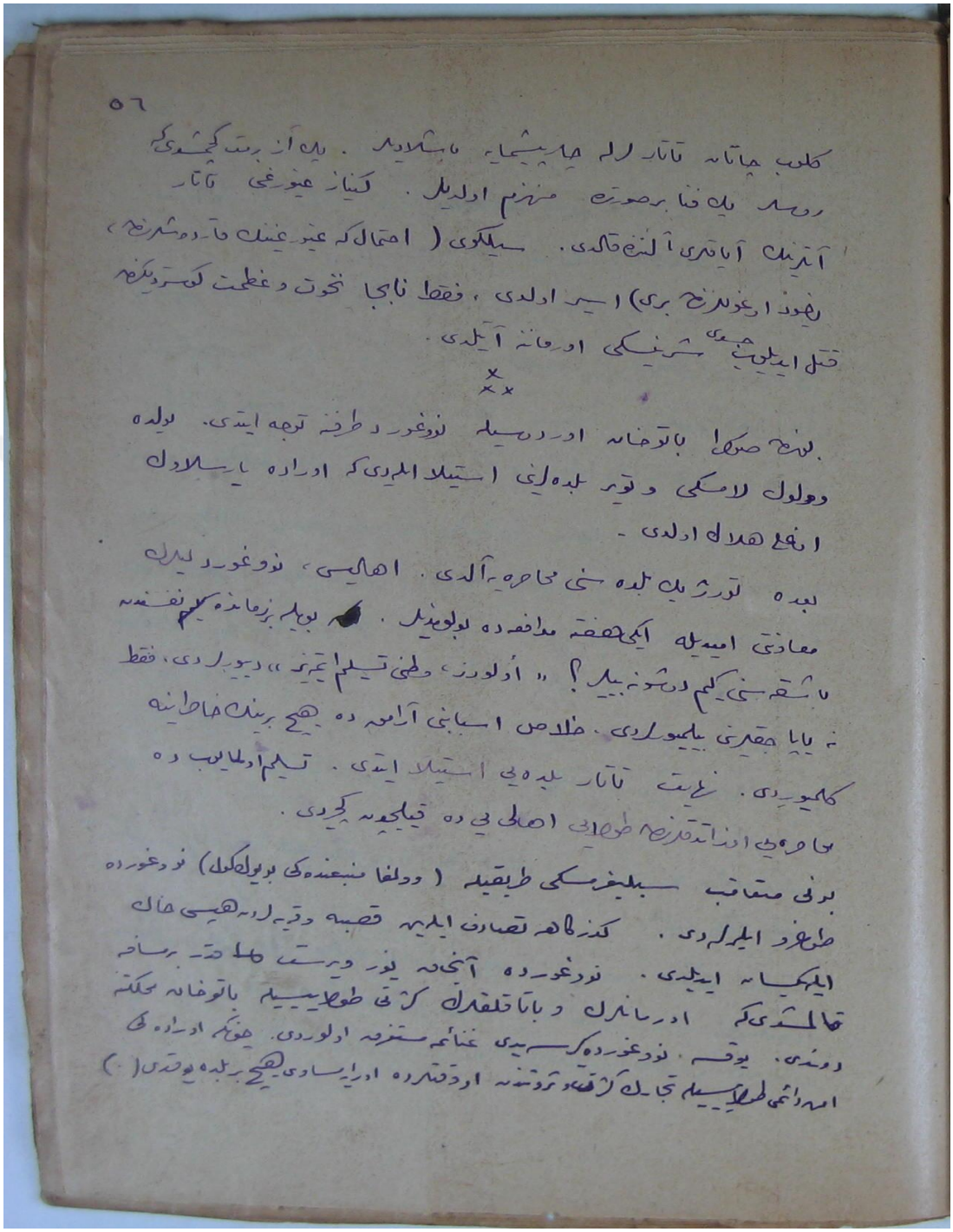

٥٦

کلب جاتانه تاتار لرله جایشمایه باشلادیلر . بلی از بتک کچمشدی که
روسیه بلی فنا برصورتده منهزم اولدیلر . کنیاز غیورغی تاتار
آتلینه آیاقدی آلنه قالدی . سیلکوی (احتمال که غیورغینک قاده شرخ ،
یهود اوغلدرخ بری) اسیر اولدی ، فقط تاجا تخوت و عظمت کوستردیکدن
قتل ایدلمیوب شرینکی اوردنه آیلدی .

× × ×

بلنه صوکرا باتوخانه اوردوسیله نوفغورود طرفنه توجه ایتدی . بولده
دولول لاسکی و توپ بلده لری استیلا ایدرک اوراده یاشلاولک
اوقوع هداک اولدی .

بعده تورژیک بلده سنی محاصره آلدی . اهالیسی ، نوفغورودیلرک
معاونتی امیدیله ایکیهفته مدافعه ده بولوندیلر . بو بیله بزمانده کیم نفسنده
باشقه سنی کیم دشونه بیلر ؟ " اولورز ، ولی تسلیم اولمرز " دیورلردی ، فقط
نه یاپا جقلری بیلمیورلردی . خلاصه اسیانی آلمه ده هیچ برینک خاطرینه
کلمیوردی . نهایت تاتار بلده یی استیلا ایتدی . تسلیم اولمایوب ده
محاصره یی اوزاتدقلرنه طولایی اصلی یی ده قیلیچدن کچردی .

برقی متعاقب سیلیغرسکی طریقیله (وولغا منبعنده کی بریولاکدل) نوفغورود
طرفنه ایلرلردی . کذلک قصاف ایلیه قصبه وتپه لرنه هیچ خاک
ایلیکمیانه ایلدی . نوفغورود آنجق بر ویرست قدر برساخه
قالمشدی که اوربانک و باتاقلقدن کچن طولایسیله باتوخانه تحکم
ویرمدی . یوقسه نوفغورودلی کسه یی غنائم متروکه اولوردی . چونکه اوراده کی
امه دائمی طولایسیله تجار کرک ترونه اوردقلرنده اوراسادی هیچ بر بلده یوقدی (.

عودتده — قالوغا ولایتی مضافاتنده — کوزلیکلی بلده سنه تصادف اولندی.
بوراسی رصینک بدوی شهرلرندن ~~اهلشهلر~~ دکلدی. فقط واسیلی نامنده
گنج و غیور — برحاکم اداره ایدی.
تاتار اوردوسی گلنجه مملکتک اشراف و اعیانی مشاوره ایتمک اوزره بزم حاکم
گنج و غیور اهلشهر بابر رصینک شاهد و مقدراندن اولدیغنی بیلدیکی وطنی مدافعه
یولنی اهلشهلره دیدیلر. اولورز، لکن تاریخ صحیفه لرنده قلم یاد ایدیلرز،
آخرنده اجنبی نائل اولدیغنه قرار ویردیلر، مدافعه و مقاومه حاضرلاندیلر.
تاتار اوردوسی بر هفته کوزلیکی احاطه ایتدی. اهالیسنک
محاربه سز تسلیم ایتمه جکنی آکلاینجه سوری یقمق، باشلادی و بلکه
آز مدتده یقمق ایجون کردی. رصینک بیجاغه دایانجه قدر ~~اهلشهلر~~
آلاتی قاطعه ایله دوگوشدیلر و تاتارلرک قلعه تخلیه قهلانقدری اوداندیرمه
جوغنی خراب ایتدیلر. نهایت تاتارلر غلبه ایلدیلر. اهالیه صاغ
کیمسه براقمادقلری کبی مملکتی ده خاک ایله یکسان ایتدیلر خراب شهر
نامنی ویردیلر.
کیناز واسیلی محاربه آنماسنده غائب اولمشدی. مقتولینک قانی ایچون بوغولدیغنی ده
~~حس~~ نقل ایتدیلر.
باتوخانه ~~جوشکه~~ رصینک شرقه و شمالنده کی قوتلرینی بزکله اتمام ایدرک اولدی.
اردنه صوکرا براز استراحت فکرنده ده بولندیغی طرفلره توجه ایتدی و دونه ایله
وولغا نهرلرینی آرانک کی اقوام موجوده نک هپسی تحت اطاعته آلدی.

صوحا (یعنی ٦٢٨ نجی هجری) مورم، غار وخوف وسائر بلادی
آلدی. بو بلده لر مورداده (برطاس) اولوب ولادیمر کلیسانک
وقفی ایدی. بویوك کیشیلر تابع اولمق اوزره اهالیسی، تاتارلر استیلاسی
کوردیکی کیبی قوتلی عارض اولدی. سالدی، ملکلرینی براقوب اطراف
واکنافه وجاندنی قورتاراجق یر آرایه باشلادیلر.

باتو خانك عسکری ایله ابرایلوب، کله بوسفرده جنوبه طوغرو گیدیوردی،
یر یاسلاف بلده سی تخریب ایدیلدی. اوراده کی نیکولکلیسای، ثروتی
اعتبایله اولجه استیلا ایدیلن یرلرك هپسندن زیاده تقابل ایدیوردی.
رئیس روحانی بولنان پیسقیوس ده، اهالینك پك چوغی ده قتل اولنمشدی.
تاتار اوردوسنك رفتاری ده چیرنیغوف بلده سنی محاصره ایدن آلمشدی
محصور یدی قوله دستجاعتله مدافعه ایدیوردی. کیناز میخائیلك برادرزاده سی
ـ کیناز ـ سیتسلاو بو غلیب لك قوماندانلغنی اوهده سنه آلمشدی.
صیقیلدیلر. بلا انقطاع مقاومت گوستردیلر وتایوسانمدافعه ایدیوردی.
تاتارلر یرلرنه اوتیاتمه وقصدلرنده دوندوکلرك قبل الاعلام
بولنان بلده لی خبار هویتیه اوغرادقده صوحا تاتارلر بلده یی باقدیلر ویقدیلرکه.
متوقعه ١٢٢٩ سنه میلادیه سنه مصادف اولمق ٦٢٧ سال هجریه ایدی.

باتو خانه عسکری، متوالی حیدرده حصاری کله یورغونلقی ازاله ایچون دوه نهری
ساحلنه دوندی. عودت اتناسنده پیسقیوس طرفندن اساسنده اطلاع ایدیلدی،
پیسقیوسی صالیورمکده مقصدلری: یاسلاری الده ایتمك واونلر واسطه سیله اهالیی
وعظ ایتدیرمك، کیدیرمکی تاتارلره تشویق ایلمکدی. قاچمشده.
بو آناده کیناز سیتسلاوده اساسنده فراصویله خلاصلاجرمه صاحاده.

تاتار اوردوسنك (كيف) ه وروديواستيلاسي :

١٢٤٠ ميلادينه مصادف ٦٤٨ تاريخ هجريسنده باتوخانه جنوبي روسيه‌يي استيلا قصدنده بولونديغي اوراننك موقع وهموريتي اعتبارياله آلكوزه لي، تجارت وثروت اعتباريله ده برنجيسي كيف بلده‌سايدي. باتوخانه، كيفك استيلاسنه عجله زاده‌سي شكوفانه‌يه توليي مأموريتدي. شكو عسكريله كلوب ويتيم نهرينك ساحلنه اوردوقوردي وكيف بلده‌سني كوروبجه محاصره سنده حيرته دوشدي. بناءعليه اهالي عتيقه ايتمري، محاربه يالقيشماماري تقديم اهاليي خبر گونده‌ردي.

خبركتيرانه دونده حوشيدي يكاترينسلاو ولايتنه ماريوپول جوارنده واقع ارلي قالعه‌سي ويتيله قالعاناهري محاصره‌سنه تاتارلك بايدقدي رسمي تدهيشه‌سي (٠) كنه باتوخانك زمانه، ولاديمير ايله سيت نهرينده، پيلوده، چرنيغوفده كي حركاتي تاتارلك حقيقتي ومحاربه ده‌كي قوت وقدرتني اظهاره كفايتسيزدي.

---

(٠) مقدمه ده هامسه‌ايلارنه ذكر ايديلمشدي كه تاتارلك قاپچاغه صولتي اونه رغمه اوراخالقلرنده بعضيرينك، ازجمله حاقوتانه خانده تؤثيقي طولايسيله بوتونه روسيه‌يي اراسي كيفنده حيقمسه، يكاترينسلاو ولايتنه ماريوپول جوارنده واقع ارلي بوگونه قالعه‌سي ويتيله قالعاناهري كنارنده تاتارلر اوزرينه قاپيلانمسه، چرنيغوفده قوللي مقتول دوشمكله صوكره قاچاقلري ويتيه نهرينه قدر قوولانمشدي.

وسیع ولود ایله سیتسلاد ، تاتار اوردوسی یاردیم قاچمقده باشقه
توتاقه ایچه جاده تاکیدیکی گوروبچه کیدیرکی صفده اوریلر. فقط
کبر و عظمتینک خاتمی تاتار قیلیجلریله حصیل .

***

ولادیمیرک تخریب و تخریبه صوکرا تاتار عسکری ایکیه آیریلدی . برقرقسی کاسترامه
دوغاریجینه کبی وولغا ساحلنده ، یعنی شمال طرفنده کی ، رقیبلرینه برقرقسی ده
راستوف و یاروسلاو کبی غرب جهتلرکی بلاد اوزرینه یوردی . گذرقاجاق
ذکر سایانه مدافعه و مقاومه تصادف ایتمه یوردی ، سقوط ایتمه یوردی
و یوغاستف دن ماعدا احد دوستلیه یی استیلا ایدیلر ، یرلر صلاوت
اویوغاستف دن بلادینی ده اهالیسی قتل و اسر ایتمک صوتیله خالی براقیلر .

بواداده کیف غیوغی ، سیت نهری ساحلنده اوطوریور ، اهل و اولادینک
وتبعه سنک هلاکیله وطنک خراب اولماسی طولایی کوز یاشلری دوکویوردی بونکله
برابر جلادت الزلم و صلابت اظهار ایدرک صول نفسه قدر مدافعه و مقاومه
حاضرلانیوردی . عسکرینک قوماندانلغی خواجه سنه بویار یاروسلاو قاکلیوچ
اسمنده برینه تعیین ایتمشدی .

۱۲۴۸ مارتنک ۴ نجی گونی ایدی که ۱۰۰۰۰ کیشیدن مرکب اولان برقرقسی عسکری
کلوب تاتارلرک اردوسنه طوغری ایلرلمکده اولدقلری جنکی کیردی . کیاز
غیوغی و قاردشی اسواتسلاد آلتنه بینیلر و عسکرینی تعبیه ایتمکه .

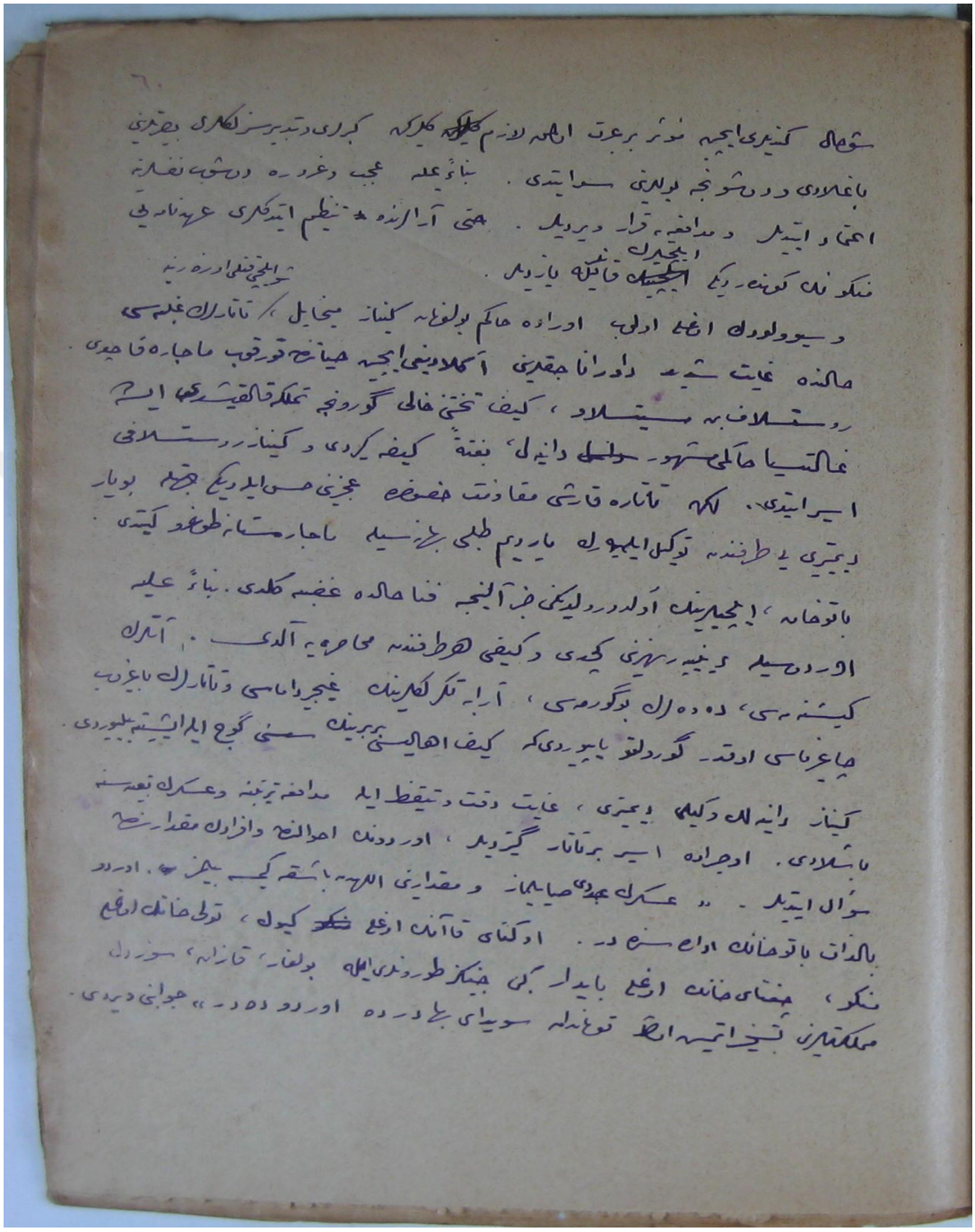

بوسوزای ابشیده یمترینك اودی باتدوغه درجه سنه کلیوردی. کله اهالینك ایجیدی
اولدوغنه اطمینان ایتدکدن صوکره بابقه جاره تاماسه اولمقی بیلیوردی.
شبهه یوقدکه اوامیر تاتار اولدوردی. چونکه: ایجیدی قتله جاسارت کوسترمز، البته
براسیری صاغ براقمازلر.
تاتارلر، قلعه یحقده قوللانیلان اوصاتی کزدوب قاچدیغی زمان دوغریجه
قره گوندوز ه اوغرامشلر. رزایت ایچون کیدن اصحابی هجوم ایتمشلر.
ایچیده کیلرده گوگوسزلرینی سیراتخاذ ایده رك یاپ شدتله مدافعه ده بولونمشلر. بوغاز
بوغازه یاپیلان بو محاربه ده کی مقاومتلرینك جسارتی تیراکی یتیلدی، ودکولهٔ قانلرینه
هیجانلرینه سیلان حصول کلدی. قیامتده نعره اوزاتمق بو بوغوشمایه آقسام قدر
سوردی. اوقت قوماندانه دیمتری وه بایلاینغی ایچون رسمار بوزولدیلر،
نفیس وقیمتدار شیلرینه آلابیلدکلری قدرینی آلوب دیاتینوی کلیسانه
طوغریلدیلر. وسن بلدکدنه ایلک تنفرایتمه اوقاتی دلاویمرك اوراده کی قرندشه
مدد اومدیلر. فقط دلاویمرك قوی تاتارلرك صولتنه قارشی طوراماری
کلیسایی یقدیلر، دیوارلری طیرامه سویه سنه ایندیریلر. ایچینده کیلری
اولدوردیلر. اسیرایتمه اوقاتی دیمتریی باتوخانك حضوره کتوردیلر.
رسمارك تاتارلری وحشت وعدم انسانیته اتخاذ ایتدکلرینه رغماً باتوخانه دیمتریی
عفو ایلدی. اوده - کاراز بیك قولنه کوره - حیاتنك رسماره فائده سی
اولدیغی دخی باتوخانك عفوینی کمال تعظیم ایله قبول ایتدی.

تاتارل غالبیدی طولایسیله سوندیلر و فرع وعسکریسی اظهار واعلاء ایتدیلر .
کیف بلده سی ، روسیه نك ثروت ، معموریت ومدنیت اعتبایله اتم بلادی
ویه جك رجال ایکه ایکی ادیج کوره ایجنده خال ایله کیاسنه اولدی . شوحال خلقه
دورتله بسه عصر دوام ایدرك ایکی عظمتنده و شهره مزاراندده اثر قالمادی .
بوکونده اورایه کلن سیاح و زائرل نه اولغانك (۰) زده ولادیمیرك قبنی بولابیلرکه
بو واقعه لی شیرك هیسی ده اودقعه ده محوالمسه کیتمشدر . حیفکه باتوخانه
جمیع برشی براقمسه ، حتی اصنام داوتانه قریلوب آلتونی ، کومشی ، رصع
ایسه اوستنی جوهراتی آلنمسه ، طاتیرل یغما ایدیلوب تخریب اولنمشدی .
قتل عام ایتمسنه کیمسه آیرد ایدیلمسه ، یاناس اولسونه ، عوائده بولنسونه
آنجاق تاجب اورمانده اچی واضنفا ایده بیلنلر صاغ قالمشدر .

**

باتوخانه کیف البتی بیردکده صوکرا جنوبی روسیه حکمدار جنکیز خانك حاجیسنه
حصه اولدیغی خبر آلدی ، نایرعلیه غالیجیا طرفنه طوغرو حرکت ایتدی . کذلك
برلونانه لادیژیه بلده سی محاصره و جبرئی برحمله استیلا ایلدی . اوراده ده
باشقیرلرده بایدیغی بایدی . کذا کامینسنا ایله ولادیمیر وسائره کی یی ده ضبط
ایله لوغورد وده باشقه روسیه ده براقمادی . نوغورودل قوتولدی ده
کنار آلکسانه لحصه توبری سایسنده اولدی .
کیفده کنار دانیه لك وکیلی ومداخله قوماندانی اولوب تاتار اوردوسنك
اسیر بولونانه یمیری ، روس مماکمك کوندنه کوره خراب اولدیغی کوردکده

تأسفنده اولوم دهشتی کلیوردی. برکره باتوخانه ده روسیه فقرو،
اهالیسنده اتحاد آلیناجه غیرت، چکیله تعب و مشقتلك
اوزنده برنیه مادی ارتماز. فقط ثمره ایله ماجار غایت
بکلیسه، اورای استیلا ایدیلمیش اولورسه جوجه فائده
آلدایلیسه اولور. بونلرله باشقه اوراجاکلی، سنك دشمنلكده
سنگله محاربه ایچون حاضر لانمشدر. بونلرك قوی بر دشمنی چیقمامك
بوتون قوتی طوپلامغه میدانه براقمامق اوچون قوی بر دشمنی چیقمامك
حزم و احتیاط موافقدر دیدی. بوسوز، باتوخانی تأیید ایدرك
بوتون اوردو سیله روسیه یه چیقدی، ماجار دغه استیفه یوردی.
دیمتری ده تاتار لرك الندن ایسه بولونمیش حالده ذاتی وحسه تجری
ایله وطنی اولرك پنجه سندن قورتارمه اولدی.
قارشیسنه بولم چیقه رق باتوخانی ماجار دغه استیفه قیچه رق تعقیب
حال بوکه حقیقت، اونك وهم اتدیکی کبی دکلدر. بلکه ماجار هاکمیتك
تاتار صولتنده قاچماغی قبول وهمایه ایلمکده اولدیغنی کورنجه
اوطه حتنی هیجانه و انتقام آلمه ایچون مملکته یوردی. روسیه ده ایسه
تاتار اره قارشی طوراجه کیم تالماشدی. چونکه حاکمیت بیضاری محاربه ده قتل
اینمسنه، بیضاری ده ذاتیسنه اولان قیمتی قیدار ده حال مقاومت مفقود ایدی.
حتی بونلرك الندن سلاحی «تاتار کلیو» لاوقدینی ایشیتنجه قاچوب
صیادوب تعقیده عبارت ایدیلر. خلاصه: هیچ بر ده مملکتی قورتارمه

فکری یوقدی. بلکه هر شخص نفسی تخلیص ایده بیلک اندیشه سنده ایدی،
حتی صباغ قالانلر الهه بولونماده حمد ایدیولردی.

باتوحانه روسیه نک ممالکی جانب کرکی، اوزاده کنیه تاتاری
طوراجه کبی تاتارلرینی باتوخانک مغلوبیه ایله محاربه ایده رك
اوندی کلیاً امحا ایله مکده معنی بولامادی. چونکه سلطهٔ حکومتک
انقیاد ایتیرمکده عبادت الهٔ مقصدی تحصیل حصول کلمشدی.
بناءً علیه لهستانه توجه وتحمیل استیلا ایتدی، صکرا مجارستانه
کردی بعده اتاغی آلدی. بعده بالبایا، بوغدانه و افلاقه
وطنه بولغارستانی ضبط ایلدی. روسیه ده اجرا ایتدیکی قتل، تخریب
وتغریبی اجرا الده ایدی. داها صکرا بوسنه یی وآرناودلغی چکنه یه
کمه وآلمانیا صدرینه واصل اولدی. بونلر اوزه رینه اوروپانک خوف ودهشت قاپلادی. لهکن بیرینه مکتمل گلنه روپ تاتارلر
توقاتمقده اولدقری قیامتده تحمیل ایتمه باشلادی. بونلرك الندن ایدی کیده ی
آلمانیا ایمپراطوری فره دریه ایدی که صلاح الدینه اوروپایله مصالحه یا یارده
قدسی صلحاً الهه وفلسطینه ایلامه یی براقوب کندی مملکتنه
یا نظامی قیتنه دکشدی. طوردی ویکنه عکسینه هکتبلیازیو،
فرانسیسکانلر تاتارلره تاثیر ایتمه متفقه ومتحد بولغارلری اوزمی
سویلیو وبرقصصده تشویقاتده بولونویوردی.

خلاصه: اوروپا عالم نصرانی اوزقه قدر اوغراماسین مدهشه برتورقیه
دوشمشدی، حتی عصرلرده بری دوام ایده کلمه صلیب جهادی اونوتلمشدی.

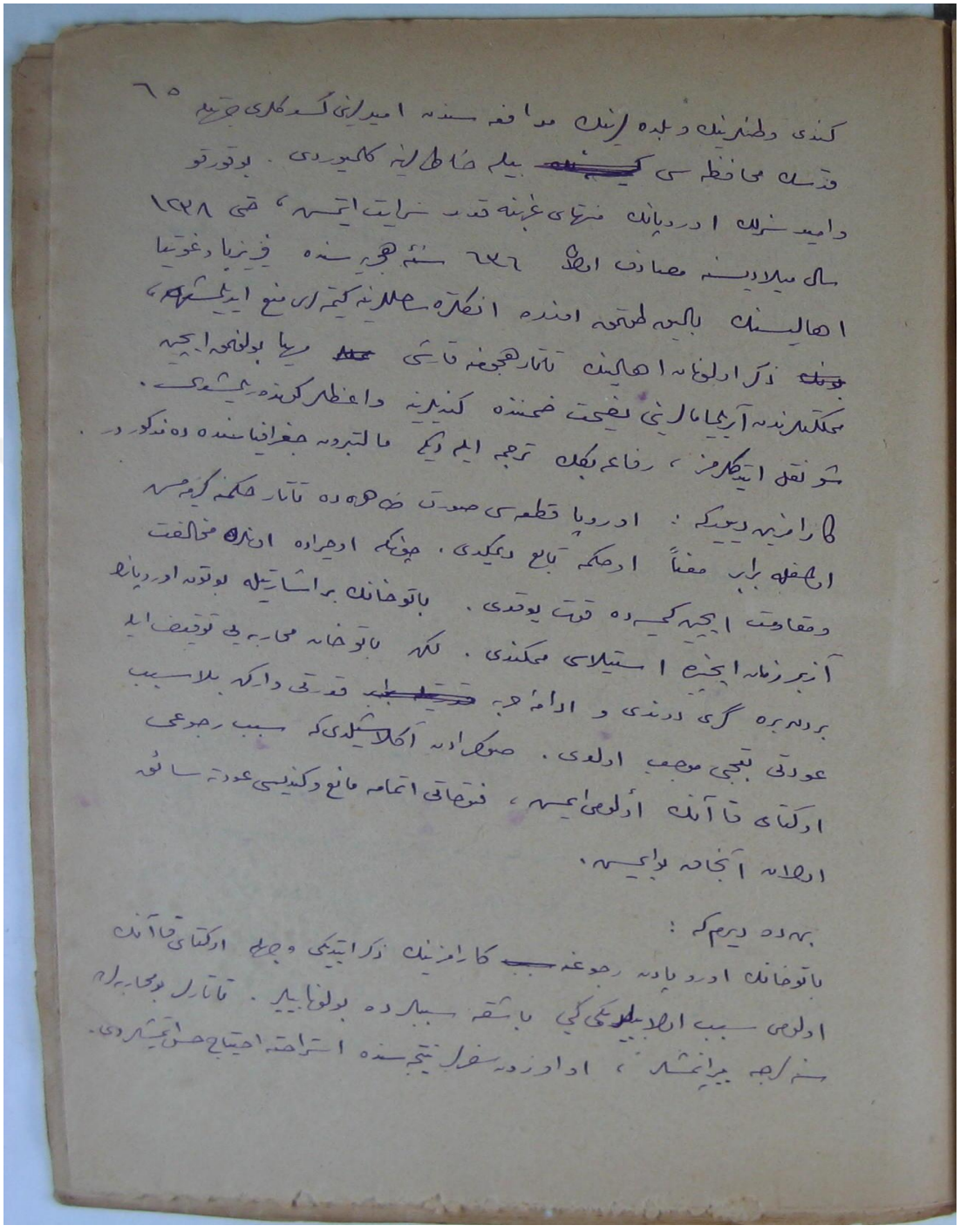

کندی وطنرینک دیده ارینک مدافعه سنده امیدینی کسدکلری جریله
قدسک محافظه سی بیلم ضایع اینه کلیوردی . بوتورتو
دامیر نرلک اردیانک منزلی غزنه قدر سرایت ایتمه ، تقی ۱۲۲۸
سال میلادیسنه مصادف اولان ۶۲۶ سنه هجریسنده فزیریا وغوتیا
اهالیسنک بالجمله طوقه اندره انطاکه محاصره کیتدکلری صنع ایتمشلر ،
بونک ذکر اولنان اهالینک تاتار هجومنه قارشی مدت مدیده یا بولنوقلرینه
محکمه بنده آرتیانلرینی تقویت ضمنده کندینه واعظ کوندرمشدی .
شو نقل ایتکلرینه ، رفاعی بکک ترجمه حالیکی مالتبرده جغرافیا سنده مذکور در .

قارامنه دیمکه : اردوبا قطعه سی صورتنده هجوم ده تاتار حکمه کیتمه
اهالیسنه بلکه مقدماً اردوکه تابع دیکدی . چونکه اردوده اولان مخالفت
ومقاومت ایچون کیده قوت یوقدی . باتوخانک براساتیله بوتون اردویا
آنجق زمانه ایچون استیلای ممکندی . لکن باتوخانه محاربه یی توقیف ایله
بوده بره گری دونمدی و اداره جه قدرتی واکه بلاسبب
عودتی تبعی موجب اولدی . صوکراده آکلاشیلدیکه سبب رجوعی
اردکای قاآنک اولمی ایمش ، فتحاتی اتمامه مانع وکندیسی عودته سائق
اولمایه آنجاق بولنمش .

بیان ده دیم که :
باتوخانک اردو یاده رجوعنه کارامنیک ذکر ایتدیکی وجهله اردکای قاآنک
اولمی سبب اولدیکی کبی باشقه سبلرده بولونابیلیر . تاتارلر بوحاربه لرده
سنکجه پیرانه شار ، اداوزده سفرلر تجربه سنده استراحته احتیاج حس ایتمکده دیلر .

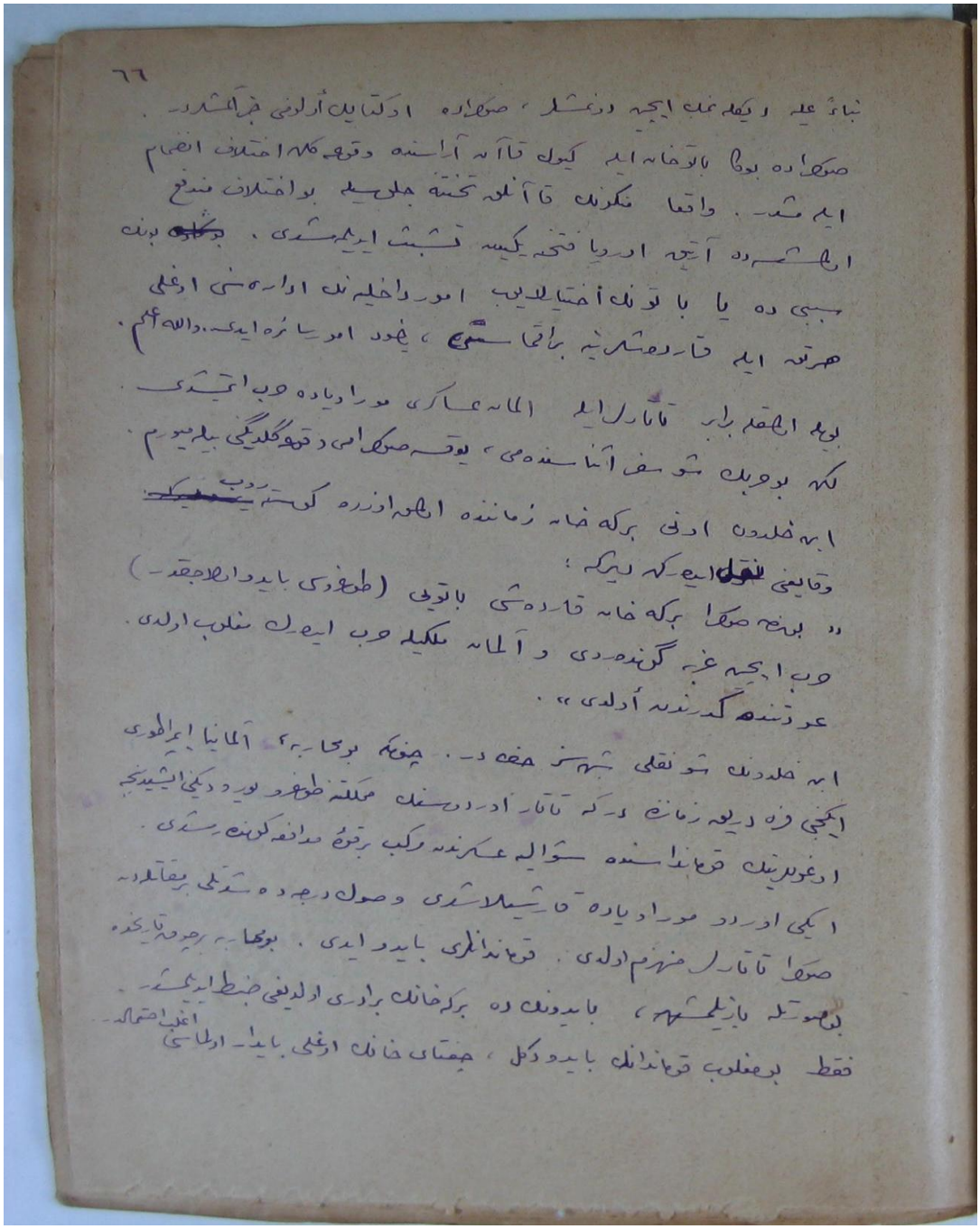

چونکه باتوخانه، اوتی بر وقف ایله قوجاتمك منهی اولدیغی الحاله بلاناه کوتوب سنه
نظیرا
بوزقه عودت اینجه برداها اوداقه کیدیلمسه، بایاده مقلوعاً گری
گلدکده صوغا قهرنده وگدنده آلتشدی. بحث ایدیله شوجهاته نك
ایکنجی فرعه دیقه زمانی اولدیغی تحقیقه ایله یکی تقدیرده برکه خانك زمانه
سلطنتی الحاقیفی ده تبیه ایدیله. چونکه ایکنجی فرعه دیقه، برکه خانه دوشه
قدر یاشاماسه، باتوخانك صول زمانلرنده ٦٠١ سنه سنه طوغمه
آولمشدر. والله سبحانه اعلم.

سرای بلده سنك بناسی:

باتوخانه، روسیه وسائره یی استیلا، اهالیسنی ده انقیاده وجهاعظمی
قبول مجبور ایدکده صوغا کلك شانه وشرفله مقرسلطنته دوندی. اول زمینك
شرقه ساحلنده وحاجی طرخانه بلده سنك اوسنه طرفنه واقع (آوه تپه)یه
سرای نامیله بر پای تخت انشاسنه باشلاندی. بناسنه ٦٤٠ سنه سی
ابتدا ایدیله سرای، برکه خانه زمانه اکمال اولوندی وسلطنتك
انقراضنه قدر پای تخت اولاره قالدی. بوبلده یه دائر برکه خانك ترجمه سی
ان شاء الله
تعلیقات دیقه جکدر.

بوخ صوغا باتوخانك مکمل تنظیم، ایدیلنك تنسیقه، بلده لرك تعمیر،
اهالینك ترفیه، یولرك تأمینه، خلقك استراحته چالیشمیله برده
اهمیت وانقیادلرینی تأکید وبیقیرنی تحدید ایچون روس قاکلرینه چوق کوندردی.

وقتنه ایلك اجابت كطب ده بیعت ایلدیلر یاسلاو بروسیو ولود اولدی.
چونكه باتوخانك حضورنه چیقوب ده عهد عبودیتله باشه چاره اولمغی آكلاینجه
ایتر ایتمز كلمه، بیعت ایدیلر اما عقد وانعقاد كوستركلر دائر معاهده یاپمه،
اوغلی قوبطه نیتدی ده قاآن كبر اوكتای زدینه گونده رمدی.
یاسلاو دوقا ولادیمیر، قوبطه نیته، بوریس به واسیلی،
واسیلی به دمیتری كی سائر روس حاكمی ده باتویه مراجعت
و اظهار عبودیتله عهد بیعت ایلدیلر، مملكتنده كی حاكملكلرینك
تصدیقنه دائر برمنشور آلدیلر.
بوندن بری ده غالیتسیا حاكمی دانیل به رغم ایدی كه عاقل وصای رأی
بولوب دیفو طوریلی باتوخانك قوبوق قارغه وحاكمكك ابقا اولنمشدی.
باتوخانك رسیدنك هوجده وقعه سنه ایدوبك دیمك اولمق (كیناز)
عنوانیله حاكم تعیه ایتدی، هیئتك یاستنده بویوك كیناز
عنوانیله یاسلاوی گیردب كیف جده سنی بویوك كیناز له مركزی
اولمق اوزره تخصیص ایلدی. چینقیف كیناز لغنی ده میخایله ویردی.
اوچنجی بویوك كیناز لغنه مركز اداره سی ولادیمیر جده سی ایدی. بونك
بیلی وكیف جده سنه تخصیص ایله احتمال سیاسی بر حصه یه اجنا ایتمیوردی كه
اوده بویوك كیناز لك كوزاوكنده بولنمای وحركات وكیناتنك بلنمه سی ایچندی.
چونكه كیف، تاتار قراقاهه ولادیمیر ده یاقین واوزاق كیلومتره سی ولادیمیره
كیلنكه قولایدی. بروده جنوبی روسیه باتوخانك نائبی بولونه تاتار امراسنك
اداره سنه ایدی. كه خانك اخلافی بومله یی نظر دقته آلمایوب،

مقصودانه بویوك كینازلره ركزی یاپلماسنه رضا گوستردیلر. بونه
استفاده ایدن رسمی مأموره قوتلندیلر و بالاخره تاتاره غلبه چالدیلر.

***

یارسلاوك اوغلی مقتدر تینیك قاآنه كیتدیكجه سویلمشدر. قصه نتیجه
قاآنه نزدنده عظم رضایافته اقصادف ایتدی كه باتوخانك رصیه وبازه ده كی
فتوحاتی طولایسیله دیلیوردی. ایكیسنه صوكا عودت ایتدی. فقط باتوخانك
كیمسی قانی دگلدی. بویوك كینازلرك اكثری بابسنك ده اظهار عبودیت ایچون غرغتی
لازم كلیوردی. بناءً علیه یارسلاوده روس اكابرینه برجماعتله یولا صیقدی.
زحمت و مشقتله چولری قطع ایده رك قاآنك آمو-نهری جلسنده بولونان اردوگاهنه
واصل اولدی. لكه اوكتای قاآنه اولمشدی، زوجه سی (توراكینا) نیابة
حكومتی اداره ایدیوردی. ارگانه دولتده كیوك قاآنك اجلاسی
اسبابنی ترتیب احضار و ترتیب ایله مشغول اولیوردی.
یارسلاوك بكلدیكی واجلاسه كیتمه بولغاری ایدیلدی. اوراسی ده
اوچ آی قدر كوردیلردن بر عظمت وحشمتله ۱۲۴۶ سنه جلوس
اجرا قیلینمشدی. جنكیزخانك اولاد و اقاربیله امراسی، وزراسی،
دولتمانلرنه بالغ اولمق عالمك هرطرفندن مرخص كلمشدی. بغدادده
قاضی القضاة شیخ فخرالدینه، شامده ملك الناصر الایوبی نك برادری اولان حلب
امیری، قونیه سلطانی واقفه كیقباد ینه، ارمنستانده تكفور حاتمك قارداشی
تفلیس ملكه دستمال، كورجستانده بویوك داود چوله راوداده، ماوراءالنهر و تركستانده
امیر مسعود بك یلواج، خراسانده ایرآغه اغا ایله عراق، لورستانه، آذربایجانه

سرداله اکابری ، خصوصاً امیر محمود یلواج ، الموت صاحبی علاءالدین
طرفنده محتشم قهستانه ، بابا ایله خانه ایمپراطوری طرفنده خانزاده‌لری
زاده بلاده کاپیه - که آشاغیده بحث اولنه جقدر - رصیده دیر
بابا بویوك کیناز یاسلاو احیاسی براخمنده بولنمشلر ، هیچ ده
قاآنه لایعه هدیه لر گوندردی .

چنگز اولادندن اوزاده بولنمایان یالکز باتوخانه ایدی که آیاقدنیك
آغر یقده اولدیغنه بحث گندی گیندیسنه ، برادری برکه خانه ایله دیگر قارداشلری
گوندرمشدی . چونکه روضة الصفا صاحبنك بیانه گوره گیوك خانك
قاآنه اطاعتنه راضی دگلدی .

بابا بویوك کیناز یاسلاو عودت ایدنکه یوله اولدی . باتوخانه اوغلی
اوتسص یتمش بابا بویوك کیناز لغه تیمداینی .

قاپچاق دولتك تشکلی

جوجی خانه اولادی طرفنده ۶۴۰ سنه سنده معظم بر دولت تشکل ایدیلدی که
شیمدیکی روسیه نك اکثر بلادی ، لهستانه ، چرکسانه ، انکلاره ، بوغدانه ، اردل ،
تمیله داغستانه ، آذربایجانه ، قرم دشت قاپچاقه ، خوارزم ، سوغانه ،
ایران ، یعنی شمال جزئی کی منطقه‌لری بو دولتك ممالکی عداد اولنه بولونیوردی .
جنوبده حدود دایه جنوباً طونا نهری قاراده‌کز ، ماوراء آذربایجانه ، بحر خزر ،
شرقاً ماوراء النهر ، ماوراء ترکستانه ، غرباً اورپاده کی روس بلادی ، شمالده
منطقه‌لری ایدی .

ذهبی، عمری، مفصل و سائره کی ممالک و سالک احوالنك ضبطنه اعتنا ایدن
محققه موقف دیکدر که بو مملکتك جنوبیه شمالك طوغه مسافه سی ٨٠٠ فرسخ،
یعنی ٦ آیله یول، شرقیه غربه اولان مسافه سی ده ٦٠٠ فرسخ یعنی ٤
آیله یول ایدی.

بو لفکه دیمکدر که بلادیله جنوبیه دوغرو بشقه مملکتلر ده اوزنه داخلنده ایدی.
بو مملکت (جوجی اولوسی) یعنی (جوجی حصه سی) تسمیه اولونوردی. کذا
(باتو مملکتی) (برکه بیرك) (برکه مملکتی) (دشت قپچاق مملکتی) (شمال
مملکتی) (بلاد شمالیه) (اوزبك مملکتی) (التوه اوردو) (تاتار مملکتی) ده
بکی دینیلردی. (ملوك دشت) (ملوك قپچاق) (ملوك شمال) (ملوك
بلاد شمالیه) بو تعبیرلر بوکتیسه اولکه حکمدارینك عنوانلرنده ایدی.
~~بو تعبیرلر بوکتیسه اولکه حکمدارینك عنوانلرنده ایدی~~ بو دولتك حکمی جاری اولدقجه یه قدر بو تعبیرلر
~~بو تعبیرلر بوکتیسه اولکه حکمدارینك عنوانلرنده ایدی~~ بو دولتك حکمی جاری اولدقجه یه قدر بو تعبیرلر
مملکت
مملکت، دشت بلادی، اجزای مملکتنده برجوق اولوسلر جالده بو عظیم
دشت، قپچاق مملکتی وقپچاق دولتی دیه شهرت آلمشدی. ضبطك
پای تختی بولونان (سرای) بلده سی اسکیسه یری دشت قپچاق دیه
مشهور. اولدقجه بویوك بلده ایدی، کذا اوزاق بوکومتك پایتاختی، قراقوم
و اورو اینك جوار نطاقی ایدی. شوده وارکه قپچاق دولتی مندرس
اولدیغی جالده قپچاق قبیله بالکلیه منقرض اولمشدر.

(لوبروك) دیرکه: "بو مملکتك اطرافی کنیش طوغه وعرضا کنیشدر.
اوزاق حوضه، بلده لر آزدر. داخلنده صوده حصه کیرچك عالمدادر.

ادراسی قدیمًا قاچاقچه بلادی ایدی . تاتارلرک استیلاسندن اوغرایجق
قاچاقچیلق اونلرک عاداتی اولدی . صحرا محافظه دنناسبسزلق بولونیر .
اقلیم طبیعی دخی ... وایکیطرفلی مصاهرتی تجویز ده ایدی
برجنس تشکل ایدیر ... "

(ابوالغازی شاه) ده دشت قاچاقدن ... وصفنده دیورکه :

" تاتار بلادیدر که ... قاچاقچه ویرکه دشتی ... طولور . اطراف وحوالیسی محفوظ
قول قیدلری وحوشی سوردیرلر طولور . اهالیسی سوزجه تورکلرک
صوی ... صوی وهواسی لطیفدر . قادینی گوزه ، ارککلری آی گبیدر .
اوزجه الا تمیزی ال فعلی گوزجه ده ال گوزه لیدر . قادینی گوزه ، ارککلری آی گبیدر .
خانلری ، حکمدارلری ال برنجدرلر ، زنگینلری ده اشراف واعیانلری
ایپکلی گیینیرلر . آرایندہ بالایه وحلیه ، گردنلرینه گوکسلرینه قدر
آرایرلر ایدی قولاقلرینه گوکسلرینه قدر . قورتو وحیکمه ده آزاده بولونورلر "

قاچاقچه دشتنک برگوشه نسبتنه ایدیکمه اطلاع بی : شاید ایدی
قاچاقچه خانلرندن ال اول اسلامیتی کابسه وسلطانه حکمدارلرینه مناسبت
تأسیس ایدیرلر بیه المسلمه شهرتی آلمسه اولمالیدر . بنه کم ترجمه حال
بیانه ایدیلمیشکه .

اوزبک خانی تسبتی مسبی ده : دشت ملوکنک ال مشهوری ، حتی
ال قبیلسی ، ال حوزه محاربه ایدوکی وقت حکمدارلرینه ال زیاده مطاعیتی ایدی
ال ایدی .

تاتارلرك جولانگاهی دشت، صاری صوغ ولایتی، پیزا، طنبو،
سارپیچه، دونه نهری اطرافی، قیم وهاجی طورغانه ایدی. بولایتلرك
تاتار امراسنده والیلر و نائبلر معرفتیله اداره اولونوردی. فقط روسیه،
لیتوانیا، لهستانه، چرکسستانه، اولاخ وسائره کبی بلدانه، اورا اهالیسنده
حاکملر نصب ایدرلردی. بوحاکملر اهالیدن انتخاب اولونوردی. شاید
برینك حاکمیتی مقتضده اختلاف وقوع بولورسه نصب ایدن ایمپراتور خانه عائدایدی.
بولایتلرده اهالیدن بعضسنه ایچه بعضلرینه خراج آلینیردی. هیچ حاجتده عسکر
آلینمزدی ده اولوردی.

روسیه ده تاتار اتباعی تابعیتده وحاکمی خانه بیعت ایتمسه ناحیه قالماشدی. آنجاقه
نوغورد بلده کی مستثنی ایدی که یوقاریده سویلندیکی وجهله تاتارلرده اورسی
اورایه یونه وبرسته قه. یانلاشکله باتوخانه عبودیتی ورمشدی.
بورجلرینی بی ایفا ایدنلره دوغرو گارانیه، تاریخلرینه بیرنجی بولوجوغه
حیاتده. دنهرك طاغیسیله بولان صعوبتی سبب کوستریور. بیرینجی
کیناز الکساندرك تدبیری سایه سنده باتوخانك عبودیتی دوغرو بولدیغنی سویلر.
فقط بوتدبیرلرك نه ولده، اولدیغنی تصریح ایتمز.

نوغورد کیناز الکساندر باتوخانه زیارت وبیعت ایتمسه اولدیغی کبی
روسلرك عصیانه تشویقه اتمکده وبونك ایچون اتفاقه واتحاده دعوتنامه لرینکده
خالی قالمیورمش، حرف ایتمکی ساعیدهایله بر نجم حصول کلیوردی.

آلکساندر تشنائی جز آلینای اوزه ینه باتوخانه کندیسنه ریکی برتهیه نامزده

« ای نوفوذ و کیاستی آلکساندر ! جناب حقک برجوجه قوتلری بطاسخ و منقاد

[redacted] قیلدیغنی بیلیورسنك ! اوکرانه اهالیسنك اطاعت و انقیادینه قانعی کندیکه

مستقل قالا جغنی می ظن ایدیورسنك ؟ اگر امید و اعتماد حکومتکزه یا شاهانه ایستیورسنك

نزدمه کیل ، حضورمه جیقارم ، بطاعت و انقیاد گستره رک جگکزی تقرر ایدرسنك »

سوبه دیدی . بونك اوزرینه آلکساندر فوراً اولسوجه اطاعتنه باشلامه

حیاره قالدیلر . بناءً علیه قارداشی آندری و بعضی اراسیله سرای بلده سنه

کلدی ، باتوخانه مصدوعت و بیعت ایتدی . اوده اوغلی قاآنه کبیره ویلادی .

آلکساندر ، آندری ، برجوجه محمد و سائر ایچنی وخوف و دهشت آلتنه

خانان قارا طاغه مواصلت و بعد الملاقاه ١٢٤٩ سنه میلادیه سنده

(٦٤٧ هجری) عودت ایلدیلر . رکیف بلده سنی آندریه ویلادیمیر

قاآنه ، جنوبی روسیه یی (آلکساندره) و پرشلاوه ایله اوراری باتوخانك والیلرینه

ارا ایتدیلر . باتوخانه ، قاآنك تعجیزی نقصه اجتهادی ، حاکمیتی

مصدره الجه اوزره کندیلرینه برر فرمانه ویردی .

آلکساندر ، قاآنه تابعیتی دولایسیله یوزکی قایغوجاق ظهوره

[redacted] ، اولنجه ده ظهوره اعتنه آیریلدی .

قاآنه کیدرکنده عودتی رصلاجه بایرلم اتخاذ ایلمه ، جنوبی کیدینك سنه

وسعتدی اولمدیکی .

کنیاز الکساندر مکرراً او زرینه کلمه، آلتینه کومه لهدیه لر تقدیم
خانلق و تاتار اراضیسنک تجاوزی تازامسه، بوکی تدابیرایله روسیه یی
تاتارلرک تعرضندن قورتارمسه، ارقلی واسیلی یی ده یزلی نوغورد
حاکمیتنه تعیین ایتدیرمشدی. احتمال که بو اوزرینه بحث ایتمکی تبیر،
الکساندرک بوکی وکتدیر.

دیگر روس حاکمدینه کلنجه: تاتاره عصیانه ایله اعادهٔ استقلال
فکری هیچ برزمان خاطرلرینه کلمشدی. ~~بلکه~~ اتی و داتفاقه شیمدیکی طورسونه،
~~بلکه~~ بربرلرینه قارشی نفاقه و شقاقه بردوام ایدیلر. حتی سرای البده
کبار لر دیگر یکنجه ~~شکایت ایدیلمشلر~~. باتوخانه، خود اخلافی اطرافنده
خانزاده شکایتچی بولونورلردی. فقط ده شکایت ایدیلنلر غزلی موافقه
کورورسه اونی عزل و یرینه دیگری نصب ایدردی. ~~بلکه~~ اوزمان
خانه زمانزمان بیله بروس حاکمنه مملکتی یغماده ~~بلکه~~ ایدیلمکدی.
خلاصه: روس حاکملری، تاتار تابعیتی بولنمقدن و سنقاده اولدقدن صوکره
سریع ایدیلر. هیچ کیمسه یرینه توصیه ایده مزدی. ~~بلکه~~ ایده اولورسه
شدتله معاقبه اولونوردی. لکه برنده اطاعته مغایر و نقصه عهدی سبب
برحرکت صادر اولورسه جزمه کوره حرب، حبس و قتل جرائمله تجریم
ایدیلردی.

باتوخانک یارلاوی کیف، میخایلی چرنیغوف کیبارلغه نصب ایدیلمسه اولدیغی
یوقاریده سویلمشدک. یارلاوک دناتنده ~~صوکرا~~ میخایلک سرای البده
کلمسی باتوخانه واقعده اردوسنی یولاندیرمه احتیاجی اولمدی.

سرایه کلنجه تاتار امراسی عادتدی صوبجه یخایلی آتسه آراسنده بحرین
ایشتدیلر. یخایل بوقی خویشیانلغه مناسب ظهایه ایله بایاندی، تاتو
خانك تهدیدی اوزه رینه ده کچمکه اجرا ایتدی. غایت اوعسکرلکی طوپلیوب
اولدورولدی. ایشته اردینه اوعسکرلرینه بویله یاپارلرمش. کندیسنه
واقع اولمایانه و صدده ایسه اوره اوعسکرلرله کوستریورمش ایمش
قطعیاً تعرضه اوغرامازدی. فقط روس حاکملرینك آلتونه نفاقه
و شقاقی بتیرمك و یکدیکرینی غیرتله خانه اوطه تطایزلر توکدیرمکدی. ایشته
بویولده کی حرکتدی، صوکنده یك آلتمش و کچن یك ۱۲۸ سیل، یعنی
۷۲۸ ده هجری سنه سنده تاتار حاکمیتی آلتن قالمامش سبب اولمشدی.
۶۴۰ ده بردی بك خیانت وخائنانه
سنه رقومده صوکره تاتار حکمدارلری آراسنده اختلاف حقیقی. معاصر
فرصتی غنیمت بلدیلر، تاتار تا بتوخ حقیقه ایچه سیلاوه بری اجرا ایتمکدی
اظهاره باشلادیلر، عصیان بایراغی آچیلدی ویا ماهای ایله - که قبچاق
بواختلال آشاسنده قریده استقلال کسب ایتمشدی - حرب ایدیرلك اونی
طوپلیه اوغرادیلر. صوکره ۷۸۲ سنه سنده توقتامیشه خانه
اوغلی یکیه انتیاده مجبور ایتدی و شو انقیاد یوز سنه قدر سوردی.
واها صوکره احوال دکیشدی، اللہ بلکه اولدی، تاتار خانلری بتون اختلافلرینی
واختلال حقیقی. روسلر بواختلالی اغتنام ایدیلر و استقلالدن
استحصال ایدیلر. الحکم لله المتعال. بنیکم تفصیلی کلمکدر.

رسیدند تاتار تابغ بولغای تقریباً ۶۴۰ سنه سوریشدی.
لکه تاتارل، رسمارک اوردا خیلی سنه مداخله ایتمزلردی. اونلرده
ایده جکلری اهمیت درجه جکلری جزیه ایله اکتفا ایدرلردی.
بردهس کیبازی وفات ایدنجه یرینه کچمک اوزره خانه زوجه کیوب
منشور آلماسی لازمدی. بناءً علیه برکیباز اولنجه اوغلی، یعنی
قاردشی، یعنی خصمی، اورتای کیدی سرای بده سنه کیدردی.
لکن بری کیباز یقیه ایدیلک ایچه خانزاده یه، دیزه، شیخ الاسلام
یعنی قرنداشه برینه مراجعت واستشفاعده بولونوردی. لکه کیبک
الیتی قوتلی کیلسه کیباز لغی اوآیرل، اوبرای صف الید دوندی.
خانه بنی کیباز نصب ایدنجه اونکله برابر اراده برینی برقدار عسکر وکیبازلره
فرمانیله کوندره بردی. کیبازل مقرحکومتی کیدیلنجه تاتار ایری اک
بویوک کلیسایه آتیلگره ، حیوانات آرتاسی مقدس تصویرلره
اک بویوکنه تصادف ایتمک لغزه طوردی، اوراده طویدرمه اعیانه وارای
بلده یه قاچشی کیبازلره زمانی اوقدر، اوزینه لهعت ایدیمسی لازمدی،
صوکرا اوردایه عودت ایدردی.
خانه طرفندن برمامور، کیبازل پیاده ارسالنده اوزاقجه برساده دیه استقبال
و دوشنده تبع اتمسی معتادایدی.

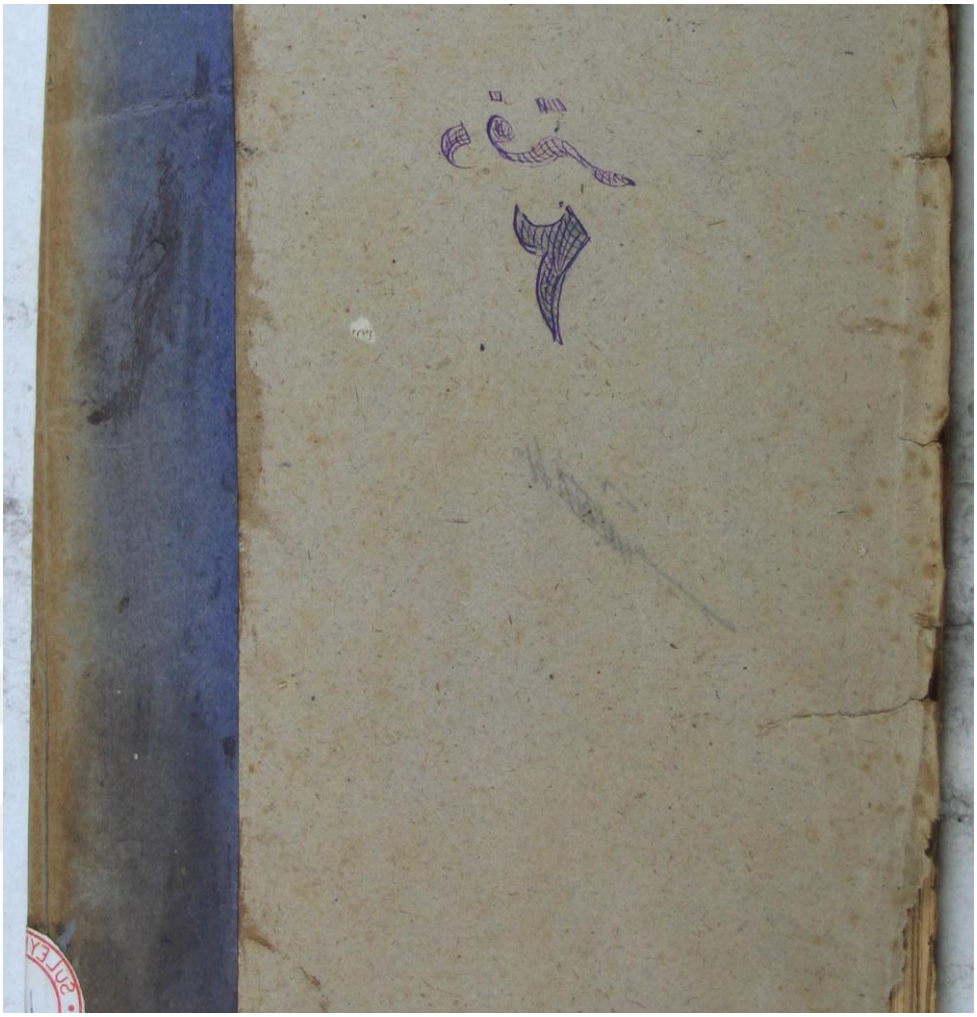

EK 3: Tahirü'l-Mevlevi'nin *Defter 2* adlı eseri

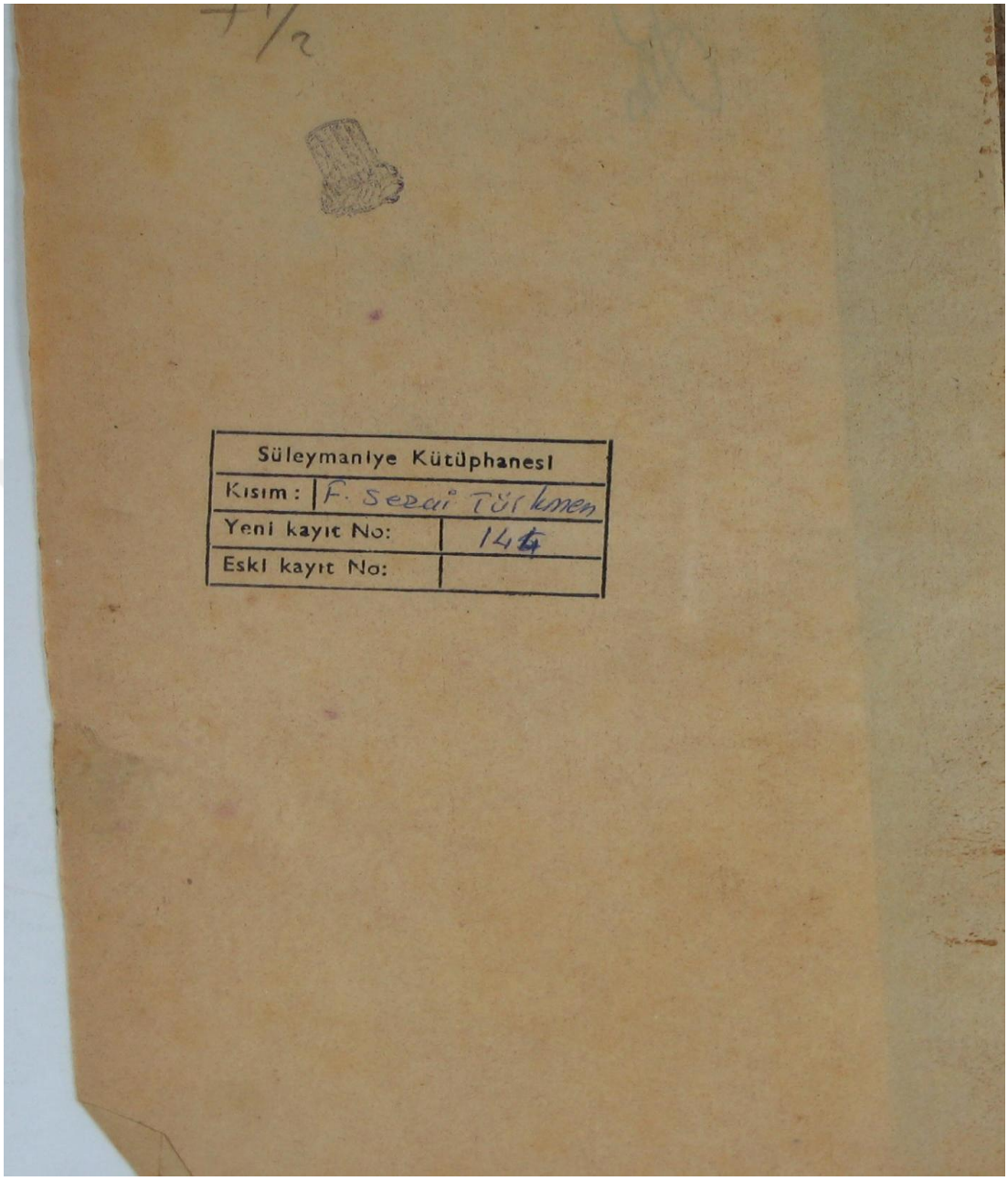
Süleymaniye Kütüphanesi
Kısım : F. Sebat Türkmen
Yeni kayıt No: 144
Eski kayıt No:

حوینیلدیگنه گوره روسیه طرح ایدیلر جنه میانه تعلیم یعنی کول دجاریه
اعضه سی ده واردی . خانه تحصیلداری ، معیه جنه ایله بوکول دجاریه ای
آلوب ایچه لرینه مو قووایه گیده ردی . کیناز ، اوغلی صف گنسه بیمیانه
حالنه دینه . وتحصیلداره عضه ایده ، اوده یگینگی آلوب گوتوردی .

بومیدانه الایه موقووداده موجوددر . آرینه رقبجه (دینکی پول) دیرلرکه
(بیوقدیمیدانی) صفناسنه در . دینیلورکه : موقووا اهالیسی
اوزایه بیوقدیمی یکده گیه وقتیله گیدرینه باعسه اولدقری
اکلاشیلمسه . بونه مقصدله قاتارلره وبوقدمه مسافره عداوتلری
آرتیرمه و متبوعارینه مخالفتده تحریک ایتمک ایچون ، برده ایکنجی افعه بویله
برلیه ، اوغاماماری ایچه گیدرینه حمیت وطنیه دیسی دیرمش ایمش .

بونظله برابر روس اخباری ، کندی آرزولرینه جزائی خانه ، یاخود اوغولرینه
یاخود زوجه لرینه ویرلدیکی کبی اوزدا سطیله خانلوداره سنک اسرارینه
واقف اولمه ایسترلدی ، بعضاً ده خانی دخترلری اجللا بچه جزائی
بولملارلدی . اسکی وقتلرده طوسون بوزنانده بیله (۱) رحیم
جزا دقادینلر ، دسائطلر الی وجه دندر .

---

(۱) مؤلف کتابی یازدیغی زمانه اطلاجه ، ایرینجی جلد اولنده تاریخ طبع یوقدره
جلد ثانیسنک ۱۹۰۸ ده باصیلمسه اولدیغی اوزه رنده مرقمدر .

تاتارلر، بودرجه استیلا و غلبه ایله بر، دیندارلق دینی و ملکی و داخلی ایشلرینه قطعیاً قاریشمامشلر، بوکی خصوصاتده اونلرك ایشه دکلی و کلمه سویلمك براقمشلردی. بلکه دیندار، دینی ایشلرنده مضایقه اوغرایجق خانه لرینی ایده رك، اوده لرینك اوضایقه دن خلاص ایلردی. بنه کیم آشاغیده ذکر ایدیلجکی اوزره باسقاق هلاقوی کیبی ماده سنده طهوریك اوزرینه خانه لرینی تخلیه بولنمسه و شکایتلرینك رفعی ختم کلنجیه برزمانه ویرلمسك.

افسوس بوتون شوحالکده قاچی دیندارلق تاتارلره غلبه ایتمه بوکونه قدر اولاده معاملرلری تحمیل ایدمکده. چونکه تخت تابعیتده بولونانه سلطانه قیاسلرك هیچ بر معاملات شدیده و مضایقات عدیده اجرا ایتمه گی لطور مازل. شریعت احمدیه نك ختم ایتکده اولدیغی حکمت و موانع شیعه احداث ایده رك. حکومت و قوتلرینی غضب ایتمکدن کلی دینلرینی، ایمانلرینی ده سلب ایلمك ایسترلر. سلطانی عسکر آیرلر، اك عادی ایشلرده قوللانیرلر. عسکرلرك یاندرمه ده قزاق وجزیه تحصیل ایده رك. بعض مسلمانلرك جانلرینه اوصابنیراجه درجه ده ازیتلر بولدوقلرك بوامور الیمه، کتابمزك لبی وتیجه سی اولمق دوردنجی مقصده تخصیص وترتیب شرح ایدیلجکدر. شویتك قائلی نه کوزه ل سویلمشدر:

ملکنا فکان العفو منا سجیة فلما ملکتم سال بالدم ابطح

یعنی: بز مالك اولدیغمز وقت عفو بزم طبیعتمزدی. لکن سز مالك اولدیغکز وقت اوره ده سیل کبی قانه آقدی.

شاشیلاجه شیدیکه رسمل سوهالیدیکه تاتارلری اقوام وحشیه دن، کذیرلمش ده
ملل مدنیه دن صایارل. هیهات هیهات!

بونده زیاده تعجبه یاپه جغم اولانی ایسه مدنیت و انسانیته اوریالیده
مخابرت و صداقت ادعاسنده بولنمالیدیر. اوریالیدیکه آلمانیه یک
یاقین برقده موجود ایکن بو ادعایه ناصیل قالقیشیورل؟ عجبا یهودیلره
قارشی اتخاذ معامله لرینی اوتوندیلری کی داها اوندن بر ایکی سنه کچمه دی.
یوقسه مسلمانلره یاپیلمقده اولدقلری مظالم قارشی کوزلرینی قاپایورل؟
زاده الله اصول اسلامیه تورلو تورلو تضییقاته و طغیانی ترک ایدوب مهاجر
اولمایه دوام ده بریده سفیل سرکردانه سوروکنمه مجبور ایدیورل.

اوریالیدیکه حالی ایسه: توزیع عدالت، نشر امنیت، ترفیه رعیت و اعمار
مملکتدر.

اوت، رسمل مسلمانلره اولان سیاستیدیکه اوریانک اسیانیا اهالیسی
آندیریورل، حتی اوندن اوتوتیورل. فقط دوشونمیورل که
اسیانیالیلرک اوصاف ملی، اوریانک تمدنه و انسانیته یک اوزاقدن بولونیغی
اکی عد اولنه ایدی. رسمل کی کمال تمدنه ادعا سنده بولونانلرک، حیوانه
درکه سنده اولان اوزدنکی اسیانیولری تقلیده قالقیشمالری ایسه جهل
و نقصانک اک ایدی درجه سیدر.

شو سویله دیکم رسملرل استیلا زمانته عائد سیئاتی دکلدر. اویله زمانلرده
بویله حالکرل وقوعی طبیعی دخی دیدر. بیتکم ایکی طرفده واقع اولمشدر.

مخروجه ایله که تاتارلر، اولاد اهالی تکلیفنه بولونورلر، انقیاد کسترمیدیکی تقدیرده قتله قتله ایتمزلردی. تاصیل که روسلاره ده بویله تکلیفده بولنمشدر، فقط اهالی جولی یرنه سب و شتم ایتمشلر و سفارتلر اولدیرولمکی ذی آلشدر، اونده صوکره ده یاپدقلری یاپمشلردی. فقط روسلرك انقیادیله ایکی طرفده یاپیلان معاهدات اونه رغمنه تاتارلرك ایماهدات احکامنه قطعیاً مخالفتلری و روسلرك دینی ایله قتله و مداخله لری قطعیاً واقع اولمامشدر. لزیکلکده خالی دعدل و انصاف ایله مالی برکیسه طرفینك معاملاتنی میزان عقل ایله تداجه اولدیغی کبی طرفك آغزیله صدیغنی بلاتردد تسلیم ایدر.

بوجه کلام ایله یاپیلمه اولدیغنی شو استطراددن صوکره عودت ایدلم.

باتوخانك قاراقورینه ولایتی توجهی:

باتوخانه مملکتی ضبطیله امور اداره یی یولنه توحیدندن صوکره - محاربه اثنا سنده شجاعت و اقدامی کورولمه - برادرلرینه بعضی ولایات و اراضی اعطا و تملیك تلطیف ایلدی. از جمله بویوك قاراقورمی اوردوسنه اوده بیك خانلغی، دیکر برادری شیبانه ده اوده بیك خانلغی شامل برناحیه ویردی. شیبانه علاوه اولاده (کورل) مملکتی ده تخصیص ایتدی.

مورخ رمیزدرکه: جنکز خانه، طردنی اوردوسنه بهوجهی یه غزنه و باجیانه ولایتلری و سهم واد ولایتلر مدت مدیده اوردونك ذیری آن قالمشدر. والله اعلم.

بیله ده دیرم که : باتوخانك ممالکی، جنگیز خانك وحشی بیچمه قاآنه حکومتنه
رتبط و جنگیز خانه اولادی الغ کی ممالك ساره کی منقاد اطاعه لازم گلیرده
باتوخانه واخلافی قاآنه اطاعت وجنگیزك یاسانه تبعیت ایتمدیلر. سوکل،
باتونك وفاتی وبرکه خانك اسلام ایله تشرفندن صکره بوتون بوتون آزدی. بازعید
بو مملکت مستقل، بلکه ده قاآنه حکومتنه متحکم بر دولت حالنی آلدی. نتیجه
آشاغیده ذکر وبیان ایدیلمکده.

کیوك قاآنه ایله باتوخانك اختلافی:

اوکتای قاآنه، قاآنلغه انتخاب اولندیغی چاغده اوتمامك ذریتنه تخصیص تکلیف
بولنمسنه دیر تکلیف قورولتایجه قبول اولنمشدی. اوکتایك وفاتنده اوشرط موجبنجه
بویوك اوغلی کیوك خانك قاآنلغه گچیلمسی لازم گلیوردی. اوایسه باباسی اولدیغی
وقت باتوخانك نزدنده رصیده ده فتحات ایله مشغول اولیوب، بعضلرنه (بعضلرینه گوره)
اوطه دن روایته گوره ده ممالك دیگر طرفنده بولونیوردی که مرکزه گلنجیه قدر
آناسی و اوکتای قاآنك زوجه سی (توراکینا) نیابةً حکومتی اداره ایتمشدی.
کیوك خانه کلنجه ده جنگیزك اولاد واحفادی ده طویلانیجه مخطط ومنظم
مراسم ایله ارفی اجلاس ایدیلدی. آنده بولونیده ده سویه سیدیکی وجهله بولوشمده
آسیانك هر طرفنده، حتی اوروپادن کلنلرك مقداری صایبلاجه درجه
دارمسنه، موخط بولنك تعریفنده عجز کوسترمه روب اشتراك واقع اولمدیغی
اتفاقه ایتمشدی.

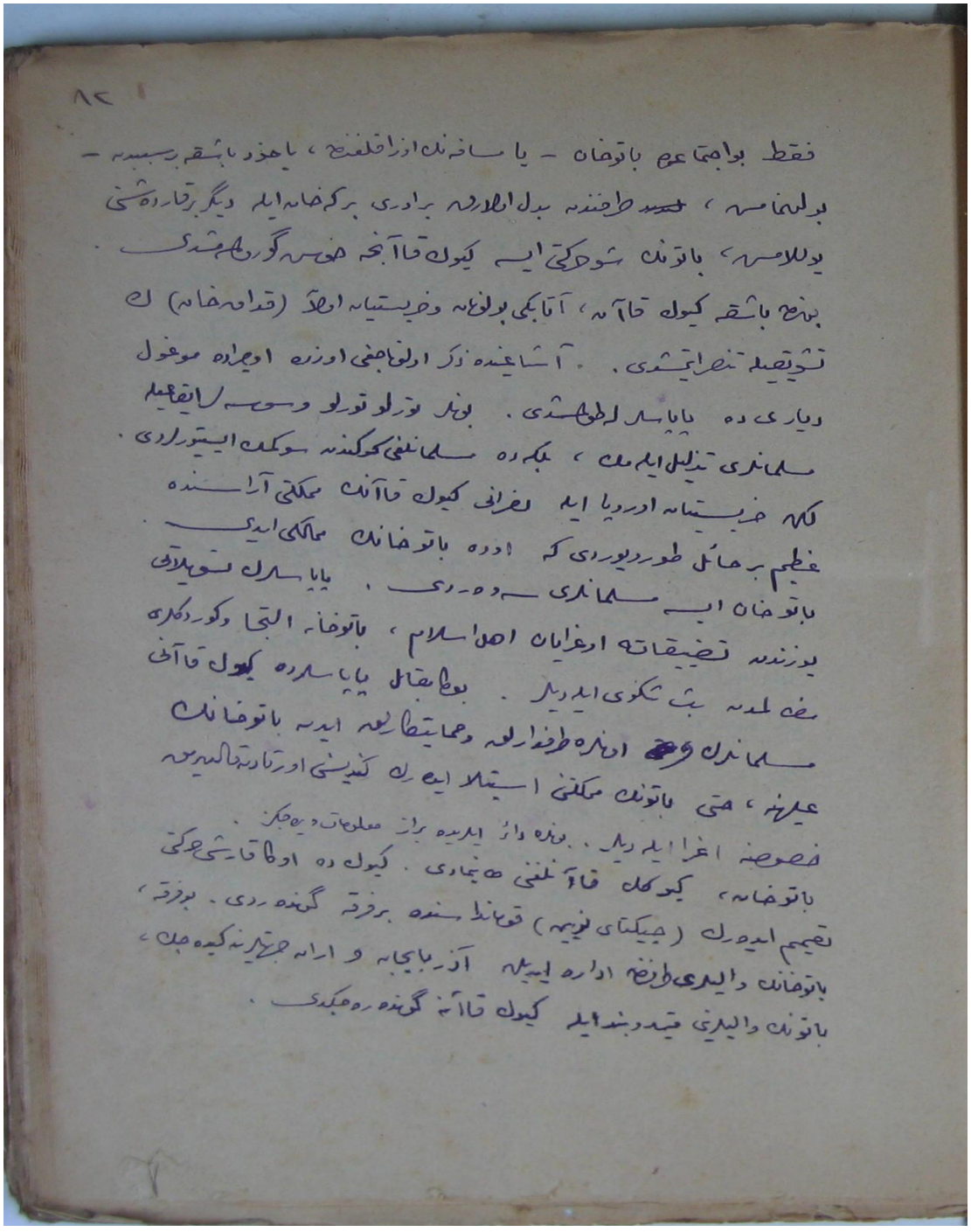

فقط بو اجتماعم باتومان - یا ساخه نك اوزاقلغنه ، یاخود باشقه بر سبب -
بولنماسه ، قصد طاشنده بدل اظهار ده برادری بر کرخانه ایله دیگر قاره شی
بولنماسه ، باتومك شوحرکتی ایله کیوك قاآنمه خوشه گورنمه شدی .
بنم باشقه کیوك قاآنه ، آتابکی بولونمه وخریستیانه اطاق (قدامه خانه) ك
تشویقیله تصرایتمشدی . آشاغیده ذکر اولنماجقی اوزره اوچماده موغول
دیاری ده یاپیلمش اولمشدی . بونلر توزلو توزلو وسوسه لر ایله اسلام
سلماندی تذلیل ایلمك ، بلکه ده مسلمانلغی کوکندن سوکمك ایستورلردی .
کلمه خریستیانه اوروپا ایله اوزاقی کیوك قاآنك ممالکی آراسنده
عظیم بر حائل طوروردی که اوده باتومانك ممالکی ایدی .
باتومان ایله سلماندی سوه ری . یاپیلمش تشویقاتی
یوزندن تضیقاته اوغرایان اهل اسلام ، باتومانه التجا وکوردکلری
صفا لدن بك تکوی ایدیلر . بوحالدن یاپیلمش اولدیغی کیوك قاآنی
سلماندك وقتی اوچماده طوغرولمه وحمایتطاریله ایدیه باتومانك
علیهنه ، حتی باتومك ممکنی استقلال ایله رك کندیسنی اورتادن قالدیرمه
خصوصنه اغرا ایلدیلر . بونده واز ایلدیه براز معلومات ویه جك .
باتومانه ، کیوکك قاآنلغنی همجاری . کیوك ده اوکاتای خانك
تعمیم ایدیرك (جیکتای نویه) قوماندا سنده برقته گوندیردی . بوقته ،
باتومانك والیلری اولنمه اداره ایدیلمه آذربایجانه و ارمنستانه کیده جك ،
باتومك والیلری قیدوبند ایله کیوك قاآنه گوندیره جکدی .

والد، چیکتای فرقسنه کلمکده اولدیغی خبر آلمشدر وکیفیتی باتوخانه یازمشلردی. جواب وردوندہ اول چیکتای کلوب والدک توقیف ایتدی. اوذرده قاآنک امرینه قارشی کلمه دن ایچیه معاونت وتسلیحات کوسترمیلر. فقط چیکتای، اوزل الدن باغلانوب قاآنه گوندرلدیکی حالده باتوخانک جوابنامه سی کلدی که چیکتای ایله معیتی اراسنده مقیداً کندیسنه کوندریلمسنی ایدیوردی. جوابنامه نک تالی شیوع بولمغله والدک اخذ اداری قیام ایله اوزل الدن چوزیلوب وچیکتای ایله بلکه باشقه آرادینی غلاینوب باتوخانه دولاشدیلر. اوده چیکتایی قاینارصیه آتدیرمه صوتیله اولدورتدی.

بوفی خبر آلانه کیمک قاآنه ۶۰۰۰۰ سواری ایله باتوخانه قصدیله یولہ چیقدی. اوده عسکرینی طوپلایوب قارشیلامه ایتدی. ایکی اوردونک بر لشمسنه سکز قوناقه مسافه قالمشکه کیمک قاآنه فجأةً اولدی.

موئخ ابن فضل الله العمری بودقیقی شوصورتله یازدیغی گبی روضة الصفانک عباره سنده ده بویله آکلاشیلیر. قوزن مورخلری: کیمک قاآنک قصدی اوردیای استیلاایتمک ایدی دیرلر. قاآنک قصدی اولسه یدی شهر گوتورمکه باتوخانک اتفاقی ومعاونتی ایله اولوردی.

موئخ ابوالفرج: کیمک قاآنک بوسفری هم بتیل لغوایتمک، هم آناسی توراکینانک اولوسنی محتصل کدینی گیدرمک ایچیندی. دیرسه ده اوده طوغرو دکلدر.

لهذه حال ایله جناب حق، بر محابه و دقیقه سلمانی آزاد ایلمکه
محافظ ایتسه و دعالات وکیلی بولونه یا یاسار شرنده وقایه ایلیه.
شو حادثه (بین قاآنات اولوی) ٦٢٧ بیع الاخر ینك ٩ نده، یعنی اوننه صوکی ایدی.
کیوك قاآنك مدت استقلالی برسنه قدر، یعنی اوننه یك آز فضله
دوام ایتمدی. وفاتی اوزرینه باینده کی امرا و عساکر شاشیردیلر
صوکرا باتوخانه یه تلقب گوندرمه یه قرار ویردیلر.
بازدقاری عریضه ده کیوکك وفاتی خبر ویریلدی، کندیسنك اولاد
جنکز آراسنده اکبر و اعقلی بولندیغی سویلندی. قاآنلغه
تخته جلوسی تکلیف ایدیلدی.
ابوالفرج دیورکه: «کیوك اولدیغی مقتضا اولانلرك هپسی ده باتو
خانی قاآنه یاقین ایچون اتفاقه ایتدیلر. چونکه جنکز اولادینك اکبر
و اعقلی ایدی، کیوکك زوجه سی (اوغلان خاتون) بو مسئله
مقتضه کوره تمك اوزره باتونك نزدینه کلدی و بر کیچه صوکرا عودت ایتدی»
باتوخانه، قاآنلغه تکلیفنه «بطالانیم وکیل» دیه جواب ویردی. بونك
اوزرینه تولی نك اوغلی و هلاکونك برادری (منکو) نك قاآنلغی
تمهایتدی.
ردضة الصفاده دینیلورکه: باتوخانه، جنکز اولادی آراسنده
قوت و شوکتجه ممتاز اولدیغی ایچون منکویی قاآنلغه تخته اجلاس
ایچون کندی نزدنده طوپلانمالرینه دائر جنکز اصفهانه وارمایه
خبر گوندردی. بونلردن بعضیلری جنکزك دیانتی براقیوب ده
قاچماغه کیتمه یی عظمتلرینه رجحان ویردیلر. کیوك قاآنك اولادلری

ایشان موکنه ترجماً اولدقدن برلرده قالیدلر. منکوتمر آقاسی
(سورتوتسی بیکه) اوغلی عجمجی باتوخانک نزدینه عرضه تعظیم واستفسا-
حالی ایچون گلنده رسی. منکوتمر سوزلرکی باتوتمر خوشنه گیتدی، قالانلره
ایچون اوزنده قابلیت ده گوردی. بناءً علیه نزدنه بولونان جمله طوغرلری
واسایلی بالاتفاقه براقشدیرارق برلدی. بعده منکوتمر قاره شادک
قبیلهسی وحصارکو وارقه بوغا ایله یای تختلری اهالی کلورانه گونده دی.
برادری برکه خانی ده یوزبیک کیشیلک برادوایله منکوتمر اوراده
اجلاسنه مأمور ایتدی. فقط اوکتای قاآنه اغولارینک ممانعتی
طولایسیله اوراجلاسه ایکی سنه قدر قالدی. بونمله بوتون خانلار
باتوخانه، برادری برکه خانه گونده ریکی برکتبه معناداره رغماً منکوتمر
اجلاسی، مخالفت گوسترمه جک اظهارلرده اعدامی ایرن دیدی.
اعتراضه ایتدیلر - بیآزی مستثنی اولمه اوزره - سوزلرینه رجوع
ایلدیلر. منکوقاآنه تخته اطوردی، برکه خانه ده معتبر اوتوردی.

موغول وتاتار دیارنه کی پاپاسلر

موغول وتاتار دیارنه کی پاپاسلرک احوالنه دائر بعضی سیاح سویاحلرکی وعدایتلرک
بورادہ ~~نقل~~ برپارچه معلومات ویره جکز.
اورالره ناصیل پاپاسلر گیتدیلر؟
گزلی، قاتولی دگلدرکه مسلمانلره خبر یتیرملر نشرینه مخصوص تعلیمه بولنسونلر
یکدیکرینه ضد برحالده بولونورلر. بوراکیسه بری جاری وجوب برشیدر.
مسلمانلر، توجیده دعوت وظیفه انسانی لرخود یولله هدایت ایچون

مأمور وكلاسه، حتى متى ايشه‌گى اولمورون قالمشدر. حال بوكه
10 نشر اسلام تشويقه خصوص متعدد حديث شريف وارد.
خرستيانلرايسه تمامله برنك خلافنه در. اونلرك نشر اباطيله جداً اهتمامى وارد. كه
اوروپاده نصرانيك انتشارى آنجاقه بو اهتمام سايه سنده اولمشدر. كذا پاپاسلرك
حكمدارى وتعدد فرقه‌لرى اتفاقه داعى اولمه‌سى عاديدر. آنجقه
تاريخ اوروپالرك معلوميدركه بو اهتمام وعادت نتيجه سنده پاپاسلر بوجوقايسه
كوشش حالاده كويكده بولمشدر. مسلمانلرده تاريخى اهل صليبك فجايع
كريهه‌سى، اندلسده اهل اسلامك قتل وتبديل اينه مجبور ايتديكى، بقيه سنك
ده سوروليوب ممكلترنج جيقاريلماسى، شام ساحللرينك استيلاسى وقدس
ضبطيله سنه‌لرجه خرستيانلرك الده قالماسى هپ بو اهتمام وعادتك آثارى ايدى.
نهايت اتابكيه وايوبيه حكمدارلرينك همت وغيرتيله اونلرك استيلاسى اولكن
مدتلرجه چكيلمه‌سه واكى يوزسنه قدر محاربه ومقاتله‌يه صوكرا
استيلا اميدكارى برلرده جيقاريلمشدى.
بونكله برابر مقاتله‌دن اوصانمايوردقجه پاپاسلرايسه اوندن تشويقه واغراده
خالى قالمايوردى.
پاپاسلر، مسلمانلرقارشيسنده ضعيف ومغلوب اولدقلرى كوركارى
چيقاره شرقده مغول طوفانى ايله اسلام ممكلترنده چوغنلق خراب
اولدقنى، اوعصرلرده قوت وشوكت حضوصه كى درجه‌لرده بلجيق حكمدارلرك
واياسلرينك خواريزمشاهلر دولتلرك اورتادن قالقمقنى
مشاهده ايتمكله، برايشلرى باپمه‌سه اولمزلرايسه لوح [redacted] مداركى
ديه نقشه‌يه خالى اراضى قلوبى خرستيانلره، يهوديلرك وسائرلره

انبانه قابلیتلی بولونه‌یغی آکلا ویلر. بونلرك تنصره خرستیانلغه ایجابه
توجه العاده فائده، بالعکس مسلمانلغه ایجابه حصول وجوده خرد حصوله
کلمکده اولدیغی حس ایدیلر. چونکه: مغول و تاتارلرك نصرانیتکاری تقدیرده
اونلرك شرقدنبرکیده غزنده هجوم ایده‌رك آراده قالان مسلمانلری
اورتادن قالدیرمه قولای اولاجقدی. بناءً علیه پاپا، تاتارلرك
نوع نوع یاپاس گونده رهبر باشلادی. بوسوقیاتك نتیجه سنده اونلرك
تصوری قابل اولدیغی صورتده مقصد حاصل اولاجقدی. اونلرك
تقدیرده ایسه یکی اونلرك اوزرینه هجوملرینك اوکنه کچیلمکلری.
چونکه اوروپالیلر تاتارلرك هجوملرینه امید اولامیورلر، بلکه هرآن اونلرك
وقوعنی بکلیورلردی.

(مالت برونه) ك یازدیغی جغرافیا کتابنك جلد اولی ترجمه سنده رناعلرك دیوکه:
مسلمانلرك صواغه صولته مغلوبیت اولدقلرینه
((خرستیانلرك خلیفه‌سی بولونه پاپا، بوزلو سنه‌لرکیلرینه چیلانه ده غلبه
آشیلمه صورتیله وحشی جول مکدارلرینك نزدنه کیلدیکی واونلرك
خرستیانلغه جلب واماله ایلدیکی یازیلمشدر. اونلرده سفرشقتلرینه
تحمل ایده‌رك قورقونج جولاری کچیلر، بوجولر، بعضی مختلف جهتلره
سوق وحشی قبائل ایله سکونه ایدیکه اونلرك تخریب بلاد و تعذیب عبادی
عادتا دیه تلقی ایدیورلردی. پاپالرك ایسه خرستیانلغه یاردم و نصرانیتی
بو وحشیلرآراسنده نشرایچون آرزو سیله وکلت ایتدکلرنه رجوعله اقوام
وحشیه اراضیسنه سلاحسز اولارق کیدیورلردی. غایت

ایله وظیفه اطلاعه موظف پای تخته واصل اطلاعیلدیلر. اوپای تخت که
سلاحدار هوتولوسیله وظیفه انواعیله مجهز بولونیوردی. اوزادن صدور
ایلیه تخریب واهلاک اری برآیاچیخ (ویستوله) و (هودانوهو) نهرلری
آراسنده کائن شدتلی انفاذ اولونمشدی.
بوسفر، یاپاسیره ده منحصر قالمامشدی. بلکه روما پاپاری، مقدونیه قرالیتیاری
سوده حمیتیله وغظ ونصیحت بولنمقلری ایچون فوج فوج بولونیوردی.
پاپانک موفق اولمارینه کوره رکمزیه بری راهب (استفانه) ایدی که ۶۴۲ نجی
لقبیه سنه تصادف ~~ایله~~ ۱۲۴۲ سال میلادیسنده بولونجقدیر، عراقه طرف اوغرادی
کیدوب ایکی آی صوکرا بلاموفقیت ورنه کی. اوزمانلرده ایسه موغوللر له،
سیلزیا وسائره یی تخریب ایدرمش، رئیس دیارنه ایسه جبرو تهدیدله
حکم ایتمک بولنمزدی.
۱۲۴۶ سنه سنده پاپا اوربانوس قایمه (اسمنده برشخص (کوهول
دیه قارادکی) لقبیله تقیسایه یرلرک قایمقامنده اجرای سلطنت ایلیه
باتوخانه گونده ردی. قایمقام پاپانک باشقه ای ده واردی. بونلرجه،
سیلزیا دولایلرینی کزیدی. قانوا (۰) بلده سنه دینیزدی سالنده
قانوا (۰) بلده سنه، صوکرا قاماینه بلادنه موغولاره راست کلدیلر.
غایت باتوخانک اردوسنه واصل اولدقلرنده صف الیدا طلاحه دوشدیلر.
بونلرک سفری آلتی آی سورمشدی (۰)

---

(۰) احتمالکه کیف له آلتی کی طانیف بلده سیدر.
(۰) موخ کارانیه ک قایمه سیاحتنامه سنده ~~ایله~~ اقتباسیله یازدیغی یازده سوراییه
نقل ایدیورز.

[یوصف نک طهران]

~~حاصل اورمه واصل اولمیه‌جه کیمسه‌نك نه‌سنه‌سی اولدیغی معلوم اولمیه‌جه دیوکه~~ ظاهریه دیوکه:

اوردوسیله تاتار استیلاسی اندیشه‌سیله بعضه‌لری، چونکه باتوخانه دائما بونیه‌لری، بابالری دوستی اینوکنتی، فرانسه راهبلرینه یلانه ظاهریه اسمنده برینی، بیانه‌سنه اتیه وطاغنده براناماه آلمه‌لرینه کیوك قاآنه یولاردی. ظاهریه دیرکه:

~~اتکلدیکه~~ کیوك قاآنك مختی قارانغه و روسیه‌نك مذهب دینیسی لاتینه کلیسانه ربطاتیه ایچه یاپاجاغنه اطاعت‌نامه یازمغه برکتوی حامله ۱۲۴۶ سنه‌سی ایکیاره صیقدیه ورمیه‌رك، مازدویاه وصولنده روسلره کیندیرمه واسیله‌سیله تصادف ایتدك. بزه تاتارلرك عوائد داخلاقی بیانینه لزوم کوردیکی:

— قاآنك نزدیکه الی یاشه کیمسه طوغرو وکلدره، مطلقا زی قیمت هدیه ارارلرمش، یوقسه قاآنه نزه قبول ایتمز.

بونك اوزه دینه فرده وسکره کورمکی ایسه چوجالی البسه‌لری هدایا اشترا ایدرلرکه بلکه سنه گونده‌رلر. روس مذهب دینیسنك لاتینه کلیسانه ربطی حقنده یاپانك ~~تکلیفی~~ تکلیفی ایچه الدینی قبول ایتدی،

— قاره‌قورم دائیل، بولوك قاآنك نزدیکه وارنجه، اوکله‌یه برکی ایکی یوم ضیافتلره جرانی ویردی.

کیفه کلدیکه خراب الهه، اهالیسی ده اوزاقه الوانه چیقیلیه رك ایقامه‌ده برخاکده طولاشدی. فارده حقیقه کیمسه یوقه باقیوردی. انسانه اثاری اویله کوردیکه تاره اوزاقدن کیمسی آلامیوردی.

تاتار مملکتنك حدودی تاوریدیه (قریم) ده باشلاییوردی. حدوده واصل اولنجه تاتار آتلری صاتیه آلمه‌یه مجبور اولیاییا جقلرندن بوناقدیه آتلرك یرینه تاتار آتلری صاتیه آلمه‌یه مجبور اولیاییا جقلرندن بوناقدیه آتلرك یرینه تاتار آتلری یولداشلرینه ویرلدی. ~~ویرلدی~~ ویرلدی. تاتارلر الوانلرینی صاتدیلر. نزده دینیه کلیکنی دنه‌یه کیدیه‌جکنی

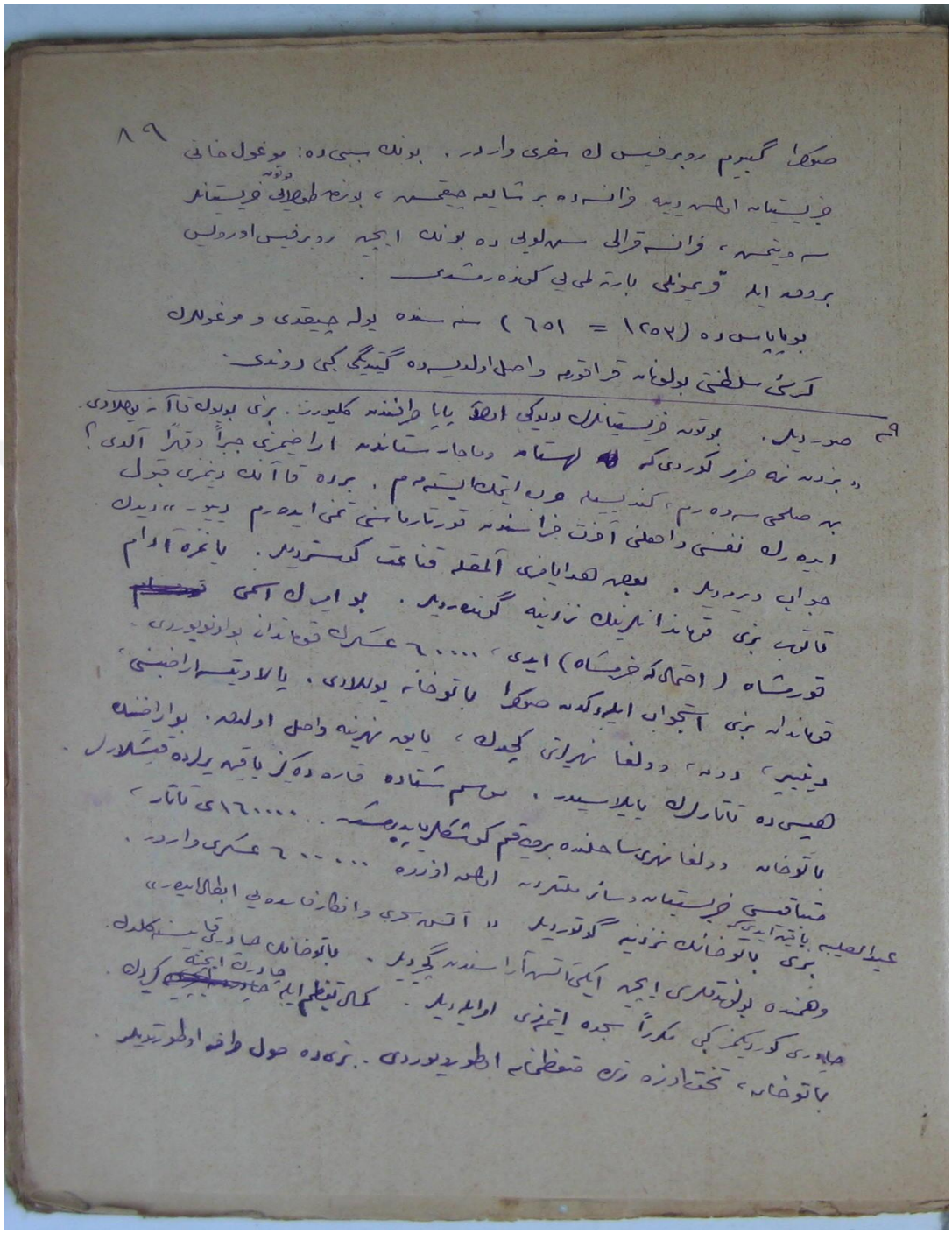

۸۹

صوکا گیدیم روبرفیس اک بشری وارد. بونلک بیسی ده: یوغول خانی
قرلیتمانه الهمه دیه فرانسه ده بر شایعه چیقمسه، بونه طولاییدر قرلیتمانه
سر دیمسه، فرانسه قرالی سه لویی ده بونلک ایچه روبرفیس اوردوسی
بردنه ایله تومولی بارته لمی یی کونده رمشدی.

بویاپاسی ده (۱۲۵۲ = ۶۵۱) سنه سنده یولا چیقدی و مغولاک
کرئی سلطنتی بولغامه قراقورم واصل اولدیغی ده گیتگی کبی دوندی.

صو-دیلر. بونه قرلیتمانک دیدیکی الحق یاپا رانسه کلیورمش. بزی بودوک قاآنه یولادی.
دیه بزدنه نه خبر گوردی که لهستانه وباچا ستاندنه اراضیمزی جبراً دتراً آلدی؟
به صاحبی سر ده رم، کندیسیله هیچ ایشمز یوقدر. بزده قاآنک دیمزی قبول
ایده رله نفسی واحدلی آفت جانسندنه قورتارمانی تمنی ایده رم دیو- دیدیلر.
جواب ویردیلر. بعده لهدایاسی المقدار قناعت گوسترديلر. بایره اردم
قالدیغی بزی قپاندانلرینک نزدینه گوندردیلر. بو ایشلر اکمی قورشاه
قورشاه (اصلی گه خرسناه) ایدی، ۶۰۰۰۰ عسکرلک قپاندانی بولونیورمش.
قپاندانله بزی آنجوان ایلدوکدنه صوکرا باتوخانه یولاندی. یالاوتیه اراضیسنی
دینیپر، دونه، دولغا نهرلرینی گچدیلر، بایله نهرینه واصل اولدلر. بو اراضیده
لهیسی ده تاتارلرله بایلاسیدیلر. بو سبدن قپاندان قاره ده کز یاقیه یرلرده قیشلادی.
باتوخانه دولغا نهری ساحلنده برچوق قم گوشکلرایله چوقدر. ۱۶۰۰۰۰ی تاتار،
متباقیسی خرلستیانه دسائر مقتدره الهمه اوزره ۶۰۰۰۰ عسکری وارمش.
عیدالعلیه یاتیه ایدیکی گونلرده آلتون اوردیه دن ایلچیلر گلدیلر.
برى باتوخانک نزدینه گولدیلر ده آلتون اوردیه واقعه لرینی انبالایه-»
وهمنده بولندقلری ایچه ایکی آلتون آسندن گچدیلر. باتوخانک صاغ یانی قپاندی.
صاغ یانی ایچنه چادرلرینی کوردیلر. کمال تنظیم ایله صاغ یانه چادرلرینی
باتوخانه، تختاروانه دن صوطغی یه اطوردیلر. بکلره حول واقعه اولدیلر.

کشنده یله یاپا بلوله

مرغولده [illegible] بری ده مرحوم سیاحتنامه صاحبی جنوبی

یارده یول ایدی که یاپا (۱۲۷۱ = ۶۷۰) سنه سنده و قویلانه قاآنه

دوشنده یوللامشدی. یا قویول ۲۵ سنه مقتل قاآنك نزدیکنده قالدی و دیوانه

خدمتنه دولندی، بابای بیقولای یله دولمش ده بویله ایدی. صوکرا دوندی

و مرحوم سیاحتنامه‌نی یازدی

وزیر و امرای خانلق عائله‌سی آیاقده طوریور، زوجه‌لری و هوچقلری کیسیلر

ایشه اوطوروپوردی. بابا اینوکینتی نك مکتبنی صوك درجه منتظم ایله

خانه دیرلك کی لاتینجه اسلاوجه و تاتارجه یازیلمشدی. باتوخانه اوغلی

التقان و ولیعهد اوتودی. آراجا آلتینه دکوپه‌سنه قاسیلمه قیمتلی ایچوری.

موزیقه ده علی الدوام چالیوردی.

باتوخانه، قرنیه بائل، ایری یاری، قبچم، عظمتیله برابر ملتفت محاربه ده

مهلکه شجیع، دراتلی، مجرب، شدتلی و خدعه‌لی برذات ایدی. مکتوب

اوقوردقده صوکرا نرم یوزلی نرذنه کوتوردلمزی اراستدی، شدتلی و سرعتله

حرکتلی. بوراکك اهالیسنه اولجه شوکت قوته و سلطنت عظمیه‌یی ایسه. فقط

تاتارلر، اناری بتیرمشلر و تابعیت درکه سنه گیرمشلر. بولاستر، بخارا

حدودنه و باتوخانك برادری شیبانك اداره‌سنده. اوردوده ایلدرمدن صوکرا

حیولری، دوغری قطعه ایله یانلرکه کولی جداسنه کلدك. اوغلی ده صولاده

براقیب تمونصوکلنه موغول بلاسنه کلدك. بوغه موغولدن، اصل تاتارلردن.

ارکلری قاآنه الهه، ارغی کیوك واها قاآنلره تخته اطوریاشدی. بوتونه ایله

والده‌کی (توراکینا) نك یداده‌سنده ایدی. کیوك خانه، بری والده‌سنه یوللادی،

نه اوندن بری ده آندره لوحمل ایدی که موغول و تاتار قبائلی آلمشدر
نهایتی نشر ایچون ۱۲۴۵ سنه سنده سفره چیقمشدی .

شوذکر ایدیلدیکه ماعدا لغات ایله برابر وجوده خزینه لره واعیدی
واردیکه عصرلرده بری اولوفره سفر ایتمکده ونشر اباالجمله حرف مقدسه
ایله مکتوب خالی قالمامشدر . بوندن بر پوله کی مخاطراتی اقتحام
ایتمه یه حوصله ایدیه رک ، عرعلمی الحقه باب سیاحتلرنی جدا فنا علمنه
بیلا چیوله جدقتی الهمه ، اوزره مدت کشف ایدیله رجلک ممالک احوالنه
دائر معلومات ایدینلمه سنه فائده سی اوقونمشدر .

بهره ویرم که : مالک بودنک افاده سنه اکلاشیلاجق یاپاسیدر بیوسیاحتلری اولدن

تورکیا عظیم برسرایده اوطوردیوردی که غایت بویوک اوطه لری ایدی اوکونه بالیه قلیچلی
برچوقه عسکر طوردیوردی . بزی سرایه قادر جیده ایتدیکدنصوکره تورکلرک
نزدینه کوتوردیلر . اوچراده وزرا ، اردعاکر ، کیوک خانلر قاعده
تخته اجلاسی حاضر لغیه مشغول بولنیوردی . بزم بکلمه مز ایدیلدی .
برای قالدقدنصوکره الکتوبه اوردیه کوتوردیلر . اوراده ارضلک طوقندیه
کلمه برچوقه قالوبالوه واردی . بچقم ۲۴ اوتوزده چوچوقم
تکلفاتدنصوکره کیوک خانی قاعده سرینه اوطوتدیلر و باشنه تاج گیدیردیلر .
عادتلرنجه برچوقه عبادت اجرا ایتدنصوکره اوچ وزرا ، عسکر واصالی ، قاعده
توجه دعا ایدیلرک ، بزم قاعده اولمکی ایستدیکمزه دیه باغیردیلر .

مقصد نائل اولا رقدیر. کذا [illegible] موغول خانی خزینه‌سنه چکه
دیه. برشایعه جیقسه ... » دیه رك [illegible] بوحادثه‌نك تکنیب ایتدیکی ایسته‌مزی ده

قاآنه یازه « اوه اه‌عت و رشمه‌یه جوب ایده جکسکز؟ » دیه‌صورر. « قول
ایدرز » جوابنی آلنجه « بهده قاآنلغی قبول ایدرم » دیه. دیزل
قاآنك باشنه تاج گیدیرکده صوکرا النده طوتوب تخته‌نه اینه‌رك و برکچه
اوستنه اوطورتیر. « اکر عدالت ایده‌جك [illegible] و اهالیه رحمت
کوسترمه‌جك اولورسك یازه سنك یاریمجیك اولور. یوقه ظلم
ایده‌جك اولورسك باشقه شکل سزیله طوروبه سزی آلنکده کی کبی بیله
سندنه آلیرز » دیه. بعده [illegible] جب یوده قالقدیرك قاآنی کچه سیله
برلیکده کتیرنجه قاآنه تعیه ایتدیرك و باسندنه قالانه خزینه‌لری اوکا
تسلیم ایدیرلر.

صوکرا کندیسنه سورمه اوزره ضیافت چکرلر. اهالیه آت یدیرلر
و تعیز ایچیرلر. کیوك قاآنه اوقت ۴۰، ۴۵ یاشلرنه بولونیوردی.
غایت غضبلی و رائلی ایدی. لکه عبوس و متفکر کوروندی. و نیتیجه
کوره ازچه مقدری، کندیسنك نهایتنه متمایل بولونیدیغی، یاقین نظر ایده‌جکی
بیوکه ویشیده یاد. اراقنده عبادت ایچه اونه دیرکی حیرانی.
متعدد لسانه یلکی حالده موغولجه تورکجه‌دی. هرلسانه ایچه ترجمانی
وحضورنده سرکاتبی واردی. بازی یازدیریلرنی، هرایشی مفاهاً
حل وفصل ایدردی ».

قاآنیك کاینجه نقل ایتدکری بو واقعه‌دن بولدیغمز کبی ترجمه صوله دیه اختصار ایتمه.

طوغرو دکلدر . اوت . کیون قاآنه تفراتیسه دیونرده سلمانلر ایچ
برتکلیف یاپمشدر - (۱) که قاآنك نصری وتابعیتی سلمانلرك اوغرینه مخالفه
طرفنه شایان اهمیتدر . بونی بتله ملاطیه لی ابوالفرج تاریخ سویلمکده
قاضی سلانیکدر : « کیون قاآنك اتابکلك مقامنده برایکی اردی کم

کلمه سنه تورکیانك احوالنی بیانه مراسنده کارامزینك سکوتنده آکلاشیلیور که :
موغول ایمپراطوریسنك تفراتیسه اولدیغنه دائر فرضیه لرك اساسی اولان
حوادثك اصلی یوقدر ، بلکه بوده اونلرك مقاصد اصلیه سنه دیر مالی جمله سندندر .
اکر تورکیانك فرضیه لغی دائم الحسیدی کارامزینه مطلقا یادیغی وقتجه
یازاردی . بنه کارامزینه دیرکه : « کیون قاآنك حلی تجرع وحلوسی متعاقب
ایلك قلتمی : اوردیانك استیلاسی ایچون اوردونك حاضر لاغنی اراده ایتمك ارهدی .
کذا یایلاغه کونده ریکی جوابده ده کرك کندیسنه ، کرك بوتون اوردیا ایمپراطورلرینك
حضورنه کلوب اطاعت ایمرای ازلی والا جنکر خانك یرلرنده موغولستانه نقل
حکمدار براقیلماسنه دائر اوامر وحتی انفاذ ایچون تعیین قیلینجه یه کوره حکم
یازیلمشدی . اوردیا سفری ایچون عسکر طرلامقله مشغول ایکن اوامر
ویرمه فکری قاآنه کچمشدی » .

ایشته شو افاده روسلرك موغلی کارامزینك سوزیدر . اکر واقعه مجرد ایلك
کیون قاآنك نصری متضمنده فرضیه لرك اساسی ده اصلسزدر . فرضیه نك
تعاقبله کلنجه اونده شك یوقدر . چونکم روضة الصفا وسائر تاریخلرده بونه بحث اولنور .

(۱) روضة الصفاده دینیلیور که : ملعونك بری بوقه موغول تابعیتی بولونمه یوتوه
سلمانلرك اکثریسه ایدیقوتی ایچون کیون قاآنده فرمانلر استحصال ایلمسه ، بوناری آرزو
طولدیردی . ایالت والیلرینه کوتوردیکی قالقیشمه‌لری ، یولده قارشینه چیقانه
برحاباداد ، اوسته آتیلوب خصمانی قورمه صوتیله اوفی هلاك ایتدی .
حریف ، اهل اسلام عیرتنه تابعیه ایسته دیکی مکده کندی اوغلی . کیون قاآنده
اونك سوء عاقبتی خرآلیجه بو وحشیانه فکرندن رجوع ایتدی .

اسمی قواعد خانه اولوب حفظ عیاد ایمانه ایتسه وطن مقدسه تعمیر
ایدیلیشدی . چنیقای اسمنده دیکر بر امیرده عین صورتله تعمیر ایدیلیشدی .
بو ایکیسنک ساعیسی نیجه سنه کیول خانده ده ، والده سی ده ، عائله حکمداری ده
بولنده ، استقلاله و حصله راجعده حسه نظراً باجتماء تأسیس اولنمشدر .
زنکلده ، رصدخانه سربانلده ، ارصدخانه دیه سیکه سالک اطلاق
قدر دوسائی لوکس لیسه سی . مقصود ایله آرالنده کی سائر تعبیرلک فحاوی و حل
خواص و عوامی مسلم موقفده (برخمر) دیمکی اقتضا ایدیورلدی .
بو سریانه لسانده ترکیب بر لفظه - که (بارک مالکی) یعنی « مالکم
مبارک اولدی » معناسنه در - » .

بهره دیمکه :

الله ، یوفاد آتشی بالوخانک هفتیلم چارچابوقه سوندوردی . نیتکم یوقاریده
بحث کچمشدی . کیول تپه سی اضلال ایلدیکه قواعد خانه ایله آرتدیشی ، بو سبابدن
اغوا سیله تعمیر ایدیلدی . بوقدر جهد موفقیت ده اولیاملک مشاهده سفره
تحملدی ، مرالله و مخاطراتی اقتحام ایلدی ، کندی دینلرنده حرام اولمق آت آتمی عمرلک
دوستلرنده ایچمکدن ایچمکدن مجانبه اولمق دینلرنده اولمق
ایکی زمانلرده بوآنه کلنجه قدر یاپیلمش نشر اباطیل ایچون بوحالق بیله ارتکاب
ایتمکدن چکنمکدن ، و بر آدم تالاشمه ایچون ادعا غالب اولنمق برای
عادتی اقتضا ایتمشدر .

لکه جناب حقک حبیب مرسلنه اولمق کتاب مزلنده کی وعد کریمی موجنجه
دین اسلامک ظهور و استیلاسی ایچون انلرک اباطیلی رواج بولماز و تضلیلاتی
کیمسه اوزره دوندره مدیکی اطلاعز . اکر اوزدن سنه لرصوصه اوغراشمانیجه بنده

بر قاچ شخصی قاندیرا بیلم. بو اغوای سوء دب کتمه.
اخلاق احوالی تدقیق ایتلمه مجبور. یاپیلدیغی بر حیوانلری دیکورمك
یاقالامه ایچون تشبث ایدیلمه لری، اوردوجك سینك طوقمه ایچون
آغ قورباسنه تبدیل. اوردوجك حیلیشوب جابالایوب آغی قورتولمه گادگده
و اوزون مدت بکلمه دکدن صوکرا برایکی سینك طوتولور. فقط اوقت ده
اوصاحبی خدمتجیلرینه برینه اوك سویوردلوب تمیزلتمه سی امر ایلیه.
کوشك، باغچه تمیزلندیکی حالده اوغاریدن برسویوکه طوبه سیله اوردوجك
کندی ایله، قوردیغی آغ بوزولور، یاقالاریغی آچیلوب قورتولور.
ایشته اخلاق مثالی!

۱۵۹۰ = ۹۹۹ سنه سنده ژ ایونیا بلاد ینده ۲۰۰۰۰ خرستیانه
قتل و یکی یمیه اطرافی کلیسا تخریب ایدلمشدی. ۱۶۲۸ = ۱۰۴۸
سنه سنده ایسه ینه اوراده ۲۷۰۰۰ نفرلق اهالی اولدیرلمشدی.
حال بوکه ژ ایونیالی خرستیانلغی قبول ایلمه اولدیغی ظن ایدیلوردی.
یاپیلدیغی، بلاد شمالیه ده تاتار دولتنك ضعف اوغاریسنه صوکرا، یعنی
۱۵۴۹ = ۹۵۶ تاریخنده ژ ایونیاده خرستیانلغی دعوت باشلامش،
غایت اللی بیلده دوقوزینجی اصباغ متوالی اولدیغی کومیلدی.
فقط نصرانیت یاپیلدیغی دینلرك الی مغوضی اولدیغی
کبی چیقه ده خرستیانلغه بولیه بر مجبوریت اوغاریسنه، اوراده کی نصرانیت
واعظلری (میسیونر) دعوتینه اجابت ایلیه نلر اولدوریلمشدی که بوحادثه نك
اوزه رینه اوچ یوز سنه مرور ایلدیکی حالده هنوز قلبلرنده زائل اولمامشدر.

حال بویله ایکن پاپاسلر اوصاغنازل دیورلرمازل ، عاوتری واغمایوردو .

مسلمانده کلنجه : انلر ، بیکیرله تمیل ضدی انلاردن کمالی استغنا گوسترر .

انکله دائر یازیلاده اهتما ایتمز ، آوازی حیقدیغی قدر هایقیروب مسلمانلرده

اعجاب - باشقه برشی دگل - آنجاق علما ایسه دکلری حالده ندائنه جواب ویرمه

دوقونه اجابت گوسترمه انلرایچون . حتی غریبدرکه بعضی ، اوزمیرلی

تکفیرنه دائر رساله یازمیا قالقیشمو . انا لله وانا الیه راجعون .

اگر بویله طبب خرپستیانلقدن وتوعکلسه ایدی طبب واقع اولمق ایچون افندی

پاپاسلرله طیقیلم طیقیلم اولاردی ...

بابعه ایسه دیکمز براستطراد بری مقصددن اوزاقلاشمیالم باشلادی .

باشقه حصه ده کله هرهنی مناسبت کلنجه ذکر اولونور ، بویله نکزه به

مشیرلر یکدیکرینه الی قی ده منکر صایلمازلر .

ملك یوحنا

خرپستیانلغه فنالری مقصدیله قاتار ویاپدیغه کله پاپاسلر ، بلاد شمالیه ده (ملك یوحنا)

اسمنده خرپستیانه پادشاه اختراع ایتمشلر ، اوندن بحث قم عجائب وغرائب نقل ایلمشلردر .

بونك وجودینه قائل اولمزدن بری ده ملاطیه لی ابوالفضل - که بو ملك یوحنانك ، کرایت

قبیله سندن اولدیغنی سویلر . نیتکم یوقاریده بیانه اتمشدك . حالبوکه

اونك حاقی ۵۹۹ سنه هجریه سنه جنکیزخانه اولدوسنه ، پاپاسلرله سفارتلری

بوتاریخدن چوقدهصوکرا وقوعکلمشدی . اجبل ایکله پاپاس افندیلرك اونی کورمدکلرینه

وکورمش کیبی یازمالرینه نظرا اوصلا سوزلری ناصل اعتبارله ایدیلبیلیر ؟ ماکه اونده کوره

اولیاء الامردن اولمق اونك خانه ، اولدکه یوحنا دیرلمش ، بلکه پاپاس افندیلرك

ضبط ایلدیکی ، صفات کیبی دیکر جهتلرده ایچنه مغایرت ظهور ایتمش اولمق ! چونکه

هیچ بر اوغرنده اوزاقدن اوزاغه مسافرلرده کلمش اولدقلری ایچون طبیعی بولنمامق

لازمکه بولونیورلردی .

بوخارا لك اوجاغلرد راهبلردن صدوری استبعاد ایدیلمز. اصل تعجب شایان
اولان ابوالفتح بطلیوس لك بونلری قبول ونقل ایلمسیدر. حالبوکه ابوالفرج زمانزده
علوم وفنونه واقف برآدمدر. لکن جناب حق، برکیسیه هدایت بولدی دیرمیسه
او شخص هیچ برطرفدن طوغرولمیه کوتوره جك برآیتیله کورمز.
ابوالفرج کبی خرستیانلرك اثبات ندیه بولنامه برآدام، بویله خرافاتی قبول ونقل ارتکاب
ایدیه جك اولورسه، باشقه لرك حضرتنه نه دیمك لازم!
یاپاسلرك ملك یعنی حضرتنه کوستردکلری حطیه لرینك تاریخ اولیغی بیاننده
کرك اسلرك سوزلرینه کرك تناقض، کرك تاتارد بوقول
دیاری اخبارینه فوقالعاده مشغول اولان مسلمان مورخلرك اثرلرینه بویله برکوز
بحث ایلمسی، او شخصك مفهوم اولدیغنه ویاپاسلرك مخراقه بولوندیغنه
اك عادی بر شاهددر.
اسلام مورخلرینك ملك یعنی اوزون بحث ایتدکلری، اکثا دائر معلومات ایدنمه دکلرندن
دیکلمز. حتی مسلمانلرك آکثیسه بری بلاد اتراك حقنده بك اطرافلی معلوماتلری
واردی. خرستیانلردن بدایةً ابن حوقل، اصطخری، ابوزید البلخی، ابن خرداذبه،
ابن واسته وسائره کبی مسلمان مورخلرك کتابلرنی اوراق احوالنه اطلاع
پیدا ایتمه یه چالیشمشلردی. حتی بطلیوس بوخصوصده معلوماتی یوقدر
بك طرفدن ترجمه ایدیلن Ptolemaeus جغرافیاسنده خاصةً سویلنیلکده در.
مسلمانلرك بیلمه دکلری بعض احوالی خرستیانلر دقت پیدا ایتمشلردر. ویلمسی ده
طوغرو اولماز. چونکه تاتارلرك ظهوریله صوکرا ویزانسك وکاتولیك
بك چوغی مسلمانلر ندی. بونلر، تاتارلرایله [illegible]

اوزاق مملکتده دوام ایدیلر ، آرالرنده مخابره لوزنی تشریح ایدیلر ،
تاریخی و تجوغرافی حالرینی ضبط ایدیلر . بویله اولدقده حالده خیلیلرک
واقف اولدقلری برشیئی بونلرله جزءاً اظهار ناسی تأصیل توهم ایدیلر؟ بویله دکلدر
آنجاق فرنکلرک ضرب سنه (رحمة الله) (١) دیمکله قدر افرنجیست اوزاق
حاطرینه گلمیدر .

تنبیه :

ابوالفدا (تقویم البلدان) نده دیمشدرکه :

" اکل : اتل نهرینک غرب ساحلنده ، سرای ایله بولغار آراسنده واقع اولمش
ایکی طرفه اوچ مسافه لک اوتاسنده کائن اوفاده برلده در . کوچ ایکیسنک ده
اوده بسه قونمقده بعد نده در . بلادبرکه ده تاتار حکمدارینک اوردوسی اولدیغی
قدر در ، اوته سنه تجاوز ایتمز "

روس جغرافیا جیلرنده بعضلرده دیمکه : ابوالفدانک بو سوزینی نقل ایتدکدن صوکره دیرکه :
" سراطا جوارنده (اوبک) اسملی بر روس کویی وار در . کذا اونک یانینده کی
صوغوق اوبک نهرینه اولونور . فاراضینه یوزوک ، سکه ، چینی پارچه لری کبی
آثار قدیمه بولونور . و اوزاق اسکی تاتار بلادندنه اولدیغی آکلاشیلیر " .
جغرافیاجی ، بوفقره سویله دکدن صوکره " ابوالفدانک اکل دیدیکی سنه مرادی بولمیه
تاتار حکمدارینک اوردوسی اوراده قدر در ، اوته سنه تجاوز ایتمز دیمکله اوزاقلرده
دکلدر ، چونکه اوبک قریسی ، تاتار مملکتنک اورتاسنده ایدی " دیه لوزوم بولونور .

بوراده دیه م که : ابوالفدانک بو اوفاده بلده ایچنه تاتارلرک اوردوسنک تنزیه دیمسی ،

---

(١) مؤلف بو سوزیله کرکوکلی شیخ رضا رحمه الله دیمکدر .
فقرا عظمسنه صحبه بیاض دیمکدر . کراخطه سنه رحمة الله دیمکدر .
لطیفه سنه تصحیح ایدیلر .

همچنان که باقدات تاتار مملکتی، یعنی سرای بلده سیله مضافاتی قصد ایدرسه اهالی سنمندر، اوستی طرفلرینه بولغار دیارینه ملحقاتیدر. واقعا اورای تاتار ممالکی جمله سنده ایدی، فقط اورجه ده بیان ایدیلدیکی وجهله بولغار ولایتی کنیدینه تابع اولمه اوزره اینیلک الندہ بر قسم دری. شهاده ابوالفدانک سوزنده مخدر. قاعده اولمه اوزره. ~~شهاده~~ ابن بطوطه نک صاحبی طرخانده قسطنطنیه اولان سفرینی حکایه ایدرکه «کرایلدیکی و سرای ملحقاتندن ترایسه اوراده برکوه صوقاغی وادیلرینه دوشدی ده غدری گوردی» دیدیکی اکلاشیلدیغنه کوره ابوالفدانک ~~بلکه~~ بحیره دوشمه اولمه احتمالی ده وارد. بناءً علیه شاید ایدیکی اکلاشیلدی، شو اوفاقده بلده اولمه ممکندر، حتی یقیناً اوردر. چونکه «اتل نهرینک غرب ساحلنده و سرای ایله بولغار آراسنده در» دیمکله بحیره یه باقاردر. ابن بطوطه نک کرایتیدیکی اکلاشیلیسه اتل نهری کنارندن کچدیکی وده سرای و بولغار آراسنده در. والله سبحانه اعلم.

باتوخانک وفاتی

صایه باتوخانه ۶۵۲ تاریخنده وفات ایتدی. ۶۵۴ تاریخنده ۶۵۰ سنه سی اولدی دینیلرده وار ~~ده~~ ده اولکی تاریخ طوغرودر.(۰) مطلق صدقت ۷۰ سنه یاشامشدر. چونکه بابا سنک ۶۲۴ ده وفاتی اوزرینه خانه اولمشدی. خاتونیه، بابانک دیگر خاتونیه دن نقلاً «باتوخانه وزیری مائل، ایری یاری، متبسم، عظمتلی، ~~ایری~~ ملتفت، محاربه ده شجاع، دیرایتلی، محبوب، شفقتلی و خدمکارلر برزات اولدیغی» بیله باتوخانده شکلو شمائلی توصیف ایدیلمشدی.

(۰) مؤلفک اصح اولمه اوزره ۵ کسریکه بوتاریخ ثبایانه نظرا. چونکه: باتودن صوکرا ایکنجی اولاده برکه خانک جلوسنی یازدیغی ایلخانلر ۶۵۷ ده دیمکه کرایکیسنه کوره برکه خانه، باتو اولمدن جلوس ایتمه اولیور. الله اعلم لمعه سی یازدیغی ۶۵۰ اولمه جهته - مترجم.

در بوجاراده ولادیمیرکوتی و اودیل حاکمدی حرقتف حکمی آلتی بولونوبوردی.
چونکه باتوخانه حیاتده بولنمقله برابر ایشده باتمازالمسه، اموداراده یی
حرقتف تدبرینه حواله ایلمشدی (۰) »

یدنجی کارامزیه دیرکه :

« حبتی میخائیلی باتوخانك قتلی اوزرینه کوجوك بوریس آغلامسه، لیتوه
طاغدیی ده حرقتفه باتوخانك نزدینه گیتمسی خردی الهشدی. حرقتف اودقت
رحیم صدوزنی بولونوبوردی. بوریس، بعدازاره رحیم یه عودت ایچیه
حرقتفه طرفندن تاذدن اولدی »

یدنجی کارامزیه دیرکه :

« ۶۵۲ = ۱۲۵۶ سنی ابتدازن اوردو (یعنی تاتار ممالکنه) عظیم
قدرشیقلره اولدی. چونکه باتوخانه المسه، اوغلی حرقتفه بابا سنك
برینه اولوجه ایستمسه، لکه عمجه سی برکه نك حیاتنه قربانه المسه،
چونکه برکه، نکودانك اوغلی قتلنه دك ضاغلمه سیرینه گچمشدی.
نوغوردگیناری اگماندی. اودقت اوزاده بولونوبوردی. دتوع بولدی
رحمتف اوزینه اوغلی واسیلیی وکیل براقوب گیتمشدی ».
نقل ایتدیکمز عباره دن آکلاشیلیور که منجم باشی ایله کارامزینه حرقتفی

(۰) ایشته رحیم بویوك موخذك ایسنراده حرقتفی خانه المسه کی ترجمه
صورتیله یاکیشدیرمك سبی بودر.

30

کیه‌م » دیه‌رك بخارایه کلدی دگوردشمك ایچه اوزه ایسته‌دی . شیخ
اوچ گون بکله‌تدی ، حضورینه قبول ایتدی . صوکرا مریدلرینه بیوردی
« بوآرام ، بویوك برجماعت . ملاقاتکزله تبرك ومصاحبه کزدن استفاضه
ایچه اوزاقه برمملکتده قالقوب کلمه . کیمسه قبول بیوردیلسه
نه‌بأس دار » دیه‌رك اوزه‌رینه مساعده ایتدی . برکه خان ، شیخك یانه
کیردی وسلام ویردی . اوکه کیرنلر ورطاه یکنده یردی وشیخك
حضورنده تجدید اسلام ایلدی . نجم الدینکری ، ملاقاته آشنا سنده
نقابلی بولنمشدی وبرکه خانه چیقنجیه قدر یولنی آچمامشدی .
خانه ، بلده‌سنه عودت ایتدی . صاغلام برسلطانه اظهاره احطام دینی
اقامه وشعائر اسلامی اظهاره ایلدی . فقرا وعلمایه اکرام واحترامده
بولوندی . مملکتنده هرطرفنده مدرسه‌لر ، مسجدلر یاپدیردی . اوزمان
اسلامی اوزه‌رینه بوتون عشرتی سلطانه اولدی . زوجه‌سی (صچین خاتون) ده
الهندا ایدرك جهاد ده برمسجد یاپدیرتدی که وکتی آشنا سنده براب
کوتوردلر . وقفنامه‌یزنده قوردلوردی ... »
عینی نك شوافاده سنده برکه خانك اسلامی قبولنه صوکرا اولدیغنی صریح کبیر .
عینی نك شوافاده سنده برکه خانك اسلامی قبولنه صوکرا اولدیغنی صریح کبیر .
حتی برخصوصی ، عبارة منقوله نك براز اوسته طرفنده کی « ولما ملك
البلاد اسلم وحسن اسلامه » یعنی « خانلغه موقعه کچنجه اسلامه کلدی
وصاغلام برسلطانه اولدی » دیه سیله ده آیقه سوبلمشدر .
ملك مؤید (ابوالفدا) برکه خانك مسلمانلغه اولوشی عینی نك بیانته باقیه
براقاده ایله ذکراتمه ، ابوالفدای خانه ده تاریخنه عینه صورتله بیانده بولنمشدر .

ابن خلدون ، ابن فضل الله العمری و ابو الفدا نك ذكر ایله دكلری نقل

ایتدكدن صكره دیورکه :

« ملك المؤید نك ذكر ایله دیكی قصه نك سیاقی برکه خانك اسلامی سلطنتی زمانك اولدیغنه دلالت ایدیور . فقط ابن الحكیم ، یعنی ابن فضل الله ، كذلك نقل ایله دیكم شیخ نظام ابو الفضائل یحیی نك ذكر ینه كوره برکه خانك مسلمانلغنی برادری باتوخانه زمانك اولمشدر . كذا ابن الحكیم (مرقومه) دن بحث ایتمیه باتودن صكره برکه خانی ذكر ایتمشدر ..... »

لكن صحیح و صواب اولان برکه خانك مسلمانلغه اول اسلمانه اولمسیدر .

والله اعلم بالصواب .

مقدمی دیوری ده برکه خانك حسن الاسلام اولمسنی ، شعائر اسلامی اظهار ایتمسنی ، علما و فقرایه اكرام و احترام كوسترمسنی ، وی یولیله خاتونلرده مسلمانه اولوب جامع و مسجد یاپدیرمسنی طبقی عینی كی نقل ایله دیكی یاننده كذلك دیوری علاوةً دیركه :

« برکه خانه ، جنیزك اعقابی ایچنده اك اول مسلمانه اولاندر . اوندن اول برنیك اسلام كلدیكی بره نقل ایدیلمشدر . اوندن اسلامیله قرنلرك اكثری مسلمانه اولمشدر . »

كذا ذهبی ، قطب الدینه نقلاً دیورکه :

« برکه نك مسلمانلره میلی واردی . عظیم اوردوسی مالك اولوب مملكت و حكومتی بعضه جرشه هلاكویه تفویض ایدردی . علمایه تعظیم ، صلحایه اعتقاد و حرمت ایدردی . بر حكمدار ینك مجبی ایدی ، اوندن كلیه ایچیلری تعظیم و حرمت طوتاردی ، حتی اهالیسندن اولوب ده نزدینه كلنلری جماعته فوق العاده حرمت و احسانده بولنمشدی . كندیسی و عسكرینك بك چوغی مسلمانه اولمشدی . جامع و مسجدلری وار دی كه سفرده اولدقده نقل اولونوردی . ایچنده لسه وقت نماز قیلنردی . هر بنده موظف امام و مؤذنلر بولنه ایدی »

نه موجد نا جاه دیر که :

" شیخ نجم الدین قدس سره سیف الدین اول حالنده خلقه قوشدی .
ایکی اربعه آی سنده خلوتخانه سنه اوکله کلدی ، یار ما غیلر قالمی لی
اوردی . اوسته عشده محبب الله ایچه ریاضات و مجاهدات
حاجت اولدقده تاله نای ریت اوتوب خلوتدن چیقاردی و بخارایه
گیده رک " .

بیوه دیرم که : شیخ سیف الدین قری ، بخارانه یاریم فرسخ قدر
مسافه ده اولان (فتح آباد) دده . قری نک بانی باشنده عالی و محمود
بر مدرسه وار - ( ) اسمی : سعید به المظهر سعید ، کنیه سی :
ابو المعالی ، شهرتی : سیف الدین الباخرزی ، لقبی : شیخ العالم -

---

(۱) بو مدرسه ده وقفی قرارنامه اهالیسنه مخصوص . تاریخ وقف ایکی ادج
قارالی طلبه اولوندی . شیخ زینه الله متولیسنه قدر بو مدرسه ده
کیمسه نیا اشکنی یوقمش . شیخ مرید الله قارالی بر کیشک یاپدیرمه اولدیغی
بخارالیلر مشهوردر .
تولی نک روضه سی دهلا کونک آناسی سوتونی بیکه نک - خرستیانلغه میلی
اولمغله باب - بخارانه ایچ طرفلی بر مدرسه یاپدیرمش ، بر جوجه وقف
بغدایلر تولتی شیخ سیف الدینه ویرمکی روضة الصفا ایله روضة
الابراره مذکوردر .
بو قوله کوره مدرسه نک باسی یاسوتونی بیکه ، وطوغرو برکخانه عائددر .
قارانه اهالیسنه تخصیص ایتمسه لوطاکی ایکنجی اعمالی قوتله مزبور
اولجه قاپیسنه کوشکده بولنوب جمله ایله تاریخ جلی (وفاتی) وبعضه اوصافی
حاوی آلتیه بر کتابه وار دی . که ۱۲۱۹ تاریخنده چاپلمش . شمدی آیاقلر
اوزه رینه آلتیه ایله بابسنه دیکر بر کتابه سی وار در که ۶۵۹ دی الحجه سنه
۲۴ نجی کونی ۷۵ یاشنده وفات ایلمسه اولدیغی افاده ایمش . لکه اولکتابه

اوت . برکخانك ظلمتدن نوره چیقمانه ، اونك سبیله عالم ملقبك سلمانه الهامنه
گوره (شیخ العالم) لقبی گندیسی ایچون احمد والیقدر .

عینی نك نقلنه نظراً برکخانك یاننده یوزنی آچمامانه گلنجه و بو روایت طوغرو
اولدیغنی تقدیرده یکنك [illegible] شیخی نجم الدینه کرانك ، برکه نك اسلافی
طرفندن شرعیه ایلگیلی اولماسی ، بنائیه برکه قادینی حجابلی بولونماسنه
سبب اولدیغیدر . یته کم عمجه سی شرعیه ایتمه اولمق [illegible] وحشی
سلمانه اولونجه نبی اکرم صلی الله علیه وسلم افندیمز اونی گورنك ایتمه مشدر ،
لکه عینی نك بو روایتی عقول سلیمه اصحابنجه قبول ایدیلمیه جك درجه ده گلدر .
طوغرودسی ایسه ابن فضل الله العمرینك ذکری وجهله تاخیری و برکه آلسنده
صحبت و مناسبتك تاکد ایتمه اولماسیدر . حتی شیخك طابنده بوردیغه حکمدار
برکه خانه اولماسی ممکن و محتملدر . یته برکه نك کلوب ده شیخك قاپسنه
بکلدیگی ، تاخرینك کندی شیخی قاپسنده طوریاسنك مقابلیدر . والله سبحانه اعلم

ترجمه سنك قاپسنده یازیلی اولدیغی :

شیخ عالم امام اهل زمان — در زمانیکه رفت از عالم
بهر تاریخ سال کفت قضا — (مقتدای زمانه) اکرد رقم
۶۵۸

تاریخه مخالفدر ، اونده شیخك وفاتی رسمه صوکرا گوسترلمشدر . (مقتدای زمانه) یعنی
۶۵۸ تاریخی ایسه بوردیغی جایی نك نفخانه ده کی تاریخه موافقدر .
شیخك (اربعه باغرسی) نامیله مشهور اولمه اوزره هیچبر [illegible] وار ایسه ده ،
مؤلف فیقر ۱۲۹۲ و ۱۲۹۱ سنه لرنده قسنك زیارتیله تشرف ایلمشدر . که او وقتلر بو سنه
نقطه نظرندن اهمیت (مقصود مزاحم) دیکر بر کی ذیتنه بو کونه عظام نظر ایله

(فقیه) صاحب شیخ نجم الدین ابوالرجا مختار بن محمود الزاهدی ، نام والده برکه خانم نامه بر رساله یازدهم (رساله ناصریه) قسمه برکه خانم نهیه ایدوی . بنیم کم ابوالفدا وجنابی برقی ذکر ایتمشدر .

(کشف الظنون) ده دینیلور که :

« ... شیخ نجم الدین ، بو رساله ی برکه خانم جنکیزی خانه یازمشدر واوچ بابه تبویب ایلمشدر . برنجی باب : نبوت محمدیه صلی الله علیه وسلم حقیقتنده ، ایکنجی باب : نبوت محمدیه مخالفلرینک ذکریله بشنجی اینه تاتاری جوابنده ، اوچنجی باب ده : سلطان ایله خریستیانلرک آراسنده مناظره ده یاپمشدر . ۶۵۸ جمادی الاخراسنده اتمام ایتمشدر . »

تاریخ دیورکه :

« تاتارلر مسلمان اولدقجه اسلامه تمایل توجه ایدرلر . مخصوصیله برکه خان کندینی [illegible] قرآنک ، شریعتک ودینک حامیسی وخادمی اعلان ایتدی . تاتار قومی ده خانلرینه تبعاً مسلمان اولدیلر . حتی سنکوتیمور خان زمانی بروسی ، سلطانیه حصه سنده تاتار قومی تقویه ایدلیسیله طوقوزی اولدوردیلر ده یرلرینه صباخانه طولدوردیلر » .

برکه خان زمانی تبعاً قومنک برچوغی مسلمان اولدقجه اطراف عالمدن علما وفضلا جلب ایدوی . بغداد خلیفه سی مستعصم باللهه مکرراً عریضه گوندروب بیعت ایتدی وهدایا یولللادی . برادری باتو خان باشلامه اولدیغی یازدیغی سرای بلده سنده بنا سنی اتمام ایتدی . بو شهر ، اودقلی بلده لرک اک بویوکی واک گوزه لی اولمشدی . ابوالغازی شاه (۱) (عجائب المقدور) عنوانلی اثرنده سرای بلده سنک وصفنه دیرکه :

(۱) مشارالیه اورادهٔ سنه اربع اربعین ، اولدیغندن جوجوده صاحب اولمشدی . بناء عزیزی علمی دیقینی در .

«دشت حکومتش پای تختی سزاوار دیگر نیست بر اسلام جلوه‌گر. حضرت
جمعه الله سلطانه اولوجه اوغی بنا ایتمه ومرکز حکومت اتخاذ ایلدیلر. سلاطین
اعقابیله اک بویوک وسکنه سنه گوره اک قالاباله بلده لردندر. حقیقتاً دیه رک:
سرای اهالیسنده رینک کولی قالمیه، صبایا برسوقاغنه ایچی دکان آچیب ایچ سنه
آلیسنه دیمیه ایتمه ده انسیسی اوطه تصادف ایتمه. شوعدم تصادف ده
شهرك گنیسه وقالاباله اولماسندن الری کلمه.

سرای، اک نهری [redacted] کنارنده دیر. صوی حقیقتاً نهرك آرا سنده
اک نهرنده واقعا بویوکلر اولماغله سیاحلر، مورخلر وجغرافیا شناسلر
متفقدر».

یه ابن عرب شاه دیرکه:

«برکخانه دیه اسلام ایدلرنك شرفیت [redacted] اداره‌سنده تطبیقه نسبتله ایچی
اهالیسی دیه اصطلاح ایدرلر. اوگونمزده ایچه طوقوزنجی علمادن شیخ دعوتیدی.
گلدره ده [redacted] زیاده احسانده بولونوردی. علم
وعلمایه حرمت، شعائر اسلامیه تعظیم گوستردی. گذشته حنفیه مذهبنده اولان
بانشه قطب الدین رازی، سعد الدین تفتازانی، حاجیه ساجی
شیخ جلال الدین گی علمادن سرایده بولونوردی. بونلردن صوکراده
حافظ الدین ابزاری دولایا احمد الخجندی — اوراده یرلشمه، شو اسامی
عالمار واسطه سیله سرای بلده سی علم مجمعی، سعادت منبعی اولمه، آرزمانه
ایچی اوراده رجوع علما، فضلا، ادبا، ظرفا وصنعتکارانه ملاذ ایدیلدی».

* ابوالفضل الله العمری ده دیرکه :

" شجاع الدین عبدالحمید الخوارزمی الاصل خانه نانع که فضل شیخ دیشدی :

سرای بلده سی برکه خانه ، آتل نهری ساحلنده دهیوانه برزمیه اوتو بنده بنا ایتمشدر .

* بای تخت اولان بویلده نك سوری یوقدر . داخلنده بویوك برسوای واردرکه

سقفلی اولمسنده ایکی مرتفعه ی آغیلغنده آلتنده مضوع برهلال گوریلور .(۰)

سرای ، سور برج دیوارلو برسور ایله دور اما قوناقلریله احاطه ایدیلمشدر .

ایشته بوراسی دشت خانه نك قپیسنه افاقلر اتیکده یوردر .

آتل نهری ، خلنده اوچ دفعه بویوکدر . طلحنده بویوك کمیلر سیروسفر ایدر ،

روس و صقلب دیارینه قدر گیدر .

سرای بویوك بربلده در . جامعلری ، حمامری واردر . شهرك اورتاسنده

جسیم برحوض یاپلمشدر کم صوی نهرانه کبار دوقلانیر . لکه ایچیجك

صو [illegible]

طیرانه دستیل ایچنده طوردیلور ، آیرلدقدن صکره گریلیب صاتیلیر ،،

---

(۰) اوزاق سقصه ، قبرلر اولمسنه ، منادیلر تره سنه هلال تکلی قونولمامسنه

سبب روایت ده گوسترلیر .

اسکی تاتارلرده [illegible] یوقسه قیصرلرده آلمسنه دگلدر .

نیته بونك اوزرینه قالدیغی بوتاریلده سویلمشدك . نیاز علیه هلال

تکلی تاتارلرك عمامه لریدر ، عثمانلیلرك ده روم قیصرلرندن آلمسنه اولدیغنی سویلمشدك

عظیم برخطه ، بلکه ده بویوك برجنایت ارتکاب ایتمسه اولورلر .

ابه لطوط دیور که :

«سرای بلده‌سی ال گوزه‌ل بلده اردی. بویوکلکی دقایالقلغی صوك درجه‌ده‌در. هیاشیدی گوزه‌ل، جاده‌لر گنیشدر. برگون شهری دولاشمه دیوبوکلکی آکلادیه ایچه اعیانه بیضه‌یه آتره بیندك. نرم ارطه‌دیکر بر شهرك برفرخ ایدی. اردنه صاحبلرینه وقت اینکن حاضر اولدقلرینه مقابل اطلاعه جسته آنجاده زوالدیه صوقه‌لر ایله‌یدك. اورادن اوکه عمانی قیلدقه، یمك یدك بعده آتره بینیب دوندك، نمازلره بعد المغرب کلدك. عرصه‌بلده‌لی قطعاً کیسب کاملك ایچه برکون کچیرمدی. کچیکمز یراده لهب معمور اول گوردیلر، ویرانه‌کره، بوستانلره تصادف ایدیلیوردی.

سرایده جمعه نمازی قیلنار ۱۲ بویوك جامع واردی که بری شافعیده مخصوص ایدی. مسجد اه کلیجه حقیقة حوتدی، شهر داخلنده اقوام مختلفه ساکندی. اصل شهر اهالیسی وحکومت منسوبلری موقوطه ایدی که بعضلری مسلمانلری. بونلر دخی مسلمانلر کیدر، قاچاقدر، وکیلدر، رسملر، رسملر واردی که بونلره خراجکذاری. هرنه کیسه بر مخصوص محله ده ارطه‌دیلوردی که هرمحله ده حیاتیسی بازاری موجود ایدی. جامع، حمام، شام وسائره تاجرلر غنیدر، اطرافه سوریه دیلیمه برمحله ده ارطه‌دیلردی که تجارت مالکی اراده محفظ دولتوردی. سلطان (التونه‌کن) دخنیه سرایی ده اورمحله ده ایدی»

تنبیه :

بصره و قالکوته ده طبع ایدیلمه ارطه (عجایب المقدور) نسخه‌لری

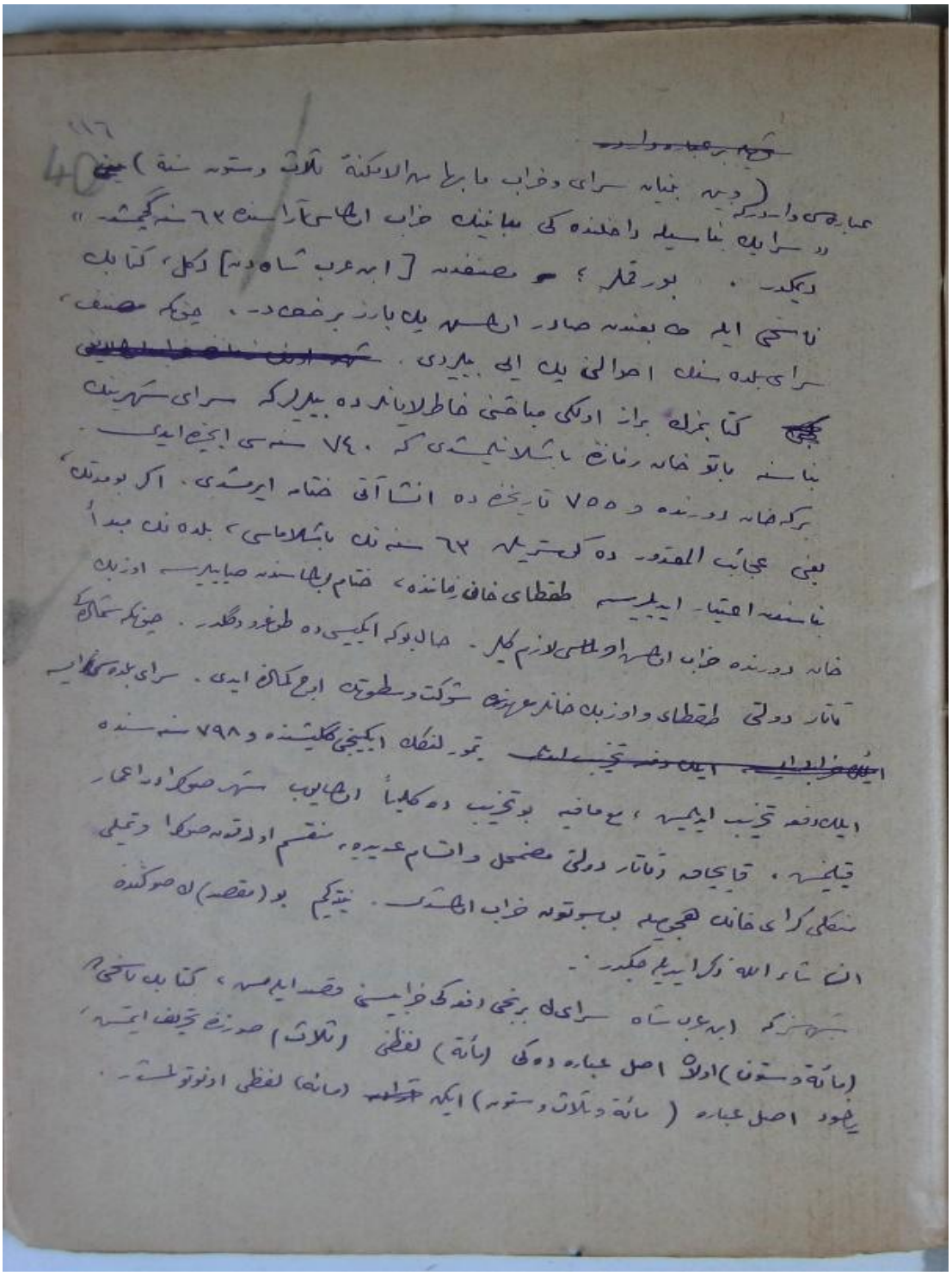

شوده وار که سرای دولتلی، حتی سرای بلده سنك دوالی مدتی تعمیر ـ لنگاه تخریبه قدر ـ وگلدر ـ . دولت ضعفه اغلب اتفاقلر برابر اوچون یوز سنه صوکرایه قدر ـ پایدار اولمشدر ـ .

ایکنجی تنبیه :

بعضاری سرای بلده سی، الآن قریبه موجود ومعمور اولان باغچه سرای سهری ظن ایتمشلر ـ . حتی بودهم، منجم باشی تاریخی کبی معتبر اثاره ده کچمشدر ـ که خطه اولدیغنی بیانه بیله لزوم کورمشدر ـ . چونکه : آرازی برآیلوه بولندیغی زیاده صاغ واردر ـ . شمالده کی قاتار دولتی زمانی قریم، اوندن ولایتی جمله سندن بری که اوراده سرای خانلری طرفندن منصوب بر والی بولونوردی . بعدها، خانلر آراسنده اختلاف واختلال حیقمغه باشلدی ـ ودوام ایتدی . اختلال اثناسنده قریم ولایتی استقلال کلاهنی قاپدی ـ . اوندن صوکرا قریم خانلری باغچه سرایلی یاپدیلر ویا تخت اتخاذ ایلدیلر . حکومتلری عصرلرجه عثمانلی دولتی کاستانبولدن یا قبلغی طرفدن تسلیم خوصوصا بلده شهرت آلدی . ~~ایشته~~ باغچه سرایلی سرای بلده سی ظن ایدیلمسنك سببی ده بو خوصوصلاره شهرت ویرمکدر .

بعضاری ده یه سرای بلده سی، حالبوکه کذارنده کی سرایجه قصبه سی صانمشلردر که بوده یانلیشه بر ظندر ـ . منشائی ده اسمارنده کی مشابهت ومشارکتدر ـ بلا تحقیقه باقیوب ده بلا تحقیقه حکم ایدیورلر ـ . حالبوکه ایکیسی براولمق اوزره طوپسوده، آرازك اوه لبه کنارلرنده واقعدر ـ . سرای بلده سی اتل نهرینك ساحلنده، سرایجه ایسه جانبه نهر کنارنده در ـ .

حلقه برکه خانه علیه الرحمة والغفرانه عجمی زاده کی هلاکو به تولی به جنگز آراسنده اختلاف و محاربه وقوعه گلمک

برکه خانک تسلطه ایتمه سنده اعتباراً چوقه گچه دی که کندیسیله عجمی زاده سی ظلم، کاف ومخرّب هلاکو نک آراسی آچیلدی، بیلدیرنده شدتلی محاربه لر وقوعه گلدی، حتی عبادت واقعه اوغولرینه دطوردیلرینه میراث قالدی، ۷۲۴ تاریخ واوزبک خانه دوزنه سلطنه ابوسعید الجایتو اولومیله هلاکو نسلی انقطاعه اوغرایجه یه قدر جنگز احفادینک بوایکی سلسله سی آراسنده وقاعه حصوله گلمدی.

برکه وهلاکو اختلافنک اسبابنی تعیینه خصوصاً مورخلرک مختلف قوللری واردر. بعضیری دیمشدرکه: «جنگز اولادینک الده ایتدکلری غنیمتلردن قاآنه کبی اهلیله باتوخانه حصه گونده مرای معتاد ایدی. باتو اولوب ده برکه خانه اولونجه هلاکو اوکا مغصوب باتندن برشی ویرملامادی. بونطه طولایی برکه خانه وه هلاکویه غضبناک اولدی».

بعضیری ده دیمشدرکه: «جنگزک اراضی تقسیمی جراسنده بزرایله واغدنک کندیلرینه دیمه اولدیغی باتو عائله سی اوعایدلردی. بونطه طولایی اورای هلاکو ایله اولادواحفادنه مصلیه قالقیشدیلر».

واها باشقه تولو سویلنلرده واردرکه هیچبیرینه وکرایتمکده هیچ رضائت یوقدر. بالکز لونیری دیگر ایله دیگرلرینک شوسوزلرینی غراغنه ثبات نقل ایدیلمکله: «باتونک اوغلی حرتاقه اولونجه طوغانه به باتونک قایسی (براده سی) اوغلی (تداره منکو) یی خانه یاپمه ایسته دی. لکه اوغلان عجمی اری وباتوخانک اوغلاریله توحانه بکاری بوراضی اولمیله موافقت کوسترمه دیلر. بونک اوزینه اوقت عراده عجم بلادینک ضبطیه مشغول اولان هلاکویه قاناد سز براده

دیری اطمینان بساتجاوه صاحبی گونه روی، هم یوللاوینی کیسه، «بیرکسه
اوقدنه، قلیف یاینده خالی قالدی»، دیمشی وکلوب ملکتی تسلم
ایتمه‌سی اوزرینه سوچیلمشی تنبیه ایتدی. گونده دیگی آدام گتیرکدنه
صوقار کندی ده ~~هلاکو التمیشیچه یولچیقدی~~ کیدوب هلاکویی
گزینلک ایچون یولچیقدی، فقط بایقدی ضرآلینجه آرقاسنده
آدلم قوشدوردوب جزاً کیزدیلر و اولدوردیلر.

هلاکو، براده شینک سوزلرینی ایشیدنجه قاچاوه ملکتی ده النده کی
ممالکه علاوه، ایتک طمعنه دوشدی. حافظلرنی اوردوسیله
حلب یه دوغری اوزدرطه وبرکه‌یی احلاس ایتمه‌سه بولدی.
اوندن صوقار ده برکه خانه ایله آرالرنده برحربه محاربه اولدی».

بهده دیرم که: بوروایتک طرفده اطمینانه شک وشبهه یوقدر. چونکه:
برقاچ سنه قابیلرده هلاکونک جنکز قانونته مخالفت
ایتمه‌سی واصوالنی بک ایی بیلدیکی قاچاوه ملکتنه کی عسکرک
کثرت وقوتنه واقف ایکن هیچ‌بر اولادیله محاربه یه جرأت گوسترمه‌سی
عقل قبول ایتمز. بونده باشقه هلاکونک اردواره عراب عجم
قحیله مشغول ~~ایدی~~ ایدی وبیلمه‌سی ده باکلیشدر. چونکه برکه
ایله هلاکو آراسنده کی محاربه نک ۶۶۲ سنه سنده اولدیغی بوتونه
بورخلر متفقاً یازارلر. هلاکو ایسه اردواره عراقیی تحمیل استیلا
ایلمشدی، کرکه نوبری دیمشی نک یازدیغی، ایله خلدونک دهتایید
ایلدیکی وجهله برکه وهلاکو آراسنده متعدد محاربه لر واقع اولمشدر دیری
بغداد وقعه سنده اول اجرا ایتدیکه بولونمشدر - کلهبرده صحت
وحقیقتی اذعان ایدر.

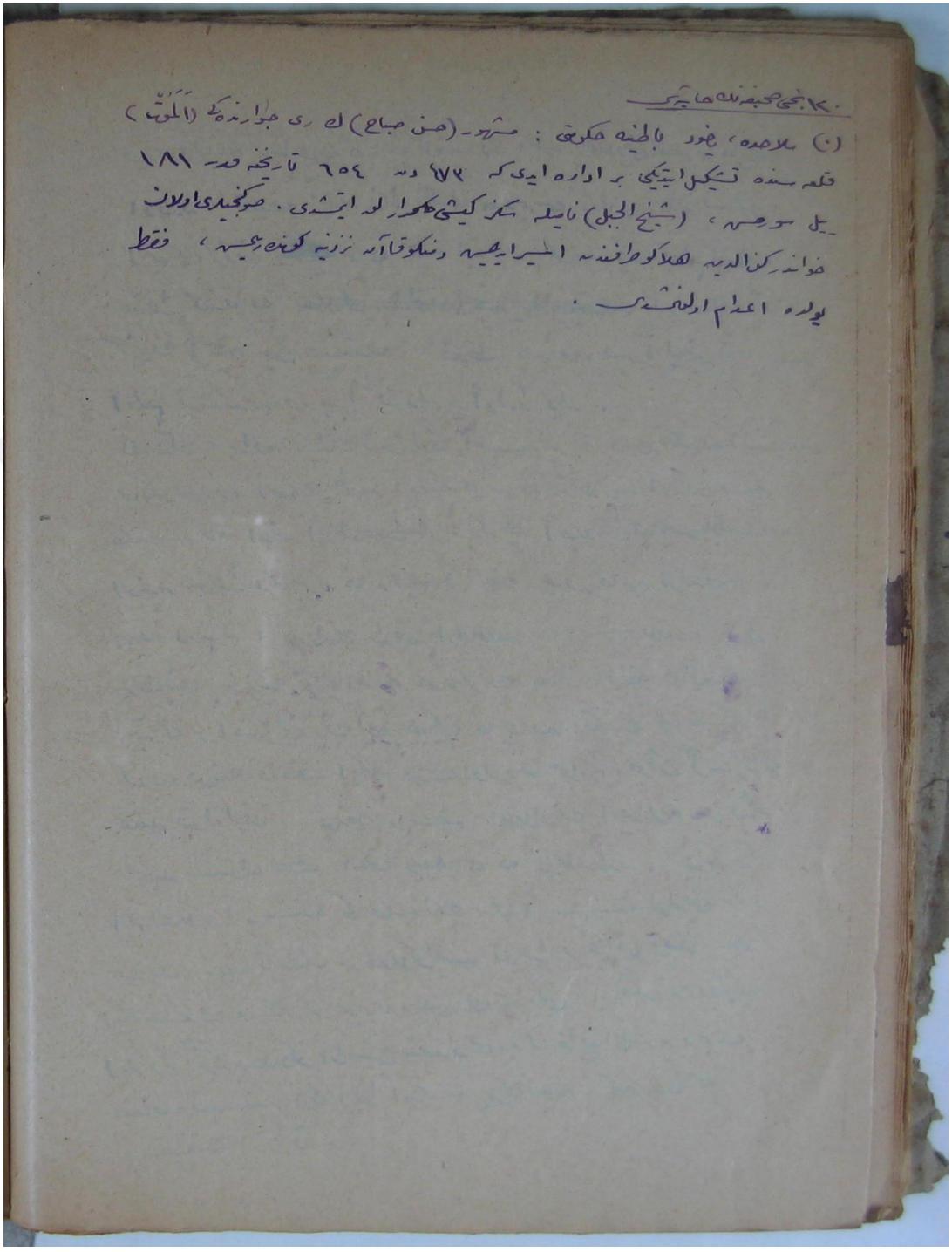

۱۲۰ نجی تحفہ نامہ جایرکی

(۱) ملاحدہ، یعنی باطنیہ حکومتی : مشہور (حسن صباح) کی جوانمردکی (الموت) قلعہ سندہ تشکیل ایتکی بر اداره ایدی که ۶۷۲ دن ۶۵۴ تاریخنه قدر ۱۸۱ یل سوصره، (شیخ الجبل) نامیله شهرت کسبتی کوراله ایتشدی. صوکجیدی اولان خواندکرالدینه هلاکو طرفندن اعدام ایتدیرلدی، فقط یولده اعدام ایتدیرلدی.

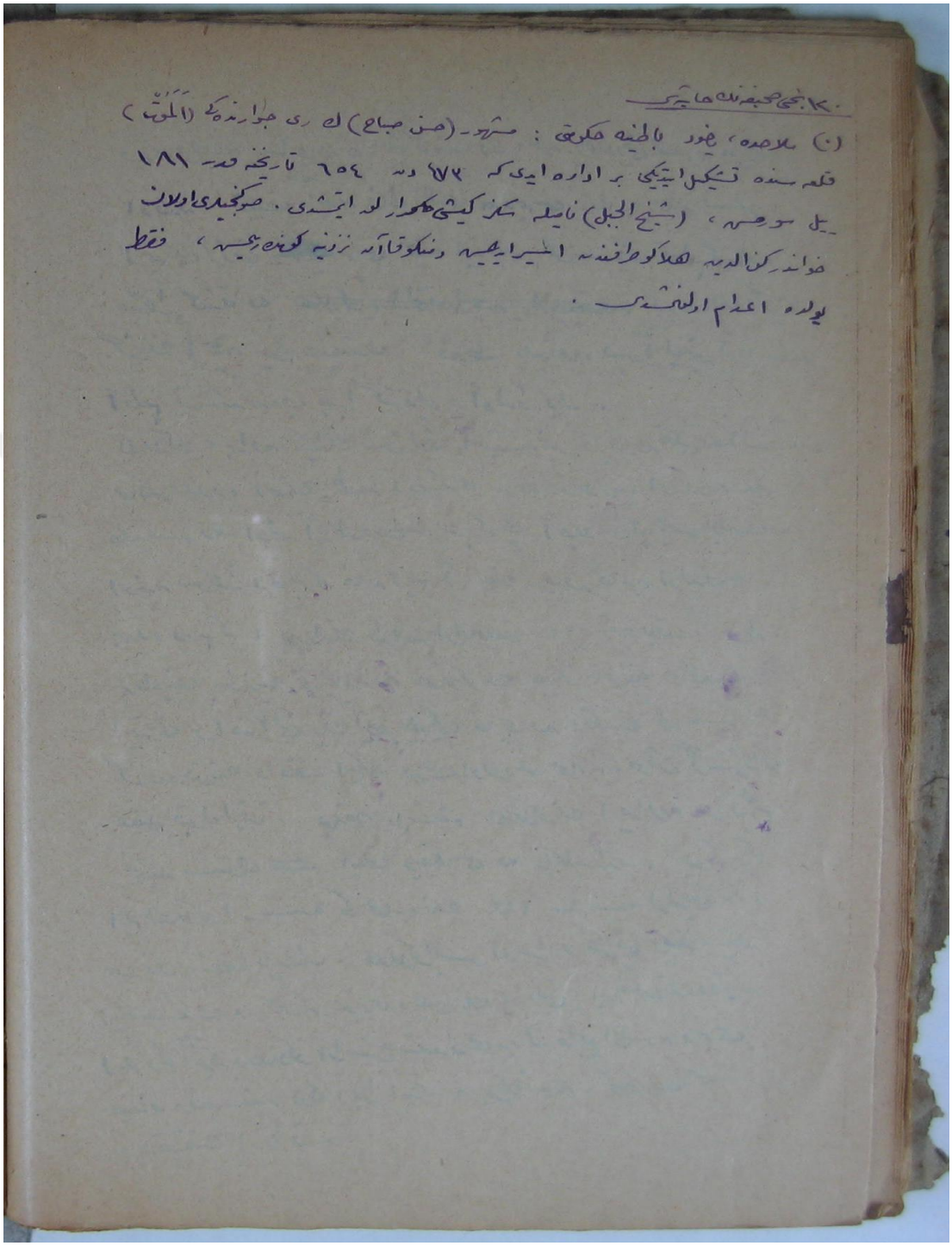

٧٠ نجی صحیفه لک هایرک

(٠) بلاصده، یخود باطنیه حکمتی : مشرو - (صن صباح) لک ری جوارنده کی (الموت)
قلعه سنده تشکیل ایتدیکی بر اداره ایدی که ٦٧٢ دن ٦٥٤ تاریخنه قدر ١٨١
یل سورمشدر، (شیخ الجبل) نامیله شهرت کسب ایتمشدی. صوکجه دی اولان
خواندکرالدینه هلاکو طرفندن اسیر ایدیلیه رك بوکوقاآنه تزیین کوندریلیه، فقط
یولده اعدام اولنمشدر.

چونکه : ایلك مجابه بغداد وقعه سنده اول اولاد سیدی هلاکو، مغلوب اولدی سیله بغداد وقعه سنده جسارت ایده مزدی، برکه خانه ده اوتی - خفی قالمایا جقی اوزره - اوتی ایستیکی کبی بولونمایه سنه [illegible] میدانه ویرمزدی. ذاتاً ابن خلدون، بحث ایدیکز بلاد حقنده قلت اطلاعی بولوندیغنی اعتراف ایمکه.

بنده دیرم که : برکه خان، اسلامه گلمیسیله صفت جمالك نظری وکفر وضلال اربابنه قارشی اهل اسلامك حامیسی اولمسی. هلاکو ایسه کفر نده دوام وعناد طرفدارییسیله صفت جلالك مظهری، بلکه احمدیه و امت محمدیه نك (علیه الصلاة والسلام) اك بویوك دشمنی بولونیوردی. هرایکی صفتك مقتضاسی ده طبیعی باشقه ایدی. ارباب کمالك معلومی اولدیغی وجهله بو مغایرت اقتضا بولونماسیدی عالمده ایکی کیشی آراسنده نزاع وجدال وقوعه گلمزدی.

برکه خانه، اها قارشوسنده باتونك جیانق خلیفه یه دوست گچیر وادقا تعرض بولونمقدن هلاکویی منع ایدیوردی. هلاکو ایسه خلیفه دشمنلغنه براپر باتونك شوکت وسطوتنه حسد یکدیکیچه بغضی اظهاره جسارت ایدیوردی. باتوخانه اولنجه او بغضی میدانه قویدی، بغداده هجوم ایدرك یاپاجقی یاپدی. بونه صوکرا برکه ایله آرالرنده عداوت آرتدی، برکه ده اوندن مسلمانلرك انتقامنی آلمه باشلادی.

(ابن فضل الله العمری) دیورکه : (ابن خلدون) دیورکه :

" منکوقاآنه تخت یرلشدیکده نفوذی جایگر اولنجه قزدیه وجبال اهالیسی طرفندن رخصت گلوب (ملاحده) نك سوء مجاورتندن شکایت بولونیور. اوده

قاره‌شی هلاکو یه بویش تاتوه ایتی وقعاندا سنم براوه‌دو دیرمی . هلاکو ملاحده‌نک قلعه‌لرینی تسخیر وحکومتلرینی تشکیل ایدکدنصکرا بغداد و ایسنت ضبطی خصوصی منکو قاآندن استیدانه ایتدی وساعده آلدی . هلاکو، بغداد ضبطی ایچون ایلهٔ دیکر جاده‌لر حرکتی جه آلانه برکخانلق جانی صیقیلدی . چونکه مستعصم ایله آرالرنده مودت وارلدی وبوصورتله ، شیخ ناجوزی‌نک توصیه‌سیله تاکید ایلمشدی . بناءً علیه قاره‌شی باتوه - که منکویی قاآنلوغه مقابله گیرمه اوایدی — دو منکویی بزقاآنه باید یغمر جاکره عهدسزلی نقضه، حمایه‌سزی تحقیر، ودستاوزه تعرضه، هستعصمک مملکتنه تجاوزه اینک صورتیله خدمتنده مقابله گوستریلور . مستعصم، بنم دوستمدر . آرامزده مطابقه ومودت مصاهده‌سی واردر ،، دیه‌رک منکونک مساعده‌سنی و هلاکونک حرکتی براوری نظرنده چوکچه گستردی . اوده هلاکویه بولونیغی یرده ایلری گچمه‌سی ایچون خبر گونده‌ردی . باتونک آرمای کلیکدوقت هلاکو، صیحونک قاپیشکی صاحلنده ایدی . قاپچاقه خانلق اراضیسنی تبلغ ایدنجه نهری گچمه‌دی ، باتو اولونجه‌یه قدر اوراده اولهوردی .

باتو خبر وفات ایدنجه هلاکو تکرار منکو قاآنه استیذانه ایتدی وآلدیغی ساعه‌ادن ینه یوردی ، ملاحده‌نک قلعه‌لرینی آلدی و ساکنلرینی اولدوردی ، حتی همدانه اطابرنج ۷۰۰ کیشیلک کندیسنک و منکو قاآنک عسکرلری ، بالعکس باتو و برکخانلق طرفداری الحقدا تعلم واعدام ایتدی . صوکرا دشت قاپچاغه تجاوزه بولندی . برکخانه ده عظیم براوردوایله مقابله‌یه صیقدی . هلاکو اوردوسی برحرمه مقتول دیه‌رک هرنیته اوغرادی .

برکه اردوسی تعقیب الهدیسه ده (ک) تهزی کچه رك . هلاکو حکیله
مجبور اولدی . بوضاسبتله برکه ایله آرالرنده عداوت آرتدی » .

ابوالفدا مورخ شو نقلنی ابن خلدون :

« هلاکو بغداد صوکی عباسی خلیفه سی مستعصمی قتل ایتدیکی ، قبیله سی
علاوه ایدیورکه هولاکو نزدن نقل الهدیکی یازیلمیورم .

تاریخچی دیگر برنده ده مورخ ابوالفداده نقلاً :

« برکه ایله قتلای قاآنه آلسنده فتنه ظهور الجه رك برکه ایله هلاکو نزع
محاربه ی انتاج ایتدی . ۶۶۰ سنه سنده مقاتله ایله دیلر » دیور .

اگر شو ایکی عباره ، برکه و هلاکو آلسنده متعدد وقعه لر کچدیکی
و بینك بغداد فتحیه سنده اول ، دیگرینك ده صوکرا اولدیغی آکلاشیور .
بو عباره لرك نقلینه یوقاریده اشتراك وعدی ایچون ایله سره اولویوزدن . لکه
اولجه ده سویله دیکمز وجهله هلاکونك بغداد حادثه سنده مقدم برکخانه
ایله محاربه اتمه لرینی طوغرو دکلدر . ابن خلدونك بو دائره اولان
افاده سی ایسه مأیوس دکلدر . طوغرو سویلمشدر . والله اعلم .

خلاصه : آراده کی حربك سببی : هلاکونك طغیانی و بلده لرنجه بیله
انسانلری تعذیبی و اهلاکیدر .

برسوزی ایچون تخفیف و تدقیقه ایدوکدن صوکرا سویله یه (ذهبی) کی بر اسلام
مورخی « برکه ایله هلاکو آلسنده کی حربك اك بیوك سببی هلاکونك مستعصمی
قتلی مسئله سیدر » دیمشدر که شو سوزی ، بو خصوصده شاهد طاقیه بیلیرز .

برکه جانك مستعصم ایله مراسلاتی سلیمانك انتقامی دعوا سنه طوغرو دونه رك اوغوزیه قالقاماسنك
ایکی سببی واردی . برنجیسی : عسکرینك هرنی سلمانه وکلدی . سلمانه اوغلنده ده
یکی ایمانه کلمه ، فقط جنکك باشلاسی انلرك قلبنه ایچون ایچون ایشه مستعصمك

قبیله بلاد مسلمیک استیلای واردہ قوم عام اجرای اوبایا موضحه محاربه ی
ایجاب ایده ـ برحال اوگلدی، بلکه ده شرف وافتخاری باری برحرکتدی.

ایکنجیسی: بوتونه جنکیز اولادینه حاکم طولمه و آرازنده سلماز اله خلیفه سی کبی اطاعه
منکوقاآنه، هلاکونك قاره کی ایدی. هلاکوده بایدقدیکی اونك مساعده سیله
بایشدی. احصالده هلاکو ایله محاربه یاپمك منکوقاآنه و بوتونه اولادجنکیزه
ایله اعلانه حرب دیمك اطاعتدی. بناءً علیه برکه خانه، نهوده هلاکو
ایله حرب ایجاب ایده جك و هلاکویی برکه نك توابعی نظرنده متعدی وجازاگوسترمه جك
برسبب ایجاب ایده جك، جنکیز اولادینی تفرقه یه دوشوره جك
بوسبله اصدانه جالیشیور، رانما وضعت گوزه تمکسه خالی قالیورای. اوزنده طولایی
واغه وتبریز ولایتینی طلب ایتمك، باتوخاندانه گونه یله غنائم حصه سی ایتمه مك
کبی موضلان ذکر ایله رکلای وحربك حقیقی سببلری صاندقلری مصلحتنده دوام ایتمه لری.
حالبوکه بوایکی مقصدی: هلاکویی اوصاندیرمه، غضبه گرمك و تحاشی ایتدیرمکدی.
بویله اولدیغی تقدیرده هلاکو، برکه نك تبعه سی نظرنده متجاوز، جانی وقتال مستحق
صایلاجه، اوقت هربری برکه طرفدن اطلاعه اونك طرفنده جهه آتیه اطاعتدی.
برکه نك بویله دوشونجه اله وقت گچیریلمکی جرأت منکوقاآنه، حضه واقدنده وقوعه
گله عصیانی باعث برجه ایچه اوردوسیله اوسمیه اوزایه توجه ایتمه،
قاره شرقه (قوبیلای) ی بابه آلب دیکر برادری (آتیجه بوغا) یی
قائمقام براقمشدی. منکوقاآنه اولدی. اوسی ده بالانفاصله
وفات ایتمکله منکوننك اثر بدیول قاره شی اطاعه قوبیلای قاآنلغه تخته گچردی.
برکه خانه بوخبری آلنجه وفی غیبت بلدی. (قایده به قاشیه به اوکتای به جنکیز) ی
طاقه جلب ایتدی. بو برلس، لهم عقلی، لهم مدبر، لهم جمیع برذات ایدی.

اونك معتبنه باز عسكر ويرمك مكونك قائمقام بر تجسه اولديغي آيتمه بوغايه
گونده ردي و ، ، قاآنلغه سن ، براولك قوملايه زياده شخصك .
چونكه منكو ، سن قائمقام برافمشدي . قوملايه تابع اولما . قالمه حقكي آرا .
سنه بايديم ايتمك اوزره قايدوبه قاشينه گونده ردم . داها زياده عسكره
احتياجك اولورسه بنه سنكله برابرم ، ديه خبر ويللادك .
آيتمه بوغا ، بونك اوزرينه قاآنلغه دعواسنه تالقيشدي . مغلبت كيدوه
كنديسنه تابع اولدي . قوملاي ايسه بوني خبر آلديغي كبي ياي تكشه
دوندي . آيتمه بوغا ~~قاشي~~ مقابله ومقاتله ده بولنه ده .
آرالرنده ۶۵۸ تاريخنه باشلايه رق سنه لرجه سوردي .
او تاريخده هلاكو ۴۰۰۰۰ كيشيلك براوردوايله شامه طوغري ضبط
ايتمه وصره طوغه يورمك نيته بولنمشدك . بوردوسنجه ايله
مشغول اولديغي آناده منكونك اولديكني ، قاره شهري قوملاي ايله
آيتمه بوغانك حرب ايتديكني ، بركه خانك تشويقيله ماوراء النهره كچه
حضناي انكلرينك عصيانه ايلديكني خبر آلنجه شاشيه دي . مراجعتنه
دائر كچه رك شامه (كتبوغا) اسمنه كي قوماندانك اوده بيك كيشيلك
برقشله براقدي . خواه كندي بلادينه دوندي . عجالته برقشله
صوكرا بصريلكي (قطز) ~~كتبوغا ايله حرب~~ اوردوسي ايله حرب ايمك اوزره كتبوغا ايله برلكده
سطوه اولديغي وجهله عجالته موقعنده كتبوغا ايله حرب ايمك استعمال ايمدي
ايشته بوده بركه خانك حسناق جمله سندن ايدي كه هلاكو كبي بر خانك حركتلرني
هر شرطه ياغمايا جوه قوتي ~~هجوم~~ انصرافه مجبور ايتمه و بر قطعه اسلاميه ي
استيلايه اوغرامقدن قورتارمشدي .

هلاکو، قراقاهنه دونوجه عجمزاده‌ای بولونمه - چنگیزخان
فاآنك اوغلی قبول ایتدیره بیلمکدن باشقه بر شیئه موفق اولامادی.
لکه کندیسنه برساچیشلوغه گلدی. هله مصلیرك کتوغا اوردوسنه غلبه‌سی
جزئی، کندینی چیلدیراجه درجه‌یه گیتدی.

برکه خانه ایله غضبی آیتراجه خبر گونده رون طوردیوردی. واقعا خانه
ایله آرالرنده کی حرب وضربه صوکرا اوچنجه مظنه اولمشدی. لکه برکه خانك
برانی دوام ایتیوردی. رابعا غضبی صول درجه‌یه کلدی و مصلیرده
انتقام آلمغه ایچه شام طرفنه یورمه برکه ایله حرب ایتمك اوزره
دست تاراج گتمك خصوصنه ایچه تردد لری کچرکدیکی برکه ایله
مقاتله‌یه قرار ویردی و آرالرنده - دربند جلگه - محاربه وقوعه گلدی.

xxx

٦٦٠ سنه سنده ایدی که برکه خان هلاکو ایکی ایلچی گونده رمسنه، باتوخانه
تقدیمی مقتضا اتفاقا هلاکو خانك ایلچی لرینی ایله رمسنه، هلاکو خانك سوزلرینی
افاده ایتمك ایچه ایلچیلرینی برتاج ده سوزلرینی بولامشدی.
هلاکو، بو مطلع اولدقجه غیبی طوندوردی (تلا) قلم سنده حبس
ایتدیردی، اوچ یوز صوکراده محمد بن اولدوردی - تاریخ المفصل»
روضة الصفا نك نقلی ده بو یازیلمشدر:

«برکه خانه ایله هلاکو خانك آرا سی آچیلمای اسباب بری ده بولندی که:
برکه خانك ارسال ایتدیکی (قوتار اوغلی) هلاکو خانك آرامدی سوزلرنی
اتمام ایتمیوردی، اوده هلاکو ده اوغلی (سوچجه نویه) ایله برکه یه گونده رمسنه
وجهه دوجنه کوره جزا ترتیب ایتمکی ایسته مشدی. اوغلی
برکه خانه، جنکیز خانك یاسق حقنده حکم ویرمه سی ایچه قوتار اوغلی هلاکو
ایاده ایتمسی. اوده اوغلی قتل ایتدیردی. مامافیه برکه خانه، هلاکو خانك
عفو ایده مکی ادعا مشدی

50

٦٥٨ صفرینك ١٧ سنده وقوعبولان شوقتل ، برکه نك یوتره یوتوبه جانغی صیقدی . هلاکونك تشیع وتوبیخه واژ متحکمانه جزل وآدامل گونده بدیه یاپشلادی . ایسه صداعتدالی کچنجه هلاکونك ده تحملی قالمادی . مجلسه یولنماده :

— برکه بنم بدیوك الحقه بابا دانما تهدیدکارانه جزل گونده یبور ، عنف وشدتله معامله ده بولونیور . شیمدی به قدر تحمل ایده بیلدیسه ده آرتیق ایده میه جکم اوتالبغزی برطرفه براقیوب مخالفت یولنه کیده جکم . دیدی .

برکه خانه ده بولوندقلری ایشیدنجه فنا حاله غضبه کلدی :

— هلاکو ، اخوانه دانیشمقسزین ودوستوزه آیرداتیلمکسزین مسلمان مملکتلری یاقوب یقدی . سلطنت اسلامیه یی اضمحلاله اوغراتدی ، مشرك ضیفه سنی اولدوردی ، نهایت علیه توفیوه آلهی یاردیمجیم اولوب اوندن مظلومارك انتقامنی آلاجغم ، کندینی عاقبت عبرت براقاجغم دیدی .

برکه دهلاکو ایله سنده کی محاربه

روضة الصفاده یوقاریکی سوزل سویله نلدکدن صوکره ذیلجه کی :

« بونطه صوکره برکه خانه ، اوردوسنه بیکداره اطلاق ده (نوغای) ی اوتوز بیك کیشی ایله کوندرمشدی . نوغای ، هم برکه نك هم ده مقتول توتار اوغلان (١) نك اقربا سندن ایدی .

---

(١) یوقاریده بونك اسمی (توتار اوغول) دیه ذکر ایدیلمشدر .

نوغای، دربندی گجوب شروانه خاجنده حیاده توردی. بونی خبر آلان هلاکوده ۶۶۰ سوالف - قراقاهی برلوغانه - آلاهغنده حرکت ایتدی. پیشدار اولارق (شیرامونه نویان) سائر امرا ایله یولادی. بونلر شروانه صدوینه تاقلاشنجه نوغای اوزرینه هجوم ایده رك امرادنه واز اوردنه برچوغنی اولدوردی و نظفراً قراقاهنه دوندی. ادسنه نك ذی الحجه سی اینجی (تابای نویانه) — شروانه یه سلامه برخبر گلوب مسافه ده بولونان نوغای اوردوسنه هجوم ایده رك اونی انهزامه اوغراتدی. نوغایك انهزامی ایشیدنجه هلاکو ۶۶۱ محرمنه ابتدا ایتده تماخی نواحیسنده حرکت ایتدی. ۲۷ نده بوتون مسلح عسکریله دربنده توجه ایتدی. اوراپه وصولنده دربند برجلری اونجه یه کبی محافظه یه مأمور ایتدیکی برچوق عسکرك کچیدیکی واوزرینه هجوم ایله پرانده اوینادیلر. نهایت دربندی گجوب قاپیچاقه اوردوسیله محاربه یه باشلادیلر. برکه اوردوی تماملیله بونلرك اوزاقدن تك نفری قالمایجه صورتده اغیلدی. صف ایتدیرنده ایدی که هلاکونك پیشدار قوماندانی: «بز دشمنه تعقیبه کیدیلم، شهزاده (یعنی آبغا به هلاکو) گری دونسون» دیدیلر. آبغا اونلره برکاغیت ایچه اجرا ایتدی. هلاکوده قاپیچاقه الهامیسی حقنده مرتبه وسلب امنی دیردی.

هلاکونك پیشدارلری (ترك) نهنی گچیدیلر، چول اوالی واسعه وحیوانات الهامیه ایله طولو ایدی، لکه محافظه ومانع اولدیغی کچیدیلر. تماملیله بونی کوردیکه اوزاقدن قاپیچاقه اکلدیلر یاشلادیلر. تماملیله

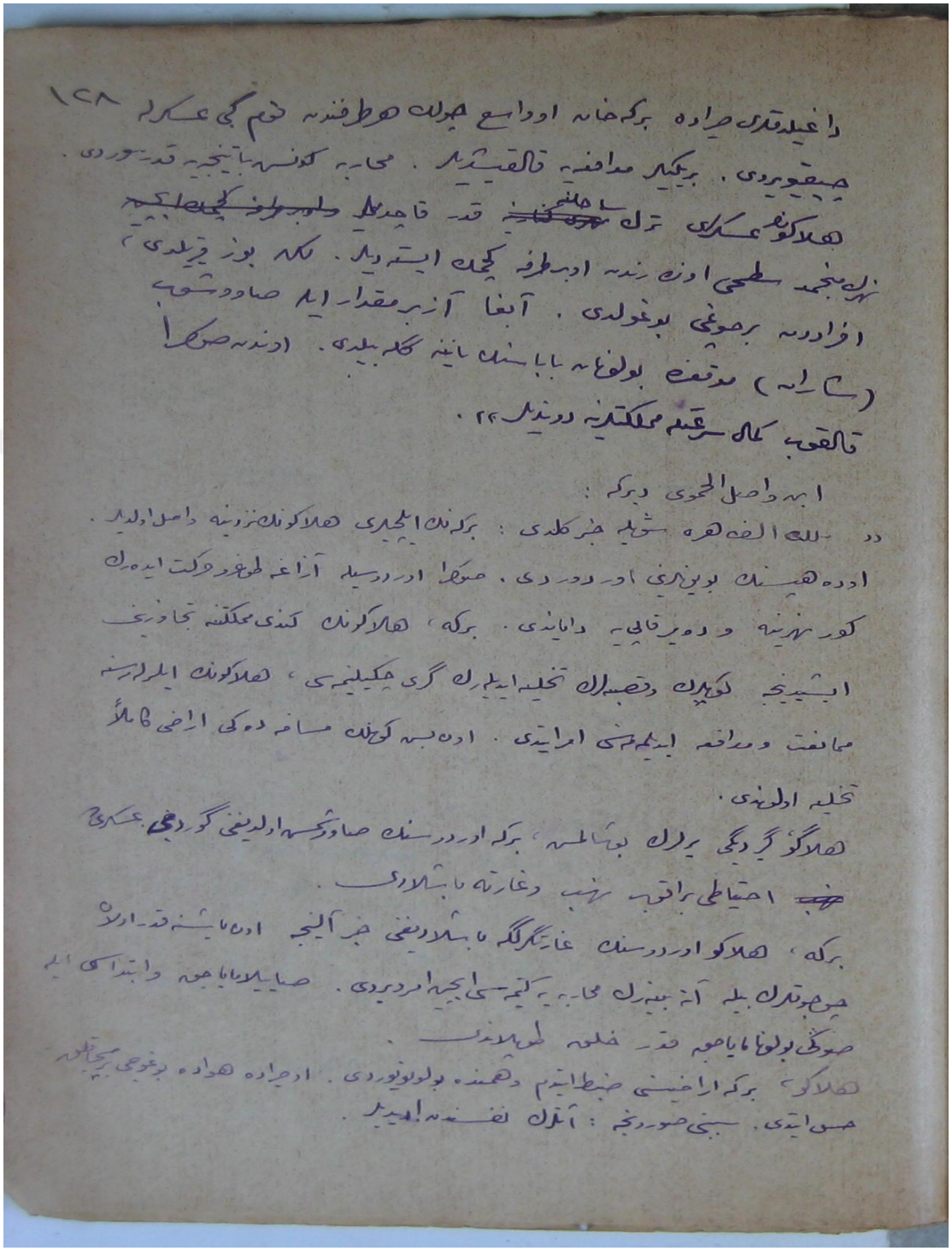

هلاکو اردوسنه (صمغار) یغود (سنقای) اسنه براختیاردی که
برطرفی کاملاً مغلوب ایدی. بونك بولونمنی اردو مطلقاً غالب کلدی. چونکه:
ایکیسکر قاشیلاشنجه کنینی آندره ایندیرمیه ویره اردوروب:
— ایشته بو اردوه اوطوریورم. سقط براختیاری قورتارمه ایسته یه درگی شوبه
یاقوب قاچیمه زلتی ارتکاب ایده ده صاوه شوبه ویردی.
هلاکو، بونا دشمنه عسکری حقنده معلومنی صوردی. صمغار، قاچمینی یره اردوقده
صوکرا:
— قاچمیلر تاشینده آلتی یوز بیك عسکردر. اوندن باشقه صاغدن صولدن
کلیور. بو اردونك صایسنی بیلمیورم جوابنی ویردی.
هلاکو، کنینه اولکی نهری کچمه لرینه نظارت محو ایدیلمه اولدیغی حکم ایتدی.
صوکرا معیت عسکریله رجعت ایدیرك نهری کچدی واردوسنك هرنیتی
گوردی.
بوزغونه عسکر، دهشتله قاچیور. دقوتوله ایچه نهری کچیه اوغراشیوردی.
بردنبره بوز چیلدی. نهرك طمخنده اولانلردن برکمسه قورتولماردی. ایلك
بورولانلر نهرده بوغولدی، گری قالانلرده برکه اردوسی طرفندن قتل اولنیدی.
هلاکو، بك آز قالانله معتمد قاچمشدی.
برکه، محاربه میدانه کلدی. مغولستك جسوری طوپلانیلوب اوچ بیغه ایلکاری
ایچه امویردی. طوپلاشدیلر، بیغشدیلر، ایکیسی قاچدیلر. اوچنجسی قیصقه رکسك
اوچ تپه حصولکلدی. صوکرا اردیدل چوردی، بالکز کیکلری قالدی که کلنلر
کچنلر ایکی کونلك مسافه دن اریشیلری گورولردی.
بو وقعه یه (ده مرقایی نوئی) دیرلر. برکه، محاربه میدانه کلدیکدن صوکرا
گزنی گورونجه:
— الله هلاکونك بلاسنی ویرسه. موغولی، موغول فیلجیله دوغراتیور. اگر متعصب
بولونسیدی بوتون دنیایی فتح ایتمه اولوردی» دیمشدر.

شیخ عماد الدین ابن اکثیر دیرکه :

« بو سنه (یعنی ۶۶۰ ده) هلاکو ایله عجمی زاده سی برکه سلطنت آراسی اولدی. برکه، هلاکویه آدام گوندروب فتح ایتدیگی یرلرده واکدیغی غنائم ایله اسیرلرده - عادتری وجهله - حصه ایتدی. هلاکوده برکه نک آدملری اولدوقدن بونک اوزرینه برکه غضبه گلدی و ملک الله هره مکتوب گوندروب هلاکویه قاچمسی اتفاقه تکلیفنده بولوندی. (۶۶۱) ده برکه خانه ایله هلاکو قاچیلاسدی که هرایکسنک معتنم معظم اوردولری وار دی. جایه پیشدیلر. هلاکو خاصاک بوزولدی، اوردوسنک چوغنی ویلدی، بقیه سی ده پرده بوغولدی. کذلک معیت عسکرنده بولنان قاچه بیلدی، والله الحمد والمنه. برکه خانه مقولینک چوقلغی کوروبجه آغلادی :

~~مقول قیلیجیم~~ مغولدن بری برینی اولدورمه سی آجیقلی. فقط صغیر باغی ایلخانه قاچمسی : یاپیلابیلیر ؟ دیدی. خود بوقاله قاچمارده بولندی »

عمری دیرکه :

« هلاکو دشت قاپچاغه قاچاوز ایتدی واضح کوره اوطوردی، دوربینی کوزه برکه اوردوسنک آتلری کوروندی و هلاکو اوردوسنی عسکرینی چیقاردی. هلاکو قاچمایه واردیغنی حراده سنتای اسمنده بر آدم آتدیره ایتدی (۱) و هلاکونک بینکی آتلی یولاندیره طوتوب

(۱) عراقده کی (عقبة سنتای) بو منطقه در.

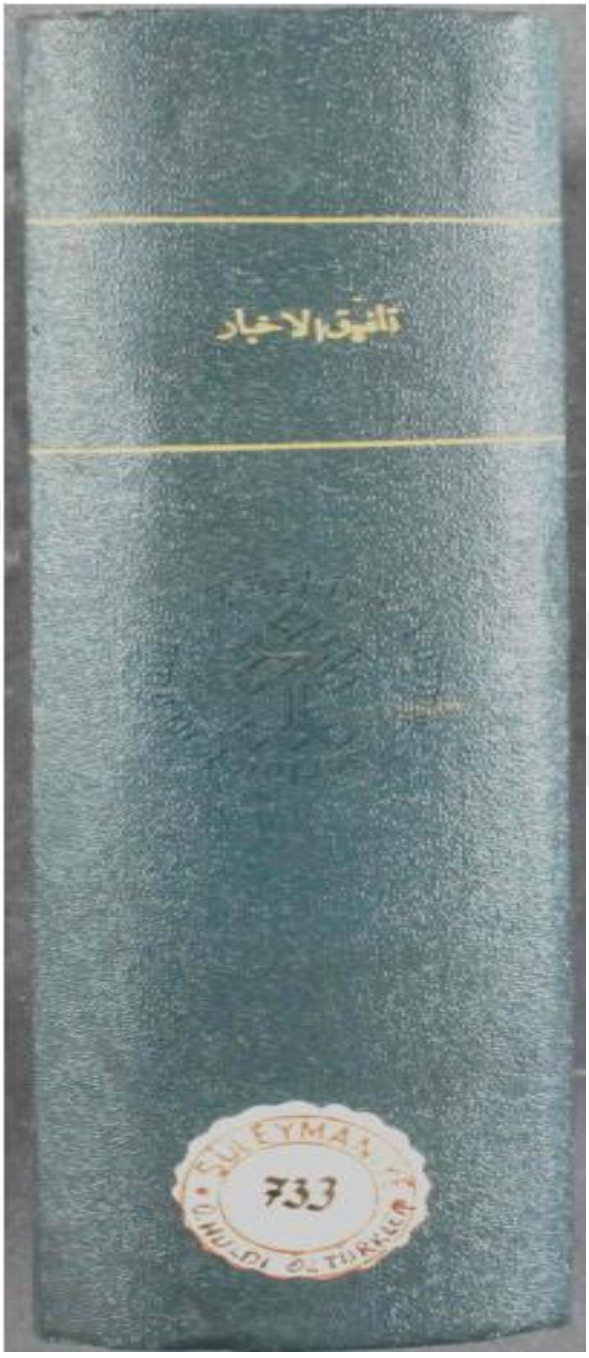

EK 4: Şeyh Murad Remzi'nin Tekfîkü'l-ahbâr ve Tekîhü'l-âsâr fî Vakayı'i Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar adlı eserinin kapak resmi

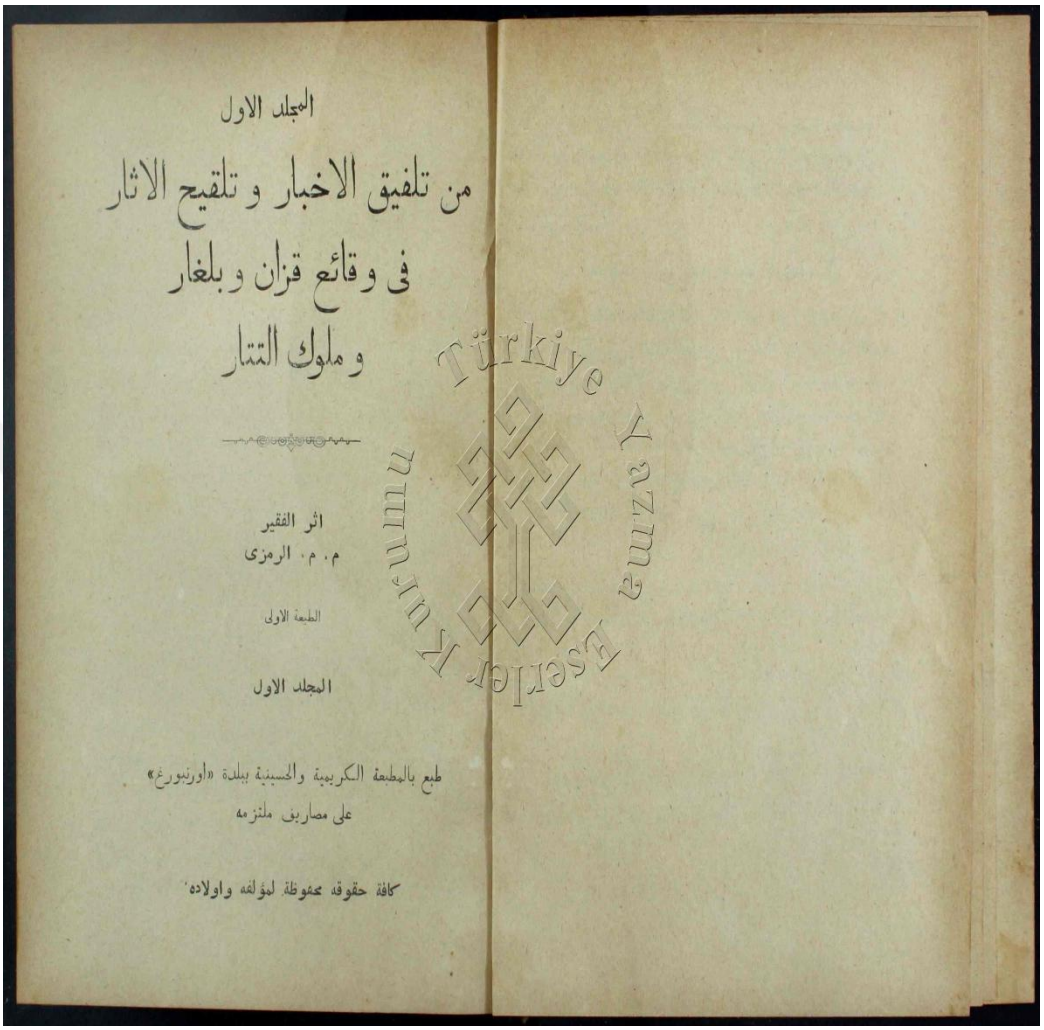
المجلد الاول

من تلفيق الاخبار و تلقيح الاثار

فى وقائع قزان و بلغار

و ملوك التتار

اثر الفقير

م. م. الرمزى

الطبعة الاولى

المجلد الاول

طبع بالمطبعة الكريمية والحسينية ببلدة «اورنبورغ»

على مصاريف ملتزمه

كافة حقوقه محفوظة لمؤلفه واولاده

türkiye yazma eserler kurumu

EK 5: Şeyh Murad Remzi'nin eserinin iç kapak resmi

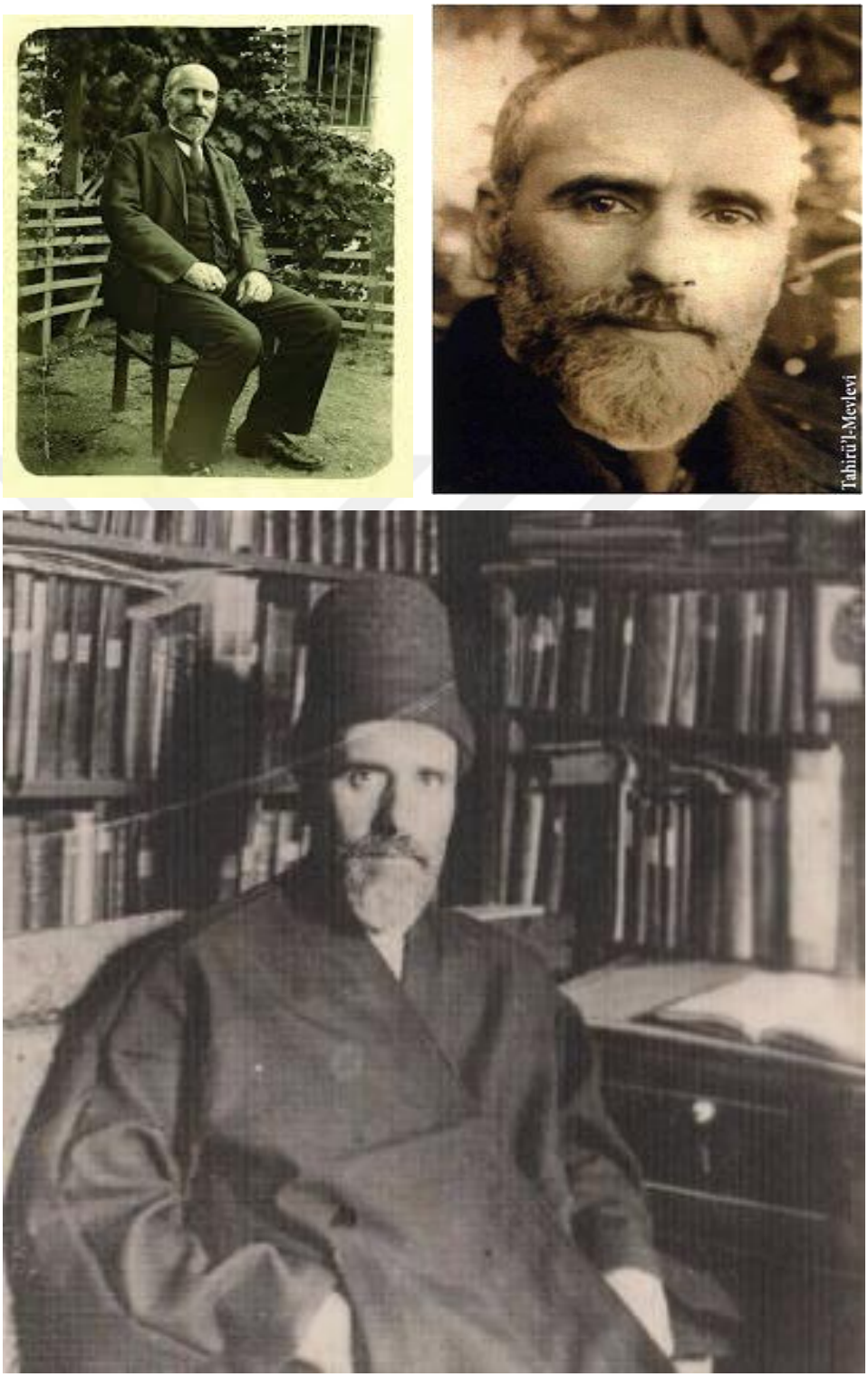

EK 6: Tahirü'l-Mevlevi (Tahir Olgun)

EK 7: Üstteki resim Şeyh Murad Remzi,
alttaki resim Şeyh Murad Remzi ve oğulları.